A RÁDAY GYŰJTEMÉNY ÉVKÖNYVE

IV–V.
1984–85

Budapest, 1986

A RÁDAY GYŰJTEMÉNY ÉVKÖNYVE

IV–V.
1984–1985

Budapest, 1986

Szerkesztő bizottság

BENDA KÁLMÁN
BELICZAY ANGÉLA ERDŐS GYÖRGY
NAGY EDIT SZABÓ JULIANNA

ISSN 0237—0921

Megjelent
a Magyar Tudományos Akadémia — Soros Foundation Bizottság
anyagi támogatásával

JEAN BÉRENGER

Strassburg és a reformáció megerősödése Magyarországon

Strassburgot[1] a 16. század folyamán számos vonatkozásban jelentékeny kapcsolatok fűzték a magyar királysághoz: így gazdasági (a magyar vágómarhát egészen Strassburgig elhajtják)[2], katonai és pénzügyi téren (a magisztrátus a német birodalmi gyűlés által megszavazott rendszeres segítséget nyújtott a törökök ellen)[3], a kapcsolatok mégis kulturális és vallási vonatkozásban voltak a legjelentősebbek.

Nincs ebben semmi meglepő: Szent István királyságát, akárcsak a rajnai metropolist, igen hamar meghódították az új eszmék, és jóllehet a lutheránizmus kezdetben mind a magyar nemesség, mind a strassburgi lakosság részéről ellenállásba ütközött, 1530 táján mégis diadalt aratott, hogy azután átengedje helyét egy szakramentárius, majd kálvini irányzatnak, amely létrehozta a „helvét hitvallást". A 16. század közepétől fogva a magyar protestantizmus gyakorlatilag az ágostai hitvalláshoz hű lutheránus egyház, a kálvinista egyház és az erőteljes anabaptista (unitárius) irányzat között oszlott meg, az utóbbinak az erdélyi fejedelemségben sikerült uralkodóvá válnia. 1580-ban a pápa prágai nunciusa — akkoriban a Habsburg-király székhelye is Prágában volt — úgy vélte, hogy a római katolicizmust Magyarország területén gyakorlatilag felszámolták: a lakosság mintegy 80%-a protestáns volt, csak az ország keleti részén éltek görögkeleti ortodoxok és csupán Horvátországban maradtak jelentős számban katolikusok.[4]

A Magyarország és Strassburg közti kapcsolatok alakulását megkönnyítette a közös latin kultúra, amelyet a 15. századi Magyarországon az erőteljes humanista áramlat tett még élőbbé, jóllehet ez az irányzat elsősorban a quattrocento Itáliájából eredt.[5] Magyarországon azonban akkoriban jelentékeny német nyelvű kisebbség is élt,[6] amely a középkor folyamán vándorolt be; így Erdélyben, a felvidéki bányavidékeken és a királyi városokban; kereskedelemmel és kézművességgel foglalkoztak, 1520-ban Buda, a főváros lakosságának 50%-a német volt.[7] A német lakosságú városok igen hamar a lutheránizmushoz pártoltak és ahhoz hívek is maradtak.

Ezek a megállapítások még csak feltevésekre jogosítanak, s az még bizonyításra szorul, hogy Magyarország és Strassburg közt az emberek és az eszmék, de legalábbis a könyvek — bizonyára mindkét irányban — jöttek és mentek. A strassburgi egyetem anyakönyve az 1870-es porosz ágyúzás okozta tűzvészben megsemmisült, így nincs rá lehetőségünk, hogy teljes névsort készítsünk az akadémián járt magyar diákokról. E diákok levelezése és nyomtatásban megjelent disszertációi révén azonban hasznos tájékozódási pontokra lelhetünk. Tudjuk, ebben az időben Magyarországnak nem volt igazi egyeteme, jóllehet királyai a középkorban nem is egyet alapítottak. Pécsett, az ország déli részén, a Nagy Lajos létrehozta egyetemből csak egy felsőfokú jogi iskola maradt, a török hódítás nyomán ez is megsemmisült.[8] A Mátyás király által

alapított pozsonyi akadémia — megfelelő anyagi források híján — elveszítette korábbi jelentőségét, miközben felnőtt két erőteljes vetélytársa: a bécsi és a krakkói egyetem.[9] Honterus János, az erdélyi szászok reformátora Bécsben tette le a bakkalaureusi vizsgát 1522-ben, Krakkóban szerezte meg a művészetek magisztere címet 1530-ban, végül Bázelben fejezte be tanulmányait; ezután lett Brassó városának papja 1543-ban.[10]

A krakkói egyetem jelentősége nem lekicsinyelhető a magyar szellemi életben 1530-ig, amikor a reformáció nyomán hatása csökkent;[11] ekkoriban a wittenbergi egyetem vált népszerűbbé,valamint a prágai, amely főként a felvidéki szlovákokat vonzotta.[12] A bécsi egyetem iránt a nyugat-magyarországi fiatalok érdeklődtek.[13] E tekintetben a 16. század folyamán nagy jelentőségű volt a „latin iskolák" elszaporodása mind a katolikusoknál, mind a protestánsoknál. 1540 és 1590 között szinte minden jelentősebb városban létesült középiskola: Bártfa 1540, Nagyszombat 1554, Besztercebánya 1574, Selmecbánya 1587. Ekkorra már Kassának, Rozsnyónak, Késmárknak és Eperjesnek is volt „latin iskolája", ahol a klasszika filológiát és a neolatin költészetet is tanították.[14] E mozgalom fontos alakja volt Zsámboki (Sambucus) János nagyszombati patrícius, a neves humanista tudós, aki 1550 és 1554 között Strassburgban jelentette meg könyveit. Ezek: Lucie de Samosate válogatott írásainak két kiadása és egy történelmi munka, az utóbbi a császártól adományozott kiváltság révén a római uralkodók arcképeit is tartalmazta.[15] Zsámboki János, tudjuk, Wittenbergben, majd Ingolstadban és Padovában tanult. Bár katolikusnak vallotta magát s kevés rokonszenvvel viseltetett a reformáció iránt, jellemző, hogy munkái egy része mégis Strassburgban jelent meg.[16]

A következő évszázadig kellet várni, hogy a jezsuiták megalapíthassák 1645-ben egyetemüket Nagyszombatban; addig a magyarok továbbra is külföldre mentek tanulni, az arisztokraták és a köznemesek saját költségen, a szegények és a magukat az egyházi életnek szentelők az egyházaktól vagy az erdélyi fejedelmektől kapott ösztöndíjjal. A lutheri reformáció elfogadása módosította a hagyományos útvonalakat Wittenberg javára, ahol a jövendő prédikátorokat és pedagógusokat képezték. Például Stöckel Lénárd, „Magyarország tanítója" Krakkóban kezdte meg tanulmányait, majd Wittenbergben folytatta, s azután lett a bártfai iskola rektora. Dévai Bíró Mátyás is előbb 1523-tól 1526-ig krakkói diák volt, azután 1529 körül Wittenbergben fejezte be tanulmányait.[17] A későbbiekben a kálvinista klerikusok Heidelbergbe és főként Hollandiába mentek, míg a nemesifjak továbbra is velencei földön a rendkívül toleráns Padovát részesítették előnyben, egy tanulmányi utazás (Kavaliertour) után. Egy ilyen utazás több éven át tartott, közben Strassburgba és Franciaországba is eljuthattak.

A fiatalok utazása a könyvek forgalmát is előidézte. Az iskolák és a hatalmasok könyvtáraiban főként Németországban és Itáliában nyomtatott könyvek voltak, mivel a magyarországi nyomdák a Nyugathoz képest bizonyos fokig elmaradtak a fejlődésben,[18] főként az állandó török háborúk következtében. Így a görög és a latin klasszikusok, a teológiai művek és az újdonságok továbbra is Nyugat-Európából érkeztek. Jó példa erre a debreceni református kollégium könyvtára, amely nagyrészt elkerülte a háborús pusztításokat.[19] Az 1660 előtt kiadott és mindmáig megmaradt 1908 mű 98%-a külföldről származik, Velencéből, Krakkóból, de főként Bécsből, Nürnbergből, Bázelből, Löwenből és Strassburgból. Ezek közt a könyvek közt persze magyar szerzők művei is voltak szép számmal.[20]

Két strassburgi személyiség gyakorolt kétségbevonhatatlan hatást a 16. századi magyar szellemi és vallási életre: Martin Bucer és Johann Sturm, vagyis egyfelől a

mérsékelt protestáns irányzat, másfelől a keresztény humanizmus képviselője; ez utóbbinak a század vége felé már nagy volt a jelentősége.

Láttuk, hogy Magyarország igen korán kaput nyitott a reformáció különböző áramlatai előtt, így nem csupán Luther és Melanchton[21] eszméi, hanem a szakramentárius irányzat előtt is. Egy bizonyos budai Reyss Konrád már 1526 előtt közzétett egy írást az úrvacsoráról Zwingli védelmében.[22]

Később a magyarországi reformáció kiemelkedő személyei közül Dévai Bíró Mátyás és Sztárai Mihály rokonszenveztek Bucer középutas álláspontjával az úrvacsoratanban. 1545-ben Dévai Bíró vezette az első kelet-magyarországi protestáns zsinatot, amelyen elfogadtatta a „Confessio Augustana Variata"-t, vagyis az 1530. évi ágostai hitvallást, amely bekerült a Bucer által szerkesztett „Confessio Tetrapolitana"-ba.[23]

Hogyan jutottak el Bucer nézetei Magyarországra? Egyrészt több magyarral levelezett, így Heltai Gáspárral is. Ennél jelentősebb, hogy Kolozsvárott 1550-ben Brenz János kiadta Bucer munkáját az úrvacsoráról[24] épp akkor, amikor a strassburgi teológus úgy látta jónak, hogy elfogadja az ifjú angol király, VI. Edward meghívását, amikor az augsburgi interim elfogadása bizonytalanná tette a reformáció jövőjét a német birodalomban. Alig valamivel korábban Augsburgban Bucer még Luther mellett foglalt állást az eucharisztikus vitában, tehát védte a „Confessio Tetrapolitana"-t. Álláspontja azonban változott, annyira, hogy az áldozati kenyérben és borban való spirituális jelenlétről beszélt, és Kolozsvárott publikált emlékiratában azt írta, hogy szerinte Krisztus teste spirituálisan jelen van az áldozati kenyérben. 1554-ben az óvári zsinat — amelyen Báthori György birtokainak lelkészei találkoztak — olyan hitvallást fogadott el, amely átveszi a Concordia megfogalmazását, hozzátéve, hogy Krisztus teste és vére „vere substantialiter" van jelen a kenyérben és a borban.[25]

Bucer hatását terjeszthette Belényesi Gergely is, ma még kevéssé ismert tevékenysége révén. Belényesi strassburgi diák volt, onnan a Sorbonne-ra ment 1543-ban, azután Kálvinhoz csatlakozott Genfben. Levelezésének Bucsay Mihály által közzétett részletei azonban semmit sem árulnak el az eucharisztikus vitában elfoglalt álláspontjáról.[26] Másfelől tudjuk, hogy Bucer Strassburgba hívta Marbach Jánost Lendváról, amikor az Akadémia diákjai számára szemináriumot alapított. Marbach műveit ismerték Magyarországon[27] s ő maga szoros kapcsolatban állt a már említett Brenzcel, aki Kolozsvárott működött. Brenz és Marbach ama kevés protestáns teológus közé tartozott, akik jelen lehettek a tridenti zsinat második ülésszakán.

A szövegátvételek, a zsinati határozatok látható jelei annak, hogy az úrvacsora kérdésében kibontakozott vitában a Bucer-féle felfogás hatott a magyar protestantizmusra. A magyar reformátorok ugyanis, akárcsak Bucer, különféle áramlatok — a lutheri, a zwingli, a kálvini — összetalálkozásánál működtek s inkább hajlottak a kompromisszumos megoldásra, nehogy ebben a kényes és veszélyes tárgykörben egymással szögesen ellentétes álláspontok alakuljanak ki.[28]

Szembeötlően jelentékeny volt Bucer hatása a fegyelem kérdésében is. Ő hívta fel Edward király figyelmét arra a példára, hogy „a magyarországi egyházak Krisztus tiszta doktrínájával szilárd fegyelmet alakítottak ki és ezt lelkiismeretesen meg is tartják." Ezt a kijelentését Oporinus idézi a magyarországi református egyház történetéről szóló, Bázelben 1557-ben megjelent munkájában. Ugyanebben az évben Oporinus ugyancsak Bázelben kiadta Martin Bucer *De Regno Christi Jesu* című, VI. Edwardnak ajánlott nagy traktátusát, amelyet nyomban beszerzett a debreceni kollégium könyvtára.[29] Ne feledkezzünk meg arról, hogy a magyarországi protestáns egyházak 1549-től püspökségeket hoztak létre, episzkopális rendszert alakítottak ki, amelyet napjainkig megőriztek. Ennek magyarázatát a magyar társadalom feudális struktúrá-

jában leljük meg; az arisztokrácia megkönnyebbülten fogadott egy olyan reformációt, amely egycsapásra megszabadítja Rómától, a Habsburgoktól és a német kultúra fölényétől. (A német műveltséget képviselte ugyanis a lutheri reformáció az egész országban, és azokban a felső-magyarországi városokban, ahol a lakosság többsége német-nyelvű volt, a lutheránizmus mindvégig fennmaradt)[30] Bucer, a germanizmus határvidékeinek teológusaként, kielégítő megoldásokat talált más határmenti körzetek számára is.

Bucer magyarországi dicsősége azonban nem is hasonlítható ahhoz, amelyet Johann Sturm, a strassburgi akadémia rektora mondhatott magáénak.[31] Levelezésében Belényesi Gergely jobban dicsőíti ezt a professzort és humanistát, mint magát Bucert; egyik levelében, amelyet Párizsból írt barátjának, Conrad Hubert-nek, a strassburgi Szent Tamás templom diakónusának, kijelenti, hogy a Sorbonne-on egyetlen olyan mester sincs, aki Johann Sturmhoz volna fogható.[32] A magyarok — úgy tűnik — fogékonyak voltak a keresztény humanizmus áramlatára, amelyet Sturm a reformáció különféle irányzatainak dogmatizmusával szemben támogatott. Különösen azt a módszert csodálták, ahogyan az akadémia professzorai a retorikát oktatták.[33] Belényesi egy strassburgi kiadóval, Wendel Rihellel állt kapcsolatban, míg más kiadók, így Köpffel, Zsámboki katolikus humanista munkáit adták ki. Zsámboki egyébként Sturm akadémiájára küldte a fiát tanulni. A század végén a magyarok által megvédett disszertációk már jól mutatják a strassburgi akadémiának a nemesség képzésében betöltött fontos szerepét.[34] Idézhetjük Deidrich Gergely nagyszebeni patríciust[35] vagy Melczer János eperjesi nemest[36] és különösen az előkelő Révay Pétert, aki 1591-ben védte meg disszertációját.[37] Révay Péter, aki mint koronaőr és a Szent Koronáról írt munka szerzője vált nevezetessé,[38] tökéletes megtestesítője volt annak a sztoikus áramlatnak, amely a 16. század végének magyar szellemi életében uralkodott, s amely a Strassburgban nyert humanista képzettségen nyugodott. Egyes vélemények szerint, a legjelesebb magyar humanisták sorában meg kell említeni az ugyancsak Strassburgban tanult Thurzó Szaniszlót, Magyarország későbbi nádorát is.[39]

***

Ami e néhány adatból azonnal szembetűnik, az a Strassburg és a magyar uralkodó osztály közötti szellemi kapcsolatok folyamatossága. Strassburg jelentősége kisebb volt, mint Krakkóé, Wittenbergé, Bázelé vagy Bécsé, de a német és a francia kultúra, a lutheri és a helvét reformáció keresztútján szerzett kiváltságos helyzete sajátos lehetőségeket biztosított azoknak a magyaroknak, akik egyaránt ki akartak szabadulni mind Wittenberg, mind Genf gyámkodása alól. Másként szólva, Strassburg bőséges forrásokkal szolgált egy mérsékelt protestantizmus és egy olyan uralkodó osztály számára, amelynek fontosabb volt a szilárd humanista képzés, mint a vallási téren való teljes elkötelezettség. Ne felejtsük el, hogy a magyar nemesség számára a hitvita mindenekelőtt politikai és nemzeti jelleget takart. Protestánsnak lenni — ez elsősorban a Habsburg királlyal való szembenállás jelzésére szolgált, s nem azt jelentette, hogy bezárkóztak a szűkkörű teológiai vitákba. Strassburg az egész évszázad folyamán a legkülönfélébb művek igen eklektikus együttesét tette hozzáférhetővé a magyarok számára: Husz János, Sebastianus Brant, Clément Marot, Philippen von Comines műveit éppúgy, mint Jean Bodin munkáját, illetve Sleidanusnak V. Károly történetéről szóló művét több kiadásban.[40]

Bucer, Sturm és követőik, valamint néhány strassburgi kiadó szerepe kétségtelen, de ez nem jelenti azt, hogy Strassburg döntő módon befolyásolta volna a magyar nép történetét. Szélesebb összefüggésben azonban Nyugat-Európának a magyar kulturális életbe való beáramlásában tisztes része volt.

JEGYZETEK

1 A név ma hivatalos francia alakja (Strasbourg) helyett a 16. századi magyar iratokban található formát használjuk (Szerk.)
2 Ember Győző: Zur Geschichte des Aussenhandels Ungarns im XVI. Jahrhundert. (*Etudes historiques*. I. Bp. 1960. 535—568.)
3 Hunyadi István: Participation de Strasbourg à la défense de la Hongrie pendant les guerres turques (1521—1555) (*Études finno-ougriennes*, VI. Paris 1969—70. 171—237.)
4 Benda Kálmán: La Réforme en Hongrie. *Bulletin de la Société d'Histoire du protestantisme francais, 1976*. 30—53.
5 Bérenger Jean: Caractéres originaux de l'humanisme hongrois. *Journal des Savants*, Paris 1973. 257—288.
6 Uő: Latin et langues vernaculaires dans la Hongrie du XVIIe siècle. *Revue historique* 1969, 5—28.
7 Kubinyi András: Budai és pesti polgárok családi összeköttetései a Jagellók korában. *Levéltári Közlemények* 1966. 227—287.
8. Gabriel: Astrik L.: *The Mediaeval Universities of Pécs and Pozsony*. I. Notre Dame, Indiana 1967; Petrovich Ede: Adatok a középkori pécsi egyetem történetéhez. *Felsőoktatási Szemle* 1967. XVI. 518—522.
9 Bérenger Jean: Absolutisme et humanisme au temps du roi Mathias Corvin (*Études finno-ougriennes*, Budapest 1975. 171—189.)
10 Bucsay Mihály: *Der Protestantismus in Ungarn. 1521—1978. Ungarns Reformationskirchen in Geschichte und Gegenwart*. I. Wien—Graz—Köln 1977.
11 Kovács Endre: L'Université de Cracovie et la culture hongroise aux XVe et XVIe siècles. *Nouvelles Études Historiques*, Bp. 1965. I. 197—218.; Horváth Pavel: Studenti zo Slavenska na Krakovskej univerzite v. 15 a v prvej polivici 16. (*Humanizmus a Renesancia*. Bratislava 162—171.)
12 Varsik Branislav: Slovensko a europska vzdelanost v 15—16 storoci. (*Renesancia na Slovensku*. Szerk. L. Holotik és A. Vantuch. Bratislava 1967. 128—136.)
13 Barta István: Ungarn und die Wiener Universität des Jesuiten Zeitalters (*A Gr. Klebelsberg Kunó Magyar Történet Kutató Intézet évkönyve*, VII. 1937, 113—117.); Kucera Matus: Studenti zo Slovensku na viedenskej univerzite. (*Humanizmus a Renesancia*, i. m. 173—188.)
14 Vajcik Peter: Nižnie Skolstvo na Slovensku. U. o. 118—127.
15 Sambucus Johannes: *Luciani Samosatentis dialogi coelestes, Marini et Inferni cum vulgata versione*. Argentorati, apud Wolfium Cephalaeum 1550.; Vő. *Romanorum principum effigies... Cum gratia et privilegio Caesareo*. Uo. 1552.; Uő. *Luciani Samosatentis dialogi selectiores...* Argentorati apud Paulum et Philippum Cephalaeos 1550., 2. kiadás: 1554. Varga László: Sámboky (Sambucus) J. filológiai munkássága. *Acta Classica Universitatis Scientiarum Hungaricae*, 1965. 77—103.
16 Bartoniek Emma: Zsámboky János (Bartoniek: *Fejezetek a XVI—XVII. századi magyarországi történetírás történetéből*. Bp. 1975. 94—100.); Vantuch Anton: Sambucus Pannonius Tyrnaviensis. (*Humanizmus a renesancia*, i. m. 302—314.)
17 Révész Imre: Az első magyar kálvinista. Református Szemle 1913. 21—24, 38—42.
18 Fitz József: *A magyarországi nyomdászat, könyvkiadás és könyvkereskedelem*. I—II. Bp. 1959—1967.
19 A Debreceni Református Kollégiumi Könyvtárnak mindeddig kiadatlan katalógusát Makkai László és munkatársai állították össze és voltak szívesek rendelkezésemre bocsátani.
20 Szabó Károly—Hellebrant Árpád: *Régi Magyar Könyvtár*. III. 1—2. Bp. 1896.
21 Borzsák István: A magyarországi Melanchton-recepció kérdéseihez. *Irodalomtörténeti Közlemények* 1965. 433—445.
22 Bucsay Mihály: *Geschichte des Protestantismus*, i. m.
23 Sólyom Jenő: Dévai Mátyás tiszántúli működése *Egyháztörténet* 1959. 2. sz. 193—217.
24 *Confessio Martini Buceri de Coena Domini recens scripta. Item epistola Ioannis Brentii de verbis Domini: Hoc est corpus meum, opinionem hostium Sacramenti coene refellens*. Colosvarini in Transylvania, anno 1550.
25 Az elmondottakat ld. Révész Imre: *Bucer Márton és a magyar reformáció* (Theológiai tanulmányok 32. Debrecen 1933. 18—29.)
26 Bucsay Mihály: Belényesi Gergely, Kálvin magyar tanítványa. *Egyháztörténet* 1944. 1. sz. 1—104.
27 Strassburgban 1569-ben kiadott munkája: *Von dem Bischofflichen Ampt und eines Bischoffs Tugenden, auch wie er erwhlet soll werden, aus Gottes Wort ein Predig und Vermanung an die Hoch und Wollgebornen Herren des Hohen Stiffts zu Strassburg*. (Ma is megvan a debreceni kollégium könyvtárában.) — Ld. még Ritoók Ágnes: Joseph Macarius, ein ungarischer Melanchton-Schüler. *Acta Classica Universitatis Scientiarum Debreceniensis*. 1968. 107—117.
28 Léonard Émile G.: *Histoire générale du protestantisme*. Paris 1960. II. 29., 4. jegyz.

29 Bucer Martin: *De Regno Christi Jesu servatoris nostri Libri II. Ad Edvardum VI. Angliae Regem.* Bázel 1557.
30 Bérenger Jean: Caractères originaux de l'humanisme hongrois, i. m.
31 Alábbi munkája megvolt a debreceni kollégium könyvtárában: Sturmius Johannes: *De amissa dicendi ratione ad Franciscum Frossium Jurisconsultum.* Strassburg 1543.
32 Bucsay: Belényesi Gergely, i. m. 96.: „eo quod paucissimos habemus doctos viros, Sturmium vero nullum, loco doctissimorum virorum sunt inanes et ineptissimi sophistae. In linguis habeamus feliciores."
33 Melchior Junius műve: *Methodus eloquentiae comparandae scholis aliquot rhetoricis tradita a... Witebergensi eloquentiae in Argentiensi academia professore* (Strassburg 1585.) ismert volt Magyarországon s megvolt a debreceni könyvtárban. Ld. még Eckhardt Sándor: *Magyar szónokképzés a XVI. századi Strassburgban.* (Budapest 1944. Értekezések a nyelv- és széptudományokból, 26.)
34 Frankl Vilmos: Die ungarischen Studenten an der Strassburger Akademie. (*Archiv für siebenbürgische Landeskunde*, új sorozat, XVI. 295—296.)
35 Deidrich Georgius: *Analysis libri sexti ethicorum Aristotelis ad Nicomachum.* Strassburg 1589. Deidrichtől ld. még: *Oratio sub auspiciis Melchioris Junii rectoris academiae Argentinae de eo quod sciri certeque percipi nihil possit in hac vita.* Strassburg 1589.
36 Melczer Johannes: *Thesis de personis sui iuris in tutorum, curatorum vel neutrorum potestate constitutis.* Strassburg 1595. Ld. még: Melczer István: Melczer János ismeretlen strassburgi disszertációja. *Magyar Könyvszemle* 1888. 252—263.
37 *Disputatio de mutuo materia non minus difficili quam utili. In Inclyta Argentoratensium Academia exercitii causa a generoso domino Petro de Revva, comite Thurocziensi, Ungaro conscripta et praeside clarissimo viro Paulo Graseccio.* Strassburg 1591.
38 Révai Petrus: *De Sacra corona Regni Hungariae.* Frankfurt 1617.
39 Frankl Vilmos, i. m.
40 Huss Johannes: *Etliche Briefe... des Heyligen Merterers auss dem Gefängnüss zu Constantz an die Behemen geschrieben. Mit einer Vorrede Doct. Mart. Luthers.* Strassburg 1537, Wendel Rihel kiad.; a debreceni kollégium könyvtárában is megvolt.

JUHÁSZ ISTVÁN

Az erdélyi egyházak 17. századi együttélésének kérdései a fogarasi vártartományban

Jelentős irodalom foglalkozik az erdélyi egyházak együttélését biztosító 16. századi országgyűlési határozatokkal, valamint az azokat rendszerező 17. századi erdélyi törvénykönyv vallásügyi fejezeteivel[1]. E törvények értékelésében nagy különbség van a különböző felekezetű és különböző tudományos álláspontot képviselő szerzők között. A jellemzések egyik csoportja idealizálta e törvényeket s bennük a reformációnak a felvilágosult és liberális toleranciát előkészítő vonásait fedezte fel[2]. Másik csoportja az együttélés szabályozásának egyenlőtlenségeit emelte ki s az erdélyi vallás-politika igazi arcát az együttélést kísérő vallási sérelmekben látta.

Ez a tanulmány a tényleges vallásgyakorlat, tehát az egyházközség istentiszteleti szolgálatainak biztosítása és a szórványokban élő hívők egyházi élete vizsgálatával kíván az egyházak történeti együttélése megvilágításához hozzájárulni. Vizsgálatunkat meghatározza az, hogy az erdélyi helytörténet egyházi vonatkozásai csak a helység regionális kapcsolataiban tanulmányozhatók. A bírói hatáskörű regionális magistrátusok mellett az egyházalakulásban és a vallásgyakorlat fenntartásában a nagybirtokok és vártartományok is jelentős szerepet töltöttek be[3]. Az egyházközségek regionális szervei az esperességek (dékánátusok)[4] életében egymást kiegészítően hatottak az országos egyház kánonjai és a világi hatalmak statutumai, rendelkezései. E regionális kapcsolatok világítják meg kérdésünket: hogyan élt és munkálkodott az egyházközség az együttélést meghatározó viszonyok között?

Mivel egyházközségeink megőrzött iratanyaga többnyire a 18. században kezdődik, az egyházi helytörténet 17. századi alakulását igazán csak a „regionális" jellegű szervezetek levéltári hagyatéka segítségével lehet nyomon követni. A korai forrásanyag bősége szempontjából is kiemelkedik a fogarasi vártartomány, mely a 16. század óta fejedelmi adminisztráció alatt állott. Itt abban a szerencsés helyzetben vagyunk, hogy sok korai adatot őrzött meg mind a vártartomány gazdasági kormányzata[5], mind a fogarasi református egyházközség levéltára.

A fogarasi várat közvetlenül szolgáló jobbágyok, mesteremberek, szekeresek két kis mezővárosban, „oppidum"-ban éltek. Fogarast együtt kormányozták a polgárjogú várjobbágyok és a város kisnemes lakói; e korban mindkét réteg többségében magyar nyelvű s a város egyháza református. A szász kisebbségnek külön egyháza, temploma nem volt. A város ortodox lakossága (többsége román, kisebbsége görög) Bethlen Gábor korában épített templomot. A másik oppidum, Bethlen, két félfalura („Dimidiatus") oszlott: külön bíró alatt állott a szász, külön bíró alatt a román lakosság: ennek megfelelően volt Bethlenben lutheránus és ortodox egyházközség. A váruradalom 51 román ortodox faluja vezető rétegét a bojár-családok alkották, akiknek privilégiumai 1471 előttről származtak, amikor Fogaras hűbérurai a havasföldi vaj-

dák voltak[6]. A helységek lakóinak száma e korban 20 000-re tehető. Az ortodox falvak egyházi életében irányító szerepet töltött be a felsőszombatfalvi kolostor.

A fogarasi vár uralma alá tartozott 1625-től a lutheránus egyházú Sárkány falu is[7]. Korábban Brassó város birtoka volt; egy 1581. évi összeírás neveinek elemzésével a 120 sárkányi családból 100 lehetett szász, 20 pedig magyar vagy magyar eredetű[8].

A fogarasi vár alatti területnek a fejedelemségen belüli külön jogállását a 16—17. századi erdélyi törvényhozás elismerte. Az 1653. évi törvénykönyv szerint Fogaras földje az egyetlen „liber baronatus" Erdélyben[9]. Fogaras ura — többnyire nem közvetlenül, hanem az általa kinevezett és őt képviselő főkapitányon keresztül — fejedelmi jogokat gyakorolt alattvalói felett. E külön jogállás azért maradhatott fenn, mert 1576 után Fogaras ura vagy a fejedelem, vagy a fejedelmi család valamelyik tagja. Fogaras kézbentartása a déli erdélyi területek feletti fejedelmi uralom biztosítéka volt. Fejedelmi érdek volt megszerezni mind a fogarasi őrség, mind Fogarasföld lakóinak hűségét.

E fejedelmi érdek, valamint az erdélyi fejedelmek és a szászság kapcsolata magyarázza azt a törekvést, amelynek célja volt a várat szolgáló Bethlenben létrehozni egy tiszta szász települést. Az 1533. és 1552. évi rendeletek szerint azok a szász jobbágyok, akik ide költöznek és házat építenek, négy évig adó- és szolgáltatások alóli mentességet élveznek[10]. 1576-ban Báthori István ezt a kedvezményt hat évre emelte fel, s egyúttal elrendelte, hogy a falu román lakói költözzenek el Bethlenből[11]. Nem ismerjük közelebbről az okot, amely miatt a fejedelem egy tisztán szászok lakta helységet akart a vár tövében. De a dokumentumban „a felkelés okára" való hivatkozás arra figyelmeztet, hogy intézkedése összefügg Fogaras vára 1566—1576 közötti urának, Bekes Gáspárnak Báthori elleni felkelésével. Feltételezhetjük, hogy nemcsak a háromszéki székelyek, hanem a fogarasi románok is a felkelő Bekes Gáspár oldalán állottak. Báthori első sorban Brassó segélyével verte le a felkelést[12], s a rendeletet a fejedelem és a szászok szövetsége magyarázza. A rendelkezést azonban két év múlva, 1579. január 1-én Báthori várkapitánya Petrichevich Horváth Kozma hatálytalanította. Beszámolt Báthorinak arról, hogy a kiürítési parancsot nem lehetett végrehajtani, hatása nem a szász „dimidiatust" gyarapította, hanem a falu román részét tette volna néptelenné. Az időközben lengyel királlyá lett fejedelemtől nyert teljes felhatalmazás alapján rendelte el, hogy a románok maradjanak a faluban, s „a szászok és románok ugyanabban a birtokban nyugodtabban és békésebben éljenek egymás között és együtt" (Saxones et Valachi in eadem possessione quietiores et ranquiliores inter se et una viverent[13]. A jó együttélés érdekében rendezte a falu építési és igazgatási rendjét. A falu bírája legyen a szászok közül, esküdteknek egyenlő számban választassanak szászok és románok, a köteles szolgálatokat is egyenlő módon osszák fel maguk között. Az együttélés e rendjét 1610-ben Báthori Gábor is megerősítette; Bethlen Gábor még tovább ment s amikor egy hadi útra Bethlenből csak román szekereseket rendeltek ki, őket és utódaikat a jövendőre nézve a szolgálat alól felmentette[14].

A települési rend erőszakos megváltoztatására irányuló törekvéssel 1579 után nem találkozunk. A várnak népei feletti uralmát első sorban az a fejlettebb gazdálkodás biztosította, amelyik Bethlen Gábor 1623. évi instrukcióival kezdődött, s amelyet 1634-től I. Rákóczi György, a családi uradalmaiban meghonosodott irányítási-ellenőrzési renddel, megszilárdított[15]. A vár ellátásának érdekében mindkét fejedelem a terhek arányos hordozását hangsúlyozta, ami az alattvalók több csoportjának hagyományos címeken élvezett szolgálatmentességét szüntette meg. A törekvés a nemszabad rétegeknek egységes várjobbágysággá való átalakítása, a minden harmadik héten kötelező robot útján elegendő munkáskéz biztosítása. A „vecsinek" csoportja ekkor olvadt be a jobbágyságba. Mivel a vár védelmét fizetett darabontok látták el,

Rákóczi elrendelte a nemes- és bojár-privilégiummal élők felülvizsgálását. Aki nem tudott hitelt érdemlő kiváltságlevelet bemutatni, nem vonhatta ki magát a munka és a census fizetése alól. Fogaras oppidum kisnemesei közül 34 tartotta meg kiváltságát, 81 elveszítette s mint „letett" (depositus) jobbágyszolgálatra kötelezetett. A fogarasföldi bojárok közül 108-an tartották meg kiváltságaikat, a „letettek" száma 88 volt. A Rákóczi-korabeli reformokat fenntartotta I. Apafi Mihály és felesége Bornemissza Anna 1661—1690 közötti fogarasi uralma. David Prodan a 17. századi fogarasföldi urbáriumok bevezető tanulmányában a következőképp jellemezte az így előállított helyzetet: „A fogarasföldi uradalmi gazdaság ... nagy, zárt gazdaság, [jövedelme] elegendő önmagának, a várnak, elégséges uradalmi beruházásokra és emberanyaga eltartására". Az ország más vidékeinél „összehasonlíthatatlanul nagyobb a stabilitása, nagyobb biztonságot nyújtott s emelte a fejedelem tekintélyét, hatalmát"[16]. E tartós társadalmi-gazdasági reform befolyásolta a fogarasföldi egyházak életét és új utakat nyitott az egyházak kapcsolatai számára is.

Ortodox falvak és papok a fogarasi vártartományban

Nicolae Iorga a helyi egyház történeti funkcióját falvak és papok életegységével jellemezte: „A román Erdély története falvak és papok története ... Erdély története parasztok története, földdel élő és földnélküli parasztoké, olvasni tudó és tanulatlan parasztoké, parasztoké, akik két kezükkel dolgoztak és megőrizték a hagyományokat, gazdagítva a nyelvet énekeikkel, olyan parasztoké, akik a nyomtatott könyvek szerint imádkoztak Istenhez, a boldogulásért, a boldogságért — s lelkük mélyén némelykor — mindeneknek a szolgaságból való szabadulásáért"[17].

A feudáliskori ortodox egyház újabb kutatói[18] megerősítik Iorgának az erdélyi falvak történetével való találkozása eredményét. A feudális viszonyok kialakulása rendjén Havasalföldén és Moldovában, a legtöbb helyen a világi uralkodó réteg tagjai vagy a kolostorok lettek a falusi templomok kegyurai. Fogaras földjét viszont azokhoz a területekhez számíthatjuk, ahol sem a helyi bojár családok, sem maga a vár uralma nem változtatott azon a prefeudális helyzeten, amelyet a „faluközösség kegyurasága alatt álló egyház" kifejezéssel lehet jellemezni. Az esperességek ebben a helyzetben a falvak papságának képviselői s a püspök regionális elkülönülés nélkül gyakorolhatta papjai és egyházközségei vizitációját. A gyulafehérvári püspök (később mitropolita) e jogainak gyakorlását 1557-től kezdve fejedelmi rendelet is biztosította. Brandenburgi Katalin, aki szintén birtokolta a fogarasi liber baronatust, 1631-ben kiadott rendeletével ezt a hagyományos rendet védelmezte vártisztjei önkényessége ellen. A rendelet eltiltotta a fogarasi vár főkapitányát és tisztjeit attól az abusustól, amellyel a házassági perekben az ítélet jogát maguknak igényelték; Ghenadie mitropolitát megerősítette a spirituale fórumot illető összes jogok gyakorlásában. E jogok: a papok felszentelése, kinevezése, vizitálása, az egyházfegyelem gyakorlása, házassági és válási kérdések szabályozása[19].

Az 1631. évi rendelet nemcsak a hagyományos egyházigazgatást, hanem az I. Rákóczi György előtti valláspolitikát is jellemzi. Az erdélyi valláspolitika változása néhány évvel később, a Rákóczi-birtokok kiterjedésével, nagy erdélyi uradalmak és kincstári vártartományok Rákóczi általi birtokbavételével kezdődött. 1636-tól a Rákóczi-kori egyházi elnyomás üldözöttjei református puritánok, vallásgyakorlatuk kiterjesztéséért küzdő katolikusok, teológiai önállóságukat védelmező unitáriusok és az ortodox egyházkormányzatot védelmező Ilie Iorest mitropolita. Hogy milyen szoros kapcsolat állott fenn a Rákóczi korszakban a fejedelem gazdaságfejlesztő törek-

vései és egyházi intézkedései között, azt legjobban a fogarasi domínium iratanyaga tükrözi.

Rákóczi 1638-ban erősítette meg elődeinek diplomáját, mely felmentette az ortodox papokat a jobbágy-kötelezettségek alól[20], de éppen ezért szükségessé vált a papok számbavétele. Ez a törekvés végig kísérhető az 1637. évi Nova Conscriptióban, az 1640. évi urbáriumban, a papok és bojárok 1640. évi registrumában és az 1647. évi végleges összeírásban[21]. A papi rendűek megállapítása a vár tisztjei és számlálói számára nehezebb feladat volt, mint a bojárok és nemesek számbavétele. A papi kiváltságok alapja nem valamilyen diploma, hanem maga a papság — sokféle tradícióval együtt. Ezek a hagyományok a vár másvallású tisztjei számára ismeretlenek voltak. Ők többnyire csak a dézsmához kötött katolikus vagy protestáns egyházszervezetet ismerték. A csak a nyugati egyház által ismert dézsma fejlesztette ki a parochusi jogot s ennek alapján azt az egyházképet, amelynek alapvető képlete: egy pap — egy parochia.

A várakozással ellentétben a papok és bojárok 1640. évi registruma 15 olyan falut sorol fel, ahol a papok száma 3—5 között volt. Az összeírók a falu papját akarták feljegyezni, de az ortodox közösségi tudat nem kívánta korlátozni a falu papjai számát. „A falu papja" — kifejezést 17 alkalommal olvassuk az 1637. évi urbáriumban. A „falu papja" és a mellette szolgáló más papok viszonyát világítja meg az Alsó-Kománára vonatkozó 1637. évi feljegyzés: „Popa Stanciul falu papja, egyházhoz rendelt fejedelmi funduson lakik. Popa Comsa jobbágyhelyen lakik, kit a szegén feyedelem (Bethlen Gábor) hagiot megh életeigh való szabadságban, az esküdtek relatiója szerint. Most nyomorult sánta ember, a másik pap mellett szolgál az falunak. Popa Schiop, nyomorék ember". — Ludisoron (1637) a két pap közül az első a falu papja, a másik a fia. — Szevesztrényben hasonlóképp három pap szolgált: a falu papja és annak két fia. Felsőszombatfalván több szerzetes pap működött, de a kolostor nem törölte el a „falu papja" intézményt, az egyik név után ott áll ez a megjelölés.

Abból, hogy egyes falvakban csak egy papot jegyeztek fel, még nem következett, hogy ő a falu papja, egyesek nevéhez hozzáírták, másokéhoz nem. Viszont több helyen (1640: Alsó- és Felső-Ucsa, 1647: Sinka, Ohaba, Alsóporumbák) a „falu papja" után egy második név mellett is ott áll a megjelölés: „ez is a falu papja". Hogy mi volt e megjelölés tartalma, azt az 1640. évi registrum sinkai bejegyzésénél találjuk meg: „moldvai ember, azmint mongyák, de nem akarják tartani az falubeliek". A „falu papja" az volt, akinek eltartásáról a falu gondoskodott. E kifejezés utal a falu ősi közösségére, amelynek rendjéhez hozzá tartozott a papról való gondoskodás[22].

Papok és bojárok. A papság és bojárság igazolásának egyidejű elrendelése nem jelentette azt, mintha minden pap bojár lett volna. Rákóczi rendeletei alapján egyidejűen folyt a papok és bojárok kiváltságainak számbavétele. A rendeletekkel szembeni csendes ellenállás egymáshoz közelítette a román falvak e két kiváltságos csoportját. Eredetileg a papságnak kisebb része került ki a bojárok közül. Az 1647-ben összeírt 89 pap közül 58 volt jobbágyszármazású, vagy ha pap fia volt, jobbágytelken lakott; 9 volt igazolt bojár, de 22 a bojárságnak abból a kategóriájából származott, amelyik nem tudta igazolni jogait.

Az urbáriumok azt mutatják, hogy nem volt nagy különbség a jobbágy, a pap és a bojár gazdasága között[23]. Ugyanazt a paraszti életformát élték mindnyájan: a bojárok és a papok jobbmódúak voltak, de ugyanúgy gazdálkodtak, mint jobbágy falustársaik. Sok példa van egyes jobbágyok gazdagságára is, a papok és bojárok közül pedig sokan voltak szegények.

A „letett" bojárok közé kerülni nem anyagi süllyedést jelentett, hanem a kivételezettség elvesztését. Ezért törekedtek a „letétellel" fenyegetett bojárok arra, hogy meg-

szerezzék a papi szabadságot. Alsóvist 1637. évi urbáriumában három bojár szerepel: Boier Vulcan, Boier Stoica és Boier Oprea — és nincs feljegyezve egy pap sem. Három év múlva itt egy Boier Oprea nevű papot találunk és mellette: Popa Comsat, akiről ezt írja: „most jött pappá, Vulcan bojér fia, ugyan az Atya házához akar praetendálni és az papság árnyékában szabadságban tartatni."

Voltak esetek, amikor egy bojár a szükséges tanulmányok nélkül lett pappá, de ha így volt, akkor is számolhatunk a papi szolgálat utólagos formáló erejével. Az 1647. évi besimbáki feljegyzés a következőket tartalmazza: „Popa Marcu egy atyafiával együtt Popa Raduval lakik egy élésen, örökségen, az apjukat Stoica Strezat akarják papi tisztüknek praetextusa alatt oltalmazni az szolgálatnak renditől, holott depositus emberek, mind apjostul..." E leírás után az összeíró mégis elismeréssel ír a bojárból lett papról: „Popa Radul jól tudja olvasni mind az rác és román írást."

A fogarasi bojárok a papságban szövetségesüket ismerték fel, valamint azt az utat, amelyen fiaik szabadsága fenntartható.

Az összeírások sok helyen írnak a papi védettségnek a családra való kiterjesztéséről. Ezt olvassuk az 1647. évi határozatok ohabai pontjánál: „Popa Coman falu papja jobbágy emberből áll, paraszt funduson lakik, az apjával egy kenyéren vagyon, az apja nem adós, nem szolgál, se maga, se az pap, hanem ugyan abban az udvarban egy öccse lakik a papnak, aki szolgál, adós... Ibidem Popa Radu ez is falu papja, paraszt jobbágyból álló ember, paraszt fundust bír, az annyával lakik, mert nem adós, két esztendeje múlt papságának..."

A gyakran ismétlődő kifejezés: „ áll" (feláll, felemelkedik) nem jelentett a falutól való elidegenedést. A közösség, amelyhez a pap tartozott, a falu volt. A feudális átalakulás nem ösztönözte az ortodox papságot arra, hogy a külön papi rend érdekei szerint tömörüljön. Ez az egyik lényeges vonás, mely elválasztotta a román papságot a Fogarassal szomszédos szász és székely székek protestáns papságától.

A fogarasföldi papok közötti szolidaritás felismerhető a kopacseli Popa Stan esperes nyilatkozataiban. El kellett kísérnie az 1647. évi összeírókat, s közben mindenütt védelmezte a távollevő vagy megvádolt papokat. Ez a szolidaritás azonban nem öltött szervezeti formákat, bár e vidék papságának társadalmi helyzete szerint egy ilyen kísérlet nem lett volna hiábavaló.

A falu és a pap közötti szolidaritás alapja a papi tiszt volt. Ha a falunak több pap közül egynek a megtartása mellett kellett döntenie, a valóban „méltó"-t választotta. Az 1647. évi lészai helyzet a következő: „Juon Pap meghalt, hanem fia maradott kettő: Popa Radu és Popa Marcu nevűek, mindenik falu papja, paraszt jobbágyból állók, paraszt fundust bírnak együtt, egyiknek hét esztendeje hogy pap, a másiknak csak esztendeje... Ibidem Popa Bursan, ez is ugyan falu papja, hat esztendeje papságának, jobbágyból álló ember, paraszt funduson lakik... Ibidem Popa Man ez is falu papja, Voilai Boer Sorban fia, mind személyéről örökségéről bojárságot pretendál, jóllehet semmit sem producál róla, tíz esztendeje papságának..."

Az utasítás szerint a sokból egy pap maradhatott meg. A felsoroltak közül, a legutóbbi, Popa Man neve után ez áll: „Az lészaiak ezt kévánnyák, ha az Kegyelmed jó akaratja". E „választás" magyarázata az, hogy a regisztrum szerint a négy pap közül Popa Man-nak nemcsak a legtöbb szolgálata volt, de tanultság szempontjából is megelőzte társait.

A papi tiszt betöltése volt a pap és a falu közötti kapcsolat alapja. A falu ezt a tisztséget becsülte, még akkor is, ha egyesek viselkedése kifogásolható volt. Az 1658. évi vizsgálat[24] alkalmával a falvanként meghallgatott 5-6 esküdt szavai szerint a 39 falu közül 32 meg volt elégedve papjaival. „Jól testáltak" róluk 10 olyan faluban is, ahol a papok inkább „rácul" mint románul végezték az istentiszteletet. A vallomást

tevők nem hallgatták el egyesekről, hogy „ellátogat a korcsmára" vagy „részegség miatt mulasztotta el a vasárnapi szolgálatot". A megvizsgált 112 pap és gramatik közül öttel kapcsolatban volt ilyen erkölcsi megrovás. A jellemzőbb azonban, hogy az esküdtek, papjaik gyengesége esetén is (megöregedett, nem lát olvasni) védelmezték őket s három alkalommal is kifejezték, hogy nem tartják illetékesnek magukat arra, hogy papjaikról ítélkezzenek („amennyiben vékony értelmek szerint ítéletet tehetnek"). Igazán súlyos panasz három pappal kapcsolatban hangzott el: két alkalommal a pap miatt kereszteletlenül halt meg a gyermek, másik két alkalommal a pap nem ment el, hogy a halálos beteget szentségekben részesítse. A szentséget közvetítő funkció magyarázza a pap nélkülözhetetlenségét, a pap és a falu felbonthatatlan, erős közösségét.

Rákóczi és fogarasi vártisztjeinek az ortodox falvak-papok közösségébe való beavatkozásától el kell választanunk azt a kísérletet, amellyel özvegye, Lorántffy Zsuzsánna, mint Fogaras ura, kívánta megújítani a fogarasföldi papok gyülekezeti szolgálatát. Rákóczi alatt, az 1647. évi összeírás szerint a főkapitány rövid határozatai döntöttek a papok sorsa felől: „stat" (= maradjon pap), vagy „contribuat" (= fizessen, azaz legyen jobbággyá). A fejedelmi egyházpolitika helyét az évtizedben elfoglalja az a fejedelmi egyházkormányzat, amely ellen az egyház autonómiáját védelmező református puritán-presbiteri irány tiltakozott. Lorántffy Zsuzsánna a tiltakozókat támogatta és Fogaras földjén is véget vetett a főtisztek egyházak és papok feletti uralmának. Ez a jelentősége a fogarasföldi egyházak vizitációja ügyében 1657-ben kiadott rendeletének. A vizitációt az egyházi bizottság feladatává tette, de református egyháziassága alapján, ebben az ügyben is udvari prédikátoraira támaszkodott. Így jött létre az egyházi együttélés sajátos megnyilvánulásaként az ortodox falvak vizitátorainak testülete s benne négy református és négy ortodox tag egyházhatósági együttműködése. E bizottság a fejedelemasszony utasításai szerinti egyetlen ismert vizitációt 1658 februárjában tartotta.

Lorántffy Zsuzsánna kísérlete mögött nem hatalmi, hanem egyházi indítékok álltak, de hagyomány-ellenes volt, s ha más módon is, de szintén megzavarta a pap és a falu kapcsolatát. A fennmaradt vizitációs jegyzőkönyv nemcsak a falvankénti egyházi helyzetet világítja meg, hanem azt is, hogy miért kellett e kísérletnek abbamaradnia. A vizitátorok — a református vizitációs rend szerint — az esküdtektől kérdezték meg, hogy hogyan végzi a pap a szolgálatát s a paptól, hogy a falu hogyan gyakorolja az istentiszteletet. A 39 megvizsgált falu közül 27 helyen az esküdtek semmitmondó válaszokat adtak. Bár 10 faluban a papok „rácul" végezték a templomi szolgálatokat, az esküdtek mégis „jól testáltak". A falvaknak papjaikkal való szolidaritása nagyobb volt, mint a fejedelemasszony által is támogatott, román nyelvű istentisztelet utáni vágy. A papok hallgatása még következetesebb volt; az „Examen" egyetlen papnak faluja elleni panaszát sem jegyezte fel.

A vizitátorok 39 faluban 64 pappal és 49 grammatikkal találkoztak. Mivel 18 faluban a papok száma 2—5 volt, a vizitátorok is láthatták, hogy a 10 év előtti „egy falu — egy pap" rendelkezést nem hajtották végre. A papokról való folyamatos gondoskodás, a papoknak vártisztek, majd vizitátorok elleni megvédelmezése alapján az ortodox falu és papjai viszonyát egy nagy egységes család képével lehet ábrázolni.

A fogarasi román református iskola

A vizitációs rendelet utáni napon, 1657. április 3-án Lorántffy Zsuzsánna kiadta a fogarasi román iskola alapító oklevelét[25]. Mindkét okmány ugyanazokat a célokat szolgálta. A vizitáció célja: „szorgalmatosan megvizsgálják és ugyan meg is exami-

nálják a papokat, mennyire való tudományok légyen az Isten könyvéből: Miatyánkot, Apostoli credót, tízparancsolatot, a sacramentumoknak és egyházi fenyítéknek rendelésit románul el tudják-e mondani, az hit ágazatokat avagy csak catechetice tudják-e és értik-e, románul tudnak-é prédikálni, prédikálnak-é, ugyan románul minden naponként tesznek-é könyörgéseket a beszerikában, vagyon-e Újtestamentumok, psaltériumok, catechézisek, az mint Fejérvárott románul kinyomtatták, csak Szentírásból prédikálnak-é? És több efféléket". Az egyházlátogatásnak támogatnia kellett a papokat abban, hogy tanítsák a falubeli ifjakat a Miatyánkra, Credora, a Tízparancsolatra. Nemcsak a fiúknak, a leányoknak is részesülniök kellett a catechizációban. A rendelet befejezése megállapítja: „e rendelések sem a köz igazsággal, sem az ország törvényeivel semmiben nem ellenkeznek, az Isten dicsőségére pedig és a román nemzetnek épületekre igen szükségesek."

„A köz igazság" hangsúlyozása visszatér az iskola-alapító levélben, mint „köz jó". Mindkét kifejezés arra a tanító tevékenységre vonatkozik, amelynek ki kell terjednie a jelenlegi és jövendő papokra s munkájuk által a bojárságra és minden falura. A fogarasi iskola e tevékenység középpontja, hivatása felkészíteni növendékeit arra, hogy az iskola elvégzése után, mint diakónusok és papok alkalmasak legyenek híveik tanítására. Az iskolai program szerint nevezi a diakónusokat „grammatikusok"-nak, a kisebb tanulókat pedig „succrescentes"-nek.

Az iskola rendje a diakónus-grammatikusokon épült fel; a már szolgálatban lévő diakónusok csak úgy tarthatták meg állásaikat, ha az iskolát elvégezték. Más református kollégiumok mintájára a szegény grammatikusok az iskola ösztöndíjasai („alumni") voltak s naponta 4 cipót, valamint pénzt és természetbeni élelmet kaptak abból az iskolát fenntartó hozzájárulásból, amelyre a fejedelemasszony a papokat, a bojárokat és a vártartomány minden faluját kötelezte. A fogarasi iskola kisdiákjait a grammatikusok tanították. Annak érdekében, hogy ők maguk előkészülhessenek a papságra, prédikálhattak a fogarasi ortodox templomban, valamint a közeli falvakban.

A fejedelemasszony román iskolát akart létrehozni, azzal a céllal, hogy az uradalom falvaiban csakis ennek végzettjei töltsék be a papi tisztet. Ezért ismétli az alapítólevél tízszer a román jelleget, román olvasást, román írást, román éneklést, román prédikációt. Fogaras földéről a szláv egyházi kultúrát ki akarja zárni, ezért eltiltotta, hogy a falvak máshonnan jött papokat és diakónusokat alkalmazzanak.

A nem-román áramlatoktól való elszigeteléssel együtt az alapítólevél élénk kapcsolatot biztosított az iskola és az uradalom román falvai, valamint az iskola és Fogaras város református egyháza között. A tanítónak és „az egész scholának" szorgalmasan kellett látogatnia a fogarasi román templom istentiszteleteit, részt kellett venniök az ortodox temetéseken. A román iskola tanítója naponként imádságot mondott a templomban. A falvaknak ő, a tanító „ad" grammatikusokat az iskolai tanfolyam végzettjei közül. Az iskola vizitátorai ugyanazok, mint a falvakéi, köztük két román pap és két bojár. A vizitátorok havonként látogatták az iskolát; az évente kétszer tartott vizsgára más román papokat is meg kellett hívni. A papok, bojárok, és falvak iskolafenntartó hozzájárulásai is erősítették a kapcsolatokat.

A román és a magyar iskola közötti kapcsolatokat az egymás mellé rendeltség és az együttműködés alapján szabályozta. Legismertebb rendelkezése szerint a két iskola egymás mellé épüljön, mindkettőnek saját auditoriuma, udvara, internátusa és tanítói lakása legyen, de a két iskola között állandó összeköttetés legyen a kerítésen elhelyezett ajtón, hogy a tanulók — „szép egyességben élve egymással" — egymás nyelvét megtanulhassák. Mivel magasabb román iskolák nem voltak, úgy intézkedett, hogy a román tanító valamelyik református kollégiumnak legyen a végzettje. Meg-

kívánta a jó együttműködést a román és a magyar tanító között, s kötelezte őket, hogy ugyanilyen egyetértést tartsanak fenn tanulóik között is.

A román tanító jogi helyzetének és fizetésének rendezése nemcsak a fejedelemasszony jóindulatát mutatta, hanem azt a törekvést is, hogy a román tanítónak a fogarasi társadalomban megbecsült helyzetet teremtsen. Az udvartól kapott fizetése kb. egy harmaddal volt több, mint a második református prédikátoré, és jóval több, mint a magyar tanítóé, ugyanis az udvari fizetés mellett őt illette meg a bojároktól begyűlt iskolai hozzájárulás, valamint a jómódú szülők (görög kereskedők, a város román lakói, falvakon lakó bojárok) által fizetett „didactrum"[26]. A román tanító — fizetése szerint — az udvari főprédikátor után a második helyet foglalta el a fogarasi klérusban. Tekintélyét az is emelte, hogy kinevezését magától a váruradalom urától és a főkapitánytól kapta.

Az alapítólevél, mely az erdélyi egyházak együttélésének egyik legfontosabb dokumentuma, semmi olyan kifejezést nem tartalmaz, mely az iskola hitvallásos jellegét határozná meg. A román jelleg hangsúlyozása azonban — a fogarasi uradalomban — kétségtelenül az ortodox egyházra mutat. Ugyanakkor a Gyulafehérvárt nyomtatott román káté használatát írja elő, azaz a Heidelbergi Káté román fordítását, valamint a románra fordított Zsoltárokat, azaz a lugosi és karánsebesi román református eklézsiák énekeit. További intézkedés, mely ezt az iskolát szorosan a református egyházhoz kapcsolta az, hogy a román tanító a fogarasi református prédikátoroktól és konzisztóriumtól függött: az iskola vizitátorai is felerészben reformátusok: prédikátorok és a konzisztórium laikus tagjai.

Ha e rendelkezések alapján azt az egyszerű kérdést tennénk fel: református vagy ortodox volt-é ez az iskola? — lehetetlen lenne egy szóval válaszolni. Egybefoglalva a különböző vonásokat: ez az iskola a) román, b) református, c) az ortodox egyház szolgálatában áll, d) prozelita célok nélkül. Az alapító fejedelemasszonyt nem az ortodoxoknak a református egyházba térítése vezette, mert ilyen román nyelvű egyházszervezet Fogaras földjén nem volt. Az ortodox istentisztelet kálvinizálására sem törekedett, mert az, amit a grammatikusoknak, a jövendő papoknak be kellett vezetniök, az összes egyházak közös alapszövegeinek katekizálása volt: a Miatyánké, a Hitvallásé és a Tízparancsolaté. Ezt a katekétikai célt azonban a református egyház számára nyomtatott könyvekkel támogatta; az iskola tevékenységét pedig református prédikátorok ellenőrizték.

Ortodox és református elemek ilyen kapcsolódása megértéséért gondolnunk kell arra, hogy bár a két egyház közötti liturgikus különbségek Honterus ideje óta ismertek, a katekétikai különbségek — nemcsak helyileg, de teológiai síkon is — csak Cirill Lukaris kátéja és Dositheus pátriárka hitvallása között (1629—1671) tartott ortodox zsinatok és ez évtizedekben megjelent ortodox káték, prédikációk útján lettek tudatossá. A református fejedelemasszony ebben az átmeneti időben kívánta Isten iránti kötelességét teljesíteni fogarasi uradalma egyházának támogatásával. Az alapítólevél bevezetése mutatja, hogy csak azokra a nehézségekre gondolt, amelyek a nyelvi különbözőségek miatt jelentkeznek. Ezért írja: az iskola „rendire és igazgatására ahoz értő becsületes szolgáinkkal bizonyos törvényeket is concipiáltattunk, melyeket magoknak is az románság eleinek ez Fogaras földén proponáltatván, azok is igen nagy örömest acceptáltanak, ultro ők is értékek szerint való segítségeket ígérték ez istenes szent dolgokhoz".

A fogarasi iskola, 1657-ben nyert jogaival és alapítványaival együtt, fennállott a század második felében is. A vár új urai: I. Apafi Mihály és felesége, Bornemissza Anna, a választott fejedelem II. Apafi Mihály és felesége Bethlen Kata, sokszor hivatkoztak nagy elődjökre, Lorántffy Zsuzsánnára, s kötelességüknek vallották, hogy

teljesítsék testamentum-jellegű rendelkezését[27]. E református, ortodox együttműködés krízise 1662—1655 közötti években következett be. A várost 1661-ben török csapatok felgyújtották[28], és ekkor a Bethlen Gábor idején épített román templom is megsemmisült. Az ortodox közösség újjá akarta építeni templomát. A költségek fedezete érdekében megtagadták a református prédikátor fizetéséhez való hozzájárulást s módosítani akarták a román tanító fizetését is. Válaszként a város és a református egyház tiltakozott a templom felépítése ellen. Apafi és felesége Bornemissza Anna rendeletei helyreállították az ortodoxok jogait, hangsúlyozva a „régi uzus" szerinti eljárást. Szilvási Mihály román tanító fizetése változatlan maradt; hasonlóképpen elismertetett az ortodoxok joga ahhoz, hogy a városban saját templomuk legyen. E vita aktái a román iskola és az ortodox eklézsia jó kapcsolatát mutatják. Az ortodox kérés hivatkozott a tanítónak a román templomban végzett szolgálataira is. Az iskola jelenléte a templomban — a kérés szerint — nemcsak a templomépítés jogosságát igazolta, hanem a templomban végzett istentisztelet románnyelvűségét is[29].

Alig egy évtizeddel az iskola alapítása után az iskola és az ortodox templom kapcsolatának hasznos volta tűnt ki, igazolva azt a bizalmat, amellyel a román vezetők az 1657. évi tervet fogadták[30].

Protestáns helységek a fogarasi vártartományban

Az a néhány adat, mely a fogarasi uradalom két szász egyházközségének 17. századi életéről fennmaradt, az ortodoxokhoz hasonlóan, a vártól való függőség terhét és gondjait világítja meg.

A Bethlenhez kapcsolódó szász gondokról a szebeni dékán 1605. novemberében a nagysinki surrogatia dékánjához intézett levele számol be. A levél hátterében Bocskai Erdélyért vívott harcai állanak. A szászok csak négy hónapos alkudozás után hódoltak be a császári seregeket kiűző Bocskainak. Fogaras vára azonban korán megadta magát a református hajdúknak és Bocskai helytartójának[31]. Az aggodalmaskodó levél arra inti a nagysinki dékánt, ne okozzon nehézséget a bethlenieknek. Bárkit választanak pappá, adja meg hozzájárulását, „nehogy a füstölgő mécses elaludjék". „A sorstól megpróbált hívek ki vannak szolgáltatva a várkapitány kénye-kedvének, még vallásukban is". Fontos, hogy Bethlenben a szász dékántól függő pap legyen, „nehogy még a tanításban való változtatásra is rákényszeríttessenek"[32].

A kis parochiát a Rákóczi-kori urbáriumok szerint 22 család alkotta[33]. A nagysinki káptalan könyveiben feljegyzett 17. századi pap-nevek[34] igazolják, hogy Bethlen — az egykor szintén lutheránus Fogaras várostól eltérően — nem lett reformátussá. De Apafi két nemzedékkel későbbi megállapítása szerint a bethleni eklézsia és papjai szoros kapcsolatban maradtak Fogarassal s ismételten védelmet kaptak a fogarasi református prédikátoroktól[35].

Sárkány népesebb eklézsia volt, mint Bethlen s benne a lelkipásztor mellett káplán és tanító is szolgált. A közel másfélszázados brassói kapcsolat idején a sárkányi eklézsia a barcasági parochiákhoz hasonult, papját a brassói konzisztórium ajánlása alapján választotta[36]. A sárkányi plébános azonban a szeben-nagysinki káptalan tagja maradt s amikor 1605-ben meg akart szabadulni e káptalan papjait terhelő illetékek („konfirmációs taxa", „cenus cathedraticus") fizetésétől, a szebeni dékán maga elé idézetette[37].

A szász papság a 17. században kemény küzdelmet vívott középkori eredetű jövedelmei megtartásáért. E küzdelemből Sárkány papjai és hívei is kivették részüket. A harc 1625 után kezdődött, amikor Sárkány a fogarasi vártartomány faluja lett s a

vár a maga számára foglalta le a papnak fizetett tized két negyedét[38]. Ez volt a helyzet az 1637. és 1640. évi urbáriumok szerint, bár ezek is feljegyezték, hogy korábban a papot a teljes tized megillette.

A tized visszaszerzése a brassói származású Johannes Bognerus érdeme. Az 1641—1648 közötti akciót egy 33 évvel későbbi jegyzőkönyv örökítette meg. Bognerus elődje, Petrus Simonius beteg ember lévén, egy évben alig egyszer prédikált, s hogy tisztségét megtarthassa, egy quartát ígért a vár provizorának (vagy nem tiltakozott a dézsma egy részének elvétele ellen). Utódja, hogy visszaszerezze a teljes dézsmát, a várkapitánynak 10 köböl búzát és 300 csomó („fő") lent ígért. E megegyezés évében (1641) a sárkányi parasztok a dézsma-gabonát a barázdára helyezték, anélkül, hogy hozzányúltak volna, várva, hogy ki fogja azt elvinni. Amikor a vár provizora kezdte azt szekérre rakatni, „a szászok látván az ők szokások ellen való dolgot, fegyverekkel, vasvillákkal támadának" a provizorra és a vár szolgáira, úgy hogy csak nehezen tudtak elmenekülni. Ugyanakkor a brassói bíró is hivatalos iratban igazolta a papnak a teljes tizedhez való jogát. A brassói igazolás mutatta, hogy a dézsma-kérdés nem helyi ügy, hanem beletartozott a szász privilégiumok védelmébe. A brassói egyháznak és Sárkány népének együttes tiltakozása célt ért. Rákóczi módosította korábbi rendeletét, amely szerint minden maradjon a Bethlen által bevezetett rend szerint; 1648-ban helyreállította a sárkányi pap jogát, „nem akarván (a prédikátort) régi szokás szerint való jövedelmében megháborítani"[39]. A várkapitány pedig 1650-ben végrehajtotta a fejedelmi rendelkezést, hozzátéve a sárkányiaknak szóló intést a szeretet megtartásáról. Az Apafi-korban a vár urai újabb kísérletet tettek a sárkányi tized egy részének elszakítására, de a tanúk — köztük három román pap — igazolták a szász eklézsia jogait[40].

Bármilyen kis dolognak látszik ez a sárkányi „győzelem", mégis odasorolható amellé a csendes és szívós ellenállás mellé, amellyel a fogarasi ortodox falvak védelmezték elbocsátásra ítélt papjaikat. A sárkányiaknak sérelmesnek látszó két negyed tized magasabb papi jövedelem volt, mint a magyar lakosságú megyei falvakban a papnak járó egy negyed tized. A fejedelemkori valláspolitika azonban az egyes egyházak hagyományainak tiszteletére építette az együttélés rendjét, s ez még Rákóczit is engedményekre kényszerítette.

Azok az érdekek, amelyek káptalani szervezeteket, papi jogokat és jövedelmeket védelmeztek Bethlen és Sárkány lutheránus egyházában, felismerhetők a reformátussá lett Fogaras városi egyházában is. Sárkány egészében lutheránus volt s így ott nem tűnt ki, hogy a hithűséggel védett tizedet a falu lakói nem mint egyháztagok, hanem mint a középkori plébánia jogutódjának adózó jobbágyok fizették. A középkori eredetű szászföldi parochiák a 17. században mindenütt érvényesítették tized-jogaikat, adóztatták a helység minden lakosát, tekintet nélkül arra, hogy melyik egyháznak tagjai. Fogaras középkori egyháza szászból magyarrá, lutheránusból reformátussá lett, de fenntartotta a város minden lakójára kiterjedő adóztatási rendet. Érvényesítéséért nemcsak pap ai, hanem polgári és nemesi elöljárói is küzdöttek s követeléseikhez elnyerték Bornemissza Anna fejedelemasszony, a vártartomány 1663 utáni urának támogatását is. A fejedelemasszony 1664. évi rendelete így védelmezte „a város egyházának" jogait: „Mert itt a mi ecclesiánk az előtte volt szász ecclésiának helyébe következvén, valamint a szász lakosok fizettek az ő tanítójoknak, úgy azolta az kik azoknak helyekbe következtek, azon rendtartás szerint fizettek az mi tanítónknak, bár tanításokat nem hallgatták is"[41]. Elrendelte, hogy „Fogaras városában lakó magyar, német, román, rác, görög, örmény és egyéb nemzetből és vallásból való, házat, örökséget bíró emberek" különbség nélkül adják meg a város papjait és tanítóit megillető fizetést.

A város minden polgárát adóztató egyház a várral és uraival szemben ugyanolyan függő helyzetben volt, mint a vártartomány bármelyik jobbágyfalva. E városi egyháznak csupán református volta nyújtott védelmet. A 17. századi református fejedelmek védelmezték a velük egy hiten lévő eklézsiát a fejedelmi vár és tisztjei ellenében. Ezt Apafi Mihály egyik rendelete (1664) így fejezte ki: „...mivelhogy a tisztviselők közül is mind fő mind közrenden lévők, mind most, mind ennek utána is következhetendő időkben nem mindnyájan az evangelica orthodoxa religion vannak, amelyre nézve kevésbbé is vigyáznak az egyéni dolgokra mint sem kívántatnék" — gondoskodni kell, hogy az egyháznak a vártól független elöljárói legyenek[42]. Ez a védelem már Bethlen Gábor korában megkezdődött s eredménye a fogarasi konzisztórium, az erdélyi református egyházban az első presbitérium megalakulása.

Bethlen Gábor 1629. február 23-án a vár főtisztjeihez és a város lakóihoz intézett rendeletében a fogarasi „sok egyenetlen confusio" miatt „kegyelmes fejedelmi gondviselésből" két főgondnokra és két gondnokra bízta az eklézsia igazgatását és jövedelmeinek kezelését[43].

A vártól független református konzisztórium kialakulására ösztönző hatást gyakorolt a dunántúli Pápa presbitériuma. A pápai presbitériumot Kanizsai Pálfi János hozta létre. A fogarasi egyházközség régi protocollumát a heidelbergi presbitériumi rendtartás magyar szövege nyitja meg s ezt a pápai presbitérium konstitúciója követi. A pápai rendtartást 1616-ban Pápa várura, Enyingi Török István, Hunyad megye főispánja erősítette meg, majd 1620-ban Tóthi Lengyel Balázs, Bethlen magyarországi uralma idején az általa kinevezett pápai főkapitány újította meg[44].

A pápai rendtartást követő fogarasi szabályzat csak az Apafi által megerősített szövegben maradt fenn. A konzisztórium azonban már előtte is fennállott. Lorántffy Zsuzsánna 1657-ben ezt az egyházi testületet hatalmazta fel a román iskola vizitációjára. Ez a testület valószínű, hogy — a főgondnokok, gondnokok kinevezésével együtt — Bethlen korában létesült, de rendje, hatásköre akkor épült ki, amikor Lorántffy Zsuzsánna, I. Rákóczi György halála után (1648) átmenetileg Fogarast választotta lakóhelyéül[45]. A konzisztóriumi rendtartás gyakorlati módon alkalmazta Medgyesi Pálnak, a fejedelemasszony udvari papjának presbiteriánus alapelvei[46].

1664-ben ezt a rendtartást a fogarasi első prédikátor, Csengeri István kérésére Apafi megerősítette és kibővítette. A pápai modell szerint a fogarasi konzisztórium 12 tagja közül hatot a városban lakó nemesek, hatot a jobbágy-polgárok választottak; ugyanígy a két rendből választották a két egyházfit és a két perceptort. Az erdélyi református egyház a nemesek és jobbágyok ellentétei miatt a feudális kor végéig nem tudta felállítani a presbitériumokat[57]. Fogarason azonban két évszázaddal előbb valósággá lett a gyülekezeti önkormányzat. A gyülekezeti elv érvényesült a legvitatottabb kérdésben, a lelkészválasztásban is. A rendtartás VIII. pontja szerint először a konzisztórium magában tanácskozik és határoz lelkészek és tanítók meghívása tárgyában, majd az „ecclésiában lévő több értelmes emberek" elé terjeszti javaslatát, s csak ezek után kéri a helyben lakó református patrónusok hozzájárulását.

Lorántffy Zsuzsánna, Medgyesi Pál s a későbbi nagyenyedi professzorrá lett Csengeri István presbiteriánus elvei szerint alakult ki a fogarasi konzisztórium munkája. Nemcsak neve, hanem hatásköre szerint is megfelelt a kálvini reformáció konzisztóriumainak. Felelős volt az igehirdetésért, felvigyázott arra, hogy a prédikátorok templomi beszédei ne legyenek fegyelmező „kiprédikálások". Felelős volt az egyházfegyelemért, amit intésekkel és szükség szerint egyházi fenyítékkel (úrvacsorától való eltiltással) gyakorolt. A fegyelmezés célja küzdelem az erkölcsi kicsapongás a könnyelmű házassági elválás, megbotránkoztató bűnök, varázslások, az istentisztelet és sákramentumok megvetése ellen. Az 1664. évi szabályzat a konzisztóriumra bízta

a városba érkező idegenekről, a betegekről, az ispotályról, az iskoláról való gondoskodást, a tanító és a tanulók támogatását. A konzisztórium tagjai az egyház „inspectorai" voltak, akik felkeresték a betegeket és vizitálták az iskolát[48].

Az egyházi vagyon védelme olyan presbiteri feladat volt, mely bátorságot, a 17. század második felének vagyongyűjtő uraival való szembeszállást igényelt. A reformáció utáni Erdélyben a magyar egyházak vagyona semmiképpen sem tekinthető gazdagságnak, olyan minimum volt, ami nélkül nem lehetett fenntartani az igehirdetést és az iskolát. A fogarasi konzisztórium erkölcsi bátorsága a város két alkotó elemének, a kisnemesség és a jobbágy-polgárság egységéből származott. Ez az egyházépítő egység mutatkozott 1661—1663 között a vásárvámért vívott harcukban.

A vásárvám eredetileg a váruradalom jogai közé tartozott, de 1610-ben fejedelmi adománylevél alapján a város jövedelme lett[49]. 1660-ban a „nemesek egyeteme" és a „polgárok közössége" külön-külön, egymással megegyező okmányt állított ki, amelyben kifejezték, hogy Isten „egy üdőtől fogva" egyességre vezérelte őket[50]. Ezért közös akarattal elhatározták, hogy a vásárvámot közösen fogják kezelni s jövedelmét a város „közönséges ususaira" fordítani. A várkapitányoktól mindig fenyegetett jövedelmet Kemény Simon 1661-ben elvonta a várostól. A háború lecsendesedése után küldötteik a kiváltságlevél megerősítését kérték Apafi fejedelemtől, megjelölve, hogy a jövedelmet a templom, az iskola, és a prédikátor háza javítására akarják fordítani[51]. Apafi megerősítette a város jogát[52]. Mégis a vár új udvarbírája, Boér István a fejedelem ellenére el akarta venni a várostól a vásárvám adminisztrálását. A nemesek és civisek az újabb sérelem után a konzisztórium nevében Apafihoz fordultak. 1663-ban előterjesztett kérésük egyházi indoklással és érdekkel védelmezte a városi jogaikat: „lévén arravaló számadó perceptora az ecclésiának, ne immisceálják a tisztek magokat abba, mert ha ő Nagysága némelyeknek minden információját elhiszi, mind az nyájnak el kell oszlani s mind a pásztoroknak, nem lévén kit legeltetni, egészen való romlása következik az ecclésiának". Csengeri István prédikátor bemutatta Apafinak az instructiót, amellyel őt a konzisztórium a fejedelemhez küldte. A fejedelem ezt írta e pont alá: „Az is legyen helyben, de más ususra ne convertálják"[53]. E határozat alapján kiadott privilégiumlevél olyan állandó jövedelmet adott az ekklézsiának, amelyből a konzisztórium két város-égés után, 1663-ban és 1712-ben, újra építhette a templomot, s amely a református egyház szükségeit a későbbi Habsburg-korban is fedezte.

Az egyház érdekében való panasz és az egyház jogait védelmező protestatio az erdélyi református egyházban csak a 18. században, a Habsburg-uralom idején ébredt fel; a fogarasi konzisztórium azonban már a 17. században az egyházi függetlenségnek ezt az útját járta.

Az a város, amelynek egyházáért a konzisztórium küzdött, a 17. század közepén mintegy 160 jobbágy-polgár családból, mintegy 80 „letett" és 20 jogaiban meghagyott kisnemes famíliából állott; a vár alkalmazottai között mintegy 30 volt az iparos és 30 a darabont[54]. A „vitézlő rend" itt nem jelentett olyan erőt, mint a török elleni védelem végváraiban. Az egyház jogaiért küzdők nagyrészt paraszt-állapotú lakosok voltak, ez teszi a vár tisztjei ellen, a közösségi érdekekért vívott harcukat jelentőssé. Apafi azonban nem állott a vártisztek oldalára. Az 1664. évi rendtartás a tiszteket is kötelezte a konzisztórium fegyelmező munkája elismerésére: „Istenes indulatjából maga a fő magistratus is submittálja magát annak (a konzisztóriumnak) — hogy ha vagy tudatlanságból, vagy tudva is, valamely információból és indulatból excedálna; ezen becsületes egyházi bírák, megjelentvén a prédikátoroknak, azoknak egyenlő tetszésekből, illendő becsülettel és reverenciával, ha megintetik, nemcsak nem difficultálja subeálni, sőt inkább becsület gyanánt veszi..."[55].

A fogarasföldi egyházak közötti kapcsolatok

A fogarasi vártartomány egyházainak munkásságát és kapcsolatait a század második felében is a 17. század közepén kialakult egyházi rend biztosította. E rendbe foglalt szabadság nem terjedt ki minden erdélyi egyházra, így például a római katolikus istentisztelet tilalmas volt Fogaras földjén.

A református konzisztóriumnak az udvarbíró elleni, 1663. évi panaszai nemcsak a református templom építésének akadályozását rótták Boér István terhére, hanem azt is, hogy megsértette a református egyház fogarasi jogait. Csengeri prédikátor számára a konzisztórium által adott instructió, valamint az Apafi elé terjesztett panasz csak röviden utalt arra a református sérelemre, amelyet Bornemissza Annához intézett levelük részletesen megörökítette[56]. Ez év (1663) pünkösd harmadnapján a fogarasi udvarbíró egy katolikus papot hozatott a várba és részt vett a pater által celebrált misén. A konzisztórium ez ellen szolgabíró útján előzetesen tiltakozott, de megbízottja Boértól „csúfolást" kapott válaszul és azt a kijelentést, hogy a katolikus istentisztelet előmenetelét támogatni fogja. A panaszirat szenvedélyes kitörése fejezi ki a katolicizmustól való félelmet és a vele szembeni ellenséges indulatot: „félő, hogy ... az Isten oltára mellé a Baál kápolnája építtetvén, az Isten Siona el ne pusztuljon. Mi azért lelkünk vesztesége alatt ... kérjük és kényszerítjük Nagyságodat, hogy a Debora istenes buzgóságával az Úr népének oltalmazásában gerjedezvén afféle dolgot ne csak meg nem engedni, hanem ugyan meggátolni is méltóztassék". A fogarasiak jól ismerték Apafi és felesége kálvinista buzgóságát, s nem is csalódtak, kéréseik meghallgatást találtak. A fejedelemnek Boér Istvánhoz intézett rendelete megállapította, hogy a katolikus papnak Fogarasba való bevitele a város kiváltságainak és az ország alkotmányának megsértése, elrendelte tehát, hogy „az ezután ne légyen, mert a mi időnkben meg nem engedjük"[57].

A fogarasi konzisztórium türelmetlensége annak a katolikus-ellenességnek a megnyilvánulása volt, mely Erdélyt a 17. század második felében jellemezte. E korban az erdélyiek a katolicizmust a Habsburg-expanzióval azonosították. I. Apafi Mihály uralkodásának idején (1661—1690) Erdély a Magyarországon üldözött protestáns prédikátorok menedékhelye volt, s Erdély területén szervezkedtek a protestánsok felszabadításáért harcoló seregek[58]. A katolikus istentisztelet biztosított volt egyes városokban és vidéken, de annak más felekezetek helységeibe való bevitelét a fennálló rend fenyegetésének tekintették.

Az Apafi korabeli Habsburg—török ellentétek Erdélyben éppen úgy, mint Havasalföldén és Moldovában megerősítették a török befolyást, s állandósították az egy táborba tartozó református és ortodox uralkodók közötti jó kapcsolatokat. E kapcsolatok baráti jellegére mutat a Daniil püspök munkásságát előkészítő levelezés is, Daniil mintegy tíz éven át fogarasföldi ortodox püspök volt. A különálló fogarasi ortodox püspökségről a 16—17. századból nincs más adatunk, önállóságának a fogarasi liber baronatus külön közigazgatása adhatott alapot. Amikor Apafi 1661-ben püspököt kért a moldvai kolostorfőnöktől, ezek mint a fejedelem barátai válaszoltak. Az 1662. évi kinevezési irat pedig hangsúlyozta: a fejedelem azt várja el az új püspöktől, hogy „a román népnek a Szentírás szerint prédikálja Isten Igéjét" és az alája tartozó papokat is támogassa a román prédikációban[59]. Daniil 1672 körül hagyta el Erdélyt[60], tisztsége nem folytatódott. Apafi és Havasalföldе közötti jó kapcsolat abban is megnyilvánult, hogy Apafi törekedett arra, hogy az erdélyi román mitropolita olyan főpap legyen, akit a bukaresti mitropolita elismer[61].

E kapcsolatokat átmenetileg Fogaras új urának[62], Bornemissza Annának a Fogaras városi egyházi ügyekbe való beavatkozása fenyegette. A fejedelemasszony 1665. áp-

rilis 11-i rendelete[63] a fogarasi román papokat és espereseket a református konzisztórium igazgatása és vizitációja alá helyezte. Minden okunk megvan arra, hogy ezt a rendeletet a fogarasi városi ügyekből előállított intézkedésnek tekintsük, amelyet nem hajtottak végre, nincs későbbi megerősítése, sem alkalmazása. A rendelet szövege azokat az intézkedéseket ismétli, amelyeket a fejedelemasszony egy nappal előbb a bethleni és sárkányi szász egyházak kormányzása ügyében foglalt írásba[64]. A fogarasi református egyházközség levéltára egész sor írást őriz, mely azt mutatja, hogy a két szász lutheránus egyházközség kormányzati fóruma valóban a református konzisztórium lett, de semmi ilyen irat nem maradt fenn református-ortodox viszonylatban. Az 1657. évi kánoni vizitációnak nem volt folytatása. A két egyház összekötő szerve továbbra is a Szilvási Mihály által vezetett iskola maradt. Ezt mutatja a fejedelemasszony 1768. évi döntése is, mely újra elrendelte, hogy a román iskola elvégzése nélkül senki sem lehet ortodox pap, de a papok feletti felügyelet kérdését nem szabályozta[65]. A várkapitány részéről 1695-ben kiadott instructiók úgy tekinthetők, mint az Apafi-kori egyházi rend összefoglalása; ez is kötelezte a konzisztóriumot a két szász helység vizitációjára, de semmit sem tartalmaz az ortodox falvak vizitációja tekintetében; ugyanakkor kifejezetten ajánlotta a román iskola támogatását[66].

Erdély és Havasalföld közötti barátságos politikai viszony volt az ortodox—református kapcsolat alapja. Ezt erősítette Apafi 1678. évi adománylevele, amellyel Constantin Brîncoveanu-nak ajándékozta Felsőszombatfalvát[67]. Mivel a felsőszombatfalvi kolostor a vidék vallásos életének központja, ez adománynak egyházi jelentősége volt. Baráti viszonzásként Constantin Brîncoveanu nevében Constantin Cantacuzino 1713. december 6-i levele arról értesítette a fogarasi református eklézsiát, hogy templomuk újjáépítéséhez a havasföldi uralkodó 200 tallért adományozott[68].

A korábbi egyházi rendnek lényeges módosítása Apafi uralma idején a református—lutheránus kapcsolatokban állott elő. A fejedelem a református konzisztóriumot hatalmazta fel Bethlen és Sárkány egyházának vizitálására. Ennek az 1665. évi rendelkezésnek magyarázatát a református konzisztórium egy évvel előbb kiadott szabályzatában találjuk. Ez utóbbinak IX. pontja a következőképp szólt: „Mivelhogy penig ez a hely [azaz a fogarasi liber baronatus] mind kiváltképpen privilegiátus volt, mind penig ez országi ecclesiáktól külön rekesztetett és az praedicatorok is nem convocálhatnak holmi dolgoknak igazgatására több praedicatorokat... annakokáért ha mi oly dolgok occurálnak az ecclesiában, melyeket vagy törvénnyel vagy más módokkal kellene igazításba venni, az praedicatorok ne csak magoktól cselekedjenek, hanem a megnevezett egyházi bírákat adhibeálják..."[69] Apafi rendelete a helyi konzisztóriumot bírói hatáskörrel ruházta fel, a fogarasi református eklézsiára nézve olyan kormányzati — fegyelmi fórummá tette, amilyen más református egyházközségek esetében a partiális (esperesi) szinódus volt.

A konzisztóriumnak ezt a felsőbb hatósági felhatalmazását Bornemissza Anna egy évvel később arra használta fel, hogy általa megoldja a bethleni és sárkányi egyházközség életében „a függetlenségből származott, ezután is származható, egyenetlen zűrzavart"[70]. Ezért rendelte el, hogy a fogarasi konzisztóriumnak authoritása legyen „a sárkányi és bethleni ecclesiákban is, az Isten Igéje szerint való egyházi minden igazgatásra, úgy mint az hívandó praedicatorok választására, a jelenvalók vizsgálására, az illendőknek helybenhagyására... az ecclesiában fennforgani szokott minden törvényes dolgoknak eligazítására". Öt év múlva Apafi megerősítette az intézkedést, világosan kifejezve az alapelvet, mely szerint ez a rend nem egyesülést jelent, hanem „a külső dolgok igazgatásában, rendiben és szokásaiban [való] függést"[71].

A „külső dolgok" az egyházi fegyelmezés funkcióit jelölték. A két szász parochiára vonatkozó intézkedéseket olyan irat tartalmazza, mely az egyházakat a közerkölcsök

megjavításáért való munkálkodásra serkentette. A Habsburg-ellenes harcban Apafi kálvinista politikája az egyháztól a hazai keresztyénség megújulását kívánta: könyörgésekben, bűnbánattartásban, az egész népnek az istentiszteleteken való részvételében és az egyházi fegyelem komolyságában. Ez a politika azon a meggyőződésen épült fel, hogy a fegyelemben való egység nem sérti „in interioribus" „in spiritualibus" — azaz az istentiszteletben és a tanban érvényesülő szabadságot.

Nem ismerjük, hogy Bethlen és Sárkány tiltakozott volna e református kormányzat ellen, amelynek analógiáját meg lehetett találni egyes református egyházközségekben (Vízakna, Kóbor) a szász káptalanoktól való függésben. A fogarasi uradalom egyházi rendjének elégtelensége nem a falvakon, hanem Fogaras városában lett nyilvánvaló. A 17. századból egész sor olyan református főhatósági (fejedelem, fejedelemasszony. konzisztórium) intézkedést ismerünk, mely állandósította a városban a vallási kérdések miatti elégedetlenséget.

Az ortodox templom építését a fejedelemasszony 1665-ben jóváhagyta, de a templom csak 1697—1698-ban, Constantin Brîncoveanu havasföldi vajda támogatásával épült meg[72]. Jóllehet Fogaras új ura, a fiatal II. Apafi Mihály hozzájárult a templomépítéshez, a református eklézsia egyik képviselője protestált ellene a gyulafehérvári káptalan előtt[73].

A fogarasi papok a dézsma két quartája mellett házanként fizetés-hozzájárulást kaptak a város lakóitól. A fejedelemasszony 1664. és 1668. évi rendelete valláskülönbség nélkül a város minden lakóját kötelezte e hozzájárulás megfizetésére[74]. A rendelet megismétlése mutatja, hogy a nem-reformátusok ezt igazságtalannak tartották.

Még fájdalmasabbak voltak a városi szász lutheránusok panaszai. 1670-ben a bethleni szász pap istentiszteleteket: keresztelést, Úrvacsora-osztást kezdett tartani a fogarasi lutheránusok házainál s prédikált halottjaik temetésén. Apafi maga elé idézte a papot, a bethleni és fogarasi lutheránusokkal együtt, hogy megdorgálja őket a fogarasi református papok jogainak megsértéséért. A temetési szolgálatokat is eltiltotta, megerősítve, hogy vallásgyakorlati szabadságuk csak a bethleni istentiszteletre való kijárás szabadságában áll[75].

A fogarasi konzisztórium 1685-ben megtiltotta a lutheránus iskola működését, amelyet városi leánygyermekeik vallásoktatása érdekében hoztak létre. A határozat kötelezte a református lelkészeket, hogy a templomban vagy parochiális házaikban végezzék a katekizálást, hogy a tanítás hiánya ne legyen ürügy ilyen iskola alapítására[76].

Nem a vár főtisztjei és nem a prédikátorok szólalnak meg e határozatban, hanem a konzisztóriumot alkotó nemesek és polgárok. Ugyanők voltak, akik városuk egyházi egységét védelmezték lutheránus polgártársaik ellen, amikor az utóbbiak 1700-ban telket vásároltak templomépítés céljára. Ahogyan a sárkányi parasztok védelmezték a dézsma régi rendjét, olyan elkeseredetten harcoltak a református városlakók a tradíció fenntartásáért: egy város — egy egyház. Az egyházszervezés területi elvét a székelyek közötti vallási megoszlás már 1615-ben megszüntette. Bethlen Gábor-kori törvények szabályozták az egy helységen belül két egyház különválását, és az egymásnak nyújtandó kölcsönös segítséget[77]. De a fogarasi „szabad ispánság" a század végéig a falu vagy város hitvallásos egységére építette fel az egyházi rendet.

A fogarasi lutheránusok Hans Sachs von Harteneck szebeni királybírótól kaptak támogatást. Mint a gubernium tagja, ő adott végső választ a fogarasi reformátusok tiltakozására. Az egyházak közötti új kapcsolatok elvei jutottak kifejezésre 1701. február 18-i rendelkezése pontjaiban: a) a város minden polgára csak a maga papja fizetéséhez járuljon hozzá, a vegyes családok pedig fél-fél összeggel fizessenek mindkét parochiának; b) a vegyes családokban a férfi dönt gyermekei megkereszteléséről, de

megvan a szabadsága arra, hogy beleegyezzék a keresztségnek felesége papja általi kiszolgáltatásába; c) a két egyház szétválása által megnyílik az út arra, hogy megmaradjon „a szép atyafiságos élet és unió a két eklézsia között"[78].

A konzisztóriumi jegyző a fogarasi lutheránus egyházközség önállósulását mint a reformátusokat ért jogtalanságot örökítette meg, s bevezető szavaiban az elveszített pert a jövőhöz fellebbezte: „méltó, hogy a posteritás ezen dolgokat megjegyezze"[79]. A posteritás mai nemzedéke azonban nem lehet bíró, mert ítélkezésében nem szakadhat el az egyházak együttélése azon alapelveitől, amelyeket a közben eltelt időben a felvilágosodás, a liberalizmus és az ökumenizmus alakított ki. De ha tudatosítjuk szemléletünk változását, megkísérelhetjük, hogy a 16—17. századi együttélés erdélyi eseményeit koruk mértékével mérjük. Így a következő megjegyzendőket emeljük ki:

a) Az 1557. évi tordai országgyűlésen elfogadott alaptörvénytől, hogy t. i. kiki azt a hitet vallja, amelyet akar és a hitért egyik egyházat se érje „iniuria", a fejedelemség kormányzói Fogaras földjén sem szakadtak el. Ezt igazolja Bethlen Gábor egyházpolitikája, Brandenburgi Katalin rendelete, a sárkányiaknak igazságot szolgáltató I. Rákóczi György, Lorántffy Zsuzsánna alapítványa, az ortodox templomépítést jóváhagyó Bornemissza Anna, vártisztjei ellenében az egyházat pártoló Apafi Mihály s a Bánffy György és Bethlen Miklós vezette gubernium nevében eljáró Hans Sachs von Harteneck.

b) Az együttélést biztosító törvények alkalmazásáért az egész fejedelmi korban küzdeni kellett azzal a lelkekben gyökerező hagyománnyal, mely az egyes helységek — s ha lehetőség volt rá: a „régiók" — vallási egységéhez ragaszkodott. A lelkészi szolgálatnak és a papi jövedelmek oszthatatlanságának védelme mögött az a, felekezeti különbség nélküli, közmeggyőződés állott, amely szerint az istentisztelet és a keresztyén fegyelem megköveteli az egyetlen templom-központ által meghatározott életrendet. Ez jobbágyoknak, civiseknek, főrendeknek és fejedelmeknek egyformán szívügye volt.

c) Az egymást keresztező politikai és társadalmi törekvések találkozási pontjain egyidejűen keletkeztek a saját egyház védelméből másoknak okozott sérelmek és a jó szomszédságot segítségadással kereső kapcsolatok.

d) Az együttélés egymásnak ellentmondó tényei között váltak az erdélyi egyházak olyan „közösségekké, amilyeneket Európa egyvallású területei alig ismernek. Az a hagyomány, amely például a társadalmi érintkezésben minden erdélyi emberhez — kimondatlanul is hozzákapcsolta az ortodox, (vagy) katolikus, (vagy) református, (vagy) lutheránus, vagy unitárius megjelölést, művelődési tekintetben nemcsak sokszínűséget eredményezett, hanem az együttélés tudatossága esetén meggazdagodást is. Egyházi tekintetben a fejedelmi kor öröksége magyarázza, hogy az erdélyi egyházak a jelenkori ökumenizmusban egyetlen járható utat ismertek el: a közösségek közösségéért való fáradozást.

JEGYZETEK

1 Az egyházak együttélését keleteurópai összefüggésekben és a kérdés erdélyi sajátosságaiban vizsgálta a Történeti Tudományok XV. Nemzetközi Kongresszusán az Összehasonlító Egyháztörténelem Nemzetközi Bizottsága 1980. augusztus 12-i ülése Kołoczowski Jerzy bevezető előadása alapján: L'Europe de l'Est — Carrefour des civilisations religieuses 1500—1650. (*XVe Congrés International des Sciences Historiques. Rapport* III. 293—295. Bukarest 1980.)

2 Az erdélyi egyházak együttélésének régebbi és újabb értékelésére nézve ld. Binder Ludwig: *Grundlagen und Formen der Toleranz in Siebenbürgen bis zur Mitte des 17. Jahrhunderts*. Köln—Wien, Böhlau Verlag 1976.

3 A feudális nagybirtok egyházi jelentőségére Jakó Zsigmond: *A gyalui vártartomány urbáriumai*. Kolozsvár 1944.

4 Az egyházmegyék szerepe az egyházi helytörténetben: Müller Georg: *Die deutschen Landkapitel in Siebenbürgen und ihre Dechanen*. Hermannstadt 1936. Juhász István: *A székelyföldi református egyházmegyék*. Kolozsvár 1947.

5 A fogarasi vártartomány 17. századi történetének legfontosabb forrásai: Prodan David—Ursuţiu Liviu—Ursuţiu Maria: *Urbariile Tării Făgărăşului I—II*. Bukarest 1970, 1976. (A következőkben: *Urbariile*). Az urbáriumok demográfiai értékelése: Pascu Ştefan: Demografia istorică. (*Populatie si societate*. Cluj 1972. 62—63.)

6 Prodan David: Boieri şi vecini in Ţara Făgărăşului in sec. XVI—XVII. *Anuarul Institutului de Istorie din Cluj*. Tom 6/1963. Idézi a Fogaras földjére vonatkozó régebbi irodalmat is.

7 Nussbacher Gernet: Aus der Vergangenheit der Gemeinde Schirkanyen. Kézirat (1974) A Brassói Evangélikus Egyház Levéltárában.

8 Brassói Állami Levéltár. Fondul Primaria Braşov — Socoteli elodiale — 1581/VIII/3. Binder Pál szíves közlése.

9 *Approbatae Constitutiones*. Pars III. Tit. XVIII. Art. 1.

10 Majláth István 1533. május 8-i és Báthori András 1552. február 6-i rendelete; 1714. május 8-i átirat: Fogarasi Református Egyház Levéltára 37. doboz.

11 Báthori István 1576. március 14-én kiadott rendelete: Erdélyi Fiscalis Levéltár XIV. szekrény Fasc. 407. N.

12 Binder Pál—Székely Zoltán: Újabb adatok a XVI. századi székely felkelésekről és ezek visszhangja az erdélyi románok és szászok körében. (*Székely felkelés. 1595—1596*. Bukarest 1979. 86—87.)

13 Petrichevich Horváth Kozma 1579. január 1-én kiadott rendeletét megerősítette Báthori Gábor 1610. március 13-án. (Fogarasi Ref. Egyház Lt. 37. doboz. 1714. május 1-i átiratban.)

14 Bethlen Gábor fejedelem 1617. június 11-én kelt privilégiuma: u. o. 37. doboz. (Átirat: 1714. május 1.)

15 Makkai László: *I. Rákóczi György birtokainak gazdasági iratai*. Bp. 1954.

16 *Urbariile* II. 82.

17 Iorga Nicolae: *Sata şi preoţi din Ardeal*. Bucureşti 1902. 8.

18 Panaitescu Petre Petre: *Viaţa feudală în Ţara Românească şi Moldova (sec. XVI—XVII. Biserica.)* Bucureşti 1957. 445—462. — Stahl Henri: *Studii de sociologie istorica*. Bucureşti 1972.

19 Brandenburgi Katalin 1631. október 22-i diplomája. Erdélyi Fiscalis Lt XIV. szekrény Fasc. 407/S.

20 A román ortodox papokat a jobbágyszolgálatok és szolgáltatások alól felmentő diplomát Báthori Zsigmond adta ki 1595-ben s azt Báthori Gábor, Bethlen Gábor, I. Rákóczi György újította meg 1609-ben, 1614-ben, 1638-ban. (OL Gyulafehérvári Libri Regii. XIX. 36—38.)

21 *Urbariile* I. 468—612, 676—812, 831—841, valamint „Papok és boerok regestruma" (1640) Erdélyi Fiscalis Lt XIV. szekrény Fasc. 408/B.

22 Prodan David: Judele satului iobăgesc in Transilvania *Anuarul Institutului de Istorie*. Cluj IV. 1961.

23 *Urbariile* I. 22, 31, 32.

24 „Examen pastorum districtus Terrae Fogaras, anno 1658 Februarii inchoatum" a Fogarasi Ref. Egyház Lt.-ban. Kiadva *Anuarul Institutului de istorie nationala* VII. 582—619 és *Urbariile* II. 199—201.

25 *Magyar Protestáns Egyháztörténeti Adattár* VIII. 112—118.; Náhlik Zoltán: Lorántffy Zsuzsánna fogarasi román iskolája. (*Tanulmányok a magyar nevelésügy XVII—XX. századi történetéből*. Szerk.: Mészáros István Bp. 1980.)

26 Ld. az alapító oklevél V. szakaszát „A román scholamester fizetésirül és az scholai succrescensek sustentiojukrul", a román tanító 1662. évi conventióját és a fogarasi vár alkalmazottainak 1662. évi conventióját: *Urbariile* II. 214—215, 216—223.

27 Az 1657. évi alapítólevél záradéka.

28 Bethlen János: *Rerum Transsylvanicarum Libri Quattuo.* Ford.: Waczulik Margit. (*Erdélyi öröksége.* V. 228—229.)
29 *Magyar Protestáns Egyháztörténeti Adattár.* VIII. 119., 127—128.
30 A fogarasi iskola 1700-ig folytatta munkáját. METES Stefan a következőképp méltatta: „Sokan tanultak román írást... a bőkezű és felvilágosult Lorántffy Zsuzsánna fejedelemasszony iskolájában". Bizonyságul a neamt-i kolostor egy szláv—román evangéliumán olvasható 1677. március 18-i feljegyzést idézi: „Sok fáradsággal írtam, amikor Fogaras földjén voltam, a magyaroknál, hogy mint grammatikus tanuljak, és abban a vesződségben sokat írtam és befejeztem, én a Coicen-i Jeremiás pap testvére, név szerint Jonásko, aki ezt az evangéliumot írtam." (*Istoria Bisericii Românești din Transilvania.* Sibiu 1935. 217.)
31 *Erdélyi Országgyűlési Emlékek.* V. 300—309.
32 Szebeni Állami Levéltár. Schenker Kapitels protokoll. 584. K. 4. 151—152. „... Quod Bethlenienses itaque attinet poterit VDR voti illos compositos facere, et si quem ex fratribus vestris vocare voluerint, assensum et annuentiam miseris praebere, ne linum fumigans extinguamus ... cum calamitosi illi audiatores ad nutum praefactorum arcis coacti sint se in religione et omnibus accomodare. Ita tamen VDR negotium hoc temperet, ut et frater ille, qui eo destinatibur vestro decano pareat, et confirmationem a nobis accipiat, ne singulis annis afflictissimi illi coloni genus doctrinae mutare cogantur, sed a nobis vestrisque defendi contra impetitores queant.
33 *Urbariile* I. 479—480., 638—693.
34 Michael Gutsch (1615), Johannes Kuntz (1619): Szebeni Állami Levéltár. Schenker Kapitelsbuch. III. k. 62, 148.
35 Apafi 1670. február 6-án kelt rendelete a bethleni eklézsiáról: „a bethleni ecclesiának, vagy praedicatoroknak, akárkiktől lött légyen is valami bántódások, nyavalyájuk vagy akadályok, refugiáltak a fogarasi praedicatorokhoz és azon fogarasi acclesiának igazgatóihoz, onnét vettek magoknak segítséget és oltalmat." *Magyar Protestáns Egyháztörténeti Adattár.* VIII. 132.
36 Nussbächer: i. m., Müller: i. m. 62.
37 Ld. a 32. sz. jegyzetet.
38 *Historia de Pago Sárkány et Perou.* Kézirat a brassói evangélikus egyház levéltárában: T. f. 26/73 b. „Anno 1625 a Gabriele Bethlen ad tempus privamur his possessionibus".
39 Az 1674. november 12—14-i jegyzőkönyvben felsorolt dokumentumok közül (ld. *Urbariile* II. 590.) az I. Rákóczi György által kibocsátott 1648. május 25-i privilégiumlevél: Erdélyi Fiscalis Lt. XIV. szekrény. Fasc. 15/A.
40 A sárkányi dézsma ügyében tartott vallatás során meghallgatott ortodox papok: Popa Sim Vadról, Popa Stanciul és Popa Andrei Páróhról. *Urbariile* II. 592.
41 Fogarasi Ref. Egyház Lt. I. 17.
42 *Magyar Protestáns Egyháztörténeti Adattár* VIII. 120.
43 Uo. VIII. 106—107.
44 Fogarasi Ref. Egyház Lt. Prot. I. 1—127. — Tóth Endre: *A pápai református egyház története.* Pápa 1941. 41—46.
45 Tóth: i. m. 43.
46 Medgyesi Pál: *Dialogus politico-ecclesiasticus.* Bártfa 1650.
47 Pokoly József: *Az erdélyi református egyház története.* Bp. 1905. IV. 179—212.
48 *Magyar Protestáns Egyháztörténeti Adattár* VIII. 120—125.
49 Báthori Gábor 1610. évi adománylevele: Fogarasi Ref. Egyház Lt. 1.1.
50 Uo. I. 5.
51 Uo. I. 9.
52 Uo. I. 3. és VI. 325.
53 Uo. I. 30.
54 *Urbariile* I. 676—688.
55 *Magyar Protestáns Egyháztörténeti Adattár* VIII. 123.
56 Fogarasi Ref. Egyház Lt. I. 30.
57 Uo. I. 6.
58 Juhász István: Az ellenreformáció és az erdélyi prédikátorok az 1671—1681 közötti évtizedben. *Theologiai Szemle* 1976. 186—192.
59 Metes: i. m. 218—220.
60 Păcurariu Mircea: *Legăturile Bisericii Ortodoxe din Transilvania cu Țara Românească si Moldova în secolele XVI—XVIII.* Sibiu 1968. 17—19.
61 Metes: i. m. 303—305.
62 *Urbariile* II. 283—287.
63 *Magyar Protestáns Egyháztörténeti Adattár* VIII. 129—130.
64 Uo. 126—127.
65 *Urbariile* II. 878—879.
66 *Magyar Protestáns Egyháztörténeti Adattár* VIII. 136—139.

67 *Urbarille* II. 882—884.
68 Fogarasi Ref. Egyház *Lt.* VI. 298.
69 *Magyar Protestáns Egyháztörténeti Adattár* VIII. 122
70 Uo. 126—127.
71 Uo. 130—134.
72 Mérei: i. m. 368.
73 *Magyar Protestáns Egyháztörténeti Adattár* VIII. 140—141.
74 Fogarasi Ref. Egyház Lt. I. 17.
75 *Magyar Protestáns Egyháztörténeti Adattár* VIII. 130—134.
76 Fogarasi Ref. Egyház Lt. Prot. 82—86.
77 *Erdélyi Országgyűlési Emlékek* VII. 236—287.
78 Fogarasi Ref. Egyház Lt. Prot. 69—70.
79 Uo. 63.

TÓTH ENDRE

Debreceni Ember Pál, az egyháztörténész

Tóth Endre (1899—1970) előbb a debreceni egyetem, 1950-től a debreceni református teológiai akadémia tanára, a neves egyháztörténész ezt a tanulmányát az 1950-es években írta. Bár a megírás óta eltelt időben Ritoók Zsigmondné részleteiben is tisztázta a Debreceni Ember Pál egyháztörténeti munkája körüli kérdéseket (Debreceni Ember Pál egyháztörténetének kéziratai. *Magyar Könyvszemle* 1973. 175—185 és 364—376), mégis úgy gondoljuk, hogy Tóth Endre tanulmánya, amely a hányatott sorsú egyháztörténész munkásságának egészét vizsgálja, ma is érdemes a közreadásra. A tanulmányt, amelynek kéziratát a szerző fia, Tóth István egyetemi docens volt szíves rendelkezésünkre bocsátani, kisebb rövidítésekkel közöljük. (A szerk.)

I. A lipcsei *Acta Eruditorum* 1728. májusi füzete részletesen ismertet egy abban az évben Utrechtben megjelent könyvet, melynek címe: Historia Ecclesiae Reformatae in Hungaria et Transylvania. A névtelen ismertető elmondja, hogy a mű előszavában a kiadó az egyetemes református egyház történetének megírásáról, ennek hasznáról, egyszersmind nehézségeiről beszél. Egy ilyen egyetemes egyháztörténet megírásához legjobb segítség az, hogy a hozzáértők a saját egyházukról összegyűjtik mindazt, ami a levéltárakban található, s amit az emlékezet fenntartott. Ez ösztönözte a kiadót is, hogy ezt a magyar egyház történetét tárgyaló munkát — amelyet Ernest Daniel Jablonski buzdítására egy lelkész írt — kiadja. Mert, mondja az ismertető, a könyv szerzője nem a kiadó: Adolph Friedrich Lampe. Lampe a könyvhöz írt előszavában elmondja, hogy miben állt az ő szerkesztői munkája. Eszerint annales formába szedte a könyv „zavaros rendjét", némely kisebb jelentőségű dolgokat elhagyott, más, szerinte fontosakat beledolgozott, úgy hogy már nyomtatásban megjelent művekből kivonatolt részeket, és belevett olyanokat, amiket tudós férfiak bocsátottak rendelkezésére. Az előszóban Lampe leközli két tudós teológus levelét, és e levelek másodikából kiderül, hogy a mű szerzője Debreceni Ember Pál, egykori olaszliszkai prédikátor.

Az ismertetés hosszan elmondja a könyv tartalmát, majd így folytatja: ezt a munkát a benne megírtak fontossága teszi említésre méltóvá. Mert sok minden megtudható belőle, ami az egyház és a tudomány történetét világosabbá teszi. Megismerteti a magyarországi és az erdélyi reformáció harcait, a harc vértanúit, a zsinatok, a hitviták, az üldöztetés történetét, majd a különböző hitvallásokat, az uniós törekvéseket, a bibliafordításokat és a régi énekeket. Beszél egyes tudósok életéről, a könyvtárak sorsáról, de szól a hittagadókról is. Kívánatos lenne — írja az ismertetés, hogy minden országban akadnának olyan tudós férfiak, akik hiteles adatok alapján, hasonlóképpen megírnák saját egyházuk történetét, mert csak így tüntethető el az egyház és a tudomány történetében lévő sok hiány.[1]

Fontosnak tartjuk kiemelni, hogy ez a jóindulatú ismertetés egy, a magyar református egyház történetét tárgyaló, Hollandiában kiadott munkáról, Németországban, Lipcsében jelent meg, mégpedig nyomban a munka megjelenése után, az akkori Európa egyik legelőkelőbb tudományos folyóiratában. Még ha tudomásul vesszük is, amit a *Religion in Geschichte und Gegenwart* cikkírója mond az akkori teológiai folyóiratokról, hogy közleményei ma már értéktelenek,[2] nyilvánvaló, hogy megjelenésük idejében megvolt az értékük és fontosságuk. Az *Acta Eruditorum* pedig különösen is tekintélyes folyóirat volt. Jelen esetben amellett, hogy felhívta a tudós világ figyelmét a magyar református egyház történetére (amit a könyvet kiadó Lampe professzor neve és híre is indokolttá tett), Ember Pálnak, az akkor már több mint másfél évtizede elhunyt magyar református lelkésznek a munkáját példaként állította más nemzetek református egyházai elé.

Nem tudjuk, ez az *Acta* eljutott-e már akkor Magyarországra. Valószínű, hogy a magyar teológusok is csak külföldjárásuk során ismerték meg. Maga az ismertetett könyv is külföldön, főleg Németalföldön tanuló magyar diákok révén juthatott Magyarországra. A kezünkben levő példány első birtokosa Veresmarti L. Péter ezt írta neve után: „Comp. ex Belgico rhen. 3. Kecskemetini 1730." 1785-ben Récsei János még mindig Utrechtben veszi meg a könyvet, amint ez a debreceni Nagykönyvtár egyik példányában fel van jegyezve.

Az első magyar, aki foglalkozott a munkával, Rotarides Mihály volt. A magyar tudomány-történetbe bevezető munkájában[3] a hazai egyháztörténetírók munkáiról szólva, ismételten említi Ember Pál — Lampe művét. Elmondja többek közt, hogy ifj. Csécsi János, a sárospataki iskola történetéről írt kéziratos művének adatait Ember Pál munkájának birtokában lévő kéziratából szedegette ki. A kéziratot aztán Ernest Dániel Jablonskira bízta, az meg Lampéra, aki — mondja — mellőzve a szerző nevét, Ember Pál fáradságos munkáját Utrechtben 1728-ban kinyomtatta.[4] Utal Rotarides azokra a változtatásokra is, amelyeket Lampe végzett a kéziraton (amit különben ő maga is elmond a munka elé írt előszavában). Rotarides szerint helyesebben tette volna Lampe, ha úgy adta volna ki, ahogy volt, mintsem hogy számára ismeretlen dolgokat megváltoztatott, vagy éppen elhagyott. Mert az — mondja —, amit ő értéktelennek, az ügy szempontjából haszontalannak ítélt, nekünk talán szükséges és nagyon hasznos lett volna.[5]

Rotaridessel nagyjából egyidőben Bod Péter szintén foglalkozott a Lampe által kiadott könyvvel, s úgy vélte, hogy az változtatás nélkül közli Ember Pál kéziratát.[6] Néhány évtizeddel később Szathmári Paksi István arról tudósít, hogy Ember Pál kézirata itthon is megvolt a Debreceni Kollégium könyvtárában, ahova a 18. század második felében került. Ebből a kéziratból megállapítható — mondja —, hogy Lampe egyrészt elhagyta a nyomtatáskor Ember Pál előszavát, pedig ez fontos dolgokat tartalmaz, másrészt hogy a szöveget magát gondatlanul adta ki. Ennél többet azonban erről nem mond. Közli viszont, hogy a kéziratot az apja, Szathmári Paksi István, Ember Pál veje juttatta ki Lampéhoz.[7]

Az 1800-as évek elején Tóth Ferenc püspök különböző történeti munkáiban többször idézi a nyomtatott könyvet, minden megjegyzés nélkül.[8] Budai Ézsaiás viszont a munka történetét Rotarides nyomán ismerteti, egyébként ő is a kiadás gondatlan voltát emlegeti.[9] Szerinte a kéziratot maga Ember Pál küldötte ki Jablonskinak, „Jablonski pedig azt által vitette Ultrajectumba, Lampe nevű professzorhoz." Tudvalevő, hogy Lampe csak 1720-ban lett utrechti professzor, s nincs semmi nyoma annak, hogy Jablonskival bármiféle kapcsolatban állt volna.

Említettük, hogy Szathmári Paksi István azt írta, hogy Ember Pál kézirata megvan Debrecenben. Szathmári kéziratos munkájának általunk használt másolati példá-

nyában ez a rész Sinai Miklós kézírása. Mégis Sinai, bár egyháztörténetében[10] többször idézi Ember Pál munkáját, mindig a nyomtatott könyv lapjaira hivatkozik, és úgy tűnik, nem tud a kéziratról. Tóth Ferenc, aki Sinai tanítványa volt, szintén nem szól a kéziratról, pedig ő a 18. század utolsó éveiben a Kollégium könyvtárosa volt, így a kéziratot, ha ott van, már csak Szathmári följegyzése nyomán is látnia kellett volna. (Ma sincs nyoma annak, hogy a kézirat valaha is a könyvtár tulajdonában lett volna.) Egyébként Tóth Ferenc volt az első, akiről tudjuk, hogy kerestette Ember kéziratát, mégpedig Utrechtben, az oda 1829-ben tanulni ment pápai diákok által. Ismerjük a diákok Tóth Ferenchez írt válaszlevelét: a keresés eredménytelen volt.[11] Majd később a *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap* 1846-ik évfolyamában még egyszer olvasunk arról, hogy újból keresik a kéziratot, de ezúttal sincs eredmény.[12]

Végre 1882-ben Révész Kálmánnak sikerült rábukkannia a kézirat egy másolati példányára. Miután ezt a kéziratot összehasonlította a Lampe könyvvel, véleményét így summázta: „1728-ban Lampe utrechti tanár adta ki, nagymértékben kiforgatva eredeti alakjából, kihagyásokkal, s elhallgatva a címlapon a szerző Ember Pál nevét". [13] Egy előadásban azután ismertette a tényleges eltérések egy részét, sőt egy kéziratában lapszám szerinti összevetést is készített. A Révész Kálmán által fölfedezett, akkor magántulajdonban lévő kézirat később a Ráday Könyvtár tulajdonába került. Ma is ott őrzik, mint a Magyarországon ismeretes egyetlen példányt.[14]

Révész Kálmán első cikkében, melyet e kéziratról írt,[15] arra buzdított, hogy adják ki Ember Pál munkáját eredeti formájában, magyar fordítással együtt. Ebből semmi sem lett. Sőt, ami feltűnőbb, Ember Pál eredeti munkája iránt semmi érdeklődés nem mutatkozott. Majd csak 25 év múlva, Pongrácz József fedezi fel véletlenül — mást keresve — az oxfordi egyetem könyvtárában Ember Pál kéziratos munkájának egy, az általa közölt ismertetés szerint, a Ráday Könyvtáréval megegyező példányát. Ezen az olvasható, hogy 1722-ben Helmeczi István, akkor szatmári lelkész és esperes, későbbi dunamelléki püspök küldte ki magának Lampénak Utrechtbe.[16] Pongrácznak ez a fölfedezése bonyolultabbá teszi azt a problémát, hogy mikor s kitől kapta hát Lampe Ember kéziratát? Ember Pál küldte ki Jablonskinak, s ő adta tovább Lampénak, vagy Szathmári Paksi Mihály küldte magának Lampénak, vagy Helmeczi juttatta ki hozzá. Az, hogy miként került a kézirat Oxfordba, már csak másodrangú kérdés.[17]

Az említett Ráday könyvtári kézirat, úgy tűnik, az eredeti Ember-féle szövegnek kiegészített másolata. Egyes részei, adatai Ember Pál, sőt a Lampe-kötet megjelenése utáni időre utalnak, s az egyébként hiteles másolatnak tekinthető szövegben olyan betoldások[5] vannak, amelyek az eredetiben még nem lehettek benne. Mégis, Ember Pál történetírói működéséhez nemcsak az anyagközlés, de a módszer s a feldolgozás tekintetében is megadja a reális alapot.

II. Vizsgáljuk meg a kézirat és a Lampe-féle nyomtatott könyv közötti eltéréseket.[18]

Mindenekelőtt szeretnénk fölmenteni Lampét a Rotarides óta ismételten elhangzó vád alól, hogy ti. a munka címlapjáról lehagyta, s így végülis elhallgatta Ember Pál nevét. Ember Pál kéziratának címlapján ugyanis a szerző nincs megnevezve. A hosszú cím *(Historia Ecclesiastica Regni Hungariae...)* után ezt olvassuk: „Singulari cura, industria et fidelitate ex variis qua in publica luce praestantibus authoribus, qua vero ex rarioribus vetustissimis et recentioribus manuscriptis compilata a quodam Dei et Patriae gloriae zelota afflictissimo Jesu Christi in Hungaria servo."

A nyomtatott munka címlapján pedig a kéziratéval azonos cím után ez áll: „Ex monumentis fide dignissimis a viro quodam doctissimo magnam partem congesta,

nunc autem accessionibus multis locupletata et hoc ordine concinnata, F. A. Lampe..." Lampe kiírhatta volna Ember Pál nevét, viszont azzal nem vádolható, hogy elhagyta azt. Önmagát pedig nem tünteti fel szerzőnek, hanem csupán concinnatornak.

Az viszont igaz, hogy Lampe az Ember Pál által írt „Praeloquium"-ot teljes egészében elhagyta, s helyébe a saját maga által írt „Benevolo lectori" című előszót tette a munka elé. Ebbe az előszóba azonban belefoglalta a kéziratban külön darabként közölt két levelet, úgymint a Kocsi Csergő János tiszántúli püspök s debreceni professzor „Aggratulatio"-ját és Zádorfalvi Márton bodrogújhelyi lelkész és zempléni inspektor (esperes) „Aprobatoria epistola"-ját, ez utóbbi megnevezi a szerzőt: Debreceni E. Pál o. liszkai prédikátor.[19] Vagyis végeredményében Lampénak nem volt szándékában a szerző személyének eltagadása és önmagának szerzőként való feltüntetése.

III. A kézirat és a nyomtatott könyv a Praeloquium, továbbá Kocsi Csergő és Zádorfalvi levelei után (ezekről később szólunk) a „Pars prior praeliminaris" című részt három fejezetre osztja. Az I. az apostoli időktől kezdve „inter Scythas Hunnorum atavos" tárgyalja a magyarok vallását („spiritualem statum"); a II. fejezet a pogányságból a kereszténységre való megtérést adja elő; a harmadik pedig főként a valdens tanoknak és huszitizmusnak magyarországi terjedéséről, üldözéséről szól a reformáció koráig. Végül a „Summa" következik, melyben a keresztyén vallás helyzetére, fejlődésére és gyarapodásra vonatkozó legfontosabb adatokat összegzi a reformáció előestéjén. A három fő fejezet címek nélküli, pusztán római számokkal jelzett I—XXII alfejezetre oszlik. A XXII. után a „Summa" alfejezet „Mantissa partis primae" címen Scultetus Severinusnak 1599. augusztus calendájáról kelt összefoglalását adja.

A nyomtatott könyvben Lampe előszava után a „Pars prior praeliminaris" öt fejezetre oszlik. Mindenik külön címet visel, s a cím alatt „summarium" néven a fejezet tartalomjegyzékét kapjuk. Az I. caput a keresztyén egyház kezdetétől Nagy Károly császár idejéig, a II. a Nagy Károly idejében újjászületett egyháztól Géza fejedelem koráig, a III. a keresztyénség felvételétől „az igazság fénye által való harmadik újjászületés" a valdens-mozgalom kezdetéig, a IV. a valdens-mozgalomtól a reformációig, „az új fény készületeiről" szól, az V. a Scultetus-féle írást adja közre.

Révész Kálmán az itt vázolt különbséget úgy jellemzi, hogy Lampe az Ember-féle anyagot három helyett négy fejezetre osztotta be. Tüzetesebb vizsgálat után azonban kiderül, hogy a szerkezeti változtatáson kívül Lampe már ebben a részben is számos helyen betoldott a kéziratba. Ezeket a betoldásokat néhány kivételtől eltekintve (ami lehet a nyomda hibája) szögletes zárójelbe rakja. A munka I. főfejezetében a nyomtatott 50 lapból 13 lapnyi a betoldás.[20] Ugyanakkor vannak olyan részek a kéziratban, amelyek a nyomtatásba nem kerültek bele. Ezek részint forrásutalások, de olykor fél vagy egész mondatok is, amelyek célja az adatokat összekötő stílus-fordulatokkal a szöveget olvasmányosabbá tenni. Teljesen kimaradt a kézirat XXI. és XXII. fejezete. Az első a tridenti zsinaton résztvett Dudits András és Draskovich György tevékenységét tárgyalja, a második pedig a mohácsi vész utáni eseményeket adja elő, mintegy a II. főrész bevezetéseként.

A II. főrész címe a kéziratban: „Introductio ad historiam ecclesiasticam Hungariae Evangelico Reformatae in septem divisa sectiones". A hét alfejezet: I. A református egyház hitvallásai; II. Az egyházi cikkek vagy kánonok; III. Az egyházi szertartások, ágendák; IV. A bibliafordítások; V. A „református Magyarország" földrajzi helyzete, a különböző egyházak és fontosabb iskolák leírása; VI. Az eretnekségek; VII. Szemelvényes iratokat közöl, melyek az egyháztörténet illusztrálására szolgálnak. Ezek: levelek a medgyesi, a szebeni és a brassói levéltárból, országgyűlési vég-

zéssel megerősített királyi diplomák a vallásszabadság biztosítására a bécsi békétől kezdve, a reformációt pártoló mágnások és más nagy emberek névsora, wittenbergi, heidelbergi és hollandiai akadémiákra ment magyarok névsora, Dévai Bíró Mátyás vitája Fáber püspökkel, a gályarabok történetére vonatkozó levelek, I. Lipót király 1691. évi rendelete.

A nyomtatott könyvben ez a rész a „Pars principalis: Historia Ecclesiae Reformatae in Hungaria et Transylvania... per annales digesta" címet viseli. Alcímeket nem alkalmaz, hanem 1518-cal kezdődően kivetíti az évszámokat. Vagyis a kézirat anyagát évek szerint osztja be, vagy inkább évek szerint szórja szét, sok betoldással és sok kihagyással. Mivel nem tudott mindent évek szerint elrendezni, a be nem sorolt anyagból egy harmadik részt csinált: „Monumenta quaedam ad illustrationem pertinentia comprehendens" címen. Ebben öt szekcióba osztja az általa még szükségesnek tartott részeket. Ezek a szekciók: I. A kézirat földrajzi része; II. A kézirat VII. fejezetének elején közölt levelek; III. a szertartásokról és ágendákról szóló rész, (a kéziratban a III. fejezet); IV. a bibliafordítások (a kéziratban a IV. fejezet); V. Kocsi Csergő Bálint és Harsányi István „Narratio- brevis"-ének I—IX. fejezete.

A kézirat második része külön címlapot visel: „Historiae Ecclesiasticae Hungariae Reformatae pars secunda, exhibens Rudus Redivivum seu breves rerum ecclesiasticarum juxta et Transilvanicarum inde a prima Reformatione commentarios viri clarissimi ac doctissimi Francisci Pariz Papai (tit.) ,cum annotationibus seu scholiis res gestas paulo uberius explanatibus et continuatione ad nostram usque aetatem chronologice deductis adjectis singulari cura et fidelitate a Paulo Ember Debrecinensi, afflictissimo Jesu Christi in Hungaria servo". Ezt követi a Rudus Redivivum nyomtatott (1684) példányának címlapja, azután pedig a Páriz Pápai-féle munka teljes szövege. Páriz Pápai munkája után külön cím jön: „Annotationes seu scholis in Rudus Redivivum hronologice digesta". Pótlások következnek évrendben 1518-tól 1621-ig. Majd megint új cím: „Continuatio Ruderis Redivivi seu Historiae Ecclesiasticae Hungariae Reformatae inde ab anno 1630 ad nostram aetatem chronologice deducta". Majd következik évrendben elmondva a református egyház története egészen „ad nostram aetatem", azaz 1696-ig.

Ember Pál kézirata tehát két külön munkára oszlik. Egyik az önálló, több fejezetre tagolt I. rész, a II. pedig Páriz Pápai Ferenc munkája és annak Ember által írt folytatása. Láttuk, hogy míg saját művének, tehát az I. résznek a címlapjára nem írta ki nevét, addig a II. résznél már igen.

Lampe nem törődött avval, hogy a Páriz Pápai-féle munka kiegészítése és folytatása más szerző műve és lényegét tekintve más természetű történeti munka. A két részt egybedolgozta „Per annales digesta" címmel. De Ember Pál megjegyzéseit nem vette fel teljességükben, másrészt bőséges újabb anyagot iktatott közbe, 1696 után pedig ő maga folytatta az események elmondását, különböző forrásokból 1725-ig gyűjtve az anyagot.[21]

Lampe a könyvhöz írt előszavában megindokolta, miért tartotta szükségesnek a mű eredeti beosztásának megváltoztatását. Arról viszont nem szól, hogy Ember Pál „Praeloquium"-át miért hagyta el. Csak annyit mond, hogy Kocsi Csergő és Zádorfalvi levelét azért látta jónak felvenni, mert szerinte e két levélből megítélhető Ember Pál művének megbízhatósága.

Most nézzük át Lampe betoldásait. A nyomtatott könyv maga tájékoztat e tekintetben, mert — mint említettük — a kéziratba betoldott részek több-kevesebb következetességgel szögletes zárójelben vannak. A betoldások együttes terjedelme a könyv második részében csaknem 100 lapnyi. A III—IV. szekcióban nagyobb betoldásokat nem találunk, vannak viszont olyan beszúrások, amelyek arra mutatnak, hogy a kéz-

irat, mielőtt Lampéhoz került, már átment valakinek a kezén, aki kiegészítette. Néhány példa: a nyomtatott kiadás 589. lapján a zempléni esperesek névsorában az utolsó Zádorfalvi, akit 1707-ben választottak meg. Ezután ezt olvassuk: „Cui mortuus succedit Stephanus Pósaházi, Johannis professoris filius". Ezt a mondatot hiába keressük a kéziratban. Tudvalevő, hogy Zádorfalvi Ember Pállal egyidőben halt meg, Pósaházit viszont a következő 1711. évben választották meg esperesnek. Nyilvánvaló: a Lampéhoz került kéziratot valaki kiegészítette. Egy másik példa: az 577. lapon közölt borsodi esperesek sorába Michael Hevesi után betoldották Valentinus Hellopaeus Szikszai nevét, akit az itthoni kéziratban szintén nem találunk. Ugyanakkor a Ráday Könyvtár kéziratában is találunk kiegészítéseket, amelyek Lampénál hiányoznak. Pl. az abaúji esperesek névsorában a nyomtatott könyv 584. 1. szerint „Franciscus Zempléni P. E. Cassoviensi, consenior etc." áll, a kézirat ezt megtoldja, mondván: „jam inde Thallyensis et hoc quoque tempore vivit, scilicet 1715". Ez a megjegyzés azt is elárulja, hogy a másolatnak ez a része 1715-ben készült. (A másolat egyébként több kéz írása.)

Lampe mintegy 100 lapnyi betoldásának utolsó 40 lapja az 1696 utáni folyamatos rész. A többi hosszabb-rövidebb betoldás szétszórva található, egyenként való ismertetésük nem látszik szükségesnek. Az 1696 előtti betoldások egy része Ember Pál halála után megjelent forrásanyagra utal, így ötízben a *Historia Diplomatica* című munkára,[22] háromízben Czwittinger Dávid irodalomtörténetére,[23] a *Miscellanea Tigurina* II. kötetére (1723), stb. Akár maga Lampe szedegette össze ezeket a kiegészítéseket, akár — amit valószínűbbnek kell tartanunk — másokkal, talán akkor kint tanuló magyar diákokkal végeztette el, bár ezzel megváltoztatta az eredeti kéziratot, mégis hasznos munkát végzett. Többet adott az eredetinél. Teljességgel új a III. rész V. szekciója, mely a gályarabság történetének „Narratio brevis" címen ismert leírását közli anélkül, hogy a szerzőt megnevezné (N. N. betűkkel jelzi) vagy a kézirat lelőhelyét megadná. Bizonyos, hogy ez nem volt benne Ember Pál kéziratában. (A Kocsi Csergő Bálintnak tulajdonított, de mások által is átnézett munka tizenkét fejezetéből csak kilencet közöl.)

Lampe kiegészítéseinél lényegesebbnek tartjuk a kéziratból általa kihagyott részeket. Egyrészt azért, mert ezek hozzátartoznak Ember Pál művéhez, másrészt azért is, mert itt-ott lényeges dolgokat tartalmaznak. Különösen pedig azért, mert Ember Pál ezekben a részekben történetírói egyéniségét is megérezteti, lévén ezek a részek többnyire összefoglaló jellegűek; nem egyszer forrásaira is utal.

Teljes részletességgel a kimaradt szakaszokat sem ismertethetjük, mert ez mintegy 50 lapnyi szöveg leírását kívánná meg. Ehelyett inkább csak arra mutatunk rá, hogy ezek a részek biztosították a történeti előadás folyamatosságát. Többnyire bevezetés jellegűek, melyek az egyes szekciók előtt tárgyi áttekintést elvi megállapításokat tartalmaznak a kánonok, hitvallások, stb. jelentését illetően. A kimaradt részek jelentősége tehát nem mennyiségükben van, hanem abban, hogy ezek adták a munka egészének egyöntetűségét. Sajnálatos a kézirat VII. szekciójában közölt iratok közül a harmadiknak szinte teljes elhagyása, mely a reformációt pártoló nevezetes emberek névsorát tartalmazza. Mert nem puszta névsor ez csupán, hanem részleteket is közöl egyes személyekről és családokról, valamint a földesúri udvarokban lévő prédikátorokról. Ugyanezt mondhatjuk a külföldjáró diákok névsoráról, amely szintén kimaradt a könyvből. A Ráday Könyvtár-beli kézirat másolója viszont még meg is toldja Ember Pál névsorát s szinte a 18. század végéig viszi.

IV. Ha Ember Pál az egyháztörténetíróról szólunk, alapul az előzőkben tárgyalt munkáját kell vennünk. Tudtunkkal más egyháztörténeti munkát nem írt, vagy ha

igen, az nem maradt ránk. Tudjuk, hogy losonci lelkészsége idején ő kezdte meg ott a lelkész utódai által folytatott egyháztörténeti gyűjtemény írását. De ezek az „alig kipótolható okiratok" 1849. augusztus 7—9. napjain, amikor „az orosz császári hadsereg felgyújtotta Losoncot, s az teljesen elpusztult" — elégtek.[24] Így tehát Ember Pál egyháztörténetírói egyénisége csak ebben az egy munkájában vizsgálható, s a vizsgálathoz a kézirat ismerete nélkülözhetetlen.

Szóljunk előzetesen arról, miként állt a magyar református egyháztörténetírás a 17—18. század fordulóján, amikor Ember Pál megírta munkáját. Ő maga írja „Praeloquium"-ában, hogy előtte egyháztörténeti adatok legföljebb más természetű könyvek előszavában kaptak helyet. Hóman Bálint a magyar történetírás történetével foglalkozó tanulmányában Ember Pálig nem talál említésre méltó magyar református egyháztörténészt.[25] Nagy Géza sorra veszi az Ember Pál által is említett, történetírással is kísérletező 17. századi magyar református lelkészeket, s azt állapítja meg, hogy külföldi minták után apologetikus, hitvédő iratokat készítettek.[26] Az egyház fejlődésében isteni pedagógiát kerestek, és fő feladatuknak a római katolikus egyház hittételeinek s azok magyar képviselőinek, főleg Pázmány Péternek a kritizálását tartották. Alapelvük, hogy a reformáció az ősi keresztyénség folytatója és nem a római katolikus egyházé, amely attól elhajlott. A puritánizmus hatására még inkább a múltból vezették le a reformáció igazságát, s egész a honfoglalásig visszanyúltak. A rendszeres okmánygyűjtés ugyan megindult Szilágyi Benjámin Istvánnal, műve azonban kéziratban maradt s részben el is veszett. Amikor nyugaton már kibontakozik a tudományos egyháztörténetírás, nálunk még a polemikus, apologetikus, esetleg a kegyes pragmatikus hang uralkodik, s azt igyekeznek bizonyítani, hogy csak a református az apostoli, az igazi vallás.

Az első munka, mely a református egyház múltjának legalább egy szakaszáról rendszeres feldolgozást ad, Páriz Pápai Ferenc már említett műve.[27] E munka megírására szerzőjét az ösztönzi, hogy a külföldi protestánsok megismerhessék a magyar református egyház történetét, mert — mondja — mindeddig ilyen munka nem volt. Páriz Pápai a huszitizmustól kezdve a 17. század elejéig tárgyalja az eseményeket, biblikus hitvallásos felfogással: a reformáció Krisztus óta létezik, de csak évszázadok után került újból napfényre. Mohácsot Isten igazságos büntetésének fogja fel, Bocskai és híveinek győzelmében pedig Isten kegyelmes segítségének a jelét látja.

Ember Pál munkája jelenti az első nagy lépést a tudományos történetírás felé. Hogy mi indította őt munkája megírására, arról a „Praeloquium"-ban ő maga ad számot. Ebben az előszóban amelyet mindenekelőtt „a külföldi nemzetek valamennyi tudósához" intéz, akárcsak Páriz Pápai, ő is a holland Johannes Laetus szavaira utal, melyek „nagy fájdalommal és szégyenkezéssel töltötték el." Laetus ugyanis „Compendium historiae universalis civilis et ecclesiasticae" című művének előszavában azt írja, hogy amennyire tehette, a különböző országok protestáns egyházainak történetét felvette munkájába, kivéve a magyarokét, „mert erről tudomásom szerint semmilyen írott munka nincs." A mulasztás nem tagadható, írja Ember Pál, de gondolja meg a külföldi, hogy a mohácsi vereség óta a magyar nemzet örökös háborúságban élt, s a protestánsok történetével foglalkozó följegyzések, összegyűjtött okmányok, ha voltak, nagyrészt elégtek, szétszóródtak, katonák prédájára jutottak, csakanem mind elpusztultak. A békesség, amely lehetővé tette volna tudós munkák kiadását, mindig hiányzott. Ha a dicsőséges erdélyi fejedelmek időnként teremtettek is némi nyugalmat, ennek következménye még jobban súlyosbodó vallási üldözés lett. A magyar teológusok azonban még ilyen körülmények között is munkálkodtak. Ennek bizonyságát adhatja éppen a külföldi, melynek egyetemeit nagy számmal keresték fel magyarok, és ott is, itthon is bizonyságát adták Isten dicsősége iránti buzgalmuknak.

Ezután felsorolja Mátyás király idejétől kezdve azokat, akik a magyarok történetéről írtak, és ez a seregszemle tiszteletreméltó. Azt viszont kénytelen elismerni, hogy a magyarok egyházi történetéről kevesen írtak. Alig lehet találni valakit — mondja —, aki Magyarország és Erdély protestáns történetének adatait összegyűjtötte és rendszerbe szedte volna. Míg majd a „század nagy embere" Páriz Pápai Ferenc megtörte a jeget s megírta *Rudus Redivivum* című munkáját. A többiek (Geleji Katona István, Skaricza Máté, Iratosi János, Szatmárnémeti Mihály, Drégelypalánki János, Pósaházi János, Székely István, Melius Péter, Károlyi Péter, Félegyházi Tamás), akik műveik előszavában szóltak az egyház történetéről is, amit kiadtak, az igen kevés és nem tekinthető rendszeres egyháztörténetnek.

Megemlékezik Szilágyi Benjámin Istvánról, aki — mondja — kiváló gonddal és törekvéssel fáradozott azon, hogy összegyűjtse és a világ elé bocsássa az egyház történetére vonatkozó okmányokat; a szatmárnémeti zsinat előzményeinek és lefolyásának történetét meg is írta, de már nem tudta közkinccsé tenni, mert idő előtt meghalt. Szilágyi munkáját és iratgyűjtését különben ő is felhasználta egyháztörténetében. Ez azonban csak Debrecenből való „futása" után vált előtte ismertté.

Az egyháztörténeti iratok, forrásanyag gyűjtését — írja Ember Pál — már korábban elkezdte. Az ösztönzést Páriz Pápai munkájának előszava adta számára, amelyben a szerző arra buzdítja könyve olvasóit, hogy ami anyag rendelkezésükre áll az ősökre, illesszék bele munkájába. Sarkallta őt külföldről hazatért diákok tudósítása is arról, hogy Daniel Ernest Jablonski, a porosz király udvari lelkésze meg akarja írni Európa református egyházainak történetét, ám Magyarországról igen kevés anyag áll rendelkezésére. Ezért arra kéri a magyar és erdélyi tudósokat, hogy gyűjtsenek számára anyagot és küldjék el neki, hogy beleilleszthesse a református egyház egyetemes történetébe. Adatgyűjtő munkájáról 1703 elején bizalmasan és kimerítően tájékoztatta Jablonskit, aki nemcsak buzdította őt a munka folytatására, hanem hasznos tanácsokat is adott neki, hogy milyen szempontokat tartson szem előtt. Többek közt ezeket javasolta: 1. Az események elmondása előtt ismertesse azokat az általános tudnivalókat, amelyek nélkül a dolgok nem érthetők; pl. a magyarországi egyházalkotmány, az egyházi szervezet és beosztás, stb. 2. A történetet a reformáció kezdetétől a 17. század végéig, ha lehet kihagyás nélkül, igen gondosan vezesse végig. 3. A fontosabb okmányokat, uralkodói rendeleteket, egyházi férfiak, tudósok írásait stb. csatolja a munkájához, de ne a szövegben, hanem függelékben. 4. Szóljon az eretnekek, főként a socinianusok és anabaptisták történetéről is. 5. Ismertesse az ágendákat, a zsinatok kánonait és más hasonló okmányokat. 6. Jó lenne, ha közölné a kiváló egyházi és világi férfiak arcképeit, életrajzát is.

A továbbiakban Ember Pál mentegeti magát, hogy stílusa fogyatékos és gyűjtése hiányos. Öt éve tart a háború, s ő meg-megújuló betegségek között, sokszor csüggedten, de mindig töretlen lélekkel dolgozott. Tudja, hogy gyűjtése befejezetlen, munkája nem tökéletes, de bizonyságát akarta adni, hogy nem feledkezett meg „a haza és az egyház gyászos szent sebeiről." Majd ha a háborús vihar elült, ha Isten a rég óhajtott békességet kegyelmesen visszaadja, bizonyára lesznek, akik a gyűjtést folytatják. Bármilyen is ez a munka, közreadja.

Ember Pál tehát azt írja, hogy Páriz Pápai hatására kezdett a református egyház történetével foglalkozni. Szatmári Paksi István az Ember Pálról írt életrajzban viszont fölemlíti franekeri és leydeni tanárai közül Witsiust, Spanheimet és Triglandiust,[28] akikről föltételezi, hogy hatással voltak rá. Ámde az említettek közül egyedül Spanheim foglalkozott egyháztörténettel, rá többször hivatkozik is Ember Pál. Ember érdeklődése kezdetben nem irányult a történelem felé. Franekeri disputátiója nem egyháztörténeti tárgyú. Ha érdekelték is őt már diákkorában történeti kérdések (debre-

ceni tanára, Lisznyai Pál hathatott rá ez irányban), tudományos kutatásait nem ebben az irányban végezte. Valóban Páriz Pápai munkája, valamint az a felismerés, hogy a külföld nem tud semmit a magyar református egyház történetéről, ébresztette föl benne a kedvet és az elkötelezettséget az egyháztörténet művelésére.

Ekkor kezdte meg a *Rudus Redivivum* adatainak kiegészítését és folytatását. Már Losoncon megszerezte Körmendy György lelkésztársától Perlaki Márton volt esperes egyháztörténeti jegyzeteit.[29] Losonci lelkészkedése idejére tehető a Jablonskitól küldött üzenet is. Ettől kezdve elsősorban az ő tájékoztatására gyűjti az anyagot. Munkája V. fejezetében pl. újból utal Jablonski levelére, mondván, hogy az egyház-földrajzi összeállítást az ő kívánságára készítette.[30] A II. szekció XV. fejezetében a Geleji Kánonokkal kapcsolatban megjegyzi, hogy szövegük közlését szükségtelennek tartja, mert azokat Páriz Pápai Ferenc már megküldötte Jablonskinak, s erről 1704. június 7-én kelt levelében őt is értesítette.

Ember Pál tehát munkáját nyersanyagnak tekintette, amit azért állított össze, hogy azt Jablonski felhasználhassa. „Ad cuius manus nostra haec compilata devenire debent" — írta.

(A tanulmány második részét következő kötetünkben közöljük.)

JEGYZETEK

1 *Acta Eruditorum* 1728. május 223—234.
2 *Religion in Geschichte und Gegenwart*. IV. 1776. hasáb. Presse III. 2. a.
3 Rotarides Michael: *Historiae Hungaricae litterariae... lineamenta*. Altona 1745.
4 I. m. 22.
5 Uo. 56.
6 Bod Petrus: *Historia Hungarorum Ecclesiastica*. Edd. L. W. Rauwenhoff — Car. Szalay. Leyden 1890. I. 2.
7 Catalogus bibliothecae theologicae conditioni studiosorum Hungarorum accomodatus historico criticus. 323 l. Kézirat a debreceni Teológiai Akadémia Egyháztörténeti Szemináriumában. 2795. sz. Lampe erről csak ennyit mond (Benevolo lectori 7.) „Illius manuscriptum ad meus manus eo fine est traditum, ut typis illud excudi curarem."
8 Pl. Tóth Ferenc: *A magyar és erdélyországi protestáns ekklésiák históriája*. Komárom 1808.
9 Budai Ésaiás: *Magyarország históriája a mohácsi veszedelemtől fogva*. 1808. — Itt említjük meg, hogy Kazinczy Ferenc 1805. március 31-én Budai Ézsaiáshoz írott levelében azt kéri, hogy a kollégiumi könyvtárból küldesse el részére „Ember Pál Lampéját (Hist. Reform. in Hung.)", ígérvén, hogy nemsokára visszaküldi. (*Kazinczy Ferenc levelezése*. III. 308.)
10 Sinai Miklós: *A magyar és erdélyországi reformáció története 1564-ig*. Lrtinul és magyarul. Sajtó alá rendezte és magyarra fordította: Herpay Gábor, Debrecen 1911.
11 Németh János és Varjú István utrechti diákok levele: Segesváry Lajos: *Magyar református ifjak az utrechti egyetemen*. Bp. 1935. 81—83.
12 Németh János: Kérelem néhai Budai Ésaiás és Tót Ferenc ref. püspök urak örököseihez. — Elmondja, hogy Tóth Ferenc 1829. december 17-én kelt levelében megbízta őt és Varjú Istvánt, hogy keressék az utrechti könyvtárban Ember Pál és Bod Péter kéziratát. Ők ottlétük alatt nem találták. Eljövetelükkor megkérték Heringa Jodok professzort, hogy folytassa a keresést, s ő állítólag meg is találta, nem tudja, melyik kéziratot. Ezt meg is írta Budai Ézsaiásnak 1830. július után, aki Tóth Ferencet is értesítette erről. *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap* 1846. 383—384.
13 Kézirata a Tiszántúli Református Egyházkerület Nagykönyvtárában. R. 2612.
14 Jelzete: Ráday Könyvtár Kézirattára K. 1. 29.
15 *Debreceni Protestáns Lap* 1882. 132. s köv.
16 *Dunántúli Protestáns Lap* 1908. 595.
17 Pongrácz József közlése óta 75 esztendő telt el, de az oxfordi kéziratot közelebbről még senki sem nézte meg. (A szerk.)

18 Az összehasonlításban nagy segítségemre voltak Révész Kálmán följegyzései, amelyek kéziratos hagyatékában találhatók: Tiszántúli Egyházkerület Nagykönyvtára R. 261.
19 Lampe 9—15. — A továbbiakban az egyszerű lapszám utalás a Lampe neve alatt megjelent nyomtatott könyvre vonatkozik.
20 A munka 7. lapján a X. fejezet zárójelbe van téve, de ez nem betoldás, III-mal jelezve megvan a kéziratban is.
21 A teljesen Lampe által írt rész 40 nyomtatott lap terjedelmű. (518—558.) Az 1700. évvel kezdődő részt a következő szavakkal vezeti be: „Hucusque excerpta illa se extendunt, quorum fidele autographum ad manus nostras perlatum fuit. Quae deinceps contigerunt et recenti adhuc memoria haerent et singillatim prosequi velle minus forte tutum esset..."
22 *Historiae diplomaticae de statu Religionis Evangelicae in Hungaria...* 1710.
23 Czwittinger Dávid: *Specimen Hungariae Literatae...* 1711.
24 Nagy József drégelypalánki esperes, losonci lelkész levele Nagy Mihály dunántúli püspökhöz, 1850. május 17.: A Dunántúli Egyházkerület Levéltára, Pápa.
25 Hóman Bálint: *Tudományos történetírásunk megalapítása a XVIII. században* és uő.: *A forráskutatás és forráskritika története* (= Hóman Bálint munkái. I. *Történetírás és forráskritika.* Bp. 1938.)
26 Nagy Géza: *A református egyház története.* II. *1606—1715.* Kézirat a Debreceni Ref. Teológiai Akadémia egyháztörténeti szemináriumában, 361—366. és 860—863. [Megjelent: Nagy Géza: *Fejezetek a magyar református egyház 17. századi történetéből.* Bp. 1985. A Ráday Gyűjtemény egyháztörténeti tanulmányai. 192—198. A szerk.]
27 Páriz Pápai Ferenc: *Rudus redivivum seu breves rerum ecclesiasticarum Hungaricarum juxta et Transylvanicarum ... commentarii.* Szeben 1684.
28 Herman Witsius 1675—1680-ig tanított Franekerben, majd 1680—1698-ig Utrechtben, 1698—1708-ig Leidenben. Tehát amikor Ember Pál Leidenben egyháztörténetet is előadott. Életajzfrója szerint azonban nem volt jelentős történész: „... geen naam gemaakt heeft als historicus." Genderen van J.: *Herman Witsius.* Utrecht 1953. 134. — Friedrich Spanheim (1632—1701) 1655 óta tanított Leidenben. — A. Trigland (1652—1705) az ószövetségi tudományok tanára volt Leidenben.
29 Sz. Kiss Károly: *Monográfiai vázlatok a barsi ref. esperesség múltja s jelenéből.* Pápa 1879. 10.
30 Lampe: 561.

BAJKÓ MÁTYÁS

A debreceni kollégium tanulmányi anyaga és a hajdúvárosok partikuláris iskolái, 1770–1807 között*

1. *Bevezetés*

Eredetileg — a téma felmerülésének idején — még arra gondoltunk, hogy a partikuláris iskolák tanulmányi anyagát a felvilágosodás idején önmagában, a debreceni kollégiumtól függetlenül vizsgáljuk. Kutatásaink előrehaladtával azonban egyre inkább meg kellett győződnünk arról, hogy a partikuláris iskolák mint intézménytípusok nemcsak szervezetileg filiái az anyaiskolának, a kollégiumnak, hanem a tanulmányi anyag, az oktatási tartalom tekintetében is. A partikuláknak ugyanis önálló tantervük nincs, hanem a kollégium tanterve alapján oktatnak, korszakról korszakra igazítva a tananyagot az időnként megreformált programokhoz. Ugyanazokat a tankönyveket használják mint a kollégiumi klasszisokban, melyeknek egy részét a főiskolai tagozaton tanító professzorok írták s a kollégium jelentette meg. És hogy még egy — véleményünk szerint — fontos szempontot említsünk a műveltségi anyagnak a két iskolatípusban való összefüggéseire: a partikulák rektorai és praeceptorai többségükben ugyancsak a kollégiumban végzett tanítók, illetőleg tanulmányaikat még be sem fejezett tógás deákok, akik — marasztásuktól függően — egy vagy több évig tanítanak az iskolákban; ők magukkal viszik nemcsak azt a tananyagot, amit az alsó- és középfokú klasszisokban megtanultak, hanem azt a szellemet is, amit a kollégium műveltséganyaga és egész szellemisége, esetleg egy-egy tudós tanáregyénisége, polihisztora képviselt. Ha ez utóbbit elfogadjuk, márpedig a források erre utalnak a partikuláris iskolák tanítóira vonatkozóan, akkor azt is el kell fogadnunk, hogy a felvilágosodás korának legnagyobb professzorai Maróthi Györgytől kezdve, Hatvani Istvánon át, egészen Budai Ézsaiásig, akik Bázel, Göttinga és más egyetemek hallgatói voltak, munkásságukat ismerve azzal a gondolattal is meg kell barátkoznunk, hogy az európai tudományosság, a kollégium közvetítésével eljutott a partikuláris iskolákba. Nyilván nem a maga eredetiségében és színvonalán, hanem leegyszerűsített, helyenként uniformizált változatában, de az európaiság nyomai ebben a korban fellelhetők egyes rektoroknak és praeceptoroknak a működésében. Ezért már előljáróban jelezni szeretnők azt a művelődéstörténeti tényt, hogy a hajdúvárosok iskolakultúrája lényegesen magasabb színvonalat képvisel mint ahogyan azt az eddigi helytörténetírás értékelte. (Csak zárójelben jegyezzük meg, hogy a hajdúvárosokról eddig elkészült hat monográfia egyrésze meg sem próbálkozik összefüggésbe hozni a partikulák műveltséganyagát a kollégium oktatási tartalmával, még kevésbé az európai felvilágosodás törekvéseivel, Polgár és Hajdúhadház monográfiája pedig nem is érinti az oktatás ügyét, mintha ezeknek a városoknak nem is lett volna iskolájuk.)

* Elhangzott az Egyháztörténeti Munkaközösség 1984. márciusi ülésén.

2. *A hajdúváros iskolája*

A Tiszántúli Egyházkerület iskolakultúrájának történetében kezdettől fogva kiemelkedő jelentősége volt a hajdúvárosok partikuláinak. Ezek az iskolák olyan intézménytípust alkotnak, amely a debreceni kollégium szerves tartozékaként a hajdútelepülések kibontakozásával és megerősödésével párhuzamosan honosodott meg és alakított ki a hajdúság társadalmi közegének megfelelő követelményrendszert. Ezt az iskolatípust mint történeti képződményt a hajdúváros településtörténeti jelenségeként azért kívánjuk a magunk részéről külön is hangsúlyozni, mert az itteni gazdasági-társadalmi és tegyük hozzá: katonai berendezkedésnek megfelelően nemcsak az ország más részeinek hasonló típusú iskolakultúrájától különböznek, hanem bizonyos eltéréseket mutatnak a Tiszántúl területén működő és a debreceni kollégium filiáihoz sorolható többi partikulától is; nem is szólva olyan távoli partikulákról, mint Pápa (kezdetben) vagy Laskó iskolája.

A hajdúvárosok — Hajdúböszörmény, Hajdúnánás, Hajdúszoboszló, Hajdúhadház, Hajdúdorog, Polgár és Vámospércs — tiszteletben tartják ugyan iskolájuknak a debreceni kollégiumhoz való tartozását, de a hajdúkapitány, illetőleg a városi hadnagy vezetésével a magisztrátus rendszeresen beleszól a partikula életébe, pl. jóváhagyja a tanítók és a rektor marasztását, gondoskodik megfelelő iskolaépületről, rendszabályt alkalmaz, megállapítja az oktatók javadalmazását, és így tovább. Vagyis: *a hajdúváros olyan kegyúri jogokat gyakorol a partikuláris iskola fölött, melyhez hasonlót a felvilágosodás korában Erdélyben, ott is csak a székely székekben tapasztalni.*

A Bocskai-féle kiváltságolás által biztosított hajdúszabadság, mely ezeket a településeket kiemelte a jobbágyfalvak sorából és részben városi, részben pedig egy egészen sajátos, a székely települések katonai jellegzetességétől is eltérő autonóm közigazgatást honosított meg, az egész Hajdúkerületben művelődési, ezen belül tanulmányi téren is éreztette jótékony hatását. Az általunk vizsgált időszakban — Polgár kivételével — a hat hajdúvárosban, a bécsi udvar által is megtűrt kiváltságolás eredményeként ezek a települések anyagilag is többet áldozhattak iskoláikra, mint más hasonló nagyságú alföldi városok. Maga a hajdúkerület is rendszeresen foglalkozik az iskolábajárás, az iskoláztatás szorgalmazásával. Egy 1785-ik évi hajdúkerületi jegyzőkönyvben többek között ezt olvashatjuk: „A privatus lakosoknak sertés-pásztorai avagy csak az okból is, hogy az által a költségek is kevesedni fognak, mindjárást eleresztessenek, és az sertések nyájakra verettetvén legeltessenek, melyből az a haszon is következik, hogy a lakosok gyermekei nem disznó pásztorságra fordíttatnak, hanem oskolába járván a szükséges tudományokat megtanulhatják".[1] Itt ugyan a kerület a jószágtartást is szabályozza, de az első Ratio Educationist követően ez az iskolai tanulmányok szélesebb körökre történő kiterjesztése érdekében íródott felhívás, nagyon figyelemre méltó.

A Hajdúkerület városaiban az egyház és az iskola védelme, támogatása a Carolina Resolutio óta magától értetődő, természetes velejárója az itt kialakult autonóm törekvéseknek. De hiszen Genf után a kálvinista Debrecen város-köztársasága jelentette a hajdúvárosok számára is a legmarkánsabb példát az önkormányzat védelmére és a belső önigazgatás kritériumainak a kialakítására. A partikulák esetében 1770 és 1807 között ez a magatartás különös jelentőséggel bírt, hiszen a két Ratióval szemben nemcsak Debrecennek, hanem a hajdúvárosoknak is ki kellett alakítaniok az önvédelemnek azt a kettős arculatát, amely egyfelől ellenzi a felvilágosult abszolutizmusnak strukturális téren egységesítő, uniformizáló, másfelől az oktatás tartalma és módszere síkján korszerűsítő, reformáló oktatáspolitikáját. Ma egyes kutatók Mária

Terézia és II. József ilyenirányú, főleg az egységesítés és a világi oktatás irányába ható intézkedéseit ellenző protestáns magatartást retrográd álláspontnak minősítik, amely gátolta az állami oktatásügy általános rendezését. Véleményem szerint a protestáns iskolakultúrának és ennek keretében a hajdúvárosok református tanintézeteinek a bécsi udvarral szembeni magatartását korszakunkban nemcsak az autonómia védelme, hanem a nemzeti szellemű oktatás és nevelésügy kibontakozásának a szolgálata vezette. Ezen a téren ugyanis az abszolutisztikus törekvésekkel szemben nem az aulikus szellemű katolikus klérus, hanem a nemzeti függetlenség oldalán álló protestantizmus képviselte a haladás irányát. A debreceni kollégium és a hajdúvárosi partikulák helyzeti előnye — más protestáns iskolaközpontokhoz képest —, hogy itt a református iskolakultúra a város védelme alatt áll és hol határozottan, hol diplomatikus módszerekkel, de mind a katolicizmussal, mind pedig Béccsel szemben meg tudja védeni önállóságát, pl. a műveltségi anyag kiválasztásában is; különösen a XVIIII. század utolsó harmadában és a XIX. század első évtizedében.[2]

3. *A „Methodus"*

A kollégiumi tanulmányi anyag fejlődéstörténetének kezdeti periódushatáráúl azért választottam 1770-et, mert a debreceni „Methodus" ekkori kiadása korszakalkotó jelentőségű a kollégiumban éppúgy mint partikuláris intézeteiben. (A Methodust 1770-ben a kollégium nyomtatásban is megjelentette. A Debreceni Református Kollégium Könyvtárában ma is vannak példányok ebből a kiadásból; tanulmányomban ezek egyikét használtam forrásul.) Igaz, hogy Tóth Béla a 18. századi tankönyvirodalom kapcsán meggyőzően kimutatta a Methodusnak Maróthi György tantervi javaslataira visszavezethető koncepcióját, vagyis a korai felvilágosodás polihisztor egyéniségének az *Opiniones*-ben közel három évtizeddel előbb kifejtett véleményét a kollégiumi tanulmányokról, ami a század első felének racionalista törekvéséhez kapcsolódik, de ez a koncepció a hajdúvárosokban a felvilágosodás virágkorában is progresszív szellemiséget képvisel. Mindenesetre „a Maróthi által bevezetett, kiadott, írott, fordított tankönyvek sora, mint az a debreceni nyomda kiadványainak jegyzékéből[3], a Methodusból (1770) és más forrásokból (*Ordo studiosum*, 1782, 1792) kiviláglik, túlélte a 18. századot a kollégiumban, sőt azon kívül is".[4]

Ami most már a Methodusnak a kollégiumi klasszisok és a partikuláris iskolák deák osztályaira vonatkozó előírásait illeti a műveltséganyagot illetően, itt nem áll módunkban minden egyes stúdium tartalmát részletesen bemutatni. Ezért csak azokat a tantárgyakat emeljük ki, amelyek a korábbi gyakorlathoz képest új elemekkel gazdagodtak és ezáltal a fejlődés útját jelzik.

a) Kezdjük a történelem tanításával. A Methodus legnagyobb érdeme, hogy az egyetemes történelem oktatása mellett előírja a magyar történelem tanítását a kollégium és a prtikulák logikai-oratoriai klasszisai számára. A metafizikai osztályok részére pedig „in Historia et Geographia" megjelöléssel Cellarius tankönyveit ajánlja tanítani. Meg kell azonban jegyeznünk, hogy 1760-tól Sinai Miklós a kollégiumban a történelem professzora, aki a Methodus ajánlását figyelmen kívül hagyva, nem Cellarius mérsékelten haladó compendindiumait, hanem volt professzorának Leonard Offerhausnak, a groningeni egyetem konzervatív szellemiséget képviselő tanárának *Historia universalis*-át tanította.[5] Ennek szemléletét Révész Imre — egyebek között — így jellemzi: „Offerhaus történetszemléletét ugyanaz a református hitvallási ortodoxia, ugyanaz az egyházi dogmatizmus határozza meg, ami a Sinaiét. Történetképét a hagyományos bibliai keretbe helyezi el, a biblia egész történeti anyagát teljesen

azonos hitelűnek tartja azzal, amit a későbbi tudományos kutatás és kritika tárt fel." Majd így folytatja: „Legfőbb értéke azonban kompendiumának, amellyel túlemelkedik a puszta tankönyvszínvonalon, rengeteg irodalmi és kútfőutalása, amelyek ama kor mértékéhez képest egészen kitűnő bevezetésül szolgálhattak... Ezt annyira komolyan veszi, hogy pl. ..., a magyar történeti események előadásában is, különösen a Hunyadi-korra vonatkozólag, egész sereg írót és költőt..." bemutat.[6] „Ez Sinainak már groningeni diákkorától kezdve különösen imponálhatott..." — teszi hozzá Révész Imre.[7] Sinainak a tanítványai ezzel a történetszemlélettel mentek ki a hajdúvárosi partikulákba preceptoroknak, rektoroknak és több mint három évtizeden keresztül ezt tanították ők is, úgy ahogyan mesterüktől látták (azaz először felolvasták az írott szöveget, majd kommentálták az olvasottakat és végül lediksálták a szöveget). Ez a módszer a korábbiakhoz képest, amikor csak diktáltak a klasszisokban, föltétlenül alkalmasabb a történelmi ismeretek értelmes elsajátítására és tartós rögzítésére. Persze a szövegek, különösen a Sinai által oly fontosnak tartott források kommentálása hosszadalmassá tette a történelemtanítást, mégis ez az eljárás — véleményünk szerint — sokkal eredményesebb mint az, amely csak a dictatumra épít. Kár, hogy Révész Imre és mások Sinai módszerének ebben a mozzanatában nem az értelmes, az alapos történelemtanításra való törekvést látják, hanem a hosszadalmasságot, a történelem legújabb korszakának a befejezetlenségét kérik tőle számon. A magunk részéről a Methodus utáni évtizedeknek egyik legjobb kollégiumi tanárát látjuk benne, aki alaposan felkészítette a rektoriákra kimenő tanítványait; azok a diktátumok, amiket jegyzeteikben (Leonard Offerhaus *Compendium*át nem vihették magukkal) a hajdúvárosokba kivittek és ott oktatták, a hazai történelemtanítás átlagszínvonalát mindenesetre felülmúlták.[8] Itt természetesen nem feladatunk vizsgálni Sinainak a püspökségével, valamint a Domokos contra Sinai perrel kapcsolatos eseményeket. Bár amint Vörös Károly Révész Sinai monográfiája kapcsán 1961-ben a *Századok*ban új megvilágításba helyezi az egész Sinai képet: „Révész beállításához képest ... így ha nem is pozitívabbnak, de ellentmondásosabbnak... kell mondanunk".[9] Véleményem szerint a neveléstörténetírásnak is revidiálnia kell ennek a nagy tanáregyéniségnek a negatív portréját, amelyet a kollégiumtörténeti szakirodalom kialakított tanítási módszerével kapcsolatosan.

b) A Methodus másik fontos intézkedése a kollégium művelődési anyagára vonatkozóan: a matematikai tanulmányokkal függ össze. Ennek a stúdiumnak a korszerűsítésében Maróthi György koncepciójára épít a Methodus, mely úgy intézkedik, hogy az elementáriusok kivételével, minden klasszisban tanítani kell az aritmetikát. A debreceni kollégium hét évvel itt is megelőzi a Ratio Educationist, amikor az intézmény alsó- és felsőfokú tagozatainak egészére kiterjeszti a matematikai tanulmányokat. Igaz, hogy Maróthi és Hatvani után nem kellett nagy bátorság 1770-ben minden osztály anyagába felvenni az aritmetikai ismereteket, de ha figyelembe vesszük a humanisztikus képzés és a realisztikus oktatás között kialakult ellentétet, mely a felvilágosodás természetelvűségének térhódítása ellenére sem oldódott meg országosan a reáliák javára, nem is szólva itt valamiféle tantervi egyensúlyról, a többi kollégiumhoz képest Debrecenben a matematika oktatása teljes egészében átfogja a kollégiumi tanulmányokat.

A matematika tanításának anyagát a kollégiumban és a hajdúvárosi partikulákban könnyebb tettenérni, mint a történelemtanításét. Az alsó tagozaton ugyanis Maróthi *Arithmetica vagy a számvetésnek mestersége* című művét tanították; tegyük hozzá, hogy nemcsak a kollégiumban és a hajdúvárosi partikulákban, hanem a piarista gimnáziumokban is, mely intézmények a 18. század második felében egyre nyitottabbá válnak a tanulmányi anyag korszerűsítése, főleg a matematikai, fizikai,

biológiai ismeretek megújítására irányuló törekvések iránt. Az alsó klasszisokban tehát a *declinisták* az összeadást, a *coniugisták* a kivonást, a *grammatisták* a szorzást és az osztást, a *syntaxisták* a hármas szabályt, a *poéták* a hármas szabállyal történő elvontabb műveleteket, és az *oratorok — logikusok* pedig a törtekkel kapcsolatos feladatokat gyakorolták.

A felső tagozat évfolyamai Weidler *Mathesis*-ét használták a Methodus előírása szerint. A már Maróthi által is használt tankönyv még ekkor is a korszak legmodernebb tankönyvei közé számít a magyar iskolakultúra határai között. Európai összehasonlításban már kevésbé mondható ez el róla, de az erdélyi kollégiumokban — a marosvásárhelyit kivéve — ugyancsak használják; nemcsak a mű aritmetikai, hanem főleg geometriai erőssége folytán.

Ami mostmár a matematika tanítás szerepét, fontosságát kiemeli a debreceni kollégiumban és annak hajdúvárosi partikuláiban, az összefügg a felvilágosult racionalizmusnak a vallásfilozófiai ortodoxiával és dogmatizmussal szembeni küzdelmével. Erre vonatkozólag az előző korszak tankönyveire Ónodi János és Menyői Tolvaj Ferenc munkáira kell utalnunk, amelyek „unalmas szószaporítással" íródtak és versbe szedett reguláik szentírás-magyarázatokkal vannak teletűzdelve. Elég ha idevonatkozólag idézzük Maróthi Györgynek Ónodi János Arithmetikájáról írott bírálatát: „Mindazonáltal ebben is nagy hiba az, hogy a regulák, minthogy mind versekbe vannak foglalva, olyan homályosak, hogy nagyobb részét lehetetlen megérteni, ha csak az ember már azelőtt nem tudja, vagy a példákból nagy bajjal ki nem fejti mint a mesét... Továbbá minthogy a példákat mind a Szentírásból akarta szedni, az lett belőle, hogy igen kevés van alkalmatos példa. Az igyekezet jó, de a Szentírást nem az arithmeticaban kell tanítani".[10]

Megemlítjük még a matematika magyar nyelven történő tanítását is, amely a nemzeti tudat kialakításának ebben a kezdeti szakaszában a református tanintézetekben korszakos jelentőséggel bír. Igaz, hogy Hatvani István a magyar nyelvet nem tartja alkalmasnak még a reáltudományok anyanyelven történő oktatására, de a Methodus és a későbbi kollégiumi tantervek is Maróthi magyar nyelvű tankönyvének a használatát írják elő. Érdemes lenne itt még az ún. „paraszt-arithmeticának" a partikulákban való megjelenéséről is szót ejteni, de ezen a téren további kutatásokra van szükség. Mindenesetre Maróthi *Arithmetica*jának harmadik kiadása 1783-ban ennek a tankönyvnek a növekvő népszerűségéről tanúskodik.

c) Ugyancsak fontosnak véljük kiemelni a Methodust követő korszak tanulmányi anyagából a vallástannak az oktatását. A kollégium és a partikulák klasszisaiban ennek a stúdiumnak az oktatási tartalma jól tükrözi azt a műveltségeszményt, amely a vallási racionalizmus kibontakozását és terjedését jelzi egyfelől, valamint az egyházi ortodoxia merevségét, a kánonokhoz való dogmatikus ragaszkodást mutatja másfelől. De nézzük a klasszisokat sorra: 1. Az *elementariusok* (ábécések — írók, olvasók) a tízparancsolatot, imádságokat és Osterwald bibliai történeteit tanulták. 2. A *declinisták* a bibliai történetekhez még főleg zsoltárokat, dicséret-énekeket vettek (ezért némely források „zsoltárosoknak" is nevezik őket). 3. A *coniugisták* a nehezebb bibliatörténeteken kívül főképpen a kis kátéval foglalatoskodtak (ezért a felsőbb osztályok tanulói „kiskátésoknak" titulálták őket). 4. A *grammatisták* a biblián kívül a Heidelbergi Kátét tanulták; 5. A *syntaxisták*, a *poéták*, az *orátorok* és a *logikusok* ugyancsak a Heidelbergi Káténak a még meg nem tanult fejezeteivel ismerkedtek.

Ami a főiskolai tagozat teológiai tanulmányait illeti, itt Benedict (1655—1724) genfi professzornak *Theologia Christiana* (Genf, 1616) című műveit tanította Szilágyi Sámuel, az újszövetségi tanszék professzora. A korszerűsítést azonban nem ezek a tankönyvek jelentették, hanem inkább Varjas Jánosnak, a másik teológiai tanszék

professzorának *Medulla Theologiae Christianae* címmel 1759-ben, 1765-ben és 1775-ben megjelentetett munkája, melyben a teológiai ismeretek a korábbiaknál gyakorlatiasabb, a mindennapi életre, annak keresztény normáira, etikai követelményeire konkrétabb válaszokat adtak. A Methodus ezt a tankönyvet a metafizikai osztály tanulói számára írta elő a kollégiumban; ilyen osztály viszont a hajdúvárosi partikulák egyikében sem működött ebben a korban.

d) Érdemes még megemlíteni, hogy az előző időszakhoz képest nagyobb szerephez jut ebben a korban a földrajz tanítása is. Ez a stúdium Maróthi működése nyomán honosodott meg a kollégiumban. Az általa bevezetett Cellarius tankönyvek[11], térképek és a földgömb használata ekkor válik rendszeressé. Ugyancsak kiszélesedik a fizika oktatása is. Több új elemet tartalmaz még a Methodus tanulmányi anyaga a logika, a filozófia, a grammatika, az antik irodalom, a latin, és a görög nyelv tanítása terén is, de további kutatásokra van szükség ahhoz, hogy pl. a logikának és a filozófiának a felvilágosodás nyomán konkrétan — Csokonai körén kívül — hol mutatkozik meg a hatása a kollégiumban és partikuláiban, hiszen a klasszisok paeceptorai Locke, Rousseau és mások műveit is olvassák — annak ellenére, hogy professzoraik tankönyveiben és előadásaiban ennek alig van nyoma. Ha meggondoljuk, hogy a 18. század közepének és második felének debreceni polihisztorai többségükben a wolfianizmus hívei, akkor nem csodálkozhatunk azon, hogy a tanulmányi anyagban is a mérsékelten haladó magatartás a követendő ideál. Reméljük, hogy a további kutatások ezen a téren újabb eredményekre vezetnek.

4. Az „Ordo Studiorum"-ok

A Kollégium és a partikulák műveltséganyagának fejlődéstörténetében új periódus kezdődik az 1792-es Ordo Studiorum-mal. Ez a tanulmányi rend Domokos Lajos főbírónak, a kollégium akkori kurátorának a javaslatai alapján ugyan már 1782-ben elkészült, de a professzorátus Sinai Miklós vezetésével egy évtizeden át meg tudta akadályozni annak bevezetését. Sinai, aki — véleményünk szerint — professzornak sokkal jobb volt mint szuperintendensnek, a Methodus által bevezetett tanulmányi rendet nem konzervatív meggyőződésből védte, hanem a mindennemű külső beavatkozástól (az első Ratiótól éppúgy, mint Debrecen főbírájától) óvta, akkor már a protestáns iskolakultúrának a bécsi udvar által is szentesített autonómiájáért folytatott utóvédharcot. A professzorátus 1787-ben még 12 pontban érvel a régi tanulmányi rend mellett — többek között így: „A kollégium valóságos tudományú ifjakat nevelt fel minden disciplinákban. Megesmérik ezt a Lutheránus hazafiak e hazában, oda ki pedig a helvetziai és a belgiumi akadémiákon tanító professzorok".[12]

Az Ordo Studiorumot Sinai eltávolítása után sikerült csak elfogadtatni a kollégium professzoraival. Meg kell azonban jegyeznünk, hogy az eredeti (1782-es) és az elfogadott 1792-es Ordo között lényeges különbség nincs, legfeljebb a tankönyvek használatának az előírásában. Míg eddig a tankönyveket az egyes professzorok választották ki — mint láttuk a Methodus ajánlása alapján —, addig az 1792-ik évi ordó ezt nem bízza a tanárokra, hanem mind a tankönyveket, mind pedig az auktorokat előírja nekik. Itt tovább erősödik a wolfianus filozófia, elsősorban logikából, metafizikából és etikából. Ezzel kapcsolatosan Baumeisternek két, több kiadásban használatos és Wolff módszerén alapuló filozófiáját, illetőleg metafizikáját írja elő, valamint Krüger hallei professzornak természetfilozófiai kompendiumát ajánlja, melyet Kováts József nagyenyedi kollégiumi tanár *Elementa philosophiae naturalis* címen, átdolgozott formában saját tanítványai részére jelentetetett meg Kolozsvárt 1774-ben.

Ennek a tankönyvnek a newtoni mechanika volt a gerince, melynek az elmélyültebb megismeréséhez a kollégiumi tanulók Hatvani István *Principia philosophiae*...-ját használták.

A történelem tanításában a legfontosabb újítása az Ordónak a Methodushoz képest, hogy Matthias Schroeck egyetemes történelmi kompendiumát vezeti be, amely ugyan Offerhaus anyagára épül, de történelemszemlélelete jóval meghaladja azt, hiszen kiegészítette a 18. század legfontosabb eseménytörténeti mozanataival, valamint a magyar történelemnek a feldolgozása is jóval gazdagabb. Ennek a tankönyvnek a használata Sinai eltávolítása után, annak egyik következményeként természetes jelenség. Igaz, hogy ekkor már a fiatal Budai Ézsaiás a történelem tanára, akit a göttingai egyetemről hazatérve praeceptor Csokonai mint „eloquent professzor"-t versben köszönt. Budai Ézsaiásról pedig köztudott, hogy mind a tanulmányi anyag tekintetében, mind pedig a bécsi udvar oktatáspolitikájához való viszonyában a kompromisszumok híve. Ez azonban az Ordó Studiorum idején még nem derült ki.[13]

Mielőtt azonban tovább lépnénk a 18. század végének és a 19. század elejének a tanulmányi anyagát vizsgálva, szóljunk előbb az elementáriusok és az alsóbb latin osztályosok oktatási tartalmáról. Annál inkább, mert Debrecenben és a hajdúvárosokban az alsó tagozat tanulóinak létszáma lényeges növekedést mutat a vizsgált korszakban. Itt is főleg a használatban lévő tankönyvekre támaszkodunk.

Az elementáriusok a *Magyar ÁBC*-ből tanultak meg írni és olvasni. Először 1681-ben jelent meg Debrecenben, majd a lányiskolák elterjedésével „Leány ÁBC" címmel került egyre gyakrabban kiadásra. A kezdő latinisták ábécés könyve korszakunkban még mindig az Alstedius szerkesztette gyulafehérvári „Rudimenta Linquae Latinae", (1630) „mely a század folyamán hétszer jött ki a debreceni nyomda sajtója alól, mindannyiszor 3000 példányban".[14] A partikulák latinul tanuló diákjai körében a legelterjedtebb volt, viszont az „Abecedarium Latino — Hungaricum", mely az írás és az olvasás tanításával párhuzamosan a latin nyelvet is oktatja, ilyen egyszerű vallási szemelvények alapján, mint az „Oratio Dominica", a „Decem praecepta dei" és a „Symbolum Apostolicum", mely szövegek egyben a vallásos nevelést is szolgálták.[15]

A partikulák és a kollégium latin klasszisaiban a magyar nyelvű vallástani tankönyvek közül használták:

1. a declinisták az Osterwald-féle „Szent Históriát",
2. a coniugisták Hübner „Száz és négy válogatott bibliabéli históriák" c. művét,
3. az oratorok és a poeták pedig a már fentebb is említett „Heidelbergi Káté"-t.

Itt kell megemlítenünk, hogy a klasszisok praeceptorai mind a kollégiumban, mind pedig a partikulákban erkölcstant is oktattak. A hajdúvárosok tanulóinak egész műveltséganyagát illetően fontosnak tartjuk, hogy Comenius „Praecepta morum" (Erkölcsi szabályok) c. tankönyvét, melyet Sárospatakon írt és amelyet Enyedi Sámuel verses formába tett át, igen népszerű volt a diákok körében, különösen az illemtani részek, ahol az egyes magatartásbeli követelmények, szabályok, Erasmus Illemtanának bölcs humorát, irónikus hangvételét juttatják az olvasó eszébe. Korszakunkban először a Methodus írja elő az osztályok praeceptorainak ezt a stúdiumot, azzal az általános rendelkezéssel, hogy az erkölcsi szabályokat minden adandó alkalmat felhasználva tanítani kell a „tisztességes és illendő" viselkedés elsajátíttatása érdekében.

5. A partikulák tanulmányi struktúrája

Az eddigiek folyamán igyekeztünk bemutatni, hogy korszakunkban a partikuláris iskola a kollégiumnak nemcsak egyház- és iskolaszervezeti tartozéka, hanem a művelődési anyag rendszere terén is szerves része — annak ellenére, hogy a hajdúvárosok önkormányzata az iskolakultúra számára önmagában belső védettséget jelent. Ezeknek a partikuláknak a tanulmányi struktúráját, felépítését azonban csak futólag érintettük. Erre vonatkozólag mindenek előtt a Tiszántúli Egyházkerület ún. „Vizitációs iratai"-ra támaszkodunk. Az egyházlátogatási jegyzőkönyvek ugyanis a hajdúvárosok partikuláris iskoláinak rektorairól, praeceptorairól, azok működéséről éppúgy tartalmaznak adatokat, mint a deákoknak a tanulmányi előmeneteléről, classisokba tagolódásáról. Ezekből az adatokból kitűnik, hogy az általunk vizsgált korszakban a nagyobb hajdúvárosok partikulái, így a böszörményi, a nánási, a szoboszlói és a hadházi mindegyike többtanítós iskola, mely kivétel nélkül két tagozatból: az *elemiből* és a *deák* tagozatból áll, melynek tanulólétszáma átlagosan 250—300 fő; nem számítva ide a 100—150 fős leányiskolát. Néhány adalék ezekről a partikulákról:[16]

1. Hajdúböszörmény partikuláris iskolája 1770-ben a következő tanulmányi struktúra szerint működött:

fiúiskola		*lányiskola*	
a) oratorok osztálya	8 fő	a) első leányiskola	88 fő
b) syntaxisták osztálya	4 fő	b) második leányiskola	65 fő
c) grammatisták osztálya	15 fő	összesen:	153 fő
d) coniugisták osztálya	37 fő		
e) elementariusok osztálya	66 fő		
összesen:	140 fő		

2. Hajdúnánás partikuláris iskolája ugyancsak 1770-ben, az alábbi felépítését mutatja a tanulmányi rendszernek:

fiúiskola		*lányiskola*	
a) oratorok klasszisa	8 fő	a) egy lányiskola	104 fő
b) syntaxisták klasszisa	14 fő		
c) grammatisták klasszisa	20 fő		
d) coniugisták klasszisa	30 fő		
e) declinisták klasszisa	74 fő		
f) elementariusok klasszisa	123 fő		
összesen:	169 fő		

3. Hajdúhadház partikulájában 1770-ben az alábbi rend szerint tanultak a gyerekek

fiúiskolában		*lányiskola*	
a) oratorok osztálya	—	egy leány iskolában	43 fő
b) syntaxisták osztálya	5 fő		
c) grammatisták osztálya	7 fő		
d) coniugisták osztálya	16 fő		
e) elementariusok osztálya (lectorok, collectorok)	118 fő		
összesen:	146 fő		

4. Hajdúszoboszló partikuláris tanintézetében, ugyancsak 1770-ben az alábbi volt a klasszisok felépítése:

fiúiskola		*lányiskola*	
a) oratorok klasszisa	9 fő	a) első lányiskola	
b) syntaxisták klasszisa	15 fő	x katekizálók osztálya	
c) grammatisták klasszisa	45 fő	(maiorok)	20 fő
d) coniugisták klasszisa	40 fő	(minorok)	50 fő
e) declinisták klasszisa	66 fő	b) második lányiskola	
		(katekizálók osztálya	
f) elementáriusok klasszisa	88 fő	(maiorok)	20 fő
(lectorok, collectorok		(minorok)	25 fő
		(lectorok collectorok)	15 fő
x ábécédáriusok	90 fő		
összesen:	353 fő		130 fő

5. Vámospércs mint a legkisebb hajdúváros is fenntart ekkor egy partikuláris fiúiskolát:

a) grammatista	1 fő
b) declinisták	29 fő
c) ábécédáriusok	20 fő
összesen:	50 fő

és egy *lányiskolát*, ahol 40 fő nagy és kiskátés, illetve ábécédárius.

Különben itt volt a hajdúvárosok legkisebb iskolája.

Ezekből az adalékokból most csak néhány következtetést vonunk le.

Először: a debreceni kollégium partikulái az anyaiskola alsó- és középfokú tanulmányi struktúrájához hasonló felépítést mutatnak a Methodus utáni korszakban;

másodszor: a partikulák klasszisainak a felépítése a protestáns iskolakultúra évszázados hagyományainak megfelelően a latin tanulmányok didaktikai követelményeinek megfelelően alakul, de — amint fentebb láttuk — a műveltséganyag egyes elemeiben mind markánsabban jelennek meg a nemzeti vonások;

harmadszor: lényeges különbség ebben a struktúrában, hogy amíg a kollégiumban a klasszisok önálló tanulmányi egységet alkotnak külön praeceptorral, addig a partikulákban ebben az időszakban az osztályok még osztatlan vagy részben osztott rendszer szerint működnek;

negyedszer: abban is különböznek a partikulák a kollégiumtól, hogy a vizsgált korszakunk első periódusában itt még nem alakultak ki a poetikai, a logikai és az enciklopédiai klasszisok;

ötödször: az is fontos tanulsága — véleményem szerint — ennek a struktúrának, hogy itt a lányiskolák szorosabban kapcsolódnak a fiú partikulákhoz mint a debreceni ún. utcai lányiskolák a kollégiumhoz;

végül: meg kell említenünk azt is, hogy ebben a fejlődési periódusban Hajdúszoboszló partikulájának tanulmányi rendszere a legdifferenciáltabb, melynek keretében a legtöbb osztály működik és a két lányiskola tanulmányi rendszere is fejlettebbnek látszik; még a hajdúkapitányság székhelyének, a hajdúböszörményi partikulának a struktúrájától is. Igaz, hogy Hajdúböszörmény fokozatosan minden téren, az 1790-es évektől kezdődően az iskoláztatás terén is átveszi a vezetést a hajdúvárosok között.

Ez persze összefügg a református hajdúlakosság lélekszámának az alakulásával.

Jellemző erre, hogy ugyanakkor Hajdúdorogon a református hajdúlakosság gyermekei, kis létszámuknál fogva, a görögkatolikus rendház iskolájába járnak, s érdekes módon — amint azt egy 1792-es városi jegyzőkönyben olvashatjuk —, a tanácsülés megállapítja „... a mostani iskola ... tanítson ottan akár oroszul, oláhul, akár deákul és magyarul"[17]. Az is érdekessége ennek a hajdúvárosi görögkatolikus iskolának, hogy amikor a monostor paróchusa Rácz Gábor tanítót el akarja állásából mozdítani, a református hajdúkerület „főkapitánya ehhez nem járul hozzá".[18]

Befejezésül érdemes még kitérni a rektorok, praeceptorok és deáktanítók működésének a minősítésére, oktató munkájuk módszertanának egy-két tanulságára. A vizitációs jegyzőkönyvekből az is kiderül, hogy a partikulákban tanítók nagy része ekkor még a debreceni kollégium tógásdeákja. Ő tehát még az a tanító, aki az Ordo Studiorum szerint a pedagógiát a tanévnek mindössze a téli harmadában hallgatta, s nemcsak oktatja a fent vázolt tanulmányokat, hanem neveli is növendékeit. Erre vonatkozólag idézzük a vizitátorok néhány megállapítását. Hajdúböszörményben a partikulában 1794-ben egy rektor, egy praeceptor és 8 deák tanít 370 fiúgyermeket — a vizitatorok szerint — így: „Mind a Rector, mind az apróbb gyermekek Praeceptoraik tisztességes életű, s meglehetős szorgalmatossággal és épülettel tanítók". A lányiskola tanítójáról pedig ugyanez a vizitáció azt állapítja meg, hogy „Sem maga, sem háza ellen nincs panasz"[19] Figyelemre méltó feljegyzés olvasható a hajdúszoboszlói partikula új rektoráról, Teleki Sámuelről: „Újonnan hozatott volt még ekkor... Observáltatott ez az Eklésia abban, hogy a Venerabilis Tractussal semmit sem közölvén a dolgot, nagy változást tett az oskolája Systhemájában".[20] A szoboszlói partikuláris iskola rektorának ez az újítása nyilván a kollégiumi törvények 1792-es megváltoztatásával, valamint a második Ordo-val függ össze.

Úgy látszik, hogy Teleki Sámuelnek, a szoboszlói partikula rektorának az érdemei az „oskolai systhema" megújításában nem voltak elégségesek ahhoz, hogy a hajdúváros communitása megmarassza őt. 1796-ban, az előző vizitálás után két évvel ugyanis a rétorok és a syntaxisták osztályainak a tanításával kapcsolatosan az a „... panasz van ellene, hogy vétkes volt a tanításban. Úgy találtuk mi is, hogy helyes a panasz, tovább nem marasztódott".[21] Úgy látszik, hogy az 1790-es évek második felében mind az egyházmegyei vizitátorok, mind pedig a helyi communitás egyre szigorúbb követelményeket támasztanak a tanítók marasztása terén (csak zárójelben jegyezzük meg, hogy a papmarasztás megszogirítására vonatkozólag is érdekes adatok találhatók a vizitációs jegyzőkönyvekben). A grammatisták praeceptoráról (Nagy Györgyről) pedig ezt olvashatjuk: „Ennek a tanítványi is keveset mutatnak, az elöljárók is panaszkodnak ellene, hogy nem jár úgy a hivatala után mint kellene; megmarasztódott próbául esztendeig."[22]

Mint említettük, korszakunban a tanulmányi struktúra a hajdúvárosok közül Hajdúszoboszlón a legjobban differenciált. Ezt mutatja a lányok iskoláztatása is. Mert amíg a vizsgált korszak első felében két lányiskoláról tudunk, addig az 1800-as évek elején háromról, mégpedig „a déli", „az északi" és a „a napnyugati" leányiskolákról számolnak be a korabeli források. És ekkor már nemcsak „kis kátét" és „nagy kátét" tanulók osztályairól, hanem az „újak klasszisáról", vagyis az „írók, olvasók"-ról is tudomásunk van. Két kimagasló leányiskolai tanítóról árulkodnak a források: az egyik *Bálint György*, aki a tanulmányi anyagot a lányokkal nemcsak memorizáltatta, hanem meg is érttette, és emellett szeretett kántora is volt az egyházközségnek.[23] Érdekességként említjük meg a korszak leánytanító-házaspárának a marasztásával kapcsolatos feljegyzést. Szatmáry Ferenc fennmaradt kéziratos naplójában — többek között — az alábbiakat olvashatjuk: „1805 május 1-én jegyeztem fel, hogy a H. Szoboszló egyik leányi iskolájából, ... melyben 21 esztendőkig tőlem ítélhetőképpen

híven szolgáltam: ámbár a most folyó 1804. esztendőben is a H. Szoboszlói Szent Eklésiától a szokott, karácsony második napján a marasztalás rendes módja szerint továbbra is, sőt hóttig az említett leányiskolában leendő szolgálatra szeretettel marasztattam; de mivel mind magam, mind szerelmetes feleségem egészségtelenségünket nem csak észre vettük, hanem érezgetjük is, mind a kettőnknek jó meghatározásunkból véget vetettünk leányi tanítói hivatalunknak."[24]

Nem véletlenül idéztük a szokásosnál kissé rélszletesebben a korabeli vizitációs iratoknak a rektorok és praeceptorok tanítási tevékenységére, marasztására és egyéb, a partikulák tanulmányi munkájával összefüggő nevelői tevékenységük értékelésére vonatkozó minősítéseket. Szinte kivétel nélkül remekbeszabott, tanárról, tanítóról lakonikus tömörséggel elkészített, a mai iskolalátogatók számára is példamutató műfaji tanulságokkal ékeskedő jegyzőkönyvek (lehet, hogy elfogult vagyok, de a pedagógusképző intézményekben tanítani kellene őket).

A Ratio Educationisnak a Helytartó Tanács által történő szorgalmazása, erőltetése a 18. század végén és 19. század elején is arra késztette a debreceni kollégiumot, hogy továbbfejlessze mind a maga, mind pedig partikuláinak a tanulmányi rendjét. Ennek megfelelően 1795-ben a Superintendentia „A tanítók kötelességei" címmel jóváhagyott egy tervezetet, mely a „tanítani valók"-ról, valamint „ezeknek rendjéről és módjáról" intézkedik. A korábbiakhoz képest az alábbi újításokat tartalmazza:

1. Elrendeli, hogy a „nemzeti iskola" két elemi osztályból álljon és ezekben egy-egy publicus praeceptor tanítsa az írást, az olvasást és a többi elemi ismeretet.

2. A középfokú hat osztályt ez a tanterv hét-re emeli, mégpedig úgy, hogy az ötödik klassist két részre: egy első- és egy második retorikai osztályra tagolta (ezeket nevezték „novitius", illetőleg „veteránus" rétoroknak. A tanulmányi anyag terén azzal az előnnyel járt ez az újítás, hogy a Methodusban szélesebb alapokhoz jutott történelem, matematika és magyar nyelv oktatása átfogóan, minden klasszisra kiterjedően kapott helyet a tervezetben. De a sárospataki kollégiumtól eltérően, ahol a tantárgyak túlnyomó többségében áttérnek ekkor a magyar nyelvű oktatásra, a debreceni kollégiumban erre csak a reformkorban kerül sor.

A nemzeti művelődés eszméje azonban Debrecenben és a hajdúvárosokban is hódít a századfordulón és a 19. század elején, annak ellenére, hogy mind a magyar nyelvű oktatás általánossá tételében, mind pedig a nyelvújítás dolgában itt a konzervatív magatartás a jellemző. Viszont nem mondanók ugyanezt a „Ratio Institutionis"-ról, amelynek az elkészítésére az Egyházkerület még 1804-ben bizottságot küld ki, és amelyet a vonatkozó szakirodalom általában a visszalépés, a felvilágosodás előtti állapotokhoz való ragaszkodás tantervéként tart számon.[25] A Ratio Institutionisnak a Dunamelléki Egyházkerület által 1801-ben kiadott „Tanítás Módja..." című tanulmányi tervezethez hasonló voltát Tóthné *Polónyi Nóra* mutatta ki a Ráday Gyűjtemény Évkönyvének 1981. évi II. kötetében (86. l.). Ugyanezt kellene elvégezni a Tiszántnneni Egyházkerület által a sárospataki kollégium számára 1810-ben kibocsátott tantervvel kapcsolatosan. E három tanterv összehasonlító vizsgálata kapcsán kiderülne, hogy a nemzeti műveltség anyagának jelentkezésében és kibontakozásában a református kollégiumi iskolakultúra intézményei milyen fontos szerepet játszottak a 19. század első évtizedében is. Jelen keretek között nem vállalkozhatunk arra, hogy a debreceni kollégium és a hajdúvárosi partikuláris iskolák tanulmányi anyagának történetében az általunk vizsgált korszakot lezáró, de egyben új fejlődési szakaszt is nyitó Ratio Institutionist részletekbe menően elemezzük. Annyit azonban mégis meg kell jegyeznünk — saját korábbi álláspontunkat is némileg módosítva —, hogy ez a tanterv Budai Ézsaiásnak a szellemiségét tükrözi és nem azoknak a retrográd törekvéseknek, amelyek a felvilágosodás hanyatló korszakában felszínre kerültek.

Itt a reálismeretek kétségkívül szűkebb kereteket kapnak mint a Methodusban, vagy akár a 90-es évek tanterveiben. Ráadásul a latin nyelv és antiquitás anyaga is megerősödik. De hiszen Budai Ézsaiás nem Maróthi György, és hadd tegyem hozzá: nem is Sinai Miklós. Ő klasszika-filológus, aki azonban „a görög és latin nyelvben már nemcsak a bibliaismeret eszközeit látja, hanem az ókori klasszikus műveltség és művészet megteremtőjét is."[26] Az ő mérsékelten haladó koncepciója az 1807-ben kiadott Ratio Institutionisban a humanisztikus műveltségeszményben, annak a tanulmányi anyag terén differenciáltabb kimunkálásában, az újabb tankönyvek bevezetésében, egy sajátosan hazai tananyag kialakításában van — szerintünk — korszakalkotó jelentősége,[27] melynek behatóbb vizsgálatára további kutatások szükségesek.[28]

JEGYZETEK

1 Hajdú-Bihar megyei Levéltár Hajdúböszörményi Fióklevéltára. Hajdúkerületi jegyzőkönyvek. V. 1/c. 1785. No. 128.
2 Bajkó Mátyás: A Debreceni Kollégium mint az egyetemes művelődéstörténet iskolakultúra formáló jelensége. *Református Egyház.* XXXV. (1983) 10. sz. 224.
3 Benda Kálmán—Irinyi Károly: *A négyszáz éves debreceni nyomda.* Bp. 1961. 321., 407.
4 Tóth Béla: A debreceni kollégium tankönyvei a XVIII. században. *Studia Litteraria.* T. XX. Redigunt V. Julow, K. Kovács, A. Tamás. Debrecen, 1982. 61.
5 Leonard Offerhaus: *Compendium historiae universalis.* Groningen 1751.
6 Révész Imre: *Sinai Miklós és kora.* Bp. 1959. 62.
7 Uo.
8 Sinai Miklós 1785-ben Historia Universalis címen — a Professzori Gyűlések jegyzőkönyvének atanúsága szerint — a következőket tanítja: egyháztörténetet, politikatörténetet és irodalomtörténetet; „Historiam Hungariae", ugyancsak politikatörténet, egyháztörténet és irodalomtörrténet a tárgya. (Tiszántúli Református Egyházkerület Levéltára [TREL]. Protocollum Professorale 1749—1791. 101.)
9 Vörös Károly: Megjegyzések Révész Imre, Sinai Miklós és kora c. munkájához. *Századok* 1961. 1. sz. 147.
10 Maróthi György: *Arithmetica, vagy számvetések mestersége.* Debrecen 1763. 2—3.
11 Cellarius: *Notitia Orbis Antiqui* I—II. Lipcse, 1701, *Geographia antiqua et nova.* Lipcse, 1706.
12 TREL. Protocollum Professorale. i. m.
13 Az Ordo Studiorum Tabelláját közli Nagy Sándor: A Debreceni Református Kollégium. Hajdúhadház 1933. 172—173. l.
14 Tóth Béla: i. m. 73. l.
15 Tóth Béla: i. m. 73—74. l.
16 TREL A Debreceni Egyházmegye vizitációs jegyzőkönyve, 1763—1801. I. 31. e. II. 214—216.
17 HBmL Hajdúdorogi Tanácsülési jegyzőkönyv, 1792. 97.
18 Hajdúdorog története. Szerk.: Komoróczy György. Hajdúdorog 1970. 202. l.
19 Trel. Debreceni Egyházmegye vizitációs jegyzőkönyve. 1763—1801. I. 31. e. I. 390.
20 Uo. 395.
21 Uo. 400.
22 Uo. 400.
23 Rátkay Károly: *A Hatdúszoboszlói partikuláris iskola története.* Debrecen 1928. 9—11.
24 Szathmáry Ferenc naplóját idézi Bajkó Mátyás: Hajdúszoboszló művelődéstörténete. (= *Hajdúszoboszló Monográfiája.* Szerk.: Dankó Imre. Hajdúszoboszló, 1975. 479.)
25 Bajkó Mátyás: *Kollégiumi iskolakultúránk a felvilágosodás idején és a reformkorban.* Bp. 1976. 78. sz.
26 Zsigmond Ferenc: *A debreceni református kollégium története.* Debrecen 1937. 141. l.
27 *Ratio Institutionis ex praescriptio conventis superintendentiae helv. conf...* Debrecini, 1807.
28 A Ratis Institutionisnak a korabeli iskolai műveltségben betöltött jelentőségével jelen tanulmány megírása óta többen foglalkoztak. L. Mészáros István: Rész és egész viszonya a partikurális iskolarendszerben. *A Ráday Gyűjt. Évk.* III. 1983. Bp. 1984. 41—53; Bajkó Mátyás: A református kollégiumok történetének összehasonlító vizsgálatához. *A Hajdú-Bihar Megyei Levéltár Évk.* XIII. Debrecen 1986. 35—45.

BUCSAY MIHÁLY

Magyar református papok a bácskai német telepesek között*

A török kiűzése után az erősen elnéptelenedett Alföldnek és Dél-Magyarországnak szüksége volt, hogy újra benépesítsék. Miközben harmadfél századdal korábban, Mátyás király idejében még négymillióan lakták az országot, ez a szám két évszázad alatt, a 18. század elejére három, három és félmillióra csökkent. Az Alduna mentén folyó háborúk elől a szerbek, románok és a bulgárok tömegesen húzódtak vagy menekültek északra, a már felszabadított területekre. Bádeni Lajos nem kevesebb, mint 30 000 szerb családnak adott letelepedési engedélyt Dél-Magyarországon. Mindez azonban a kormányzat számára nem volt elegendő. Az egész századon át tartó katonai készenlét viszonyai között a hadseregnek olyan hátországra volt szüksége, amely el tudja azt látni gabonával és jószággal. Tehát nem véletlen, hogy a telepítés Dél-Magyarországon az egész 18. században az előtérben állt. Telepítettek az új földesurak is, akik a felszabadított területek jó részét ajándékba kapták vagy birtokot vásároltak.

A telepítések három szakaszát lehet megkülönböztetni: III. Károlyét 1740-ig, Mária Teréziáét 1780-ig és a II. József nevéhez fűződőt. De tulajdonképpen nem is olyan magától érthetődő, hogy mi indította a német telepes családokat új haza keresésére. Tudniok kellett, hogy Dél-Magyarország feldúlt, elhanyagolt, járványok sújtotta terület, és állandó török fenyegetés árnyékában él. A kérdésre, mint illetékeseknek, német kutatók válaszát adjuk. Hans Walther Röhrig[1] szerint azok a német területek, ahonnan a legtöbb kivándorló származott, a délnyugati tájak és a rajnai határterületek fel Luxemburgig, XIV. Lajos francia király jóvoltából évtizedeken át szenvedtek az idegen megszálló katonaság hatalmaskodásaitól. A pfalzi protestánsokat fejedelmük, Karl Theodor rekatolizáló politikája sanyargatta. Nikolaus Engelman[2] a kivándorlás okainak sorában megemlíti a német kisállamok fejedelmeinek pazarlását, mely nyomorba taszította alattvalóikat.

A bevándorlókat tulajdonképpen pontatlanul nevezik „dunai sváboknak" (Donauschwaben), ők éppúgy nem voltak svábok, mint ahogy az erdélyi szászok sem voltak szászok. A nyelvjárás-kutatás már kimutatta, hogy az úgynevezett dunai svábok csak kisebb részben beszélnek sváb dialektusban, nagyobb részük viszont megőrizte a bajor és a frank dialektust.[3] (Említsük meg, hogy létesült néhány francia község is, de ezek idővel elnémetesedtek.)

A telepítések III. Károly alatti szakaszát igen erős protestáns-ellenesség jellemezte. Temesvár 1718-ban szabadult fel. Az ottani tanács ekkor a következő utasítást kapta: „Első tennivalónak kell tekinteni minden hitetlen eltávolítását a városból és visszatérésének megakadályozását. Ezek közé tartoznak nemcsak a pogányok és a zsidók,

* Elhangzott az Egyháztörténeti Munkaközösség 1984. novemberi ülésén.

de az áttért törökök is, továbbá a lutheránusok, a kálvinisták és minden más eretnek."[4] Ez a szigor azonban csak a hatósági vonalon érvényesült, mert az új földesurak, akik munkások nélkül nem tudtak volna mit kezdeni birtokaikkal, köztük Mercy tábornok, vagy Harruckern János báró és fia, nagy számban telepítettek birtokaikra szlovák és német protestánsokat is.

Mária Terézia 40 éves uralkodása alatt a helyzet csak annyiban változott, hogy a királynő uralkodásának második felében néha kivételt engedélyezett protestáns telepesek javára. Ó-Pazuába úgy toboroztatott telepeseket,[5] hogy megígérte nekik a szabad vallásgyakorlatot. Így létesült ott egy szlovák és német telepesekből álló nagy falu, amely mellé Új-Pazuába II. József további német evangélikus parasztokat telepített.[6] Az üldözött ausztriai protestánsok előtt zárva maradt Dél-Magyarország, ők 1730 és 1752 között Erdélybe mehettek.[7]

Gyökeres változást II. József trónralépése hozott. A Türelmi Rendelet értelmében ezentúl szabadon gyakorolhatták vallásukat azok — a többnyire földesúri birtokokra korábban letelepedett protestánsok is — akik Mária Terézia alatt még sok zaklatást szenvedtek.

A korábbi üldözésekre példaként említjük meg Szeniczei Bárány György (1682—1757) esetét. Ez az apostoli lelkű protestáns lelkész a telepes német gyülekezetek egész sorát segítette megalakítani, majd egyházmegyébe szervezni és ezzel a magyar evangélikus egyházközösségbe bekapcsolni. Példát adott a nemzetiségi probléma megoldására is. Egyházmegyéjének esperese és segédesperese közül az egyik mindig német volt. Amikor Bárány meghalt, német segédesperese lépett az esperesi tisztségbe. Tudjuk, hogy a pécsi püspök hatalmaskodása miatt 1726-ban Bárány György kénytelen volt elhagyni gyülekezetét és arra kényszerült, hogy az egyik Balaton melletti helységben húzza meg magát egészen addig, amíg Mercy tábornok 1729-ben visszatért a hadjáratból és Bárányt is visszahelyezte esperességébe.

Az eddigiekből érthető, hogy csak a Türelmi Rendelet után létesülhettek református német telepes egyházak a Bácskában. II. József tervbe vette, hogy a királyi kamara bácskai birtokaira több mint háromezer német családot telepít. Számukra öt helységet jelöltek ki és építettek föl már jó előre. Ezek: Torzsa (1784), Cservenka és Ujverbász (1785), valamint Ujsové és Ujszivac (1786). Reformátusok és lutheránusok vegyesen telepedtek le ezekben a falvakban.[8]

II. József telepítési akcióját a jó előkészítés, a bőkezű és emberséges bánásmód jellemezte. Johann Eimann még a 19. század elején írta krónikáját, és ebben a telepítési akció sok érdekes részletét jegyezte fel.[9] A 173. laptól kezdve közli a telepítést elindító császári proklamációt. Ezt II. József 1782. szeptember 21-én Bécsben írta alá, majd Majna-Frankfurtban hirdették ki.[10] Mindjárt az első pont biztosítja a nemkatolikusok vallásgyakorlatának szabadságát. A II. pont szerint minden telepes család kap egy kertes házat, a III. pont szerint kap szántóföldet is réttel, a szükséges igavonó barommal és tenyészállattal, valamint a mezei és házi munkákhoz szükséges felszereléssel. A IV. pont az áttelepülő kézművesek szerszámaira fejenként 50 forintot engedélyez. A további pontok megígérik, hogy a család legidősebb fiát II. József mentesíti a katonai szolgálat alól, továbbá, hogy a család nemcsak a telephelyre érkezéséig, de mindaddig ellátásban részesül, amíg gazdasága teremni nem kezd. Ennek azonban van egy végső időpontja: a letelepedéstől számított tíz esztendő. Eddig tart majd az adómentesség. Ha ez idő alatt megbetegednének, akkor is gondoskodnak róluk. Eimann könyvéből még említsük meg a további részleteket. Ha otthoni felsőségük engedélyezte a kivándorlást, akkor a jövendő telepes II. József frankfurti telepítési központjától útlevelet kapott. Átlag 320 órán át kellett gyalogolniok,[11] holmijukat kézikocsin maguk előtt tolva, háziállataikat terelve, mintegy 40—50 napon át.

Még Frankfurtban kaptak úti ellátásra személyenként két forintot, amit mai vásárlóértékében legalább 1000 forinttal vehetünk egyenértékűnek. Ennek egészen Budáig elégnek kellett lennie. Ott jelentkeztek az Udvari Kamaránál, és ez meghallgatva kívánságukat, kijelölte a letelepedés helyét és beírta útlevelükbe. Most már csak a telepítési hivatalnál, Zomborban kellett jelentkezniök. Itt kaptak visszamenőleg egy-egy forintot a Budától Zomborig megtett útra, majd elkísérték őket új otthonukba.[12]

Torzsán, amely az első a telepeseket fogadta, 223 nagyobb paraszthász épült, egynek-egynek hossza 20 métert, a szélessége 5 métert tett ki. De felépült 27 valamivel kisebb telepesház is az egyedülállóknak.[13] G. A. Famler könyvében feljegyezte a 223 családfő nevét, a magányosokét azonban nem. Tudjuk, hogy ekkor 250 házba 265 férfi, 257 asszony, 107 legényfiú és 18 férficseléd, 94 hajadon és 14 leánycseléd, végül 282 gyermek, összesen 1027 lélek költözött be.[14]

Készen várta a telepeseket egy imaház, két lelkészlakás és egy ispotály is, valamint egy közösségi épület, vendéglő és vágóhíd.[15] Az imaház akkora volt, mint a nagyobb fajta paraszthász, 20 méter hosszú, 5 méter széles, de belül válaszfalak nélkül. Egy-egy széksor várta jobboldalt a férfiakat, baloldalt a nőket. Vasárnap előbb a lutheránusok tartottak istentiszteletet, utána a reformátusok, de a következő vasárnap megfordult a sorrend. Az imaházat az egyik végén kereszt, a másik végén csillag ékesítette. Elébe gerendákból haranglábat ácsoltak, rajta egyelőre egy haranggal, amelyhez azonban már 1794-ben egy másodikat szereltek fel.[16]

Az Udvari Kamara szép fizetésről gondoskodott volna a lelkészek számára, ha lettek volna. Német lelkész ugyanis nem vállalkozott a kitelepülésre. Jegyezzük fel mit kapott volna mind a lutheránus, mind a református lelkész: egy teljes szállásnyi földet, azaz 34 és 1/4 holdat, holdanként 1100 négyszögöllel. Ehhez járult volna az első tíz évben évi 200 forint, valamint az első három évben a Kamarától, azután pedig a hívektől 50 q tűzifa.[17]

A torzsai telepesek egyik-másik utcájukat arról a német kisállamról, hercegségről nevezték el, ahonnan származtak. Elég sok helyről kerültek össze. Egyik utcájuk a Zweibrückner-Gasse, egy másik pedig a Pfalzergasse nevet viselte.[18]

Bácska földje kövér, a telepesek szorgalmuk révén gazdaságilag csakhamar talpraálltak. De ők sem voltak valamennyien egyformák, akadtak köztük ügyetlenebbek és lustábbak, akik aggodalommal néztek a tíz türelmi év lejárta elé, majd előtte titokban felkerekedtek és továbbvándoroltak, a legtöbben Oroszországba, ahol újabb kedvezmények várták őket. Az elszivárgók száma nem volt csekély. 1804 előtt nem kevesebb, mint 25 ilyen család (86 lélek) ment el, akikhez 1807-ig további 46 család járult (153 lélek). Helyükre azonban szinte késedelem nélkül olyan új telepesek jöttek, többnyire Württembergből,[19] akik már vártak az ilyen esetre és előjegyeztették magukat. Csak az elszivárgás folytán megüresedett helyek jöhettek számításba, mert az uralkodó 1786 április 24-én a telepítést befejezettnek nyilvánította.

A német hatóságok igazán minden tőlük telhetőt megtettek, hogy alattvalóik kivándorlási kedvét Magyarországra lelohasszák. A levéltitok megsértése, besúgók alkalmazása, okmányok megtagadása vagy halogatása, pénzkövetelések támasztása, sok egyéb más hatósági packázás és fenyegetés szerepelt a visszatartás eszköztárában. Sokan azonban hatósági beleegyezés nélkül is, titkos utakon elhagyták hazájukat. A Dél-Magyarországból érkező levelek csak szították a kivándorlási kedvet,[20] holott a letelepültek sorait az elvadult környezetben még sokáig tizedelték különböző járványok.

Mint említettük, a telepesek készen kapták a templomot és a lelkészlakást, de lelkészt nem hoztak magukkal és ezt a hiányt elég nehéz volt pótolni. A beköltözöttek közt csak egy volt, aki tanult egy kevés teológiát, a svájci Petersheimből származó Ja-

kob Hederick, de ez az alig 20 éves ifjú is előbb beállt a Kamara írnokai közé, majd tanítói állást töltött be és csak 1790-ben vállalat evangélikus lelkészi szolgálatot két bánsági faluban, Littbergben és Lieblingben. Hat év múlva azután átjött a Bácskába, Újsovéba és ott gondozta mind az ágostai, mind a helvét hitvallású protestánsokat. Addig, tehát 10 éven át, üresen állt a parókia. Hederick lelkészi szolgálatát Újsovéban 1820-tól már magyar lelkész, Hederick veje, Kun Pál folytatta.

A torzsai reformátusok tették meg az első lépéseket, hogy lelkészhez jussanak. Hálásak lettek volna egy németül tudó magyar papért is. Nem ismervén a hivatalos utat, a zombori Királyi Kamara főnökétől, Úrményi Mihálytól kértek tanácsot és segítséget. Úrményi tovább utasította őket Ráday Gedeon református egyházkerületi főgondnokhoz, levélben közölve vele a torzsaiak óhaját és a lelkész számára a Kamara által felajánlott járandóságot.[21] 1774. november 12-én Ráday továbbküldte Úrményi levelét, — saját ajánlólevelével együtt — a dunamelléki reformátusok püspökének, Szőnyi Virág Mihály kunszentmiklósi lelkésznek.[22] A levél továbbítását a fiatal teológusra, Török Istvánra bízta, aki saját jelöltje volt a torzsai lelkészségre. A kísérőlevélben Ráday elmondotta Törökről, hogy külföldi akadémiákon folytatott tanulmányútjáról nemrég tért vissza, Sárospatakon ismerte őt meg, ahol lelkészi vizsgát tett, Ráday pedig ott ült a vizsgabizottságban. Ráday szerint Török volt az egyik legkitűnőbb vizsgázó, nem csoda, hiszen korábban már seniorságot is viselt Patakon. Ráday még azt is megírta, hogy Törököt nevelőnek szánta unokái mellé, ő azonban nem nagyon lelkesedett ezért, mert életcélja az ige hirdetése. Most, hogy a torzsaiak óhajáról értesült, szívesen egyengeti Török útját. Ráday megemlítette még, hogy a 282 családot magában foglaló Torzsa mellett, lelkészhiányban szenved a 360 házas Cservenka nevű telepes község is. A torzsai lelkésznek el kell majd látnia a cservenkaiakat is mindaddig, amíg sikerül oda is lelkészt találni. Egyelőre tehát Törököt kell ordinálni Torzsa számára, ha a püspök is jónak látja.[23]

Szőnyi Virág Mihály püspök november 15-én továbbküldte Török Istvánt az egyházkerület főjegyzőjéhez, Gózon Sándorhoz Dunapatajra. A kísérőlevél szerint Gózon kérje be Török bizonyítványait, és vesse alá az egyházi törvények előírta vizsgának, aztán adja ki számára a felhatalmazást a torzsai lelkészi állás betöltésére. A legközelebbi egyházkerületi közgyűlésen lelkésszé szentelhetik.[24]

Gózon főjegyző már november 17-én kiadta a kért felhatalmazást,[25] Török továbbment Torzsára és elkezdte ottani szolgálatát. Minderről abban a levélben számolt be, amelyet 1784. december 22-én intézett a gyöngyösi református gyülekezet vezetőihez. Ez utóbbiak még Torzsa előtt lelkészüknek hívták meg Törököt.[26] Arról írt nekik, hogy bár a torzsaiak szívesen fogadták és meg vannak elégedve szolgálatával, sőt anélkül, hogy kérte volna, megígérték azt is, hogy tiszteletdíját a duplájára emelik, de ő nincs megelégedve magával, még pedig nem teljesen kielégítő német nyelvismeretei miatt. Egyre jobban elhatalmosodott rajta az az érzés, hogy a torzsaiak egy német anyanyelvű lelkész igehirdetésein épülnének igazán.

A levelet Török nyitott borítékban, Gózon főjegyző útján küldte el a gyöngyösieknek, nyilván azért, hogy Gózon is elolvassa. Megtudhatta belőle, hogy neki nemcsak Cservenka, hanem Torzsa számára is gondoskodnia kell lelkészről. Gózon tehát a debreceni kollégium két német anyanyelvű diákjához, Ajler Györgyhöz és Keck Dánielhez intézte a kérdést, akik Hollandiában magyar ösztöndíjakon tanultak tovább (a debreceni kollégiumban a nem-magyar anyanyelvű diákok is részesülhettek külföldi ösztöndíjban), vajon hajlandók lennének-e német telepes gyülekezetben, a Bácskában lelkészi szolgálatot vállalni?[27] Ajler és Keck azonban nem mutattak különösebb buzgalmat a bácskai szolgálatra. Utrechtből 1795. február 17-én tájékoztatást kértek Torzsa és Cservenka községek települési viszonyairól, a templomok állapotá-

ról és a lelkészi javadalomról. Mint írták, atyjuk beleegyezését csak ilyen információk alapján nyerhetik el. Gózon számára a torzsaiak három bizalmi embere szolgáltatta a kért tájékoztatást, amit ő késedelem nélkül el is küldött a két diáknak. Ajler és Keck április 8-án kelt válaszukban nehézségeket emlegettek és újabb kérdéseket tettek fel. A válasz udvarias kitérésnek tűnt. Gózon elküldte levelüket Ráday főgondnoknak, és ő már május 1-én válaszolt is. Csodálkozását fejezte ki, hogy a két ösztöndíjas mekkora közönyt és hidegséget volt képes tanúsítani Isten házának épülése iránt.[28]

A helyzetet tovább nehezítette, hogy Török 1785-ben tényleg feladta torzsai állását és Péterváradon vállalat tábori lelkészséget, ahol magyar katonáknak prédikált.[29] Torzsán azonban elmondta ottani híveinek, hogy Gózon főjegyző István nevű fia jobban bírja a németet mint ő, immár szép eredménnyel befejezte hazai és külföldi tanulmányait, és szívesen elvállalná a torzsai lelkészséget. A torzsaiak erre küldöttséget menesztettek Virág püspökhöz, ennek tanácsára pedig magához az atyához, Gózon főjegyzőhöz, hogy bocsássa el hozzájuk fiát Torzsára az ottani lelkészi hivatalba. Valahogy azonban a cservenkaiak is értesültek erről a lehetőségről, és ők is deputációt küldtek Gózon főjegyzőhöz. Ez a fiára bízta a döntést. A fiú nem Torzsát, hanem Cservenkát választotta. Nem akartak azonban egyedül dönteni, hanem Ráday főgondnok elé terjesztették az állások betöltését. Ráday a következő megoldást ajánlotta: az ifjú Gózon foglalja el a neki rokonszenvesebb cservenkai lelkészi állást, a másik telepes község, Újverbász lelkészi állására pedig a kecskeméti gimnázium ifjú tanárát, Búzás Jánost ajánlotta. Megírta, hogy Beleznay generális, a magyar református egyház „supremus curatora" ajánlotta neki Búzást, mint nagy tanultságú, fedhetetlen életvitelű és németül is jól tudó teológust. Beleznay különben nem most kapcsolódott be első ízben a német telepesek lelkészekkel való ellátásába. Már 1785. január 14-én is felkereste Rádayt és Virágot érdeklődő soraival és megköszönte nekik addigi fáradozásaikat.[30]

Ami Torzsát illeti, Ráday azt tanácsolta, hogy Búzás járjon át majd Újverbászról és gondozza a torzsai híveket is, míg Torzsa is saját lelkészhez juthat.[31]

Minden a Ráday által ajánlott módon történt. Búzásnak nem is kellett minden egyes alkalommal Torzsára fáradnia, mert az ottani iskolamester, aki a telepesekkel jött,[32] el tudta látni a leegyszerűsített felolvasó istentiszteleteket és az egyszerűbb temetéseket. Az ifjú Gózon István Cservenka mellett az újszivaci istentiszteleteket is ellátta, mígnem Újszivac 1788-ban saját lelkészt kapott Szelle Sámuel személyében. Őt követte 1811-től Mészáros Ferenc.[33]

Torzsa is saját lelkészhez jutott 1788-ban Philip Keck személyében (annak a Dániel Keck-nek a fivére, akihez Gózon eredmény nélkül küldött levelet Utrechtbe 1785-ben, hogy megnyerje őt a torzsai lelkészi állásra). Philip Keck azonban beteges ember volt, két év múlva ott kellett hagynia Torzsát, és kevéssel azután Dániel fivérének nagyszékelyi parókiáján meg is halt. Utána itt is egy magyar, Poór András kapta meg a torzsai parókiát és szolgált ott 1827-ig. Az egész 19. század folyamán magyarok töltötték be a torzsai lelkészi állást, 1858-ig Poór Károly, 1861-ig Szászi István, majd egészen 1913-ig Kármán Pál. Valamennyiüket ugyanaz a magyar református egyházmegye küldte ki, amely német anyanyelvű jelöltet úgylátszik nem talált, csak németül valamelyest tudó magyarokat. Ez az egyházmegye 1801-ig a kecskeméti volt, ettől kezdve pedig a közelebb fekvő alsóbaranyai-bácsi egyházmegye.

De a többi négy német református telepes gyülekezet sem tudott magának német anyanyelvű lelkészt szerezni, vagy ha igen, akkor a legritkább esetben. Újsóvéban a már említett Kun Pál után az a Fitos István következett, aki Körösi Csoma Sándornak volt szobatársa Göttingában, és a Bácskában is értékes egyházi, irodalmi mun-

kát fejtett ki. Őt követte 1843-tól 1880-ig Kiss Adolf, majd a már többször említett Keck család egy újabb tagja, Zsigmond. Ő adta át helyét a leghíresebb bácskai telepes lelkésznek, Erdős Józsefnek,[34] a későbbi debreceni újszövetségi professzornak, a genfi egyetem díszdoktorának. Nem szeretném azzal fárasztani e sorok olvasóit, hogy felsoroljam a többi telepes falu lelkészeit is. Talán elég, ha az 1842. évből közlöm az akkori keresztmetszeti képet.[35] Torzsán ekkor Poór Károly szolgált, Újsovében Fitos István, Cservenkán Poór Zsigmond, Újszivácon Gózon Zsigmond és Újverbászon Kármán Pál. Látjuk, hogy mindegyik magyar, és hogy egyik-másik családnév többször is előfordul. Bizonyára azért, mert a németül is prédikálni tudó magyar-református lelkészekben soha nem volt nagy a választék.

Bezzeg könnyebb volt lelkészekkel ellátni a németajkú evangélikus telepes gyülekezeteket. Ezeket is magyar evangélikus egyházmegyéjük látta el, 1781-ig a pest-békési, ettől kezdve pedig a legközelebbi bács-szerémi[36]. A megürült lelkészi állásokra mindig került pályázó az észak-magyarországi német anyanyelvű lelkésznövendékek köréből. Így történt ez Torzsán már 1810-ben, amikor az addig a reformátusokkal egy gyülekezetben élő evangélikusság különvált. Az addigi egyszerű istentiszteleti helyiség már nem felelt meg egyik confessio híveinek sem így mind a lutheránusok, mind a reformátusok egy-egy szép templomot építettek, a lutheránusok pedig németajkú lelkészt is választottak.

Az 1842. év adatait előtáró Egyházi Almanach, amelyből az előbbi keresztmetszeti adatokat vettük, valamint az 1910. évi népszámlálás adatai megengedik annak a kérdésnek a megválaszolását is, hogy 1842 és 1910 között, tehát egy erős nacionalizmus fűtötte időszakban, elhalványodott-e a református német telepes gyülekezetek német jellege és elmagyarosodtak-e? Magyar anyanyelvű és bizonyára magyar nemzeti tudatú lelkipásztorok igehirdetéseit hallgatták, magyar református gyülekezetekkel éltek közösségben, magyar református egyházmegyékben, de nem magyarosodtak el. Az említett források szerint Torzsán 1842-ben 1240 tagja volt a református gyülekezetnek,[37] 1910-ben pedig 1534 volt a németajkú reformátusok száma. Cservenkán a megfelelő két szám 1842-ben 934-et,[38] illetve 1910-ben 1458-at tett ki. A szaporodás megfelel az országos átlagnak. Ugyanilyen képet mutat a másik három német református telepes gyülekezet is.

Elérkeztünk ahhoz a kényes kérdéshez, hogy Dél-Magyarországnak állami eszközök igénybevételével németekkel való betelepítése nem tekinthető-e a Habsburg uralkodóház németesítő törekvései egyik szakaszának? Számosan vannak, akik felismerhetőnek és bizonyíthatónak tekintik ezt a szándékot.[39] Karl Buchmann fel is sorol könyvében olyan uralkodói döntéseket, amelyek ebbe az irányba mutatnak. 1785-ben pl. 198 hevesi magyar parasztcsalád kérte II. Józsefet, hogy telepítené le őket Kula mellett, a Bácskában parlagon heverő kincstári birtokokra. II. József azonban az Udvari Kancelláriának 1786. január 9-én kelt következő véleményezését tette magáévá: „Az említett számos kérvényezőt márcsak azért sem lehet a Kamara birtokain letelepíteni, mert azok a német bevándorlók, akik már úton vannak, ház és szántóföld nélkül maradnának, következésképpen a kincstárnak kellene őket eltartani."[40] Ez a „nem" akkor hangzott el, amikor a Bánságban letelepítettek 300 román családot, azokat, akik belekeveredtek a Hóra és Kloska-féle felkelésbe. Ugyanebben az időben II. József nem kevesebb, mint 8000 Zaporozsje környékéről származó kozákot is telepíttetett Zenta vidékére, hogy velük könnyűlovasságát feltöltse.

Az érem másik oldalán az áll, hogy magyar családokat is telepítettek Dél-Magyarországra, de csekélyebb számban és kevesebb állami támogatással. Így jött 1785-ben Kunhegyesről és Tiszaburáról mintegy 250 család Bács-Feketehegyre, 1786-ban

pedig Kisújszállásról és Tiszaroffról 338 család Pacsérra, Ó-moravicára és Pirosra. Ezek utódai ma is ott élnek virágzó magyar református gyülekezetekben.

A felszabadított dél-magyarországi területek az egész 18. század folyamán ki voltak téve a török visszahódítási törekvéseiknek, a kisebb-nagyobb katonai betöréseknek. Az állandó fenyegetettségben a déli határhoz közeli területeket olyanokkal kellett benépesíteni, akik rövid időn belül el tudták látni terménnyel és jószággal az ott állomásozó hadsereget és nyelvi szempontból is jobban tudtak érintkezni a hadsereg főleg német anyanyelvű vezetőivel és tisztjeivel. II. József telepítési politikáját elsősorban a katonai meggondolás, másodsorban az államrezon és a központosítás távolabbi érdeke diktálta, mely háttérbe szorította a magyar érdekeket.

A német telepeseknek nyújtott magyar református egyházi segítség a cseh-morva misszió méreteit tekintve szerénynek tűnhet — a történelem kicsiny dallamát idéztük fel benne, mely valaha, igen régen csendült fel és talán még nem némult el teljesen az évszázadok hatalmas kórusában.

JEGYZETEK

1 Röhrig Hans Walter: *Die Geschichte der deutsch-evangelischen Gemeinden des Banats.* Leipzig: Hirzel 1940. 2—3.
2 Engelmann Nikolaus: *Die Banater Schwaben.* Freilassing 1961. 10., 14.
3 Röhrig: i. m. 3. — V. ö. *Handwörterbuch des Deutschtums im Auslande.* Breslau 1933. Bd. II. 290. — Schünemann K.: *Österreichs Bevölkerungspolitik unter Maria Theresia.* Bd. I. Berlin 1936. — Lotz: *Novivrbas 1785—1935.* Neuwerbass 1935.
4 Kernuch K. A.: *A bánáti ágostai-evangélikus hitvallású esperesség monográfiája.* Temesvár 1886. 30. — Schemmel V.: *Geschichte der evang. Kirchengemeinde zu Timişoara.* Temesburg 1935. 24.
5 Röhrig: i. m. 6.
6 Ravasz Boriska: *A magyar állam és a protestantizmus Mária Terézia uralkodásának második felében.* Budapest 1935. 3.
7 Novotny E.: *Die Transmigration ober- und niederösterreichischer Protestanten nach Siebenbürgen im 18. Jahrhundert.* Jena 1931.
8 Spiegel-Schmidt Friedrich: Das deutsche Luthertum in der „Schwäbischen Türkei". (— *Deutsches Luthertum in Ungarn.* Düsseldorf 1955. 58.)
9 Eimann J.: *Der deutsche Kolonist,* Pest 1822.
10 Famler Gustav Adolf: *Torzsa und seine Ansiedlung.* Neusatz 1884. 38—40.
11 Eimann: i. m. 82.
12 Eimann: i. m. 80.
13 Eimann: i. m. 93—94.
14 Famler: i. m. 94.
15 Famler: i. m. 93—94.
16 Felírása: Haec campana curata est pro Ecclesia Evangelica et Reformata Torzsensi. Pestini 1794. (Famler: i. m. 110.)
17 Eimann: i. m. 85.; Famler: i. m. 113.
18 Famler: i. m. 96.
19 Famler: i. m. 94—196.
20 Röhrig: i. m. 3.
21 A Dunamelléki Ref. Egyházkerület jegyzőkönyvei III. 1776—1785. (Ráday L.)
22 Uo. 742.
23 Uo. 743.
24 Uo. 744.
25 Uo. 745.
26 Uo. 804. s köv.
27 Uo. 802. s köv.
28 Uo. 810. s köv.

29 Uo. 801.
30 Uo. 801.
31 Jung C.: *Geschichte der ref. Kirchengemeinde zu Torscha.* (Wack Peter: *Torza, 1784—1934. Újverbász, 1934.* 182. s köv.)
32 Famler: i. m. 113.
33 Eimann. i. m. 113.
34 Erdős József: *Az újsóvéi ev. ref. egyház múltja és jelene.* Budapest 1885. 23. és köv.
35 Polgár Mihály: *Egyházi Almanak az 1842. évre.* Kecskemét 1942. 10, 18. s köv.
36 Bierbrunner Gusztáv: A *Bács-szerémi ág. hitv. egyházmegye monográfiája.* Újszivac, 1902. 111, 157.
37 Polgár Mihály: i. m. 17.
38 Polgár Mihály: i. m. 10.
39 Kosáry Domokos: *Bevezetés a magyar történelem forrásaiba és irodalmába.* II. Bp. 1954. 32. Kosáry szerint 1763 és 1773 között, tehát a teréziánus telepítés egyetlen évtizedében, nem kevesebb, mint 200 000 forintot költöttek az állami bevételekből a német családok betelepítésére.
40 Buchmann Károly: *A délmagyarországi telepítések története.* I. Bp. 1936. 84.

MAJSAI TAMÁS

A kőrösmezei zsidódeportálás 1941-ben*

„Aztán jött a barbár szellem. Németországban uralomra jutott a nemzetiszocializmus. A pesszimista zsidók ebben az időben kivándoroltak. Mi optimisták voltunk és hittünk a régi magyar szellemben, Kossuth, Eötvös szellemében. Magyarország szelleme azonban megtört akkor, amikor az első zsidótörvényt hozták. De mi még mindig bírtuk az életet, azt hittük, hogy mi itt kivételek leszünk. Jöttek az [...]-es évek. Nem tudom, hányan emlékeznek még a deportálásokra? Az volt a törekvés, hogy 100 000 zsidóval kevesebb legyen Magyarországon. Még ma is magam előtt látom szegény, szerencsétlen testvéreinket, akik már akkor könyörögtek, hogy ne hagyjuk őket elvinni, mentsük meg őket a biztos haláltól. És mi még ekkor is optimisták voltunk, s nem hittünk nekik. Még most is magam előtt látom a vagonokból kinyújtott karjukat, amint segítségért könyörögnek. Csak később tudtuk meg, hogy [...] megszűntek emberek lenni, csak számok voltak, hogy aztán nyomorultul elpusztuljanak."[1]

Nehezen képzelhető el, hogy e néhány sor olvastán bárki is ne 1944. apokaliptikus nyarának barbarizmusára gondolna és az idézetet ne a zsidó nép kiirtására tett sátáni kísérlet magyarországi felvonásáról készített, háború utáni jelentés részletének tartaná. Az emlékezetbe idézett események általunk kihagyott időpontjának felfedése azonban megingatja általános történelemismeretünk megbízhatóságát s fantáziánk határait is ostrom alá veszi, mert a hiányzó évszám egy hihetetlen dátum: 1941—42. Ezeket az éveket, közelebbről 1941. július—augusztus hónapját idézik a magyarországi zsidóság 1944-es tragédiájának tartalmi-formai jegyeit magukon viselő sorok. A leírtak az 1941-ben lezajlott ún. KEOKH[2] vagy kőrösmezei[3] deportálás eseményeit idézik föl, melynek során, mértéktartó becslések szerint, mintegy 20 000 zsidót toloncoltak ki hihetetlenül embertelen körülmények közepette az országból a galíciai hadműveleti területekre, kiszolgáltatva őket a többségüket hamarosan utolérő mészárlás angyalának.

A Magyarországon élő, itt született, vagy a világpolitikai események következtében a 30-as évek végén itt menedéket kereső zsidók helyzetét ebben az időben már

---

* Terjedelmi okokból a tanulmányt lerövidítve közöljük. (A szerk.) A tanulmányban az intézmények megnevezésében, a korabeli használatnak megfelelően, az alábbi rövidítéseket alkalmazzuk:
KEOKH = Külföldieket Ellenőrző Országos Központi Hatóság
MIOI = Magyarországi Izraeliták Országos Irodája
MIPI = Magyar Izraeliták Pártfogó Irodája
OMZsA = Országos Magyar Zsidó Segítő Akció
PIH = Pesti Izraelita Hitközség
PIPI = Pesti Izraeliták Pártfogó Irodája

nagyfokú ambivalencia jellemezte. Társadalmi-politikai helyzetüket, azt a légkört, amelyben egyre keserűbb mindennapjaikat élték, olyan tényezők határozták meg, mint az előző emberöltő kormányainak mutatis mutandis megszakítás nélküli antijudaista politikája (eredményei között a később többször is hangoztatott első európai „zsidótörvény"[4] megalkotása), Németország külpolitikai súlyának fokozódó erősödése és ebből fakadóan az országnak a német politika melletti növekvő elkötelezése, a felzárkózás érdemes voltát igazolni látszó és a politikai ördögi kört egyre áttörhetetlenebbé cementező revíziós eredmények, továbbá mindezek halmazati következményeként a meghozott két, illetve három zsidótörvény, s a mind gátlástalanabbul előretörő szélsőségesen németbarát és antijudaista erők. Ugyanakkor a határon kívülről és a zsidóság oldaláról szemlélve az 1938-at követő időszakot, az összkép ennél kevésbé elkeserítő. A környező országok zsidóságának helyzete ekkorra ugyanis már életveszélyesen bizonytalanná vált, sorsuk szinte kivétel nélkül a fizikai megsemmisítésnek nézett elébe. Ebben a relációban Magyarország maga volt az „oltár szarva", ahol „csak" néhány zsidótörvénnyel,[5] illetve ezek szociális következményeivel, parlamentáris antijudaizmussal, a munkaszolgálattal[6] és „kisebb" atrocitásokkal[7] kellett megbékélniök a biológiai értelemben vett létbiztonságért, ami garantáltnak is tűnt. A konzervatív, arisztokrata vezetés ugyanis — minden ellenkező jellegű engedménye ellenére — érezhetően irtózott attól, hogy kezéhez vér tapadjon, s gondosan ügyelni látszott a brutalitásra törő indulatok és a maga ízlése közti — még szalonképes — egyensúly taktikus megőrzésére. Zsidó menekültek érkezhettek így az országba, akik úgy gondolták: ha az „oltár szarvá"-nál tartózkodni nem is idillikus, de legalább életet ad. A nagyra értékelt viszonylagos biztonság időszaka ez. Csak kevesen sejtették, hogy a magyarországi helyzet igen bizonytalan egyensúlyon nyugszik, ami bármikor felbillenhet. A felszín, a látszat, az illúziók biztonságának világa volt ez, nem pedig a reálisan meglévő indulatok és feszültségek adekvát kivetülése. Tanúsítja ezt, hogy elég volt egy kis zavar, jelen esetben a hadvezetés és a külpolitika nyitotta arasznyi rés, s máris kitűnt, mennyire nem az összehasonlítás adja meg e viszonylagos biztonság valódi tartalmát, hanem a megelőző viszonyok, az említett paraméterek determinációja. Hisz még egy hónap sem telt el a Szovjetunió elleni német támadás kezdete óta, amikor a kőrösmezei határállomáson már zsidókkal telezsúfolt vagonok futnak be, napok múltán pedig ugyanezekkel megrakott gépkocsik kelnek át a megszállt területekre s viszik a szállítók részéről hála- és bűnáldozati ajándékként értelmezett rakományukat a faj oltárára.

A kőrösmezei deportálás jelentősége feltétlenül indokolttá tenné, hogy a magyarországi zsidóüldözések feldolgozása során kiemelt figyelmet szenteljünk bemutatására és értékelésére. A valóságban még sincs így. A kőrösmezei kitelepítés történetírásunknak, illetve a holocaust hazai történetét feltáró kutatásnak mindeddig alig tárgyalt fejezete[8], a köztudat előtt pedig szinte teljességgel ismeretlen. A korabeli írások, mindenekelőtt a sajtóirodalom, néhány periferikus — elsősorban a szélső-jobboldal által közreadott propagandisztikus célokat szolgáló — híradás kivételével[9], hallgatnak róla. Geyer Artúrnak az eseményeket viszonylagos részletességgel bemutató, önállóan ezzel foglalkozó írásától,[10] illetve Randolph L. Brahamnek Geyer munkáját követő tanulmányától,[11] valamint a háborús bűnösök perével kapcsolatos zsurnalisztikai értékű tudósításoktól[12] eltekintve, ismereteink szerint egyetlen, a II. világháború vonatkozó szakaszával foglalkozó mű, vagy tanulmány sem szán rá néhány lapidáris mondatnál, jó esetben egy-két oldalnál[13] többet. Különösen szembetűnő e historiográfiai prüdéria, ha az 1942-es újvidéki mészárlás lényegesen nagyobb visszhangjával szembesítjük.[14] Pedig Kőrösmező sem történelmi jelentőségét, sem a kegyetlenkedés barbarizmusának mértékét, de a legyilkoltak ezreinek

nagyságrendjét tekintve sem maradt el Újvidék szörnyűségeitől. A történelmi köztudatból való kiszorulásának nyilván több oka is van. Ezek egyike a korabeli viszonyokban keresendő, éspedig abban, hogy a zsidók ismert helyzete miatt és nyilvánvaló külpolitikai érdekek folytán, kétségtelenül sokkal hálátlanabb feladat lett volna ennek az ügynek hasonló kivizsgálását kérni, mint Újvidék esetében. Ugyanakkor a kivégzések híre is lényegesen kevesebbeket ért el és hamar beleolvadt az egyébkénti tragédiák áradatába. Eredményezhette ezt továbbá az is, hogy a magyar katonaságnak az öldöklésben vitt szerepe eltörpült az SS-Sonderkommandoké mellett, és nem utolsósorban az, hogy a pogromok, az ínség s a kitelepítés és az érintettek (végső) sorsa közötti szoros kapcsolatot érezhetően csak néhányan tudatosították. Ehhez járult az anyaországbeli zsidóságnak a kitelepítéssel szembeni — a következőkben még részletezendő — kényszerűen ambivalens-belenyugvó állásfoglalása.[15] Mintha csak valami titkos megállapodás szavatolta volna, hogy az egész akció és áldozatai elmerüljenek az érdektelenség homályában. Később, a végkifejlet után pedig, a milliókat követelő oltár füstje magától értetődően halványította el a kőrösmezei 20 000 tragédiáját.

Az alábbiakban e deportálás hiteles bemutatását segítő, eddig javarészt ismeretlen dokumentumok — feljegyzések, jelentések, levelek — közreadásával ezt az űrt szeretnénk kitölteni. Egyúttal kísérletet teszünk arra is, hogy az akció megszervezésének és kivitelezésének egyes mozzanatait, az események tágabb kontextusának néhány összefüggését fölvázoljuk. Mivel a szükséges tényanyag kutathatóságának korlátozottsága folytán sajnos még ma is csak töredékes bepillantást nyerhetünk a történtekbe, azok előzményének s lefolyásának minden tekintetben elégséges és megbízható rekonstruálását mégsem tudtuk elvégezni. Több vonatkozásban kénytelenek voltunk kizárólag a meglehetősen ellentmondásos szakirodalmi és szekunder jelentőségű forrásokra hagyatkozni s így megállapításainkban a hipotézisek szintjén maradni.

A „bánathivatal"

A sok homályba vesző részlet ellenére kétségtelen, hogy a kőrösmezei deportálás adminisztratív és gyakorlati lebonyolításának fő letéteményese a belügyminisztérium VII., közbiztonsági osztályához tartozó Külföldieket Ellenőrző Országos Központi Hatóság (a KEOKH) volt. Bár Geyernek az az állítása, hogy a KEOKH létrehozásáról intézkedő törvénycikk (1930:XXVIII.) bizalmas végrehajtási utasításában a zsidókat már a 30-as években „közbiztonságilag nem kívánatos elem"-nek minősítették,[16] nem erősíthető meg, vitathatatlan, hogy ez a felfogás mindvégig jellemző volt a Hatóságra.

Ausztria bekebelezésével kezdődően a német terjeszkedés és ennek politikai vonzatai folytán megnövekvő szélsőjobboldali tendenciák hatására a környező országokban egyre tarthatatlanabbá vált a zsidók helyzete. Tömegével kényszerültek menekülésre. Német, osztrák, cseh és szlovák, lengyel, román, szerb és horvát zsidók előtt hovatovább egyedüli élettérként már csak Magyarország kínálkozott, illetve a palesztinai kivándorlás, ami részint szintén Magyarországon keresztül folyt.

Az országban egyre jobban eluralkodó zsidóellenes hangulat, valamint az ebbe az irányba mutató politikai érdekek következtében a zsidó menekültekkel szembeni kezdeti viszonylagos tolerancia azonban mindinkább az ellenkezőjébe csapott át. A változás kiváltképpen is érezhető volt a KEOKH részéről, amit jól illusztrál Pásztóy Ámonnak,[17] a Hatóság ekkori vezetőjének a belügyminisztérium elnökségéhez intézett egyik 1939-es helyzetjelentése: „Németországban, Olaszországban, legutóbb

pedig Szlovákiában is az az irányzat van erősödőben, amely fajvédelmi okokból a zsidóság terjeszkedésének útját kívánja állni, illetve az ott letelepedett zsidóságot — egzisztenciális alapjaiban megrendítve — az ország területéről ki akarja szorítani. Ez a körülmény[18] a külföldi zsidóságot arra kényszerítette, hogy letelepedésének és elhelyezkedésének lehetőségeit újból Magyarországon keresse, s ezért az említett országokból kiszorított zsidóságnak beszivárgási törekvése — a részünkről tett antiszemita jellegű törvényhozási és egyéb intézkedések ellenére is — jelentősen megnövekedett és előreláthatólag a jövőben sem fog csökkenni."[19] A KEOKH részéről foganatosított egyéb intézkedések közé sorolható, hogy „a Hatóság 1938-ban 240/1938. res. sz. rendelettel utasította az összes rendőr- és különösen a határszéli hatóságokat a zsidóság beszivárgásának fokozottabb megakadályozására."[20] Pásztóy ugyanitt tett jelentése szerint, mintegy belülről világítva meg a KEOKH zsidókkal szembeni általános magatartását, a Hivatal munkáját már az 1938 előtti időszakban is az jellemezte, hogy míg az „összes külföldiek itt-tartózkodási ügyét" a szervezet működését irányító jogszabályok értelmében „bírálta el, származásra tekintet nélkül", addig „a zsidófajú külhonosoknál ezen szempontokon felül a származás is figyelembe vétetett." „A társadalmi egyensúlyt biztosítani kívánó ún. zsidótörvény megalkotása óta" pedig „a Hatóság a törvény intenciójából kiindulva, az ország társadalmi életének minden ágazatára még erőteljesebben kiterjesztette működését." Nagyon valószínűnek tűnik, hogy nem utolsó sorban a jelzett irányú ellenőrzés hatékonyságának céljából került sor pl. 1940-ben a beutazási kérelmek elbírálásának a KEOKH kezében való összpontosítására[21]: „Az egyre súlyosbodó külpolitikai helyzetre tekintettel... 1940. január 1-től a beutazási engedélyek kiadásához a KEOKH hozzájárulásának elrendelése ... iránt történt intézkedés."[22] Nem csodálható hát, hogy a II. zsidótörvény végrehajtásával kapcsolatban[23] és a visszatért Felvidék és Kárpátalja „vegyesfajú és kétes honosságú lakossága körében rendszeresen végzendő szelekciós munka révén a Hatóságra háruló feladatok tetemesen megsokasodtak."[24] Keserű iróniaként hat ma már Siménfalvy Sándor 1941. október 10-én kelt jelentése, melyben a Hatóság említett „tetemes" mértékű munkája során adódó nehézségekre is kitérve, első helyen említi, hogy „az illetékes zsidó hitközségek ... nem támogatták, sőt akadályozták" a KEOKH-t „a kiutasított zsidóság eltávolításának eredményességére törekvő munkájában." Persze így is „sikerült" azért „kb. 2000 zsidót részben eltávolítani, részben kivándoroltatni."[25]

„Ez az eredmény azonban igen csekély volt az itt élő és ide emigrált zsidók nagy számához viszonyítva" — folytatódnak az idézett sorok, ami miatt az állampolgárságukat igazolni nem tudó és őrizetbe vett menekültek, illetve „beszivárgók" részére — mivel a kitiltás gyakorlatilag nemigen volt foganatosítható — internáló táborokat hoztak létre, először Garanyban, Dömösön, majd Ricsén, Gyulán, Nagykanizsán, Csörgőn, Diósjenőn, utóbb pedig Bácstopolyán és Kistarcsán is. Felállítottak továbbá Budapesten 5 kisegítő toloncházat, a Szabolcs, Magdolna, Rumbach, Páva és Columbus utcában, majd később még néhányat — vélhetően csak időszakos jelleggel —, így az Ó-utcában és a Damjanich utcában. Felhasználták továbbá e célból hamarosan a Pesti Izraelita Nőegylet Leányárvaházát és a zsidó Fiúárvaházat is.[26] Az említett internálótelepek berendezését és fenntartását javarészt a Pesti Izraelita Hitközség (PIH) és a Magyar Izraeliták Pártfogó Irodája (MIPI)[27] vállalta magára, elsősorban azért, hogy így az internáltak számára emberségesebb körülményeket biztosítson. Egy 1941-es adat szerint „a külföldi állampolgárságú menekültek legnagyobb része zárt internáló telepeinken él."[28]

A zsidó menekültproblémával nem csak időbeli, de tartalmi összefüggésben is állt az ország területén élő zsidóktól kezdetben még szórványosan, és inkább csak a külföldről itt menedéket keresőket, illetve a visszacsatolás révén (ismét) Magyarországhoz térőket érintő, de hamarosan egyre kiterjedtebbé váló, végül pedig, főként 1942-re már általánosan megkövetelt állampolgársági igazolás kényszere. „A régi állampolgársági törvénynek az a szabálya, amely szerint mindenki, aki Magyarországon született, magyar állampolgárnak tekintendő, ... megdőlt, és ma minden zsidó külhonosnak számít mindaddig, amíg magyar állampolgársága igazolást nem nyer. Hatóságaink tehát minden zsidótól állampolgársági igazolást kérnek."[29] Aki ennek nem tudott eleget tenni, akár állampolgársági bizonyítvány beszerzésével, vagy legalább állampolgárságát valószínűsítő okiratok bemutatásával, és sem lakhatási, sem érvényes munkavállalási igazolással nem rendelkezett, az ki volt téve a „hontalan"-ná nyilvánítás veszélyének, ami kiutasítási eljárást, munkavállalástól való eltiltást és internálást, illetve nem egy esetben az országból való kitelepítést vont maga után.[30]

Súlyosabbra 1938 második felében fordulhatott a helyzet, amit egyebek mellett a MIPI-n belül megszervezett, menekült, kiutasított és egyéb rászorult személyek jogsegély ügyeit intéző albizottság felállítása is jelez. Létrehívásának szükségességét a következőkkel indokolta: „az utóbbi időben hittestvéreink hatósági felhívások folytán különböző iratokat kénytelenek beszerezni és számos vonatkozásban kell bizonyos körülményeket az egyes hatóságok előtt igazolniok."[31] Az új szervezet ennek megfelelően úgy jelöli meg feladatait, mint „a kiutasítottak és hontalanok tartózkodási engedélyének meghosszabbítása érdekében való közbenjárás, tanácsadás állampolgársági és illetőségi ügyekben, iratok beszerzése stb."

A zsidók ellen irányuló hatósági fellépések erélyét tovább növelték a nagy világpolitikai események következményei, köztük a menekültek áradatának emelkedése, valamint a revízió folytán Magyarországhoz került területek több százezres zsidó népessége által kiváltott indulatok. Különösen heves reakciót hozott az 1939-ben visszatért Kárpátalja mintegy 100—120 000 fős zsidósága, amely ráadásul, az anyaországbeli zsidósághoz viszonyítva, kulturálisan és gazdaságilag egyaránt igen elmaradott, főként ortodox beállítottságú néptömeget jelentett. A kirobbanó ellenszenv és hangos propaganda ideológiáját a Kárpátalján és a környező északi részeken élő ún. galiciánerek szolgáltatták, akikkel szemben azt a vádat hozták föl, hogy évtizedek során úgy szivárogtak be Galícia területéről, asszimilálatlanok, s az erre való hajlandóság sincs meg bennük, és „az ország gazdasági életére" vagy egyéb szempontból „káros tevékenységet fejtenek ki."[32] Ezekkel a toposzértékű támadásokkal szemben hiábavalónak bizonyult minden racionális, gazdasági, népességstatisztikai stb. érvelés.[33] Sőt, minden pozitív érv a zsidóság egésze elleni további heves vádaskodásokat hívott életre, mert azokat a nemzet létérdekével szembenálló, idegen elemek melletti rokonszenvnyilvánításként bélyegezték meg, és használták ki általánosan a zsidó asszimiláció és értékek megkérdőjelezésére irányuló, már amúgy is fokozódó ellenérzések erősítésére.[34] Nem volt jelentőségük ezeknek az érveknek persze már azért sem, mivel a vádak igazi indítékai nem a tényekben, hanem az egyre erősödő zsidóellenességben gyökereztek. Ennek taglalása alól a vonatkozó szakirodalmi munkák fölmentenek bennünket.

Tanulságos viszont az említett ok manifesztálódásának néhány jellegzetes megnyilatkozása. Egyik az ún. blankettáris internálási gyakorlat. Egyes elsőfokú közigazgatási hatóságok sokszorosítva előre elkészített, s a leglehetetlenebb határozati megokolást tartalmazó formulák kikézbesítésével vettek őrizetbe a harmincas évek legvégé-

től zsidókat. Ennek során az indoklások nem tényeket állapítottak meg, hanem csak olyan általános vádakat hoztak föl, mint külföldi rádióhallgatás, politikai megbízhatatlanság feltételezése, káros közgazdasági tevékenység gyanúja, rémhírterjesztés valószínűsége stb.[35]

Még kivételnek számított, retrospektíve azonban inkább a további fejlemények intonációját láthatjuk a kassai zsidók esetében. A Felvidék visszacsatolása utáni időben Kassán a zsidók között razziákat tartottak, majd kiutasítottak közülük 340 embert, s őket teherautókon kivitték a határra, „ahol étlen-szomjan és fedél nélkül töltötték az időt, míg a túlsó szlovák oldalról nem jelentkezett segítség."[36]

A szélsőséges zsidóellenesség akut veszélyének egy későbbi, igen drasztikus példáját nyújtja a csikszeredai zsidók egy részének kálváriája. Csikszeredáról a katonai hatóság, minden előzetes kivizsgálás nélkül, kiutasított 24 zsidó családot, több mint 80 embert, akik egy héten át a román határ mentén (az ún. senki földjén) sínylődtek az éhségtől és a hidegtől gyötörve. Azt a mintegy 40 embert pedig, aki időközben nem bujdosott el, két hét múlva Kőrösmezőre szállították, ott először internálták, majd 36-ot „feketén" áttettek a határon, orosz területre. Közülük többen soha nem kerültek elő. A honvédelmi minisztérium vontatottan elrendelte ugyan az elhurcoltak visszaengedését, nem utolsósorban Slachta Margit[37] fellépésére, de ezt a helyi hatóságok csak részben vették figyelembe. A kitiltás teljesen alaptalan és önkényes volt, hisz az állampolgársági szempontokra történő burkolt hivatkozással meghozott kiutasító határozatok olyan személyeket érintettek, akik generációk, de legalábbis évtizedek óta laktak már Csikszeredán.[38] A második bécsi döntés értelmében visszacsatolt területekre ráadásul az a rendelkezés volt érvényben, hogy mindenki, aki a visszacsatoláskor román állampolgár, illetve a terület állandó lakosa volt (vagyis aki legalább öt éve ott élt), automatikusan magyar állampolgárrá lett.

Az ilyen eljárások — melyek közül konkrétan csak néhányról van tudomásunk — jelentették joggal feltételezhetően a fent Siménfalvy által említett „részbeni eltávolítások" kiváltképpeni módszerét. Általánosnak persze nem minősíthetjük ezeket, és úgy tűnik, hogy jobbára csak „határhelyzetben" fordultak elő, elsősorban a katonai vezetés kezdeményezésére vagy annak hallgatólagos jóváhagyása mellett. Nem tudunk ugyanakkor arról, hogy más államigazgatási tényezők erélyes ellenlépéseket foganatosítottak volna. A történtek mindenesetre lakmuszpapírként mutatták a veszély komolyságát és — sajnos — szinte tökéletes paradigmáját képezték a későbbi eseményeknek.

Kifejezetten az 1941-es szörnyűségek előszelét hozta viszont már Batizfalvy Nándor rendőrtanácsos 1940. decemberi, Munkácson tett látogatása. Batizfalvy, aki a következő évben a deportálást irányította Kőrösmezőn, behívatta magához mindazokat, „akiknek állampolgársága vagy illetősége nem volt rendben. A jelenvoltak szerint rendkívül méltányosan intézte a dolgokat. Aki igazolta, hogy 65 évnél hosszabb idő óta ott lakik, vagy aki idősebb, továbbá aki igazolta, hogy bizonyos mértékig biztosítva van megélhetése, azt biztatásokkal bocsátotta el."[39] A nagy jóindulat azonban hamarosan csalókának bizonyult. Váteszi megsejtéssel zárul az idézett sorokat tartalmazó jelentés: félő, „hogy bizonyos toloncolások mégis lesznek."

A növekvő veszélyt jelzik a belsőleg egyébként nagyon megosztott zsidóság egyetlen, viszonylagos hatékonysággal működő és a különféle felekezeti irányok összefogásával létesített központi segélyintézményének, a MIPI-nek újabb belső szervezeti alakulása és a tevékenységét tükröző számadatok. A feladatok nagyarányú megszaporodása folytán a MIPI 1940-től Polgár György[40] vezetése alatt áönálló „kivándorlási, menekültügyi és jogsegély osztály" létesítésével volt kénytelen gondoskodni a hozzáfordulók nagy számáról.[41] Az iroda működésének mottójaként is idézhetjük

a Magyar Zsidók Társadalmi Munkabizottsága által is hangsúlyozott feladatot: „A menekülteknek emberi gondozása egy pillanatig nem hagyható abba..."[42] A MIPI pedig valóban igyekezett ezért mindent elkövetni. Szervezett, felvilágosító munkát végzett, jogügyi támogatást nyújtott, pénzért könyörgött és minden lehetséges módon megpróbált a hozzáfordulókról gondoskodni. Munkáját, a számadatok felől nézve, olyan paraméterek fémjelzik, mint: 1939 decembere és 1940 júniusa között 825 000 pengőt (költségvetésének mintegy 50%-át) fordított a menekültek patronálására,[43] 1940-ben: 1081 „kétségbevonhatatlanul" magyar állampolgárságú menekült család, összesen 3258 személy segélyezése, közel fémillió pengő ráfordítással, 1376 hontalan és kiutasított embernek kivándorlásához való hozzásegítése, a Joint által juttatott szubvencióból 11 795 dollár azok támogatására, „akik Isten akarata folytán kénytelenek voltak egyik országból a másikba menekülni."[44]

Az igazoltatásokat nagyfokú önkényességgel és helyenként változó érdeklődéssel gyakorolták. „Más az eljárás felvidéki, más délvidéki, más az erdélyi, más az anyaországbéli, avagy a külföldi, avagy a menekült zsidókkal szemben."[45] A revízió már kezdettől fogva meglévő furcsa, de mégis sokatmondó visszássága volt, hogy azonos elbírálásban részesítették a trianoni rendezés folytán nem-anyaországi magyarrá vált, csak formálisan külhonos és a valóban külföldi állampolgár zsidókat. Így aztán hiába is érvelt a MIPI, hogy „ezek nemcsak kizárólag külföldi állampolgárságúak [t. i. a hontalanná nyilvánítottak], hanem igen sok magát magyarnak valló és 99%-ban Magyarországon született hittestvérünk is, kik okmányok hiányában, vagy csak mert rituális házasságot kötöttek, magyar honosságukat bizonyítani nem tudták."[46] Súlyosbította a helyzetet az is, hogy az igazolásokat egyre szigorúbb alakiságokhoz kötötték. Míg eleinte elegendő volt annak bemutatása, hogy a kérvényező 1875—80 között adófizető volt, sőt annak dokumentálásával is megelégedtek, hogy adóköteles foglalkozást űzött, addig később olyan követelményeket állítottak, mint annak tanúsítása, hogy 1. az illető maga vagy ősei 1851-ben vagy azelőtt Magyarországon születtek, 2. 1875—80 között adót fizettek (ennek tételes, adófőkönyvi kimutatása), 3. 1917—21 közötti években valamely magyarországi községben laktak és a közterhekhez hozzájárultak.[47] Az igazolásnál foganatosított szigort különösen Kárpátalján érvényesítették, rendkívüli nehézségek elé állítva ezzel az ott élő zsidókat, akiknek túlnyomó többsége (mintegy 60%) nyomorúságosan szegény, sőt nincstelen volt. Olyanok, akik még a hivatalos okmányok beszerzéséhez szükséges pénzt is képtelenek voltak, vagy csak nagy nehézségek árán tudták volna előteremteni.[48] Kárpátalján körülbelül 10 000 olyan család lakott ebben az időben, akiknek iratait a legsürgősebben be kellett volna szerezni a toloncolások és az internáló táborba utalás veszélyének elkerülésére.[49] Fokozta az igazolás körüli gondokat a munkaszolgálatra behívottak távolléte, valamint az, hogy az itt élők nagy része csak rituális házasságot kötött, a zsidó anyakönyveket pedig rosszul és hiányosan vezették, vagy egyáltalán meg sem voltak. A régieket ráadásul egyre kevésbé fogadták el levéltári másodpéldánnyal vagy a főszolgabírói hivatal által történő igazolás nélkül. Gyakran a szükséges adóhivatali iratok sem voltak már elérhetőek. Az igazolások így sok esetben majdhogynem lehetetlennek bizonyultak, vagy igen sok időt igényeltek. „Sok ... egyszerű ember pedig még ... azt sem tudta, hogy felmenői, nagyszülei stb. hol laktak, vagy hol születtek, úgyhogy a legtöbb esetben még ennek a kinyomozása is és ennek alapján azután az iratok beszerzése is a mi feladatunk volt", olvasható egy MIPI-pro memoriából.[50]

Nehezítette az állampolgársági bizonyítvány beszerzését az a körülmény is, hogy a már kifogástalanul felszerelt kérvények igen gyakran elakadtak a hatósági adminisztráció útvesztőiben, valamint a KEOKH ügyintézésének zűrzavara és inkorrektsége

miatt. „A kartotékok iktatásában mintegy 8—10 napi beérkezésnek megfelelő, 4—5000 db beiktatlan, semmiféle kezelésben nem részesült ügydarab fekszik vezérbetűk szerint csoportokba rakva. Önmagában ez a tény is elegendő arra, hogy a KEOKH iratkezelésének megbízhatósága kétségessé váljék" — jelenti önkritikusan a Hatóság vezetője 1941-ben.[51]

„Mintha élőállat-szállítás volna"

A közelebbi részletek — bár csak töredékes — ismerete, a zsidó menekültekkel, a zsidó kisebbséggel való bánásmód fejleményeinek vázolt mozzanatai és az ún. zsidókérdésben való fokozatos radikalizálódás kétségtelenné teszik, hogy az 1941-ben bekövetkezett deportálás nem néhány gonosz hajlamú antiszemita sikeres akciója volt. Azt sokkalta inkább az elmúlt két évtized erős zsidóellenessége, illetve ennek a tárgyalt időszakra már rendkívüli mértékben való felforrósodása és az alaposan megváltozott kül- és belpolitikai helyzet folytán kitörésre kész indulatok, valamint egyes kormányzati körök felfogásában állami-politikai érdekként jelentkező zsidóellenes rendszabályok foganatosítására hirtelen kínálkozó lehetőség felől értelmezhetjük. Külön is hangsúlyozandó itt, hogy a II. bécsi döntés után felerősödtek a német szisztéma felé hajló hangok, új erőt és teret nyertek a németek melletti határozottabb elkötelezés hívei, s a német befolyást biztosító tényezők előtt út nyílt a szabadabb tevékenységhez (l. pl. Szálasi szabadlábra helyezését, a Volksbund szerepének megerősödését), ami mind erőteljesen közrejátszott a zsidókkal szembeni magatartás rohamos elmérgesedésében (l. pl. a harmadik zsidótörvényre való előkészületet). Így válhatott a kor antiszemita törekvéseinek egyik tényezőjévé, zsidóknak adandó alkalommal az országból való részleges vagy teljes kitelepítése, 1941-ben pedig — ismeretlen realitás- és szándékértékkel ugyan, de — több oldalról is fölmerült százezer izraelita vallású eltávolításának terve. A vázolt kép valószínűségét mi sem mutatja meggyőzőbben, mint Kozma Miklósnak,[52] a Magyar Élet Pártjában, nem egészen két hónappal a kőrösmezei akció előtt tartott előadása, melyben kitérve a kárpátaljai zsidókérdésre is, a következőképpen összegezte nyilván nem egyéninek tartható álláspontját: „Miként a miniszterelnök úr őexcellenciája mondotta, a zsidókérdés európai kérdés, amelyet mi itt most Kárpátalján megoldani — se én, se más — nem tudunk. Mert mit csináljunk? (Derültség.) Rezervációba utalás, brutális rendszabályok, mint vízben hajigálás, stb. nem lehetségesek. Addig, ameddig itt vannak, velük szemben természetesen nagyon kemény és komoly ellenőrzési politikát csinálhatunk, de hiába, itt vannak és itt is maradnak. Ameddig pedig itt maradnak, addig ez a kérdés meg nem oldható. Ezzel tisztában kell lennünk. A zsidókérdés jelen pillanatban végeredményben és komolyan meg nem oldható, de medrében tartható addig, amíg a háború vége e kérdést meg nem oldja."[53]

Jellemző a helyzetre nézve a honvédelmi miniszternek a horvátországi és szerbiai magyarok hazaszivárgása tárgyában 1941-ben kelt rendelkezése is. Eszerint az említettek szorongatott helyzetük folytán arra kényszerülhetnek, hogy hozzánk menekülnek, amely esetben előttük „a határt meg kell nyitnunk és őket kivételes helyzetükre tekintettel be kell bocsátanunk" — ám „zsidók és görög-keleti vallásúak a bebocsátásnál tekintetbe nem jöhetnek."[54] Pedig Bartha Károly miniszternek aligha lehettek illúziói Pavelics politikájának a zsidókat érintő következményei felől. Magatartása annál kevésbé meglepő, mivel tudjuk, hogy hamarosan ő lesz a kőrösmezei kitelepítés egyik fő alakítója.

A világpolitikai események alakulása hamarosan kedvezően játszott közre a zsidó-

kérdés — legalábbis részleges — megoldásának Kozma által imént még prolongált tervéhez. 1941. június 22-én megkezdődött a Szovjetunió elleni német háború, amihez azután Magyarország is csatlakozott; cserébe ezért engedélyezték, hogy a Kárpátokon túli terület egy részén a magyar hadsereg tartsa kezében a katonai közigazgatást, hatalmas kiterjedésű „semleges" területet felügyelve így. Az ebben rejlő lehetőséget használta ki a KEOKH, természetesen egyetértően az itt kizárólagos joghatósággal bíró katonai vezetéssel arra, hogy az állampolgársági okokra való hivatkozással hozott, de eddig realizálhatatlan kiutasításokat most foganatosítsa, és tömegével szállíttassa ki ide a Magyarországra állítólag illegálisan beszivárgott zsidókat: „Honvédségünk galíciai előretörése lehetővé tette a Magyarországon élő lengyel és orosz zsidóságnak korábbi származása helyére való kitelepítését."[55]

Az akció előkészítésének, lefolyásának részleteiben megbízható bemutatására, mint említettük, a szükséges forrásanyag hiányában nem vállalkozhatunk. A rendelkezésünkre álló ismeretek birtokában inkább csak a történtek vázlatos rekonstruálását kíséreljük meg.

Majd minden feldolgozás megemlékezik egy tanácskozásról, melynek idejét — az események egyéb részletei alapján a Geyer által megadott terminust elfogadva[56] — június végére teszik. Ezen megvitatták a hol a szélsőséges németorientációt képviselő Werth Henrik vezérkari főnöknek, hol Martinides Ödönnek, hol másoknak tulajdonított kitelepítési javaslatot.[57] Ennek értelmében — Újszászy István feljegyzése nyomán[58] „Kárpátaljáról minden kétes állampolgárságú egyént kiutasítanak és a kelet-galíciai német szerveknek adják át." E munkák egyöntetűen kiemelik Kozma Miklós szerepének jelentőségét, aki kormánybiztosi minőségben támogatta ezt az elképzelést. A terv apostolai között említik meg Bartha Károly honvédelmi minisztert, László Dezsőt, a honvédelmi minisztérium hadműveleti osztályának vezetőjét, Meskó Arisztid rendőrfőtanácsost, a KEOKH kárpátaljai főnökét, sőt, Bárdossy László miniszterelnököt és Horthy Miklós kormányzót is, akik tudva a tervről, azt hallgatólagosan jóváhagyták. Nem erősíthető meg az az állítás, hogy Keresztes-Fischer Ferenc belügyminiszter ellenezte az akciót, viszont álláspontját nem érvényesíthette, mert az ebben az időben hadműveleti területnek számító Kárpátalja az ő illetékességi körén kívül esett.[59] Vitathatatlan ugyanakkor a KEOKH-nak a gyakorlati lebonyolításban játszott elsődleges szerepe. Egyebek mellett detektívjei közreműködtek a Budapestről elszállítandók összegyűjtésében és a kárpátaljai koncentrációs állomásokon a határon túlra történő átszállítás hatékony lebonyolításában.

A kitelepítés terve a jelek szerint nem maradt teljesen titokban, s feltételezhetően szándékosan nem. Erre enged következtetni, hogy több törvényhatóság bocsátott ki az akciót megelőzően — a Máramaros vármegye alispánja, Ajtay Gábor által kiadott felhíváshoz hasonló[60] — figyelmeztetést, melyben a „beszivárgott" zsidóságot Galíciába történő áttelepítés végett önkéntes jelentkezésre szólítják fel. Az Ajtay féle felhívás tartalmazza azt az érvet, amit a deportálás folyamán az illetékesek többször is hangoztattak s amire népbírósági tárgyalása során majd Pásztóy is hivatkozott[61], hogy ti. a zsidóság kitelepítésére azért kerülhetett sor, mert „a megszállt területekről a lakosság nagy részét az oroszok eltávolították, illetőleg azok az orosz csapatokkal elmentek, így a zsidóság elhelyezése s új élet elindítása nagyobb nehézségekbe nem ütközik."[62]

Az akció lebonyolítását végző KEOKH vezetője, Siménfalvy Sándor[63] 1941. július 12-én 192/1941. res. VII/b. sz. alatt „a miniszter rendeletéből" jogcímmel az ország valamennyi I. fokú rendőrhatósága vezetőjének megküldte „az ország területéről kiutasított külhonosok ügyében" hozott rendeletet.[64] Ebben felszólítja a rendőrhatóságokat, hogy az ország területén tartózkodó alkalmatlan idegenek közeljövőben

esedékes eltávolítása céljából a legsürgősebben terjesszék fel az e kategóriába sorolandó külhonosok nyilvántartását. A két nappal később kelt 192/1/1941. res. VII/b. sz. újabb rendelkezésből pedig már az is megtudható, hogy „főként az *utóbbi* időben az ország területére beszivárgott *lengyel* és *orosz* ... zsidók minél nagyobb számban és mielőbb való eltávolítása" az intézkedés közvetlen célja.[65] A július 14-i rendelet intézkedik Batizfalvy Nándor rendőrfogalmazó Kőrösmezőre küldéséről is, akinek feladata, hogy az eltávolítandó külhonosok ügyében szükséges lépéseket megtegye s az illetékes rendőrhatóságokkal e célból esetről-esetre érintkezésbe lépjen.[66] A rendelkezés szövege implicite tartalmazza már a kitelepítés menetrendjét is: az érintettek összegyűjtését, majd Kőrösmezőre szállítását.

A rendelet végrehajtási utasítása szerint a 70 éven felülieket és a rossz egészségi állapotban lévőket meg kell kímélni a kitelepítéstől; a deportálandók 30 pengőt és háromnapi élelmet vihetnek magukkal, valamint legszükségesebb ingóságaikat, visszamaradó vagyonukról való intézkedésre pedig időt kell hagyni számukra.

A kitelepítés során azonban — a kor és szemtanú igen mértéktartó megállapításával élve — „nemigen érvényesült az igazságosság és méltányosság követelménye, sőt ... rengeteg magyar állampolgárt is vittek ki."[67] A minisztériumi rendeletet a különféle szinteken szabadon és önkényesen alkalmazták és maga a belügyminisztérium sem helyezett hangsúlyt a „törvényesség" betartására. A deklarált cél, a beszivárgott orosz és lengyel zsidók eltávolítása csak névleges maradt. Elsősorban az állampolgárságukat igazolni nem tudók irányában lépték át a rendelet által megszabott határokat, bármely nemzetiséghez tartoztak is. Nem ment viszont ritkaságszámba az sem, hogy állampolgársági szempontból igazoltan kifogás alá nem eső személyeket toloncoltak ki. Számuk sok százra tehető. Számosan kerültek Galíciába olyanok, akik legalábbis munkavállalási és lakhatási engedély birtokában voltak és jogerős kiutasítási határozat sem volt ellenük.

A MIPI még jóval a deportálások befejezése előtt „azt állapította meg a rendelkezésére álló adatok alapján, hogy 10 653 esetből 170 személy állampolgársági bizonyítvánnyal igazolt magyar állampolgár volt, 3490 személy pedig már korábban szabályszerűen kérelmezte állampolgársági bizonyítványának kiadását. ...Minthogy törvényeink szerint az állampolgársági bizonyítvány beszerzése nem kötelező, a kitelepítettek között nyilvánvalóan még igen sok volt az olyan, aki szükségtelennek tartotta e bizonyítvány kérelmezését, mert személyi okmányai enélkül is igazolták magyar állampolgárságát."[68]

Az akció elsősorban Kárpátalján folyt teljes erőbedobással. Itt Kozma Miklós kormányzói biztos (vagy más, meg nem nevezett hatóság) külön rendelete alapján a belügyminiszteri rendeleten túlmenően román, német, szlovák nemzetiségű, magyar állampolgárságukat igazolni nem tudó, de magyar honos zsidókat is kitelepítették. Sok helységben azt is elrendelték, hogy a zsidó őslakosság meghatározott (nem egyszer 50—60) százaléka telepíttessék ki.[69] Egyes közigazgatási tényezők az akciót egyébként is már eleve átfogóbbnak tervezték, mint a belügyminiszteri rendelet. Máramaros vármegye alispánja például 30—35 000 ember kitelepítését szerette volna elérni. A kárpátaljai területen, de egy-két esetben máshonnan is, pl. Putnokról, egyes falvak teljes zsidó lakosságát elhurcolták (így: Alsó- és Felsőhidegpatak, Szinevér, Priszlop, Técső, Toronya). Ráadásul e helyi rendelkezések a végrehajtás szigorúságában is túltettek az eredeti utasításon.[70] Az adminisztratív visszaéléseken túlmenően, se szeri se száma nem volt a végrehajtásban megnyilvánuló brutalitásoknak.[71]

Budapesten a kitelepítésre ítélteket a központi toloncházba és a már említett menekülttelepekre zsúfolták össze, hogy a már ittlévő őrizetesek egy részével együtt indítsák el őket a határ felé. Vidéken hasonló intézkedéseket foganatosítottak. A gyűjtő-

helyekről vasúton, vonatszerelvények végéhez kapcsolt zárt vagonokba tuszkolva, vagy teherautón szállították őket Kőrösmezőre. Egy részüket innen még továbbvitték a katonai hatóságok felügyelete alatt álló — civilek elől majdnem teljesen elzárt — havasaljai gyűjtőtáborba.[72] A két koncentrációs helyről aztán teherautóval vitték őket Galíciába, nem egy esetben a Dnyeszteren túlra. Az is előfordult, hogy már a helyi (nyilván határszéli) gyűjtőhelyről autóval egyenesen a határ másik oldalára vitték őket, mint pl. a Husztról kiutasítottakat. A deportálásokat rajtaütésszerűen, az éjszakai órákban hajtották végre, mondván, különben elszöknének. A táborokban szörnyűséges állapotok uralkodtak. A deportáltak fekhely nélkül, nemegyszer a szabad ég alatt, kis területre zsúfoltan várták sorsuk beteljesedését. Vízről, élelmiszerről, a minimális egészségügyi ellátásról és higiéniáról a tábor felügyelete nem gondoskodott. Ami ez ügyben történt, azt a zsidó testületek és magánszemélyek végezték, akiket azonban a hatóságok állandóan gátoltak humanitárius szolgálatukban. Augusztus 10-én pl. bezáratták a MIPI által Havasalján fenntartott konyhát.[73]

Közben, feltehetően a visszaélések súlyossága folytán egyre erősbödő, többoldali tiltakozás nyomására, amiről a későbbiekben még szólunk, egy július 31-én kiadott rendelkezésben a belügyminisztérium kifejezetten letiltotta a magyar állampolgársággal rendelkezők és azon személyek további deportálását, akiknek állampolgársági bizonyítványuk ugyan nincs, de egyéb szempontok alapján annak vélelmezhetők.[74] A rendelkezésnek azonban nem igen sikerült érvényt szerezni, talán nem is nagyon törekedtek rá. Ezt követően is számos távirati jelentés és beszámoló tanúsítja, hogy a kitelepítés változatlanul folyt tovább.[75]

A deportáltak számát illető, egymástól néha igen eltérő közlések a tíz- és negyvenezer közt mozognak. Viszonylag megbízhatónak azonban csak két egymást erősítő adatot tarthatunk. A KEOKH augusztus 22-én, néhány nappal a deportálás leállítása után kelt jelentését, amely 17 656 kitelepített személyről tud,[76] és egy másik, vélhetően a MIPI által készített feljegyzést, amely augusztus 17-ig terjedően 17 560 kiutasítottat regisztrál.[77]

Figyelmet érdemelnek e helyütt a KEOKH által augusztus 18-án összeállított, az országban nyilvántartott külföldi állampolgárokról készített, az 1940. évi állapotot tükröző kataszter adatai, melyek — megerősítve a fentebb már körvonalazott képet — a deportálás szellemét és valódi célkitűzéseit is jól jelzik.[77/a] A kimutatás szerint 1940-ben 96 228 külföldi állampolgár tartózkodott a nem trianoni Magyarország területén, akik közül 10 395 volt izraelita, éspedig a következő nemzeti megoszlásban: 5308 lengyel, 1303 román, 1152 szlovák, 522 cseh, 407 német, 334 orosz, 469 egyéb, illetve 900 hontalan. Vagyis az orosz és lengyel származásúak száma, a hontalanokkal (534 fő) arányosan kiegészítve, 6176. A jelentés utal arra „az örvendetes tényre", hogy a külföldiek számának eddig tapasztalt növekedési trendjétől eltérőleg, „a jövő évi statisztika [már] ténylegesen csökkentett létszámú adatokat fog tartalmazni", aminek oka az, hogy az „ez idő szerint ... a m. kir. honvédség által elfoglalt galíciai területekre nagymérvű eltávolítások vannak folyamatban. Ily módon távolíttatnak el az országban letelepedett, valamint külföldi rendészeti razziák során most feltalált lengyel, orosz és volt ilyen állampolgárságú — most hontalan — külhonosok, akiknek száma budapesti viszonylatban eddig [ti. akiket már eltávolítottak] kb. 4000, vidéki viszonylatban pedig kb. 13 000 főt tesz ki." (Megjegyzendő, hogy a kimutatás alapján értelemszerűen 3768 Budapesten és 2408 vidéken élő arányában oszlik meg a lengyel és orosz külföldi állampolgárként nyilvántartott zsidók száma.) A hivatalosan külföldi zsidókként számontartottak, illetve ezen belül az orosz és lengyel külhonos zsidók számának ismerete kétségtelenné teszi, hogy a deportáltakra vonatkozó két KEOKH-adat — legalábbis a kitelepítés elvi célkitűzésének értelmében — nem

vonatkoztatható e zsidók nemzeti hovatartozására. Ebbe az irányba mutat az is, hogy a KEOKH-tól ismert 17 656-os adat pontosan a kataszterben szereplő orosz és lengyel külföldiek összesített eredményét adja, ami miatt nem kerülhetjük meg azt a feltételezést, hogy nevezett külföldiek statisztikai keretét kizárólagosan az országban élő zsidók kitoloncolására vették igénybe, tekintet nélkül „származásukra" és arra, hogy mikor „szivárogtak" be Magyarországra. Megerősíti ezt az a tény is, hogy az elért dokumentumok szerint az akció során csak zsidókat deportáltak, illetve a deportálást leállító intézkedés tárgymegjelölése, mely egyedül zsidókról tesz említést: „lengyel és orosz származású külhonos zsidók eltávolításának ideiglenes felfüggesztése". Következésképen a deportáltak számát tekintve a MIPI-től származtatható — és ebben az esetben bizonyosan csak zsidókat regisztráló — jelentésben szereplő adatot tarthatjuk hitelesnek. A kitelepítettek számára vonatkozó iménti KEOKH-közlés erősen formális jellege mindazonáltal nem teszi teljesen kizárhatóvá azt a feltételezést sem, hogy a kiutasítás mérete gyakorlatilag akár meg is haladhatta az így valószínűsített forrás adatát.

A kiutasítottak további sorsa teljes részletességgel ismeretlen. Feltételezhetően mintegy négyötöd részük áldozatul esett a pogromoknak, az ínségnek és a massacreknak.

Bútorozott lakások

A magyar hatóságok azt hirdették, hogy Galíciában a visszavonuló szovjet hadsereg által kiürített községekben üresen álló, bútorozott lakások és munkalehetőség várja a deportáltakat, ahol — úgymond — módjukban lesz mezőgazdasági tevékenységből megélni.[78] Ebből persze semmi sem volt igaz. Döbbenetesnek tűnik, hogy mind a kitelepítettek, mind az itthon maradottak sokáig hitelt is adtak ennek a propagandának. A MIPI (?) július 29-én kelt javaslattervezete, mely egyébiránt a legnagyobb felháborodással ítéli el az idősek és gyermekek kitelepítését, tragikus optimizmussal így ír: „Hangsúlyozzuk természetesen, hogy ezek [t. i. az otthon hagyott gyermekek] csak ideiglenesen maradnának itt [t. i. az országban] és mihelyt a szülők vagy hozzátartozók arról értesítenek, hogy a legkisebb lehetőségük megvan arra, hogy gyermeküket vagy szüleiket elhozhatják és eltarthatják, azonnal továbbítanók azokat."[79] Az igazság ezzel szemben az volt, hogy ahova csak érkeztek, mindenütt ínség várt rájuk, heves ellenszenvvel fogadták őket, a katonai közegek csakúgy, mint a — megélhetését féltő — lakosság. A magyar hatóságok intézkedésével ellentétben, a németek sok helyütt nem engedélyezték a letelepedést és továbbutasították őket. Szórványos esetnek minősíthető, amikor a magyar katonaság jóindulata vagy a segíteni képes igen kevés hitközség enyhíteni tudott sorsukon. Az ottani körülményekről tudósító híradások, majd később a kevés visszatért beszámolója kétségbeejtően borzalmas képet festettek. Egyéni leveleken kívül a stanislaui zsidótanács segélyt kérő levele tesz tanúságot a deportáltak szörnyűséges helyzetéről.[80] Ukrajnából pedig „teljesen egybehangzóan még kétségbeejtőbb hírek érkeznek. Ezreket elpusztító tömegmészárlásról, élő emberek csoportjára rágyújtott házakról, egyéni és csoportos atrocitásokról beszélnek ezek a szomorú híradások. Fosztogatások, az erőszakos halál és az éhhalál valószínűvé teszik, hogy az odakerülteknek már csak kis hányada van életben."[81]

A németek által megszállt keleti területeken az Einsatzgruppe-k gyilkolták módszeres kegyetlenséggel a lakosságot, mindenekelőtt a zsidókat. A nürnbergi háborús dokumentumok szerint Jeckeln SS-alezredes vállalkozott a Magyarországról átdobott

zsidók kivégzésére, megígérvén, hogy „szeptember 1-ére az utolsó szálig likvidálja ezeket."[82] Az ígéretet az Einsatzgruppe C váltotta be és Kamenyec-Podolszkijnál, valamint a környező városokban, Horodenka, Sotrumenc, Usecsko, Gaisin, nemegyszer az áldozatok által előbb megásatott sírgödrökbe vagy bombatölcsérbe, általában meztelenre vetkőztetve, legépfegyverezték vagy tarkólövéssel lemészárolták őket. Menekültek beszámolói szerint a halomra lőtt tömeg felett sokszor napokon keresztül hullámzott még a föld.

A Magyarországról kitelepített zsidók többségét valószínűleg Kamenyec-Podolszkijnál augusztus 27—28-án gyilkolták le. Az itt kivégzettek száma ismeretlen. Az eddigi munkák úgy vélték, Kamenyec-Podolszkij volt az 1941-es deportálás valamennyi áldozatának végső állomása. Az általunk ismert dokumentumok,[83] valamint azon tény alapján, hogy a kitelepítések több irányba folytak, és más helyeken is tudunk magyar zsidók kivégzéséről,[84] arra a feltételezésre késztetnek, hogy Kamenyec-Podolszkij csak egy, valószínűleg döntő stációja volt a kiutasítottak via dolorosajának.

Egy ismeretlen levélíró által a kassai zsidóság kívánságaként még az 1938-as ottani kiutasítások idején tolmácsolt kérés soha nem képzelt aktualitást nyert: „azt kérik, ne is tekintsék őket embereknek, csak úgy bánjanak velük, mint a kultúremberek az őket nem bántó állatokkal bánnak."[85]

A deportálás leállítása és új akciók

Keresztes-Fischer Ferenc belügyminiszter augusztus 15-én, az akció apostolait érezhetően meglepő módon, elrendelte a további elhurcolások azonnali hatállyal történő beszüntetését. Siménfalvy Sándor 192/101/res. /1941/VII. c. sz. alatt előbb táviratilag, majd két nappal később, augusztus 17-én kelt, szigorúan bizalmas leiratában ezt megismételve így értesítette az ország I. fokú rendőrhatóságait és a KEOKH-kirendeltségeket: „A folyó hó 15-én kelt fenti számú távirati rendeletemben a lengyel és orosz származású, nem magyar állampolgár zsidóknak az ország területéről való eltávolítását, illetve eltávolítása céljából Kőrösmezőre való kísértetését további rendelkezésig felfüggesztettem. Felhívom, hogy az eltávolítás céljából őrizetbe vett lengyel és orosz származású külhonos zsidókat bocsássa szabadon és állandó lakóhelyükön kötelezze őket hetenkénti személyes jelentkezésre. Intézkedésének eredményét hozzám jelentse és az időnkénti személyes jelentkezésre kötelezettekről kimutatást terjesszen fel."[86]

A deportálást, eddigi ismereteink szerint, az időközben felerősödő, több oldalról jövő tiltakozások és befolyásos személyek közbenjárására sikerült beszüntettetni. A deportálást támogató és erőszakoló körök azonban az elért eredményt nem tekintették kielégítőnek. A kitelepítés terve pedig az imént idézett rendelkezés ellenére sem vált semmissé, de még csak illuzórikussá sem. Jól mutatja ezt a KEOKH már idézett, augusztus 18-án kelt kimutatását kísérő jelentés záró szakasza, mely arról számol be, hogy a kitelepített zsidók egészét nézve az eddigi kb. 17 000 fős szám „az eltávolítás végrehajtásának befejeztéig még tetemesen növekedni [fog]",[87] valamint azok az 1941 őszén készített, ugyancsak KEOKH-jelentések, melyek a kitelepítés leállításában egyértelműen csak ideiglenes felfüggesztést láttak. De erre utalnak azok a feljegyzések is, melyek a következő hónapokból is beszámolnak még szórványos deportálási akciókról.

A KEOKH maga változatlan lendülettel dolgozott tovább a megkezdett munka folytatásának adminisztratív előkészítésén: „Az időközi rendelkezések ezen akciót lezár-

ták. A Hatóság azonban a jövőre gondolva elrendelte mindazon zsidók összeírását, akik az eddigi részekkel kerültek vissza az anyaországhoz és a bécsi döntés folytán állampolgárokká lettek,[88] azonban nem a történelmi Magyarországról származtak az egykor román impérium alatt állott erdélyi területekre." Más fogalmazványváltozatban az utóbbi mondat így olvasható: „Az összeírás folyamatban van s mihelyt a viszonyok lehetővé teszik, a kitelepítéssel kapcsolatban e kategória is sorra kerül."[89]

Az országos közhangulatban természetesen nem történt változás, annál kevésbé, mivel a deportálásról csak szórványos és tömegpszichológiailag jól hangszerelt, igazi arcáról semmit nem közlő hírek jutottak a nyilvánosság elé. A Kárpátalján megjelenő *Az Őslakó* című újság kétségtelenül jól látta a helyzetet és híven tolmácsolta a közvéleményt, mégha tartalmaz is bizonyos kritikus felhangot: „Nem csinálunk titkot belőle, mi váltig az ország határain kívül szeretnők tudni mindazokat, tekintet nélkül nemzetiségükre és bármely régi állampolgársági jogcímükre, akik kútmérgezői, fundamentumbontói az ezeréves magyar birodalomnak, de még annál az egyébként ugyancsak szívünk szerinti kitessékelésnél is mindig szemelőtt tartanók az emberiesség előírásait..."[90]

Szervezett és tömeges kitelepítésre 1944-ig azonban nem került többé sor, aminek okai nyilván többrendbéliek voltak. Tudunk ellenben két kisebb, 1942 márciusában[91] és szeptember 27-én végrehajtott deportálásról. Az előbbi részletei ismeretlenek, a szeptemberiről viszont tudjuk, hogy elsősorban külföldi menekülteket érintett. A MIPI belső, munkatársai részére készített tájékoztatója így számol be erről: „Bizonyára értesültek arról, hogy szombaton illetékes hatóságok ismét elrendelték különböző táborokban elhelyezett, itt menedéket kereső hittestvéreink kiszállítását külföldre. Weiss Edith bárónő őméltóságának és Polgár György dr. ügyvezető urunknak emberfeletti küzdelme folytán a deportálandók száma csökkent ugyan, de még így is rendkívül fájdalmas, hogy el kellett hittestvéreinket a bizonytalanságba engednünk."[92]

A MIPI jogügyi osztályának 1942. évi jelentéséből arra következtethetünk, hogy ez a kitelepítés szintén Kőrösmezőn keresztül zajlott. Az apropót valószínűleg a Budapest elleni második szovjet bombatámadás szolgáltatta, „amikor a levegő tele volt zsidóellenes vádakkal és inszinuációkkal." Túl sokakat nem érinthetett, mert a Pártfogó Iroda osztályjelentése szerint „a közhangulat lehiggadásával és dr. Polgár György személyes intervenciói és számtalan tárgyalása eredményeként sikerült megállítani."[93] A MIPI 1942-es összefoglaló jelentése pedig „örvendetes tényként" számol be arról, „hogy az 1941-ben oly végtelen fájdalmat okozott általános és csoportos kitelepítések megszűntek", bár „1941 nyarának borzalmas emlékei lelkünkben tovább élnek."[94]

Az állampolgári igazoltatások azonban, ami aligha választható külön a KEOKH által végzett, fent idézett összeírástól, tovább folytak, éspedig érezhetően fokozott eréllyel. „Az állampolgársági bizonyítványok kiadásának rendjét a belügyminisztérium 1941. november 5-ével megváltoztatta és szigorú alakiságokhoz kötötte."[95] Ezzel egyidejűleg a hatóságok csaknem az egész zsidóságot állampolgársága igazolására szólították föl. „Aki ennek eleget nem tesz, az ellen kiutasítási eljárást tesznek folyamatba és nagyon sok esetben őrizetbe is veszik."[96] Nem csoda, hogy tömegével érkeztek a MIPI-hez a kétségbeesett hangú levelek, melyek a hatósági zaklatástól félve jogsegélyt kértek az Irodától. Gyakran kézbesítettek kiutasítási végzéseket is, nemegyszer kampányszerűen. „Éppen akkor voltam Máramarosszigeten, Huszton és Nagyszőllősön, amikor egy kiutasítási lavina érkezett, amelyik háromnapos határidőt adott a fellebezések beadására" — olvasható egy 1942. március 26-án kelt jelentésben.[97] Júniusban ismételt kiutasításokra került sor Csikszeredán. 42, többségében 30-40 éve ott élő családot tiltottak ki a városból. Az érintettek közül többen megjár-

ták már 1940 végén Kőrösmezőt.[98] Súlyos következményekkel fenyegetett sokakat az az egyre szigorúbban alkalmazott rendelet (500/1940 Bm.), amely büntetéssel sújtja azokat, akik segítséget nyújtanak a Szlovákiából az 1942 márciusában megkezdett deportálás miat egyre nagyobb tömegben Magyarországra érkező menekülteknek. Eszerint „internálási eljárás indítandó mindenki ellen, aki az illegálisan itt-tartózkodóknak segítséget nyújt." „Ez a segítségnyújtás" azonban „természetesnek mondható, mert hiszen majd minden esetben, közvetlen hozzátartozókról van szó..."[99] A rendelet szigorát hosszas utánjárással úgy sikerült mérsékeltetni, hogy a belügyminisztérium harmadfokon az internálás megszüntetéséről intézkedik, ha valóban hozzátartozónak nyújtott segítségről van szó és anyagi érdekek nem fűződnek hozzá.

„Mentsétek meg lelkünket"

Az 1941. júliusi deportálásokkal egyidőben azonnal megkezdődtek a mentési kísérletek is. Cavallier József[100], a Szent Kereszt Egyesület[101] világi vezetője úgy emlékszik vissza, hogy a kitelepítés elleni küzdelmet Rassay Károly[102] és Slachta Margit, a Szent Kereszt társelnöke vezette. Rassay erőfeszítéseiről keveset tudunk, annál többet viszont Slachta Margitéról.

Slachta Margit már korábban is (és a következőkben is) ellenezte a zsidósággal szembeni ideológiai áramlatokat és a velük szembeni általános hangulatot, valamint a törvényhozás zsidókat diszkriminatíve érintő intézkedéseit, az őket egyre inkább sújtó embertelenségeket.

Kevés teológus és egyházi ember által képviselt tisztánlátással, elvi intranzigenciával fordult szembe a turáni egy-magyar-isten ideológiával és ugyancsak a kevesek nagyszerűségével szállt síkra szenvedélyes fellépéssel és tenniakarással az üldözött zsidókért. 1938-tól, a zsidótörvényt elutasító megnyilatkozásától[103] kezdve, egészen 1945-ig folytatott hősies küzdelmét olyan erőfeszítések jelzik, mint a csíkszeredai zsidók védelme 1940—42-ben, a szlovákiai deportálások idején, 1942—43-ban, az elhurcolások megfékezése végett tett látogatása a pápánál, valamint a menekültek támogatására szervezett illegális akciói,[104] a lengyel, szlovák és más környező országokbeli zsidók üldözéséről készült dokumentumoknak a Vatikánba való eljuttatása, 1943-ban a munkaszolgálatosoknak a fronton harcoló „árják"-kal való egyenértékűségét hirdető megnyilatkozása, amelyben azt követelte, hogy „ne engedjük meg magunknak a nemzeti munkaszolgálatra behívottak megvetését, gyűlöletét, sőt akarjunk számukra igazságos bánásmódot, vagyis foglaljuk be őket is keresztény szeretetünkbe..."[105] és végül, „mindenek összeomlásakor", a Társaság rendházaiban ezer számra bújtatott zsidók védelme.[106]

Egyházi körökön belül 1941 júliusában is azon nagyon kevesek közé tartozott, akik tudják feladatukat. A deportálások megkezdésekor azonnal levélben fordult a Kőrösmezőn állomásozó Batizfalvy Nándorhoz[107], akit még korábbi, más jellegű együttműködésük idejéből ismert és „a jog és igazságérzet, a felebaráti szeretet" jegyében emberséget kér a kitelepítéseknél. Támogatást keresett Lukácsi Saroltánál, a Magyar Vörös Kereszt-Egylet alelnöknőjénél és gróf Károlyi Józsefnénál.[108] Július 29-én levélben fordult Horthynéhoz,[109] majd személyesen is járt nála. Augusztus 5-én pedig egy kis társaság kíséretében személyesen tett körutat Kárpátalján[110] s többek között meglátogatták a kőrösmezei és havasaljai koncentrációs táborokat, fölkeresték a deportálásban felelős személyeket. Erről az útjáról hazatérve azonnal újabb levélben fordult Horthynéhoz,[111] ismételt audienciát kérve tőle és rajta keresztül magától a kormányzótól is, hogy immár személyes tapasztalatok birtokában terjeszthesse

elő a hathatós intézkedésre vonatkozó kérelmét. Kapcsolatba lépett továbbá a MIPI-vel, Weiss Edith bárónővel[112], s nagy valószínűséggel sok más olyan rangos személlyel még, akiktől támogatást remélhetett. Fellépése, mint előterjesztéseiből, leveleiből kiderült, arra irányul, hogy ha már a deportálás érvényes kormányrendelet alapján történik és „feltéve, de meg nem engedve, hogy maga a deportálás minden esetben jogos"[113], akkor az csak a rendeletben megjelöltek körére terjedjen ki és emberségesen vitessék véghez.

Slachta Margit mellett több más neves közéleti személy is igyekezett a deportáltak érdekében közbenjárni. Róluk főként Geyer és Palásti László idézett munkáiból tudunk. Geyer szerint Bajcsy-Zsilinszky Endre a miniszterelnököt és a belügyminisztert kereste föl, sőt a Rumbach utcai gyűjtőtábort is meglátogatta, nyilván valamilyen mentési céllal. Palásti tudósít arról, hogy „gróf Apponyi György[114] és gróf Sztáray Margit[115] engedélyt kaptak, ... ha találnak olyan deportálandókat, akik nem lengyel és nem orosz állampolgárok, akik véletlenül kerültek a szállítmányba, azokat visszahozhassák. Dr. Feldmann Ernő ügyvéd és Dán Dezső, a kárpátaljai zsidók elnöke is sok emberéletet mentett ki ... Budapesten a KEOKH karmaiból."[116]

Az életekért folytatott küzdelem másik nagy központja „a zsidóság könnyein úszó mentőbárka",[117] a MIPI budapesti központja volt. Ide futottak be, főként a vidéki irodákon keresztül, az értesülések a kiutasítás részleteiről. A MIPI-t keresték föl a bajbajutottak, jogsegélyt, anyagi támogatást kérve. Az iroda tisztviselői pedig valóban heroikus küzdelmet folytattak hittestvéreik érdekében s megpróbálták a lehetetlent is. A menekültügynek, az állampolgári igazoltatásokkal és az internálásokkal összefüggő problémáknak eddig is megkülönböztetett figyelmet szentelt a MIPI, 1941-ben azonban az állampolgársági kérdések és a kitelepítés kerültek az első helyre munkájukban.[118]

A Pártfogó Iroda egyik fontos szolgálata volt, hogy a deportálásról tömegével érkező híradások alapján tájékoztassa mindazokat, akiktől segítséget remélhetett, valamint, hogy az események bemutatásával a társadalom jóérzésű tagjainak lelkiismeretét felrázza. Értesüléseit Slachta Margit is részben tőlük nyerte. Az Irodával együttműködve kereste meg a Magyarországi Izraeliták Országos Irodája[119] a Magyar Vörös Kereszt-Egylet elnökségét azzal a kéréssel, hogy a Havasalján lévő táborba zsúfolt több ezer férfi, nő és gyermek egészségügyi és szociális gondozásának, élelmezésének, valamint ezek visszamaradt hozzátartozóikkal való érintkezés lehetővé tételének gondját vállalja magára.[120] Munkatársai — gyakran más zsidó intézményekkel és vezetőkkel karöltve — számos egyéni esetben is eljártak, kapcsolatot próbáltak találni a KEOKH felelős tényezőihez, hogy valamiképpen mérsékletet érjenek el a deportálásban.

Megbízottai ott voltak a gyűjtőhelyeken és a határmenti táborokban is. Kéréseket, üzeneteket közvetítettek, harcoltak a kitelepítésre ítéltekért, eljártak a hatóságok túlkapásai ellen, megpróbálták a legvalószínűtlenebbet is, hogy jogi igazolást szerezzenek az ittmaradáshoz, ott voltak a kőrösmezei végső felülvizsgálásnál ellenőrizni az intézkedéseket, élelmiszert igyekeztek eljuttatni az üldözöttekhez, konyhát állítottak föl a táborok területén, megszervezték az egészségügyi segélyt, mentették akit csak lehetett. Erejük, kapacitásuk és lehetőségeik azonban nagyon végesek voltak. A vezetőség átfogó tervet dolgozott ki a már kiutasítottak külföldön való támogatására vagy éppen hazahozatalára.[121] Többek között szerették volna megoldani a deportáltak Galícia területén való élelmezését, munkába állítását, s az ehhez szükséges anyagiak előteremtésére a zsidók körében végzendő országos gyűjtéshez akartak engedélyt szerezni. Nem tudták, mert nem is tudhatták: rövid egy hónap leforgása múltán e problémák már nem, illetve csak a halál torkából megmenekült néhány „szerencsés"-t illetően

terhelik őket. Úgy tűnik, a terv egyébként sem hozott és hozott volna komolyabb eredményeket. A belügyminisztérium álláspontja szerint ugyanis „a Galíciába kitelepítettek ottani megsegítése nem tartozik ... hatáskörébe." Ígéretet kaptak viszont arra, hogy „a minisztérium minden olyan akciót, amely konkrétan segítséget nyújt, megfelelően támogatni fog."[122]

A kitelepítés okozta rémület hatására ült össze 1941. szeptember 8-án Budapesten az OMZSA elnöki tanácsa, mintegy háromszáz, az ország minden részéből érkezett delegátus jelenlétében. A „segítés parlamentje" elnevezés önmagában is jelzi a tanácskozás célját, ahol a zsidóságot sújtó szociális és állampolgársági gondok között első helyen állt a deportáltak sorsa.[123]

Külön feladatot jelentett a visszatértek megsegítése. A MIPI tisztviselői eredménynyel fáradoztak azon, hogy a Nemzeti Bank tegye lehetővé a Galíciába áttelepítettek részére személyenként 30 márka átutalását Magyarországról.[124] November 29-én akciót indítottak a Stanislauban élő deportáltaknak küldendő anyagi támogatásra. December 11-én pedig — mintegy nyomatékul — felszólították a körzeti irodákat annak közlésére, hogy mekkora összeget utaltak át és ha nem utaltak, indokolják meg, miért nem.[125] Még októberben megkísérelte az Iroda a kitelepítés folytán hozzátartozó nélkül ittmaradt ellátatlan agg, munkaképtelen öregek gondozásba vételét. E célból a hitközségeken keresztül — megfelelő térítés ellenében — erre vállalkozó személyeket kutattak föl.[126] A kezdeményezés, úgy tűnik, sikerrel járt. Számos hitközség jelezte vissza több rászorult gondozásának vállalását. Általános aggodalmat jelentett azonban ennek során az eltartandók személyi igazoltsága, a hatósági letelepedési engedély. Sok helyről kifejezetten csak „a papírok rendezettsége" esetén vállalták és merték vállalni az elhelyezést. Volt több olyan hitközség is, amely azért zárkózott el, mert „határszélen vannak és a helybeli hatóságok nem veszik szívesen, ha idegenek ott tartózkodnak..."[127] A MIPI vállalta föl később a kitelepítettek ellátatlan hozzátartozóinak megsegítésére, valamint a deportáltak visszamaradt gyermekeinek gondozására Kárpátalján létesítendő intézmény anyagi támogatását is.[128] A Menekültügyi Osztály 1942-es zárszámadása szerint kiadásainak mintegy 10%-át fordította a „Lengyelországba deportáltak legálisan szabadlábon tartózkodó munkaképtelen hozzátartozói (pl. aggok, gyermekek, szállítóképtelen betegek)" támogatására.[129]

A MIPI anyagi ráfordításainak tükrében a galíciai deportálás 310 560 pengő többletkiadást okozott, ami a teljes költségvetés 7%-a volt. Menekültek segélyezésére ugyanebben az évben 628 510 P-t, menekülttelepek és toloncházak fenntartására pedig 880 550 P-t fordítottak.[130] A Galíciába kitelepítettek itthonmaradt családtagjainak segélyezésére az Iroda 150 000 pengő évi költségelőirányzatot vett föl budgetjébe.[131]

Küzdelem a túlélőkért

Külön fejezetet jelentett a kőrösmezei akció során kiutasított és a határon túli szörnyűségeket túlélő s Magyarországra visszamenekülő kitaszítottaknak a magyar határokon való beengedéséért, illetve azok esetében, akiknek sikerült hazaszökniök, visszaküldésük megakadályozása ügyében folytatott küzdelem; úgyszintén a deportálás céljából Kőrösmezőn és másutt, a hazaküldésükről intézkedő érvényes miniszteriális rendelet ellenére továbbra is őrizetben tartott emberek elbocsátása érdekében tett erőfeszítések. A hatósági és kormányzati hozzállás egészét jellemzi, hogy bár a deportálást leállították, október második feléig semmiféle rendelet nem született a hatá-

ron visszatérőkkel szembeni bánásmódra nézve. Így ezeket ott rendszerint visszadobták a „senki földjé"-re.[132]

A helyzeten a MIPI munkatársainak, mindenekelőtt Polgár Györgynek a belügyminisztériumnál folytatott tárgyalásai hoztak változást. Szeptember 8-án Polgár arról számolhatott be, hogy „a bujkálókra és a táborokban lévő azon személyek szabadonbocsátására vonatkozóan, akik csak kitelepítés céljából internáltattak, a minisztérium intézkedni fog."[133] További előrelépést jelentett az év végére a belügyminisztérium hozzájárulása ahhoz, hogy a Galíciába kitett mintegy 150, magyar állampolgársággal bíró és kb. 4000, állampolgársági kérvényét már benyújtott egyént „ha és amennyiben vissza tudnak az országba jönni, úgy az internálási eljáráson kívül más konzekvencia nem fenyegeti, sőt lakóhelyükre való hazatérésük is lehető, rendőri felügyelet alá helyezés mellett."[134]

E helyütt kell említést tennünk Buday-Goldberger Leo gyáros[135], Láng Lajos felsőházi tag[136] és Stern Samu udvari tanácsos, a Pesti Izraelita Hitközség és a MIPI elnöke által Kozma Miklósnál tett közbenjárási kísérletről. Láng Lajos 1941. október 9-én levélben kért „aktuális ügyben audienciát" Kozmától a maga és a feljebb említett két zsidó közéleti személyiség számára, akikkel Ungvárra szándékozik utazni.[137] Nem valószínű, hogy ebben az időben, amikor a zsidóság felelős vezetői minden lehetséges vonalon megpróbáltak mérsékeletet elérni a deportálásból hazatérők iránt, akkor Stern Samuéknak más aktuális megbeszélnivalójuk lett volna Kozmával. A látogatás megtörténtéről nem tudunk semmit, Kozma válasza sajnos ismeretlen.

Az egyéni közbenjárások köréből a már említetteken kívül, melyek többségéről sajnálatosan inkább csak közvetve tudunk, személyes beszámoló alapján még egyet ismerünk. Ravasz László, a Dunamelléki Református Egyházkerület püspöke, a református egyház vezető embere által 1945-ben készített szigorúan bizalmas használatra szánt pro memoriájában, mely a protestáns egyházaknak a magyarországi zsidókérdésben a háború előtt elfoglalt álláspontjáról és a zsidóüldözések idején végzett segítségnyújtása felől igyekszik a hazai közvéleményt és mindenekelőtt a béketárgyalási fórumokat, korántsem torzítás mentesen tájékoztatni, itt vizsgált témánkat tekintve a következőket jegyzi föl:[138] „1941 őszén megjelent nálam báró Weiss Edith úrnő, a Zsidók Nemzetközi Segélyező Bizottságának[139] magyarországi vezetője és segítségemet kérte a következő ügyben: Galíciában a megszálló csapatok, illetve rendfenntartó alakulatok rendszeres zsidóirtást végeztek. A megrémült zsidók nagy számmal szöktek át a határon és kerestek menedéket magyar földön. Szövetséges helyzetünkből kifolyólag erős politikai nyomásra — de meg saját érdekből is — kénytelen volt a magyar kormány ezt a beözönlést megakadályozni. Rendeletet adott ki az északmagyarországi zsidó lakosság állampolgárságának felülvizsgálására, s ha valaki nem tudta állampolgárságát igazolni, kitoloncolta a határon túl. A közigazgatás emberei sok helyt ezt a rendelkezést túlzott szigorúsággal hajtották végre és olyan családokat is átdobtak az ország határán a biztos pusztulásba, akik már évtizedek óta, vagy nemzedékeken keresztül laktak magyar földön. Mivel a harctérről hazatérő tisztjeink az ottani zsidóirtás tényeit igazolták, közöttük különösképpen egyik közeli barátomnak a fia, aki idegösszeroppanásban éppen azért került haza, mert nem tudta nézni az ott lejátszódó jeleneteket, kihallgatást kértem a kormányzó úrtól és olyan utasítást kértem a belügyminiszter számára, amelyek az emberiesség szempontjait teljes mértékben érvényesítik. Ugyanakkor megjelentem az akkori belügyminiszternél: Keresztes-Fischer Ferencnél és elmondtam neki, hogy nekem majd — a háború után — bármelyik félé is legyen a győzelem — be kell számolnom többek között arról is, hogy Magyarországon milyen volt a zsidók helyzete. Természetesen, ha olyan dolgokat kellene mondanom, melyek hazámra árnyékot vetnek, inkább hivatali állásom-

tól válnék meg, mintsem hazám ellen éppen én tegyek bizonyságot. Arra kértem őt, intézkedjék, hogy felemelt fővel és jó lelkiismerettel szólalhassak meg bármely külföldi nemzetközi egyházi testület, vagy egyesület előtt. Úgy tudom, hogy a visszaélések azonnal megszűntek és sok ember megnyerte az életet. Csak a helyszűke miatt nem sorolom fel azoknak a nevét, akiknek — saját bevallásuk szerint — életét mentette meg sokszor nagyon nehéz fáradozásom."[140]

Az előzőekben ismertetett tények alapján nem szorul bővebb részletezésre a följegyzésben foglaltak és a valóságos események közti eltérés, valamint a vázolt kép erősen tendenciózus jellege. Vitathatatlan, hogy a pro memoria által jelzett időpontban, ami bizonyíthatóan megfelel Weiss Edith és Ravasz találkozójának, deportálás már nem volt. Így Weiss Edith avégből kereshette föl Ravasz Lászlót, hogy a kevés életben maradt kitoloncoltnak a határon való beengedése és esetleg még a menekülteknek segédkezet nyújtókat büntető jogszabály mérséklése érdekében kérje őt közbenjárásra. Az események menetének vehemenciáját ismerve, különben sem valószínű, hogy Ravasz fellépése önmagában véve elérhette volna a deportálás felfüggesztését. A püspök itt említett intervenciójáról egyébként más helyről nem tudunk. Közbenjárásának valamilyen formában való megtörténtére látszik viszont utalni, hogy a Slachta és társai által készített (Ravaszhoz feltételezhetően Weiss Edith által eljuttatott) jelentésnek a belügyminisztert kritizáló része át van húzva. Nem kizárt, hogy Ravasz taktikai meggondolásból e szakasz kihagyásával másoltatta le a szöveget s így juttatta el azt interveniálása illusztrációja céljából illetékes hely[ek]re, talán magához a belügyminiszterhez is. Azt is tudjuk, hogy Ravasz Weiss Edith látogatása után kapcsolatba lépett Cavallier Józseffel, aki Slachtával együttműködve szintén sokat fáradozott a deportálás üldözötteiért. A bárónő Ravaszhoz írt leveleit és a tőle való dokumentumokat tartalmazó borítékra a püspök sajátkezűleg azt jegyezte fel, hogy „a választ" — ami előttünk ismeretlen — személyesen adja meg Cavalliernek.[141] Gyanítható arról van szó, hogy Ravasz Cavallierrel hangolhatta össze megteendő lépéseit, melyekkel talán ő is hozzájárult a hazatérni szándékozókkal szembeni kíméletlen és elutasító bánásmód enyhítéséhez.[142]

JEGYZETEK

A jegyzetekben (a tanulmányunk elején feltüntetettek mellett) az alábi rövidítéseket használjuk:

MZsL = Magyar Zsidó Levéltár
MZsTM = Magyar Zsidók Társadalmi Munkabizottsága
OL = Magyar Országos Levéltár
PH = Pásztor József hagyatéka
Ráday L. = A Dunamelléki Ref. Egyházkerület Ráday Levéltára

1 Hét oldalas géppel írt előadás (?), é. n., anonim: MZsL PH. Pásztor személyét illetően ld. a 27. sz. jegyz.

2 A „külföldieknek a magyar korona országai területén való lakhatásáról" rendelkező 1903: V. tc. módosításáról szóló 200 000/1925. Bm. sz. rendelettel szerveztetett meg a működését 1925. VI. 1-én megkezdő Külföldieket Ellenőrző Hivatal, mely akkor még nem volt országos jellegű és a budapesti rendőrfőkapitányság felügyelete alatt állott. Az 1903: V. tc-ket módosító 1930: XXVIII. tc. 2. §-a ellenben már országos központi szerv felállításáról intézkedett. Így jött létre 1931. II. 1-vel a KEOKH létrehozását elrendelő tc. és annak végrehajtása tárgyában kiadott 100 000/1930. Bm. sz. rendelet. (Geyer állítása, hogy a KEOKH felállításáról intézkedő törvényjavaslat bizalmas végrehajtási utasítását Scitovszky Béla belügyminiszter megbízásából Pásztóy Ámon miniszteri titkár fogalmazta volna, nem bizonyítható. Ld. Geyer Arthur: Az első ma-

gyarországi deportálás. *Új Élet Naptár*. 1960—61. 75.) A KEOKH — a belügyminiszternek alárendelve, de annak jogkörét gyakorolva — intézkedett ettől fogva az országban tartózkodó külföldiek ügyeiben, vidéken másodfokon, Budapest területére vonatkozólag pedig kizárólagos jogkörrel. Később több KEOKH-kirendeltséget is fölállítottak (1940-től a következő helyeken voltak ilyen hivatalok: Esztergom, Kassa, Máramarossziget, Kolozsvár, Csikszereda, Munkács, Újvidék, Nagyvárad).

3 Kőrösmező: az egykori Máramaros vármegye Rahói járásában, ma: Jaszinya (SZU).

4 Az ún. numerus clausus törvény, az 1920: XXV. tc. „a tudományegyetemekre, a műegyetemre, a budapesti egyetemi közgazdaságtudományi karra és a jogakadémiákra való beiratkozás szabályozásáról" (életbe lépett 1920. IX. 26-án), mely nevezett tanintézményekbe való felvételt egyfelől „nemzethűségi s erkölcsi megbízhatósághoz" kötötte, másrészt „az ország területén lakó egyes népfajokhoz és nemzetiségekhez tartozó ifjak országos arányszáma" figyelembevételével rendelte el.

5 1938: XV. tc. (az ún. I. zsidótörvény) „a társadalmi és a gazdasági élet egyensúlyának hatályosabb biztosításáról". 1939: IV. tc. (az ún. II. zsidótörvény) „a zsidók közéleti és gazdasági térfoglalásának korlátozásáról". 1941: XV. tc. (az ún. III. zsidótörvény) „a házassági jogról szóló 1894: XXXI. tc. kiegészítéséről és módosításáról, valamint az ezzel kapcsolatban szükséges fajvédelmi rendelkezésekről".

6 A 2870/1941. Me. sz. kormányrendelet értelmében 1941. április 16-tól zsidók fegyveres katonai szolgálatot nem teljesíthettek, ehelyett kisegítő munkaszolgálatra vették igénybe őket, melynek során semmiféle tiszti vagy egyéb rangfokozatot nem nyerhettek. Ezt megelőzően az 1939: IV. tc. 5. §-a alapján diszkrimináltattak — enyhébb formában — a hadseregben.

7 A zsidótörvények okozta gazdaságilag-szociálisan hátrányos következményeken kívül különféle közigazgatási megkülönböztetéseket is el kellett szenvedniök. „Egyre sűrűbben indulnak közigazgatási eljárások is hittestvéreink ellen, de sűrűn történnek ... olyan intézkedések [is], amelyek nemcsak a zsidó árusokat tiltják ki a piacról, hanem a zsidóknak a nyílt piacon való vásárlási lehetőséget is eltiltják vagy korlátozzák, sőt ... egyes helységekben a zsidók szabad mozgását is korlátozzák bizonyos útvonalakon, sétatereken, sőt onnan egyenesen ki is tiltották őket" — számol be a helyzetről Stern Samu hitközségi elnök a PIH 1941. augusztus 31-i közgyűlésén. (*Képes Családi Lapok*, 1941. [62. évf.] szeptember 7.) „Számos vidéki alsófokú ... hatóság valósággal rendszert csinál abból, hogy az érvényes törvényeket és rendeleteket a zsidóság kárára megszegje. Előfordult, hogy zsidónak nem adtak élelmiszerjegyet, másutt elkobozták rádiókészülékét, egyes helyeken a munkatáborba behívottak feleségei nem kapják meg a családi segítséget, sok helyütt egyáltalán nem, vagy csak igen nagy huza-vonával adnak ki zsidónak okiratot. Sok helyütt a zsidó alkalmazottak kényszerű elbocsátását a törvény által engedélyezett százalékon túlmenően és idő előtt hajtják végre. A törvény életbe lépése után igen sok szükségleti cikk árusítását kötötték utólagos engedélyhez és a zsidókat az engedélyek köréből kizárták (fa, szén, liszt, cukor, petróleum, zománc-edény, cipő stb.). Nyomást gyakorolnak immáron magáncégekre is, hogy bocsássák el minden zsidó, illetőleg zsidó származású alkalmazottjukat." — olvasható egy anonim feljegyzésben. (Ráday L. A/1/b—2571/1941.) Nem ritkák a fizikai atrocitások sem. Ilyen volt például az 1941-es toronyai (Máramaros vm.) eset, ahol egy katonai osztag behatolt három rokon zsidó család házába, kihurcolták őket a határba s mindőjüket megölték. Az ügy szemtanúját, aki a látottakat elmesélte, a nyílt utcán fényes nappal lelőtték. A toronyai zsidók erre mind elmenekültek. Közben az illetékes hatóságoknál a vizsgálat során megnevezett tanúkat „rémhírterjesztés" vádjával perbe fogták. („Emlékeztetőül" — anonim feljegyzés: MZsL PH).

8 Szimptomatikus, hogy a 4 kötetes Magyarország történeti kronológiája (Bp. 1983.) nem tesz róla említést. Meglepő viszont, hogy egyebek mellett Nagybaczoni Nagy Vilmos sem ír róla memoárjában (*Végzetes esztendők*. Bp. 1986[2]).

9 Pl.: Tizenkétezer galíciai zsidót távolítottak el az ország területéről. *Pesti Újság*, 1941. (3. évf.) augusztus 4. (A Budapesten lefolytatott „galiciáner"-begyűjtő razziákról ld. még a *Pesti Újság* július 19., 21., 22., augusztus 6., 9., 11. és 13. számait, valamint a *Függetlenség* 34. sz. jegyzet alatti cikkeit.) Zsidó részről tudomásunk szerint csak a Lévai Jenő szerkesztette *Képes Családi Lapok* tapintatos fogalmazású írásai foglalkoztak az eseménnyel: 1941. (62. évf.) 28., 29. és 30. sz. (Megtalálható még: Lévai Jenő [szerk.]: ... védelmünkben! Bp. 1942. 148—158.), valamint Stern Samu óvatos stílusú elnöki beszéde a PIH 1941. augusztus 31-i közgyűlésén (közli: *Képes Családi Lapok*, 1941. [62. évf.] 34. sz. = Lévai i. m. 15—27.)

10 Geyer i. m. (2. sz. jegyz.) 75—82.

11 Braham, Randolph L.: *The Kamenets Podolsk and Délvidék Massacres: Prelude to the Holocaust in Hungary*. (*Yad Vashem Studies*, vol. IX. Jerusalem, 1973. 133—156.)

12 Széll József és Werth Henrik voltak szállásadói az ukrajnai haláltábornak. *Kis Újság*, 1945. IV. 28.; Palásti László: Keokh ... *Képes Figyelő*, 1946. (2. évf.) 5—7. sz.; (-nyi): Hogyan szökött meg a tárgyalás elől Pásztóy Ámon, a KEOKH vezetője? *Képes Figyelő*, 1946. (2. évf.) 36. sz.;

Palásti László: Kamenyec-Podolski ... *Képes Figyelő*, 1947. (3. évf.) 35. sz.; Megdöbbentő helyszíni „tudósítás" 1500 tarkólövésről. Hogyan végezték ki Gaisin galiciai faluban a KEOKH áldozatait? *Igaz Szó*, 1947. (3. évf.) 37. sz.; Elfogták Pásztóy Ámont, a KEOKH hírhedt vezetőjét. *Hírlap*, 1948. (3. évf.) I. 10.; Pásztóy Ámon, a deportálások kezdeményezője. *Új Élet*, 1948. (4. évf.) I. 15.; Palásti László: Ámonkám! ... *Képes Figyelő*, 1948. (4. évf.) 6. sz.; Borbély József: Batizfalvy és Túrvölgyi. *Képes Figyelő*, 1948. (4. évf.) 20. sz.; Zsolt Béla: A bankár dollárhagyatéka. *Haladás*, 1948. (4. évf.) 36. sz.; Palásti László: „Vádolom Pásztóy Ámont tizenkétezer ember halálért!..." *Képes Figyelő*, 1949. (5. évf.) VI. 4.

13 Az általunk ismert munkák: Saly Dezső: *Szigorúan bizalmas!* Bp. 1945. 380. köv.; Vihar Béla: *Sárga könyv*. Bp. 1945. 11—14.; Lévai Jenő: *Fekete könyv*. Bp. 1946. 60. köv., 279. köv.; Cavallier József: A püspöki kar és a Magyar Szent Kereszt Egyesület embervédő munkája. (Ld.: Meszlényi Antal [szerk.]: *A Magyar katholikus egyház és az emberi jogok védelme*. Bp. 1947. 148—168.) Bibó István: Zsidókérdés Magyarországon 1944 után. *Válasz*, 1948. (8. évf.) 778—877. (Legutóbb: Bibó: *Válogatott tanulmányok*. Bp. 1986. II. 621—797.); Lévai Jenő: Zsidósors Magyarországon, Bp. 1948. 40—42.; Karsai Elek: *A budai Vártól a Gyepűig*. Bp. 1965. 29—31.; Hollós Ervin: *Rendőrség, csendőrség, VKF—2*. Bp. 1971. 235. köv.; Magyarország Története 8/2. Bp. 1978. 1071.; Hausner Gideon: Ítélet Jeruzsálemben. Bp. 1984. 124. köv., 195. köv.; Majsai Tamás: Deportálás — 1941. Új Ember, 1985. (41. évf.) 4. sz.; Reviczky Ádám: Vesztes háborúk — megnyert csaták. Bp. 1985. 355—362.

14 Gazdag bibliográfiát nyújt Juhász Gyula: *Magyarország külpolitikája, 1919—1945*. Bp. 1975. és a *Magyarország Története* 8/2. Bp. 1978.

15 „Az alapelvet, amelynek alapján a ‚KEOKH' a revíziót végzi, teljes mértékben jogosultnak ismerjük el. ... Nem vonjuk kétségbe azt sem, hogy súlyos hibát követett el az, aki bármilyen okból elmulasztotta megszerezni magyar állampolgárságát, holott Magyarország területén él és magyar kenyeret eszik." (*Képes Családi Lapok* 1941. [62. évf.] 30. sz.)

16 Geyer i. m. 75. Geyernek a Hatóság történetével kapcsolatos egyéb fejtegetéseit azok dokumentálatlansága és ellenőrizhetetlensége miatt nem követjük.

17 Pásztóy Ámon: 1941-ben a belügyminisztérium VII., közbiztonsági osztályának vezetője, korábban ő irányította az ennek alosztályát képező KEOKH-ot, 1937-ig helyettes vezetője volt, majd 1941 júliusáig vezetője. Pásztóynak a KEOKH feletti befolyása új beosztása ellenére sem csökkent, a népbírósági adatok szerint vitathatatlan a kőrösmezei deportálásban vitt személyes felelőssége. A népbíróság ezért 1949-ben halálra ítélte. (Pásztóy korábbi neve Polczer Ámon volt, és nem Polczer Antal, mint néhány munkában olvasható.)

18 Illetve Pásztóy egy másik fogalmazási verziója szerint: az a tény, hogy „ezen szomszédos államokban a zsidókérdés véglegesen még nem oldatott meg..." (OL K 148: belügyminisztérium, elnöki iratok, 1084. cs. 4. tétel; a kőrösmezei kitelepítésre vonatkozó adatok részét képezik „a zsidókérdés megoldására vonatkozólag a belügyi tárca ügykörében 1938. óta tett intézkedésekről" című, Bárdossy László miniszterelnök felkérésére készített, fenti jelzet alatti tájékoztatónak.)

19 OL K 148-1084-4.

20 Uo.

21 A 100 000/1930. Bm. sz. rendelet 4. §-a szerint ugyanis kivételes esetben a vízumot „a határátkelőhely rendőrhatósága (ú. m. rendőrkapitányság, határszéli rendőrkirendeltség, révkirendeltség), valamint átruházott hatáskörben a ...m. kir. vámőrség is megadhatja, illetőleg utólagos láttamozás kötelezettsége mellett a külföldit bebocsáthatja."

22 Belügyminisztériumi beszámoló az 1940-es évről. OL K 148-1084-4.

23 Az 1939: IV. tc. 3. §-ában foglaltak alapján „honosítás, házasságkötés vagy törvényesítés által zsidó magyar állampolgárságot nem szerezhet", a belügyminiszter pedig felhatalmaztatik, hogy hatálytalanítsa „az 1914. évi július hó 1. napja után magyar állampolgárrá lett annak a zsidónak honosítását (visszahonosítását), akit életviszonyai nem utalnak rá arra, hogy az ország területén maradjon." Ezen túlmenően a „zsidók visszahonosítására vonatkozólag az a bizalmas utasítás, hogy az ilyen irányú kérelmeket általában el kell utasítani. Ugyanez az eljárás az 1939 évi XIII. tc. alapján bejelentett állampolgárság fenntartási ügyekben." (OL K 148-1084-4.)

24 OL K 148-1084-4.

25 Uo.; A KEOKH hivatalos kimutatása szerint 1940-ben 2436 zsidót távolítottak el az országból. (Forráshoz ld. 77/a sz. jegyz.) — Siménfalvy Sándor: minisztériumi osztálytanácsos, ezredes, a Kettős Vérszövetség egyik vezetője. 1941-ben Pásztóy utódaként irányította a KEOKH-t.

26 Az internáló táborok és toloncházak története tudomásunk szerint máig feltáratlan. Az itt közölt a PH-ban föllelt különböző jelentésekre és szórványos utalásokra támaszkodik, szuggerált kronológiai sorrendjük igazolásra szorul.

27 1938 februárjában alakult meg és áprilisában kezdte el munkáját a Pesti Izraelita Hitközség és Pesti Chevra Kadisa Pártfogó Irodája, ami még ez év novemberében a Magyarországi Izraeliták Országos Irodája, az Autonom Orthodox Izraelita Hitfelekezet Központi Irodája, a Statusquo Hit-

községek Szövetsége és a Magyar Cionista Szövetség közös szerveként Magyar Izraeliták Pártfogó Irodája néven országos intézménnyé bővült. Célkitűzése a zsidótörvények és egyéb intézkedések folytán sújtott magyarországi, valamint a külföldről ide menekült és az ország területéről külföldre vándorolni szándékozó zsidók védelme és megsegítése. 1939-ben létrehozták az OMZSÁ-t, melynek feladata volt gondoskodni azoknak az anyagi előfeltételeknek az előteremtéséről, amelyek a MIPI zavartalan munkájának folytatását biztosítják. A MIPI 1944-ben a Magyarországi Zsidók Szövetsége Szociális Osztályaként működött (magába olvasztva az OMZSÁ-t is). Központja 1939-től a Budapest VII. ker. Bethlen Gábor tér 2. Munkáját a körzeti pártfogó irodák felállításával kiépített hálózaton keresztül végezte. Működésének kezdeti szakaszában eredményesen törekedett a külföldi patronázskapcsolatok kiépítésére. Tevékenységi köre az idő előrehaladtával és a változott feladatoknak megfelelően bővült, illetve módosult. Ennek főbb területei: szociális és népjóléti segélynyújtás, családvédelem, munkaalkalmak keresése, menekültek, internáltak, illetve ezek hozzátartozóinak felkarolása, jogsegélyszolgálat, hontalansági és állampolgársági ügyek intézése, kivándorlás elősegítése, nevelés, tanoncképzés, különböző tanfolyamok szervezése. A MIPI elnökei Stern Samu, a MIOI elnöke és Kahan Frankl Samu, az Orthodox Központi Iroda elnöke, ügyvezetője Székely Imre, majd Polgár György, az ő 1942-ben bekövetkezett halála után pedig Földes István voltak. Kiemelkedő szerepet játszott a Pártfogó Iroda életében Pásztor József, kereskedelmi iskolai tanár, aki — Eppler Sándor utódaként — 1942 júliusától a MIPI és az OMZSA főtitkári minőségében irányította a feladatok végzését.

28 PIH 1941. évi jelentése: MZsL PH.

29 A MIPI végrehajtóbizottsága 1942. december 15-i ülésének jegyzőkönyve, 2. o.: MZsL PH.

30 1941-re ez a veszély gyakorlatilag mintegy 50 000 embert fenyegetett. (Anonim feljegyzés a Weiss Edith bárónő által Ravasz László püspökhöz juttatott iratok között, Ráday L. A/1/b—2571/1941.)

31 A MIPI 1939. május 15-én kelt II. sz. tájékoztatója, 6. o.; MZsL PH.

32 *Pesti Újság* i. h. (ld. 9. sz. jegyz.)

33 Ld. pl.: Mi az igazság a galíciai beszivárgás körül? *Képes Családi Lapok*, 1941. (62. évf.) 28. sz.

34 A 33. sz. jegyzetben idézett cikk statisztikai adatokkal mutatja ki a beszivárgások számának minimális voltát, majd így zárja az írást: ezek az adatok „beszélnek önmagukért s a galíciainak mondott magyar zsidókért!" A *Függetlenség* reakciójára (M. L.: „Magyar zsidók" és galiciánerek. 1941. [9. évf.] VII. 27.) egy „magyar zsidó" által adott válaszra (ld.: Válasz egy „magyar zsidónak". *Függetlenség*, 1941. [9. évf.] VIII. 3.), melyben a „magyar zsidó" a zsidóság „java" részének magyar- és nemzethűségét igyekszik védelmébe venni, így replikázik az írás (ld. előbbi cikket) szerzője: „Ezeket sajnáljuk, de minden sajnálat ellenére nem adhatunk felmentést nekik azokért, akik vétkeztek ... és akiknek ők is cinkosai voltak, ... amikor nem tagadták meg őket idejekorán. Most már későn van. Az idő elmúlt. Most már az ártatlannak is viselni kell a felelősséget azért, amit az ártók elkövettek a magyar nemzet ellen."

35 Kivonatok különböző blankettáris internáló határozatokból: „Nevezettnek a község területén való tartózkodása közrend és közbiztonság, valamint fontos államérdek szempontjából aggályos, gazdasági okokból káros." (Dunaszerdahely); „Alaposan gyanítható, hogy nehezen ellenőrizhető módon különböző, az állam és nemzet érdekét messzemenően veszélyeztető álhíreket és kombinációkat vet a köztudatba." (Léva); „A lefolytatott nyomozás adatai szerint fentnevezettnek állandó és nemzetgazdaság szempontjából hasznosnak minősíthető foglalkozása nincsen, minek folytán feltehető, hogy zsidó fajú lévén, politikailag és gazdaságilag káros tevékenységet fejthet ki. Ilyenformán nevezett ellen a fenti intézkedést mint preventív intézkedést alkalmaznom kellett." (Léva); „Az illető zsidófajú egyénről alaposan gyanítható, hogy Szovjetoroszország propagandarádió-híradásait hallgatva, az onnan nyert alaptalan és tendenciózus hírek feltételezhető terjesztésével az ország érdekeit nagymértékben veszélyezteti és ezáltal a köz biztonsági érdekeit sérti." (Hatvan) (Ráday L. A/1/b—2571/1944.)

36 Anonim levél, 1938. november 22. MZsL PH.

37 Zadjeli Slachta Margit 1884-ben született Kassán, ahol tanítói oklevelet szerzett, majd Kalocsán, Győrött és Budapesten folytatott tanárképző tanulmányokat. 1906-ban Berlinben munkásnevelő tanfolyamon vett részt. 1908-ban, lemondva tanári állásáról, belépett a Farkas Edit vezette Szociális Missziótársulatba és a szociális munkának szentelte életét. 1919-ben megszervezte a Keresztény Női Tábort (más néven: Katholikus Női Párt). 1920-beválasztották az országgyűlésbe, annak első női képviselőjeként, ahol 1922-ig képviselősködött. Felszólalásainak fő témája a gyermek-, nő- és családvédelem volt. 1923-ban, kiválva a Missziótársulatból, megalakította a Szociális Testvérek Társaságát, melynek — saját fogalmazása szerinti — célkitűzése, hogy „a közélet porondjára állítson olyan szellemi munkásokat, akiknek hivatásbeli feladata, hogy katolikus közérdekeket, a család, a nő és a gyermek ideiglenes és örök boldogságának érdekét képviselje..." 1928-ban a következő jellemvonásokkal rajzolta meg a szocialis testvér ideálját: jellemszilárdság, tudatosság, szabadlelkűség, önzetlenség, igénytelenség, becsületes nyíltság, tör-

vény- és tekintélytisztelet, életrevalóság. A 20-as évek, a nagy ínség idején a testvéreket a jobb helyzetben lévő külföldre küldi dolgozni és kollektálni, ami alapjává is lett a Társaság külföldi körzeteinek. Ő maga is hosszabb időt töltött az USA-ban, ahonnan 1927-ben tért haza.1937-ben létrehozta a Katholikus Női Szociális képzőt. — Slachta Margit a 30-as évek második felében a leghatározottabban fordult szembe a hitleri ideológiával. „Világnézeti credo"-jával a keresztény alapigazságokat hangsúlyozta a neopaganizmussal szemben. „Felháborodottan nyilatkozott arról, hogy a fasiszta szlovák állam vezetőit, a katholikus lelkész Tisot és a ‚napi áldozó' Machot nem közösíti ki az egyház." Mentette az üldözötteket, köztük elsőrenden a zsidókat. 1944-ben megnyitotta előttük a társulati házakat, többezer ember életét mentve meg ezzel, „mert ha az úr Jézus most köztünk élne, mellékük állna. Nekünk is így kell tennünk." Tagja volt a Szent Kereszt Egyesületen belül a zsidótörvények által sújtott konvertiták védelmére 1939. X. 3-án alakított püspökkari bizottságnak. A jeruzsálemi Jád Vásém önfeláldozó magatartása elismeréséül a legmagasabb kitüntetéssel, az Igazak Ligetében való emlékfaültetés jogával ajándékozta meg. A háború után újból képviselővé választották, 1945—1948-ig volt a parlament tagja. 1949-ben emigrált. 1974-ben Buffalóban bekövetkezett haláláig, főként a társulati ténykedés töltötte ki életét. Ld. Palkó Magda: Slachta Margit (= *Politikuspályák*. Bp. 1984. 146—154.); Palágyi Natália: *Zadjeli S. M. a Szociális Testvérek Társaságának alapítója, 1884—1974*. é.n. (ugyanaez bővített formában: *A Szív*, 1976/2—8. sz.)

38 OL K 429: Kozma-iratok, 34. sz. 87. t. További dokumentumokat őriz Mona Ilona, a Szociális Testvérek Társasága testvérnője. A történetekhez ld. még: Majsai Tamás: Slachta Margit fellépése Csikszeredából kiutasított zsidók érdekében (Bp. 1985., kézirat); Tilkovszky Lóránt: *Revízió és nemzetiségpolitika Magyarországon. 1938—1941*. Bp. 1967. (Tilkovszkynak a kitelepítettek számára vonatkozó adatai, hivatkozott forrása miatt, csak részben felelnek meg a valóságnak.)

39 Pásztor József jelentése 1940. december 8-i munkácsi útjáról, 1940. december 9. MZsL PH.

40 Polgár György, a PIH elnökhelyettese, a MIPI és az OMZSA ügyvezető elnöke.

41 A MIPI 1940. évi tevékenységéről készített összefoglaló jelentés fogalmazványa: MZsL PH. A változást jelzi a következő idézet is: „Az 1940. évvel szemben a menekülteknek költségei lényeges emelkedést mutattak, ami a nyomor és szükség nagymérvű emelkedését jelenti." (MIPI Menekülttelepek Gazdasági Gondnokságának jelentése, 1942. március 8.: MZsL PH)

42 A MZsTM határozati javaslata, 1940. november 4., 6. lap: MZsL PH.

43 Beszámoló a MIPI-nek 1939 júniusától 1940. június végéig terjedő egy évi működéséről, 11. o.: MZsL PH.

44 A PIH 1941. évi jelentése: MZsL PH. (Joint Distribution Committee: 1914-ben alapították rászoruló zsidók segélyezésére. A MIPI munkáját is támogatta, különösen a kezdeti években.)

45 Részleges beszámoló a MIPI és OMZsA elnöki tanácsa és országos végrehajtó bizottsága tanácskozásairól, 1942 (?): MZsL PH.

46 A PIH 1941. évi jelentése: MZsL PH.

47 Pásztor József: Kárpátalja zsidó problémái c., a cenzúra által közlésre nem engedélyezett cikkének kézirata, 3. lap 1941. MZsL PH.

48 A 3380/1940. Me. sz. rendelet által 1941. március 31-ével életbe léptetett kárpátaljai iparrevízió, valamint a zsidótörvények alkalmazásával kapcsolatos egyéb rendelkezések méginkább alásták az egyébként is nyomorúságos tömeg életszínvonalát. Ennek folytán — egy korabeli tanulmány adatai szerint — több mint 15 000 család (kb. 75—80 000 ember, a kárpátaljai zsidóság 2/3 része) létalapját vették el.

49 MIPI végrehajtó bizottsági ülésének jegyzőkönyve, 1941. szeptember 2.: MZsL PH.

50 Pro memoria a ricsei, csörgői, garanyi menekülttáborokban lévők helyzetének javítása ügyében, 1942. július, 4. lap: MZsL PH.

51 OL K 148-1084-4.

52 Kozma Miklós (1884—1941): alezredes, Szegeden 1919—20-ban Horthy katonai kabinetirodájának ún. védelmi és propaganda apparátusát irányította. 1920—35 és 1937—39 között az MTI illetve a Rádió elnöke. 1934-től felsőházi tag, 1935—1937-ig belügyminiszter, 1939—1941-ben Kárpátalja kormányzói biztosa.

53 Előadás Kárpátalja helyzetéről címmel, 1941. május 1-én: OL K 429-33-4. Ezzel együtt kétségtelennek látszik, hogy Kozma a zsidókérdésben a mérsékelt álláspontot képviselők táborához hajlott, amit szélsőségesebb ellenfelei hevesen szóvá is tettek. Mutatja ezt kormányzói biztosi hivatala elfoglalásakor tartott beszéde is, melyben úgy nyilatkozott, hogy „a zsidókérdésben hozott törvényeket és rendeleteket, valamint a kormány politikáját teljes mértékben érvényesíteni fogom, de nem tűrnék el esetleges egyéni akciókat." (OL K 429-33-4.) Idevonatkozó magatartását nyilván meghatározta az a rá egyébként is jellemző attitüd, hogy a politikai érdekeknek döntő jelentőséget tulajdonított. Jellemző egy protekciós úton rajta keresztül elhelyezkedést kereső zsidó ügyében írt válasza: „Ezt nem engedi meg a politikum [ti. hogy támogatást nyújtson] ... ilyen esetben a látszatok még a lényegnél is lényegesebbek." (OL K 429-34-2/11.)

Mégis túlzónak tartjuk azt a felfogást, hogy Kozma csak a körülmények és zsidó családi „beütésé"-nek kényszere folytán volt a zsidókkal szembeni kemény kéz politikájának híve, illetve, hogy emiatt tűrte volna el és csak hallgatólagosan a kőrösmezei eseményeket. (Kozma származási problémáira utal Karsai Elek: *„fegyvertelen álltak az aknamezőkön..."* Bp. 1962. CIX—CX. Megerősíti e feltételezést egy másik adat is, mely szerint egy, tőle iparengedély ügyében támogatást kérő zsidó szerint az ő apja és Kozma apja édes unokatestvérek voltak. Levelét egyébként Kozma „elvi okokból nem teljesíthető"-ként válaszoltatja meg titkárával. OL K 429-35-507.) Nézetünk szerint Kozma mérséklete abban jelentkezett, hogy a zsidókérdé brutális megoldási formáival nem rokonszenvezett. Ez azonban nem jelentett különösebb szems léletbeli eltérést, amiből a kérdést elodázni óhajtó magatartást vélhetnénk felfedezhetőnek. Egymás, már egyáltalán nem politikusi, hanem spontán reakciója nem sok kétséget hagy efelől: „Nem tudom, hogy képzeli valaki, hogy százezernél több kárpátaljai zsidót ellenőrizni lehessen ... Minél jobban ütjük őket, annál vadabb híreket terjesztenek. ... Nagyon örülnék, ha ki lehetne őket valahova vándoroltatni, de egyelőre nem lehet." (OL K 429-36-830). Cs. Szabó László ellenében is (Ld. Huszár Tibor: *Beszélgetések*. Bp. 1983. 19.) messzemenően kérdésesnek látjuk továbbá, hogy Kozma, mint állítólag panaszolta, nem léphetett közbe annak érdekében, hogy legalább mérsékeljék a deportálás visszaéléseit Kárpátalján. Az *Iratok* közt a 19. sz. alatt közölt dokumentum azt mutatja, hogy Kozma a saját fennhatósága alatti területeken a deportálásra vonatkozó belügyminiszteri rendeletet szigorító intézkedéseket léptetett életbe, illetve fogadott el. Jellemzőnek tekinthető itt továbbá a *Képes Családi Lapok* 33. sz. jegyzet alatti cikkére adott reakció a kormánypárti Függetlenségben (1941. [9. évf.] VII. 27., ld.: 34. sz. jegyz.): a magyarság szívből reméli, „hogy a beszivárgott galiciánerek sorsát büszkén vállalják a magyar zsidók. Még akkor is, ha ez a sors egyet jelent majd a — kitelepítéssel."

54 572 224/14./1941. Honv. min. sz. OL K 150/VII—8.

55 OL K 148-1084-4.

56 Geyer, i. m. 76.

57 Hollós, i. m. 235.; Lévai: *Zsidósors*, 41.

58 Újszászy István vezérőrnagynak a belügyminisztérium irattárában lévő idevonatkozó feljegyzését idézi Hollós, i. m. 236.

59 Ld.: Lévai, i. m. 41. Geyer, i. m. 76.; Reviczky, i. m. 358.; Ezzel ellentétes képet ad például Karsay: *A budai Vártól* ... 30. Sokat mondó ebben a vonatkozásban a Vezérkari Főnökség 1941. augusztus 8-án kelt jelentése, amelyben Keresztes-Fischert értesíti, „hogy a Kárpát-csoportparancsnokság jelentése alapján a galíciai zsidók áttelepítését a németek nem akadályozzák" (OL K 150 VII—8. 261093/1941.), illetve, hogy később ő rendelte el — immár érdekes módon mint olyan, akinek erre mégiscsak van pouvoirja — az akció leállítását. Keresztes-Fischer föltehetően a kitelepítés során elkövetett visszaélésekkel és a zsidókra a határon túl váró, kezdetben talán valóban nem minden vonatkozásában ismert és feltételezett bánásmóddal nem érthetett maradéktalanul egyet.

60 A felhívást közli: *Képes Családi Lapok* 1941. (62. évf.) 28. sz. (ugyanez: Lévai: ... *védelmünkben!* 148 köv.) A szöveg érdekessége, hogy azokról beszél, „akik Galíciába kívánnak átköltözni".

61 Palásti: „Vádolom Pásztóy Ámont ..." *Képes Figyelő* 1949. (5. évf.) június 4.

62 Ld. *Képes Családi Lapok*, 1941. (62. évf.) 28. sz.

63 Cavallier József — utólagosan alá nem támasztható — véleménye szerint: „amidőn a KEOKH Siménfalvy Sándor személyében új vezetőt kapott, a helyzet sokkal jobbra fordult, mert ez a magasrangú tisztviselő szíve mélyén helytelenítette a zsidókkal való bánásmódot, ahol csak lehetett kezére járt a katholikus és zsidó szervezeteknek." (I. m. 156.)

64 Palásti: KEOKH ... *Képes Figyelő* 1946. (2. évf.) 6. sz. A rendelet szövege nem áll rendelkezésünkre, tartalmát Slachta Margitnak és társainak jelentése (ld. *Iratok* 19. sz.), valamint Geyer már említett dolgozata és az imént citált rendelet szövege alapján rekonstruálhatjuk.

65 Ld. *Iratok* 19. sz.

66 Mások véleménye szerint Batizfalvy volt az, aki (mint a Kőrösmezőre toloncoltak személyi iratainak ellenőrzésével és az esetleges tévedések felülvizsgálatával is megbízott személy) viszonylagos jóindulattal kezelte a hozzáfordulókat, egyedül azonban képtelen volt minden visszaélést megakadályozni. (Ld. *Iratok* 2. sz.) Batizfalvy 1944-ben Ferenczy csendőralezredes munkatársaként vett részt a deportálásban.

67 Anonim feljegyzés: Ráday L. A/1/b—2571/1941.

68 Uo. — Egykorú feljegyzésekből ismertek a kitelepítés szellemét érzékeltető alábbi részletek. Gyermekes családot vittek el, mert a férj külföldi volt, jóllehet a pár „de jure" nem élt házasságban; kitoloncoltak régen elhunyt házastársa révén annak idején idegen állampolgárságúvá lett egyént, de olyant is, aki magyar állampolgárságát megtartva házasodott külföldre, viszont elvált és hazatelepedett. Az 1944-es viszonyok árnyát vetítette előre az a gyakorlat, hogy az 1939: IV. tc. értelmében, mely külhonos zsidótól házasságkötés esetén is elzárta a magyar állampolgárság megszerzésének jogát, a zsidó felet házastársától elszakítva kitelepítették. Beregdobszán

nyolcgyermekes családot rendben lévő iratok ellenére is elhurcoltak, azzal az indokolással, hogy később igazolták magukat. Kitelepítettek 1848/49-es szabadságharcos honvédleszármazottakat, sokszorosan kitüntetett frontharcosokat, hadiárvákat és özvegyeket, de nem kímélték a munkaszolgálatban lévők hozzátartozóit sem. Nem egy esetben fordult elő, hogy az illető érvényes állampolgársági iratait széttépték, a tulajdonost pedig elhurcolták. Egyes helyeken tömegesen bekérték az igazoló iratokat, majd azokat visszatartva felszólították az immár csak volt tulajdonosokat állampolgárságuk igazolására. (Rosenbaum Miksa beregdubrokai gazdálkodó jelentése, 1941. július 23: MZsL PH; ld. *Iratok* 2—4., 11.. 14., 19. sz.)

69 Az OMZSA elnöki tanácsának 1941. október 5-én tartott ülésén ismertették a következő történetet: „Egy kárpátaljai faluban kidobolták, hogy 850 zsidó közül csak 500 maradhat, 350-et kitelepítenek." Keserves közbenjárással a számot sikerült 150-re mérsékelni. „De ezt a 150-et a zsidóknak maguknak kell kijelölniök saját köreikből. A rabbi összehívta a falu zsidóságát, hogy ezt a szörnyű parancsot teljesítsék. Az öregek azt az ajánlatot tették ..., küldjék őket, ők már leélték életüket, mindegy, hogy milyen sors vár rájuk. A fiatalok tiltakoztak ez ellen. Inkább ők akarnak menni, ők fiatalok, egészségesek ... A vitát nem tudták eldönteni. S ekkor megszólalt a község rabbija s a Talmudra hivatkozva azt mondta: nem szolgáltathatunk ki senkit a szerencsétlenségbe, vigyenek valamennyiönket. S a megrendítő hajnali tanácskozáson szinte lelkesen így döntöttek." (MZsL PH)

70 Megtörtént, hogy mindössze egy-két órát engedélyeztek a csomagolásra és a három napi élelem beszerzésére, a hátra hagyandó vagyon felőli intézkedésre; több helyütt 3—5 napos határidőt szabtak meg az állampolgársági bizonyítvány kérelmezésének folyamatba helyezésére — ami halasztó hatállyal bírt volna a deportálásra-, miközben az illetékes hatóságok több esetben megtagadták az ehhez szükséges okmányok (adózási bizonyítvány stb.) kiszolgálását; más esetben az egymástól formai kérdésekben eltérő (pl. névelírás, Jakab helyett Jakob) iratok hitelességét elvitatva, hivatalos eljárás lefolytatását követelték. (Ld. MZsL PH)

71 Sokakat fizikai állapotra való tekintet nélkül vittek el: terhes és szoptatós anyákat, nyomorékokat, ágyban fekvő lázas betegeket, haldoklókat, 70 éven túllévő aggastyánokat. A Füzesmezőről kitoloncoltak között volt olyan 70 év körüli, 40 fokos lázban szenvedő beteg ember, akinek a dédapja is Magyarországon született. Családokat nemegyszer egymástól szétszakítva dobtak át a határon, úgy, hogy sok esetben soha nem látták viszont egymást. Nagyszőllősről egy 70 év feletti házaspárt szállítottak el három nagykorú, eltartásukról, gondoskodó lányukkal együtt, a férjet azonban, mivel 80%-os rokkant volt (fél lábára teljesen nyomorék), egyedül visszaküldték lakhelyére. Több ízben elvették a deportáltak élelmét. A Husztról kiutasítottak részére utólag eljuttatott táplálékot például elkobozták és szétosztották a környékbeli lakosság között. Előfordult, hogy csak a határig elégséges élelem vitelét engedélyezték. Megtörtént, hogy a gyűjtőtáborba zártakat két napig élelem nélkül hagyták. (Ld. *Iratok* 2—4., 11., 14. és 19. sz., valamint MIPI Ugocsa vármegyei Központjának jelentése, 1941. november 17.: MZsL PH.)

72 Havasalja, 1941-ben hivatalosan Nagytibava, kisközség Máramaros vármegye Rahói járásában.

73 Ld. *Iratok* 19. sz.

74 Ld. *Iratok* 11. sz.

75 Ld. *Iratok* 12. sz. A deportálás Kárpátalján kívül is folyt. A már említett településeken kívül az alábbi helységekről tudunk konkrétan, ahonnan kitelepítésre került sor: Beszterce, Dombó, Dunaszerdahely (37 ember), Karácsonyfalva, Munkács, Majdánka, Nagybánya, Putnok, Sülelmed (6 család), Száldobos, Szeged (19 ember), Técső, Torna, Ungvár határövezete, Verecke, Verhovinabisztra, Hukliva (korábban Zugó), valamint a garanyi és ricsei gyűjtőtáborok.

76 OL K 148-1084-4.

77 Anonim feljegyzés: Ráday L. A/1/b—2571/1941.

77/a „Az országban letelepedett külföldi állampolgárok száma és megoszlása az 1940. évben" tárgyban 60/1/res/1941/VII. c. sz. alatt a honvédelmi miniszter részére „szigorúan bizalmas" megjelöléssel 1941. augusztus 18-án kelt kimutatás adatainak közlésre való szíves átengedését Dov Dinur haifai kutatóprofesszornak köszönöm. — A külföldiek száma nem tartalmazza azt a 12 000 lengyel polgári menekültet, akik többségükben csak átmenetileg tartózkodtak Magyarországon, a tárgyalt időszakban pedig már mindössze 2600 volt közülök az országban.

78 A mezőgazdasági munka ígéretének toposza feltehetően német eredetű, amennyiben a Németországból a keleti területekre deportáltakat is ugyanezzel áltatták; sokan még a munkához szükséges felszereléseket is magukkal vitték. (Hausner, i. m. 120.)

79 Ld. *Iratok* 8. sz.

80 Ld. *Iratok* 20. sz. Korabeli feljegyzés (ld. 77. sz. jegyz.) szerint több hitközséghez is érkeztek hasonló levelek.

81 Anonim feljegyzés: Ráday L. A/1/b—2571/1941.

82 Hausner, i. m. 195.

83 Ld. *Iratok* 21. sz.

84 Hogyan végezték ki Gaisin galíciai faluban a KEOKH áldozatait? *Igaz Szó*, 1947. (3. évf.) 37. sz.
85 Levél Pásztor Józsefhez: 1938. november 22.: MZsL PH.
86 OL K 150: általános iratok, 4529. sz. Visszaemlékezések szerint Pásztóy még ezután is deportáltatott mintegy 70 embert. Ld. Geyer, i. m. 81. köv.: Palásti: Ámonkám!... i. h.
87 Ld. a 77/a sz. jegyzetet. A kitelepítés céljainak összefüggésében nem érdektelen idéznünk a mondat befejezését: „de egyúttal ezzel az eljárással az országra nézve úgy politikailag, közrendészetileg, mint közigazgatásilag amúgy is káros és aggályos külföldi elemek száma viszont igen nagy mértékben csökkenni fog."
88 Utalás arra, hogy a visszaszerzett területek 5 évnél hosszabb ideje ott élő lakossága 1940. augusztus 31-ével automatikusan magyar állampolgárrá lett.
89 OL K 148-1084-4.
90 Az Őslakó és a zsidókérdés. *Az Őslakó* 1941. (4. évf.) 30. sz. (A lap szerkesztője ebben az időben az államraisonnal később szembeforduló R. Vozáry Aladár országgyűlési képviselő volt.)
91 A PIH 1941. évi beszámolójának impuruma: MZsL PH.
92 Belső tájékoztató körlevél. 1942. szeptember 30.: MZsL PH.
93 Feljegyzés a MIPI és az OMZSA elnöki tanácsa és végrehajtó bizottságának üléséről, 1942 (?): MZsL PH.
94 Összefoglaló beszámoló a MIPI 1942. évi munkájáról: MZsL PH. — Egy másik idézet, az előbbivel egyidejű jelentésből: „Elvileg ma az a helyzet, hogy ... deportálás nincsen. Ha azokra a rémségekre gondolunk, melyekben tizennyolcezer hittestvérünknek része volt, valamint az azóta is történt kitelepítésekre, akkor némi megelégedés kell hogy eltöltsön bennünket ... Általános és csoportos kitelepítések most már nem fordulnak elő ... és azt sem tudhatjuk, hogy végleges állapot-e, de örvendenünk kell, hogy idáig eljutottunk." (A MIPI végrehajtó bizottsága 1942. december 15-i ülésének jegyzőkönyve 4. lap: MZsL PH.)
95 Dr. Weiss Endre jelentése az OMZSA elnöki tanácsának és a MIPI végrehajtó bizottságának, 1941. december 9.: MZsL PH.
96 A MIPI jogügyi osztályának jelentése az 1942. évről: MZsL PH.
97 Jelentés a MIPI-nak, 1942. március 26: uo.
98 A hivatkozási alap a 8130/1939 Me. sz. rendelet 1. §-a 1. bekezdés b. pontja azzal indokolja a kitilthatóságot, hogy az érintettek „határsávban való tartózkodása veszélyezteti a honvédelem érdekeit és az állambiztonság szempontjából káros." (Bővebben ld. MAJSAI i. m.)
99 A MIPI végrehajtó bizottsága 1942. december 15-i közgyűlésének jegyzőkönyve 4—5. lap: MZsL PH.
100 Cavallier József (1891—1970) újságíró, szerkesztő, a filozófiai és biológiai tudományok kiváló művelője. Megalakulásától, 1939 decemberétől főtitkára a Magyar Szent Kereszt Egyesületen belül a zsidó származású katolikusok megsegítésére létesített egyházi-világi püspökkari bizottságnak, 1940 decemberétől — főtitkári tiszte megtartásával — az Egyesület világi elnöke is egy személyben. A zsidóüldözések idején az egyházi mentőmunka egyik legmarkánsabb egyénisége.
101 Báró Kornfeld Móric alapította 1939 elején, tagjai önként jelentkezett konvertiták voltak. Ennek keretén belül létesítetett még ugyanezen év végén a zsidótörvények által sújtott áttértek támogatását szolgálni kívánó „egyházi és világi férfiakból álló bizottság". Elnöke a szervezési munkálatokat vezető gróf Zichy Gyula kalocsai érsek lett, halála után, 1942-től pedig báró Apor Vilmos győri megyéspüspök vette át e tisztet. Főtitkára Cavallier József volt. Magának a Magyar Szent Kereszt Egyesületnek egyházi elnöke Almásy József, 1944-től Jánosi József, világi elnöke pedig 1940-től ugyancsak Cavallier volt. Az Egyesület együttműködött a zsidók mentését és támogatását végző egyéb egyházi intézményekkel, köztük a MIPI- vel is. (Részletesebben ld. *Ráday Gyűjtemény Évkönyve* III. Bp. 1984. 242. köv.)
102 Rassay Károly (1886—1958): ügyvéd, német- és szélsőjobboldal-ellenes ellenzéki képviselő, polgári demkratikus politikus, a Független Kisgazda, Földműves és Polgári Párt (1921), a Fővárosi Szabadelvű Párt (1923), a Független Nemzeti Demokratapárt (1926), majd a Nemzeti Szabadelvű Párt alapítója, az *Esti Kurir* alapító főszerkesztője. Főként az első zsidótörvény idején (melyet mindvégig elutasított) éles ellentétben állt az Imrédy-kormánnyal. 1944-ben mint az angolszász orientáció hívét a németek Mauthausenbe hurcolták.
103 *A Testvér* 1938. (9. évf.) 9. sz. 63.
104. Ld. Heténvi Varga Károly: *Akiket üldöztek az igazságért*. Ecclesia, Bp., 1985. 428. köv., 478.
105 *A Lélek Szava* 1943. (10. évf.) 5. sz.
106 A múltat ne hagyjuk befejezetlenül tovább élni. Szenes Sándor interjúja Kiss György katolikus esperessel. *Kritika* 1983. 1. sz. — Slachta Margit személyiségének és magatartásának érzékeltetésére álljon itt néhány részlet 1943-as újévi leveléből: „Akarsz a veszedelmek közepette szeretteidnek kettőzött isteni segítséget? Fogadd szívedbe a mások sorsát, különösen azokét, akiket így szívedbe fogadnod nehéz. Egy haragosodét, valakiét, aki károsított, valakiét, aki

megbántott. Fogadd szívedbe úgy, hogy ha a tieidért imádkozol, hogy ugyanakkor azért a másikért is küldesz egy igaz fohászt a mindenek Urához. Fogadj szívedbe egy *munkatáborost*, akit a korszellem kizár a testvér-közösségből. *Merd* ezekben a halálosan komoly időkben szívedből *kiűzni* a közönyt, a szeretetlenséget, a gyűlöletet, — *merd* bent, szíved legmélyén testvérednek *elismerni* azt a másik anyát és fiát, *merd befogadni* fájdalmát és hordani segíteni keresztjét. *Merd kimondani*, hogy az egyetlen keresztény és államférfiúi út az, melyen a honvédelmi miniszter [Nagybaczoni Nagy Vilmos] jár, amikor habozás nélkül hirdeti, hogy a munkatáboros hadiszolgálata *hazaszolgálat és nem büntetés*, hogy testi épségük és becsületük jogvédelem alatt áll eppúgy, mint a fegyvereseké. Merd *megvallani* azt, hogy te is így gondolkozol. *És merj tenni*. Merd kérni, kívánni, sürgetni olyan hozzátartozódtól, ki munkatáborparancsnok, hogy olyan fölöttese legyen a szolgálatosoknak, amilyen fölöttest az ő fiának kíván a fronton, vagy az ellenség fogságában. Hangoztasd előtte Krisztus örökérvényű igéit: *amilyen mértékkel mértek, olyan mértékkel fognak nektek viszont mérni*. Az Úr is így fog cselekedni. Sújt vagy kímél, irgalmas vagy elfordul, amint ti együttérzők vagy kegyetlenek vagytok." (*A Lélek Szava* 1943. [10. évf.] 1. sz.) Méltán hívta ki a Szentlélek Szövetség lapjában megjelent levelével Endre László, Pest Vármegye alispánjának haragját, aki a vármegye 1943. február 7-én tartott közgyűlésének tett negyedéves jelentésében a vármegye egész közössége nevében nyilvánosan megbélyegezte: „Amikor a vármegye közönsége osztatlan lelkesedéssel fogadja és minden erejével igyekszik előmozdítani a Kormányzóné Ő Főméltóságának a honvédcsaládok érdekében indított országos mozgalmát, ugyanakkor a legmélyebb megdöbbenéssel szerzett tudomást az azzal ellentétben álló és azt károsan befolyásoló másik megmozdulásról, amelyet Schlachta [sic!] Margit ... indított azzal a jelszóval, hogy ‚merd a szívedbe fogadni a zsidó munkatáborost'. Akkor, amikor a vármegye közönsége tudatában van annak, hogy a zsidók az ellenük [sic!] indított háború legfőbb uszítói, akik a békés nemzeteket egymás ellen tüzelik, akik a plutokrata országban a fegyvergyárakat pénzelik, akiknek az az érdeke, hogy minél több vér és könny folyjon, akiknek kártételei ellen a magyar törvényhozás tételes törvényekkel igyekszik megvédeni nemzetünk testét és lelkét, — azoknak támogatása, vagy akárcsak érzelmi előtérbe állítása, szemben vérüket ontó magyar bajtársainkkal, a nemzet legegyetemesebb érdekeivel a legmerevebb ellentétben áll. A vármegye közönsége, amilyen mértékben zárt egységben sorakozik föl a Kormányzóné Ő Főméltósága mozgalma mögött, éppen olyan súlyosan megbélyegzi és elítéli ez utóbbi nem honleányi és a Zrínyi Ilonákhoz, Lorántffy Zsuzsannákhoz nem méltó kezdeményezést." *(Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye alispánjának jelentése az 1942. évi november hó 16. napjától 1943. évi január hó 15. napjáig terjedő időszakról.* Stádium Sajtóvállalat Rt., Bp., 2—3.) Slachta azonban hajlíthatatlan maradt és az alispánnak egyebek között így reflektált: „Nyilatkozatom nem volna teljes, ha még a következőket nem fűzném hozzá: Újévi cikkemet a fentiekben [ti. az összefoglaló ismertetésben] annyira rövidre fogtam, hogy ezen kivonatból valaki talán azt érthetné, hogy a nemzeti munkaszolgálatra behívottakat csak olyan értelemben ajánlom a közösség szeretetébe, hogy ez a szeretet csak mint érzelem jelentkezzék, de nem foglalná magában azt is, hogy hitünk igazságait át kell vinni a gyakorlatba. Nehogy valaki soraimat így értse, azért kijelentem a következőket: alkutlanul a keresztény igazságok alapján állok, tehát vallom, hogy a szeretet kötelez minket arra, hogy elismerjük — éspedig kivétel nélkül, embertársainknak Isten adta és senkitől el nem vehető természetjogait." (*A Lélek Szava* i. h.)

107 Ld. *Iratok* 1. sz.

108 Ld. *Iratok* 6. sz.

109 Ld. *Iratok* 7. sz.

110 Ld. *Iratok* 19. sz. Útjukról Slachta említést tett 1947. április 16-i nemzetgyűlési képviselői felszólalásában is. (*Nemzetgyűlési Értesítő* 1947. 592—612.)

111 L. *Iratok* 17. sz.

112 Báró Weiss Edith személye szinte teljesen elvész az ismeretlenség homályában, holott csak a kőrösmezei deportálás során végzett, nyomaiban felismerhető nagy méretű tevékenysége is arra vall, hogy a korabeli zsidó közélet igen figyelemre méltó egyénisége volt. Mint az OMZSA elnöki tanácsának tagja, az Országos Izraelita Patronázs Egyesület munkatársa és a MIPI pártoló tagja, számos szociális akció kezdeményezője vagy aktív részese, anyagiakkal, ismeretségével, fáradhatatlan szervező munkával igyekezett mindent elkövetni szerencsétlen hittestvérei érdekében.

113 Ld. *Iratok* 19. sz.

114 Apponyi György gróf (1898—1970), legitimista, a német orientációt ellenző politikus, több ízben volt országgyűlési képviselő, 1944-ben a Gestapo letartóztatta és Mauthausenbe hurcolta.

115 Sztáray Margit grófnő: személyére nem sikerült közelebbi adatot találni.

116 Palásti László: KEOKH ... *Képes Figyelő* 1946. (2. évf.) 5. sz.

117 A MIPI szegedi központjának 1941. évi beszámolója, 1941. július 7.: MZsL PH.

118 Pásztor József főtitkár pl. július 29-i előterjesztésében arra való tekintettel, „hogy a legutóbbi hetek súlyos eseményei folytán budapestiek és vidékiek a hivatalos órákon túl, sokszor még délután fél 7 óra tájban [is] igen fontos ügyekkel fordulnak hozzánk személyesen vagy telefonon", állandó inspekció megszervezését javasolja. (Előterjesztés állandó inspekció létesítésére, 1941. július 29.: MZsL PH.)

119 Az 1868—69-es zsidó kongresszus után — az emancipáció szellemében — a törvényhozásból nyert jogok gyakorlati keresztülvitelére létrehozott reprezentációs testület. Összekötő szerv a zsidóság és a mindenkori kormányok között. Az Iroda a lehetőségekhez képest támogatta a zsidó tudományosságot és a zsidó élet megerősítését célzó kulturális és szociális egyesületeket.

120 Ld. *Iratok* 10. sz.

121 Ld. *Iratok* 8. sz.

122 A MIPI végrehajtó bizottsági ülésének jegyzőkönyve, 1941. szeptember 2.: MZsL PH.

123 A kárpátaljai zsidóság képviseletében Guttmann, a nagyszőllősi hitközség elnöke így beszélt: „Tudják-e önök, hogy a Galíciába kitelepített 17 000 szerencsétlen ember segítség hiányában nyomorultul el fog pusztulni. Ott fognak az út porában éhen dögleni az ukrajnai steppéken, ahol faluról falura hajszolják őket, ahol csak abból élnek, amit jószívű katonák a menázsijukból átengednek nekik. Ha ezt önök tétlenül nézik és nem nyújtanak segédkezet, úgy önök is valamennyien gyilkosai lesznek ezeknek a szerencsétlen páriáknak." (Az érsekújvári izr. hitközségek 1941. október 5-én tartott együttes közgyűlésének jegyzőkönyve: MZsL PH.)

124 A MIPI 21. sz. körlevele, 1941. november 17.: MZsL PH.

125 MIPI-körlevél az elnökségeknek, 1941. december 11.: Uo.

126 MIPI 11. sz. körözvénye, 1941. október 24.: Uo.

127 A MIPI-központ — Érsekújvár levele, 1941. november 14.: Uo.

128 A Lengyelországba deportált szülőknek itthon, magukra maradt gyermekeinek elhelyezése tb. (feljegyzés), 1942. január 20.: Uo.

129 Uo.

130 A MIPI 1941. évi zárszámadása.: Uo.

131 A MIPI egy évi szükséglete (költségkalkuláció), 1941. október 23.: Uo.

132 Ld. *Iratok* 27. sz. — Azokat, „akik megszökhettek és eljutottak a ‚senki földjére', ... onnan nem engedték be őket Magyarországra. Ott tengődtek az erdőkben, fakéreggel táplálkoztak s a következő tavaszon az erdőőrök irtóztak az erdőbe menni, mert nagyon sok volt a hulla." (Ld. *Iratok* 1. sz.)

133 A MIPI végrehajtó bizottsági ülésének jegyzőkönyve. 1941. szeptember 2.: MZsL PH.

134 Weiss Endre jelentése (ld. 95. sz. jegyz.).

135 Buday-Goldberger Leó: nagyiparos, felsőházi tag, m. kir. kormányfőtanácsos, egyebek mellett a Goldberger Sám. F. és Fiai Rt. elnök-vezérigazgatója, a Magyar Gyáriparosok Országos Szövetsége igazgatóságának tagja. 1945-ben a mauthauseni koncentrációs táborban halt meg.

136 Láng Lajos (1885—1952): jogtanácsos, 1933—39 között felsőházi tag, az Angol—Magyar Bank Rt. igazgatósági tagja. 1944-ben a németek letartóztatták.

137 OL K 429-33.5

138 A szerző tulajdonában.

139 Ilyen intézmény nem létezett. Weiss Edith az Országos Izraelita Patronázs Egyesületnek volt a munkatársa.

140 Az esetet közli Bereczky Albert: *A magyar protestantizmus a zsidóüldözés ellen.* Traktátus, Bp. 1945. 11. (reprint kiadás: 1984.) is. Bereczky munkája — a hipotézisünk szerint — Ravasz pro memoriájának részben átdolgozott kiadása.

141 A borítók tartalmazta dokumentumokat a következő számok alatt közöljük: *Iratok* 16., 19., 20., 21., 22., 24., 25., 26., 27., 28. sz. A borítékon még a következő szöveg olvasható: „Weiss Edithnek levél ment. XI. 8. Irattárra R[avasz]"; a levelet nem sikerült föllelnünk.

142 Az esemény híre Ravaszon kívül még más egyházi személyeket is elért. Forgács Gyula, a Budapesti Skót Misszió titkára például 1941. évi jelentésében azt a — részben téves — megjegyzést teszi, hogy kb. 40 000 zsidót, köztük magyar állampolgárokat is deportáltak ebben az évben Lengyelországba. (Magyarországi Református Egyház Zsinati Levéltára, Skót Misszió. 1. doboz, 4. t.)

KÖZLEMÉNYEK

PINTÉR MIHÁLY

Az Erdélyi Nemzeti Múzeum ügye Magyarország és Erdély megyei közgyűlésein

(Tallózás az erdélyi sajtó hasábjain.)

A reformkorszak évtizedeiben: az 1830—1840-es években Erdélyben is szükségessé vált egy „Erdélyi Nemzeti Múzeum" létrehozzása. A pesti Nemzeti Múzeum mintájára Erdélyben is fel kívántak állítani egy muzeális közgyűjteményt, melynek székhelyéül Kolozsvár lett volna a legalkalmasabb város. A cél az volt, hogy az új kulturális intézményben gyűjtsék össze — lehetőleg a teljesség igényével — az Erdélyre vonatkozó történeti, művelődéstörténeti, régészeti és néprajzi dokumentumokat.

A Múzeum ügyét különösen az erdélyi hazafias érzésű fő- és köznemesség, valamint az értelmiségi réteg karolta fel, de lassan magáévá tette csaknem az egész erdélyi közvélemény is. A létesítendő Múzeum ügyében az első gyakorlati lépést gróf Kemény József[1], illetve unokatestvére: gróf Kemény Sámuel[2] tette meg: 1841. február 24-iki keltezéssel közös, nyílt levelet intéztek Küküllő megye rendjeihez, amelyben könyv- és kéziratgyűjteményüket egy — majdan Kolozsvárott létesítendő — „Nemzeti Múzeum" számára ajánlották fel. Kemény Sámuel ásvány, valamint régészeti gyűjteményét is a „Múzeum"-nak kívánta ajándékozni.[3] A Kemény-grófok levelét gróf Teleki Domokos[4] ismertette már másnap: február 25-én, Küküllő megye közgyűlésén. A megyei közgyűlés köszönettel fogadta a két gróf nagylelkű ajánlatát, de csak egy későbbi időpontban kívánta tárgyalni az „Erdélyi Múzeum" ügyét. Teleki gróf ezért visszajuttatta a levelet az ajándékozóknak.[5]

A „későbbi időpont"-ra 1842. július 5-ig kellett várni. Az ezen a napon tartott közgyűlésen azoban Küküllő megye rendjei határozatban foglaltak állást arról, hogy megyei közadakozást indítanak a „Múzeum" javára. Kijelentették: akkor is biztosítani fogják a szükséges pénzösszeget a „Múzeum" javára, ha a Kamarától nem kapnának anyagi segítséget. Elhatározták, hogy a szükséges pénzt a beszedett megyei adókból fogják fedezni.[6]

Ezek után megindultak a felajánlások: pl. gróf Gyulay Lajos[7] — Kemény Sámuelhez hasonlóan — ásványgyűjteményét ajánlotta fel a létesítendő „Múzeum"-nak. Ajándékozási szándékát köszönettel vette tudomásul a Kolozsvárott összeülő Kolozs megyei közgyűlés.[8] A „Múzeum"-ban agrártörténeti-gazdaságtörténeti emlékeket és eszközöket is be akartak mutatni a későbbiekben. Ezt a gyűjteményt előzőleg a kolozsvári Kaszinóban szándékoztak kiállítani az érdeklődő közönség számára.[9]

A Kemény-grófok a Kolozs megyei közgyűlést is levélben értesítették ajándékozó szándékukról. A rendek köszönő levelet intéztek Kemény József és Sámuel grófokhoz 1841. áprilsi 22-én. Ígéretet tettek: a következő — 1841 novemberében összeülő — kolozsvári országgyűlés tárgyalni fogja majd az „Erdélyi Nemzeti Múzeum" ügyét.[10] Egyébként Kolozs megye az ajándékozásról, valamint a múzeumi határo-

zatról átiratban értesítette Udvarhelyszék rendjeit, akik ezt nagy örömmel és köszönettel vették tudomásul.[11]

Csikszék 1841. április 20-án tartott közgyűlésén a rendek ugyancsak elhatározták, hogy országgyűlési követeik útján támogatni fogják az „Erdélyi Múzeum" létrehozásának terveit. Kolozs megye ugyanis Csikszék közgyűlésének is átiratot küldött a „Múzeum"-ra vonatkozó határozatokról.[12]

1841. május 27-én és 28-án tartotta közgyűlését Háromszék megye. A megyei rendek szintén megkapták Kolozs megye átiratát. A felszólítás úgy szólt, hogy Háromszék megye országgyűlési követei is támogassák a létesítendő „Múzeum" ügyét a kolozsvári országgyűlésen.[13]

1841. június 15-én Marosszéken is megtartották a megyei közgyűlést. A rendek itt is elhatározták, hogy pártolni fogják a „Múzeum" felállításának ügyét. A résztvevők között élénk visszhangra talált Kemény József és Sámuel grófok már említett levele: örömmel vették tudomásul az ajándékozási tervet.[14]

A Kolozsvári Kaszinó 1841. augusztus 10-én II. félévi közgyűlésén elhatározta, hogy pártolóan támogatni fogja az „Erdélyi Múzeum" felállítását. Kilátásba helyezte a tagság a pénzügyi segítség megadását is.[15]

Közben Magyarországon is kötelességüknek érezték a megyei rendek az „Erdélyi Nemzeti Múzeum" ügyének felkarolását. A köznemesség és különösen az értelmiség igen nagy rokonszenvvel kísérte figyelemmel az erdélyi politikai, gazdasági, valamint a kulturális törekvéseket. A magyarországi megyei rendek a pénzbeli támogatástól sem riadtak vissza, sőt még arra is volt példa, hogy értékes dokumentumokkal, műalkotások ajándékozásával is hajlandók voltak támogatni a születendő „Erdélyi Múzeum"-ot. Ennek illusztrálására az alábbiakban hadd mutassunk be néhány példát. 1841 júniusában Zólyom megye közgyűlése indítványozta Libay Sámuel besztercebányai ötvös- és szobrászművész[16] egyik alkotásának megvásárlását, illetve ajándékozását a „Múzeum" számára. Libay ugyanis elkészítette I. Ferenc osztrák császár és magyar király[17] mellszobrát.

A szobor megvételéhez azonban nem volt elegendő pénze a megyének. Ezért Zólyom megye rendjei kérték a többi magyarországi megyét: pénz összeadásával közösen vásárolják meg a műalkotást.[18] A zólyomiak felhívására az első pozitív választ Somogy megye rendjei adták meg, akik jelentős anyagi segítséget helyeztek kilátásba. Abaúj megye közgyűlése 1841. augusztus 23-án válaszolt a somogyi rendek átiratára. Határozatot fogadott el a közgyűlés Libay művének megvételéről, illetve a pénz összeadásáról.[19] Ugyanez év szeptember 6-án egyidejűleg tartott közgyűlést Ugocsa, illetve Sopron megye. Mindkét megye rendjei hasonlóképpen foglaltak állást: jelentős pénzügyi segítséget ígértek a mellszobor megvásárlásához.[20]

Eközben tovább folytak Erdélyben is a megyei rendi közgyűlések, most már a közelgő kolozsvári országgyűlésre való készülődés jegyében. 1841 októberében Doboka megye rendjei közgyűlésükön javaslatot tettek egy „nemzeti múzeumi és könyvtári felügyelői hivatal" felállítására Erdélyben. A tervek szerint a hivatal Kolozsvárott működne. Az intézmény vezetőjéül a közgyűlés Szász Károlyt[21] javasolta. A határozatok elfogadása egyhangú volt.[22]

Küküllő megye követválasztó közgyűlésén 1841. október 25-én elhatározta, hogy a novemberi országgyűlésen követei útján is támogatni fogja az új „Erdélyi Nemzeti Múzeum" létrehozását. A „Múzeum" felállításához az anyagi támogatást is meg fogják adni — ígérték a rendek.[23]

Közvetlenül a kolozsvári országgyűlés megnyitása előtt Kemény József és Sámuel nyílt levelet intézett Doboka megye rendjeihez. Az 1841. november 3-án Gerenden kelt levélben a grófok ismételten felajánlották magángyűjteményüket a létesítendő

„Erdélyi Nemzeti Múzeum" számára. A levélírók közös levelükben kérték az országgyűlésre küldendő dobokai követeket, hogy támogassák a múzeum felállítását, valamint hozzák nyilvánosságra fenti levelüket az ajándékozás szándékáról.[24]

Az 1841 novemberétől 1843 februárjáig tartó kolozsvári országgyűlésen — elég sok nehézség és huza-vona után végülis az erdélyi rendi képviselők elérték azt, hogy határozat született az „Erdélyi Nemzeti Múzeum" felállításáról, valamint az ehhez szükséges anyagi és tárgyi eszközök előteremtéséről, illetve a szervezeti-működési kérdésekről.

Az „Erdélyi Nemzeti Múzeum" felállítására azonban nem került sor. A terv megvalósításának nem kedvezett az egyre feszültebbé váló politikai légkör a bécsi udvar és Magyarország, illetve Erdély között. Erre a lépésre — Erdély egyik legjelentősebb művelődéspolitikai intézményének létrehozására, az abszolitizmus rendszerének bukásáig: 1859-ig várni kellett.

JEGYZETEK

1 Szinnyei József: *Magyar írók élete és munkái.* V. Bp., 1897. Hornyánszky. 1435—1441.
2 Uo. 1445—1446.
3 *Múlt és Jelen.* 1841. márc. 12. 155—156; Újságok: *Vasárnapi Újság* 1841. márc. 14. 173—174. *Erdély és Magyarország.* Nemzeti múzeumalapítás Kolozsvárott. *Erdélyi Híradó.* 1841. márc. 9. 77.
4 Szinnyei i. m. Bp. 1909. 1399—1402.
5 Erdély és Magyarország. *Erdélyi Híradó.* 1841. márc. 23. 93.
6 Kósa Zsigmond: Küküllei közgyűlés. Végzet. *Múlt és Jelen,* 1842. júl. 26. 468.
7 Szinnyei i. m. IV. Bp., 1896. 142—145.
8 II. Jelen. Erdély és Magyarország. *Múlt és Jelen,* 1841. márc. 19. 171; Újságok: *Vasárnapi Újság,* 1841. márc. 21. 188—189. Erdély és Magyarország: Újabb ajánlás a' nemzeti múzeum' alapjául. *Erdélyi Híradó,* 1841. márc. 16. 85.
9 Bánffi Dániel: Felszólítás gazdasági eszközminták' gyűjteménye iránt. *Erdélyi Híradó,* 1841. márc. 26. 97.
10 Erdély és Magyarország. Kolozsvármegyei közgyűlés. *Erdélyi Híradó,* 1841. márc. 30. 101., ápr. 2. 105—106.
11 I. Honi tudósítások. *Múlt és Jelen,* 1841. jún. 1. 338. Újságok. *Vasárnapi Újság,* 1841. jún. 20. 396.
12 Nemzeti museum. *Erdélyi Híradó,* 1841. jún. 15. 190; Újságok. *Vasárnapi Újság,* 1841. jún. 20. 396.
13 I. Honi tudósítások. *Múlt és Jelen,* 1841. jún. 15. 369; Újságok. *Vasárnapi Újság,* 1841. jún. 20. 396.; Háromszéki közgyűlés. *Erdélyi Híradó,* 1941. jún. 15. 189—190.
14 Marosszéki közgyűlés. *Erdélyi Híradó,* 1841. jún. 29. 206.
15 Kolozsvári napló. *Erdélyi Híradó,* 1841. aug. 17. 53.
16 Művészeti Lexikon III. Szerk. Zádor Anna, Genthon István. Bp., 1967. Akad. Kiadó. 84.
17 *Révai Nagy Lexikona.* Az ismeretek enciklopédiája. VII. Bp., 1913. 412.
18 Budapesti napló. *Erdélyi Híradó,* 1841. jún. 15. 190.
19 Abaúji közgyűlés, Kassa, augustus 28-k. *Múlt és Jelen,* 1841. szept. 7. 565—566.
20 Erdély és Magyarország. *Erdélyi Híradó,* 1841. szept. 28. 103.
I. Honi tudósítások. *Múlt és Jelen,* 1841. okt. 5. 626—627.
21 Szinnyei i. m. XIII. Bp., 1909. 425—427.
22 Erdély és Magyarország. Dobokai követválasztó közgyűlés. *Erdélyi Híradó,* 1841. okt. 29.
23 Küküllő vármegyei követválasztó közgyűlés. *Múlt és jelen,* 1841. nov. 9. 706.
24 Kemény József—Kemény Sámuel: Nyilatkozat. *Erdélyi Híradó,* 1841. nov. 9. 145.

CSOHÁNY JÁNOS

A magyarországi egyházpolitikai küzdelem az 1890-es években

E témáról szólva a legújabbkori magyar római katolicizmus vallási türelmetlensége szélsőséges fellobbanásának kezdetéről kell megemlékeznünk. A korábbi idők katolikus intoleranciájával csak alapvető célja volt közös az 1890-es évekbelinek, az, hogy a politikai hatalmat akarta magához ragadni vallási törekvései érvényesítése érdekében. Eszközei ellenben az adott időszakhoz alkalmazkodtak. Beszélhetünk viszont a liberális nacionalista katolikusok vallási türelméről, olyan katolikusok magatartásáról, akik a hazaszeretet és a haladás érdekében sikeresen fogtak össze a protestánsokkal és a zsidókkal. A dualizmus korában addig példátlan méretű és jellegű felekezeti és társadalmi összefogás eredményeként megszületett a 90-es évek közepére a magyar egyházpolitikai reform. A reform atyja és végig legkövetkezetesebb harcosa a liberális katolikus gróf Csáky Albin vallás- és közoktatásügyi miniszter volt.[1]

1. Csáky Albin és az egyházpolitikai reform

1888-ban vette át Tisza Kálmán kormányában az akkor elhunyt kultuszminiszter, Trefort Ágost tárcáját Csáky Albin. A Szepességről származó negyvenhétéves, középtermetű szikár Csáky Albin gróf már hosszú közéleti múltra tekinthetett vissza. Tagja volt az 1865-ben összeült országgyűlés alsóházának, s mint ilyen részt vett a kiegyezés országgyűlési tárgyalásain. Azt követően huszonkét éven át szepesi, majd sárosi főispán. Tisza Kálmán annyira elégedett volt a kiváló jogász, közigazgatási szakember teljesítményével, hogy 1880-ban pénzügyminiszternek, 1881-ben pedig közlekedési miniszternek kívánta megnyerni. A kultuszi tárca átvételéhez nem rendelkezett semmilyen előgyakorlattal Csáky Albin, de katolikus volt, s Tisza bízott képességeiben, a már szinte pedáns ügyintézésében és nem utolsó sorban iránta megmutatott hűségében. Ami képességeit illeti, Csáky jogi szakíróként is megállta volna helyét, s mint gyakorlott és lelkiismeretes főhivatalnok valóban hamarosan elsajátította mindazt, amit akkor Magyarországon egy jó kultuszminiszternek tudnia kellett. Csákyt tehetsége, szorgalma, jó adag politikai taktikázó készséggel s még nagyobb elvhűséggel és jellemszilárdsággal párosulva méltán emelte két nagy elődje, Eötvös József és Trefort Ágost örökébe. Természetesen más volt Eötvös és Trefort történelmi feladata, mint Csáky Albiné. Az első a polgári Magyarország valláspolitikáját és közoktatását kellett, hogy megszervezze, a másodikra az Eötvös által befejezni nem tudott mű dandárjának elvégzése várt. Csáky az iskolaügy nem lényegtelen előmozdítása mellett — pl. segélyt biztosított a népiskolákat fenntartani nem tudó egyházaknak, a felekezeti középiskolai tanárokat bevette az állami tanári nyugdíjintézetbe,

a katolikus tanintézeteket megnyitotta más vallású hitoktatók előtt — az egyházpolitikai reform megalkotásával azt valósította meg, amit Eötvös csak szándékozott, de lehetősége sem neki, sem Trefortnak arra nem adódott.

1894-ben három egyházpolitikai törvény született; A házassági jogról (1894: XXXI. tc.), A gyermekek vallásáról (1894: XXXII. tc.) és Az állami anyakönyvekről (1894: XXXIII. tc.). A következő évben még kettő: Az izraelita vallásról (1895: XLII. tc.), és A vallás szabad gyakorlatáról (1895: XLIII. tc.). A házassági jogról szóló törvény megszüntette azt az abszurd helyzetet, hggy Magyarországon egyidejűleg ötféle házasságjog legyen érvényben és bevezette a kötelező polgári házasságot s a polgári házassági bíráskodást. Ehhez is kapcsolódott, de nem elsősorban a polgári házasság miatt alkották meg az állami anykönyvezésről szóló törvényt, hanem a vegyes vallású felek házasságából született gyermekek vallási hovatartozása körül folyt viszály kiküszöbölése végett. A gyermekek vallásáról szóló törvény kimondta, hogy a gyermekek szüleik vallását követik, ha azok egyazon felekezethez tartoznak. Vegyes vallású házasulandók házasságkötés előtt megegyezhetnek, hogy melyikük vallásfelekezetét kövessék összes születendő gyermekeik. E reverzálisnak nevezett megegyezést írásba foglalják és az a továbbiakban kötelező erővel bír. Abban az esetben, ha a vegyes házasok nem kötnek előzetes megegyezést gyermekeik vallására, akkor azok nemük szerint követik szüleik vallását. Az izraelita vallásról szóló törvény bevett felekezetté nyilvánította a zsidó vallást, míg a vallás szabad gyakorlásáról szóló a bevett felekezeteken kívül engedélyezett minden felekezetet, amelynek hitelvei és kultusza az állam törvényeivel nem ellenkeznek és a közerkölcsöt nem sértik, továbbá a felekezetnélküliséget.

Az egyházpolitikai törvények feltétlenül haladóak és Magyarország polgári fejlődésének természetes velejárói. A polgári szabadságjogokat kiterjesztették a vallás területére. Nagy lépést tettek előre az egyház és állam szétválasztása felé. A vallási egyenjogúsítás kiterjedt a zsidóságra és a zaklatásoktól való megszabadulás kezdetét jelentette a kisebb felekezetek számára, sőt a felekezetnélküliséget is lehetővé tette. Hiányosságai ellenére biztosította az egyházpolitikai reform a modern államnak az egyházak és vallási csoportok feletti főfelügyeleti jogát, s az állam és a vallásfelekezetek, továbbá a vallásfelekezetek egymásközti megbékélését volt hivatva szolgálni. Többnyire szolgálta is tényleg.

Az egyházpolitikai reformot mindenek előtt az tette szükségessé, hogy Magyarország a gazdasági és társadalmi fejlődésben elért arra a pontra, amelyen az egyházpolitikának is tovább kellett lépnie a polgárosodás útján. Az 1868. évi egyházpolitikai törvények az 1848: XX. tc. tekintetbe vételével a kölcsönösség és viszonosság alapján mondották ki a bevett felekezetek törvény előtti egyenlőségét. A liberalizmus szellemében az állam önmagát felekezetek felettinek deklarálta, azonban a római katolikus egyház korábbi kiváltságos helyzete a gyakorlatban sok területen megmaradt. A dualizmus törvényhozása viszont őszintén törekedett arra, hogy a vallásegyenlőséget legalább a bevett felekezetek között minél teljesebbé tegye. Tehette ezt azért, mert a dualizmus a protestantizmusban nem látott ellenséget, s az egyházak erősítése, egymás közti békéje pedig a rendszer konszolidációját szolgálta. Nem került sor 1868-ban és azután sem az 1848: XX. tc. 3. §-ának végrehajtására, amely az egyházi és iskolai szükségletek állami fedezését írta elő. Arra az egyházi vagyon szekularizálásával nyílhatott volna módja az államnak, amire azonban nem volt lehetőség, mert az is mindenek előtt a római katolikus egyház pozícióját gyengítette volna.

1868-ban Tisza Kálmán javasolta a képviselőházban a polgári házasság bevezetését. 1870-ben a vallásfelekezetek egyenjogúságáról benyújtott javaslatába Eötvös József is bevette a polgári házasságot. Ez azonban nem került tárgyalásra. Irányi

Dániel előterjesztésére 1873-ban kötelezte a képviselőház a kormányt, hogy terjesszen elő törvényjavaslatot a vallás szabad gyakorlatáról és a polgári házasságról, de a kormány elmulasztotta azt.[2] Irányi Dániel évről-évre, összesen huszonháromszor indítványozta, rendszerint a kultuszi tárca költségvetési vitája során a vallás szabad gyakorlásának szabályozását, míg végre az egyházpolitikai küzdelmek idején, 1892 tavaszán kiindulásul szolgálhatott javaslata a következő év tavaszán benyújtott törvénytervezetnek.[3]

A magyarországi római katolikus egyház az 1868. évi vallásügyi törvények ellen két döntő kifogást emelt. Kifogásait már nem korábbi jogaira hivatkozva, hanem a liberalizmus hangoztatásával jelentette be. Első követelése a katolikus egyház autonómiájára irányult, vagyis, hogy állami felügyelet nélkül, az állam kezelésében lévő katolikus vallási alapok kizárólagos birtokába jusson és közvetlenül a pápa kormányzása alatt élhessen. Második követelése pedig az 1868. évi LIII. tc. 12. §-ának megváltoztatását célozta. E törvény a vegyes házasságból született gyermekek vallását úgy határozta meg, hogy nemük szerint követik azok szüleik vallását. Reverzálist venni tilos, ha mégis megtörténnék, az adott kötelezés érvénytelen. A klérus a liberális korszellemre és a szülők lelkiismereti jogára hivatkozva követelte, hogy a törvényt változtassák meg és a szülők természetes joguk alapján szabadon döntsenek gyermekeik vallásáról. Egyszerűen fogalmazva ez azt jelentette, hogy a szülők adhassanak reverzálist.

A katolikus érvelés formálisan valóban liberális, ám az adott viszonyok között éppen a lelkiismereti szabadság ellen érvényesült. A római katolikus egyháznak tanai, egyházfegyelme, pasztorációs gyakorlata révén megvoltak az eszközei arra, hogy először is a katolikus felet is magában foglaló vegyes párt lehetőleg római katolikus lelkész eskesse. Másként ágyasságnak bélyegezte a katolikus egyház a nem katolikus lelkész által kötött vegyes házasságot. Másodszor, hogy a katolikus pap előtt esküvő protestáns felet rákényszerítse a katolikus egyház javára adandó reverzálisra, valamennyi születendő gyermeke katolikusnak ígérésére. Ezzel szemben a protestánsok ilyen eszközökkel nem tudván élni, a lelkiismereti szabadság tiszteletben tartása által gyermekeket veszítettek. És tényleg veszítettek is, mert a magyar katolikus papság a törvény világos rendelkezése ellenére szedte a reverzálist. Reverzális nélkül vegyes párt római pap csak passzív asszisztenciával esketett, az pedig az akkori közfelfogás szerint megbélyegzés számba ment. Ha pedig teljes ünnepélyességű aktív asszisztenciával történő esketést óhajtott az ifjú pár és főként annak római katolikus atyafisága, akkor reverzálist kellett adniuk. Az illegális reverzálisra támaszkodva, vagy anélkül a katolikus papság „elkeresztelte" a más felekezetbe tartozó gyermekeket és azokat hitelveire hivatkozva római katolikusnak tekintette és akként is kezelte. A törvény lehetőséget adott ugyan rendkívüli esetben arra, hogy más felekezethez tartozó gyermeket bármely lelkész megkereszteljen, de anyakönyvi kivonatát köteles volt megküldeni a törvény szerint illetékes felekezet lelkészének.

Nagy hiányossága volt az 1868: LIII. tc. 12. §-ának, hogy nem tartalmazott büntető szankciót sem az illegális reverzálist szedő, sem az elkeresztelő lelkészek ellen. 1879-ben és 1884-ben miniszteri rendelet született az elkeresztelések büntetésére, de a klérus tartotta magát a római kúria utasításához és hitelveire hivatkozva megtagadta, hogy az általa elkeresztelt gyermekek anyakönyvi kivonatát átadja, mert szerinte azzal katolikus gyermeket adott volna át az eretnekségnek. A törvénytelen elkeresztelésekből olykor bírósági ügy lett, ám gyakorlatilag eredménytelenül. Csáky Albin 1890. február 26-án lényegileg megismételte Trefort 1884-es elkeresztelési rendeletét azzal a különbséggel, hogy ha az illetéktelenül megkeresztelt gyermek anyakönyvi kivonatát nyolc napon belül az illetékes lelkészhez nem teszi át a megkeresztelő lelkész,

akkor nem bíróság, hanem közvetlenül közigazgatási hatóság sújtja pénzbírsággal. Az ügy így egyszerűsödött, gyorsult és végrehajthatónak látszott, mivel a bírósági eljárásnál a római katolikus pap hitelvi kifogását többnyire figyelembe vették.

Csáky Albinnak semmi más célja nem volt elkeresztelési rendeletével, mint az, hogy a vészesen szaporodó elkereszteléseknek elődeinél hatékonyabb módon vessen véget és az elkeresztelésekből adódó felekezeti súrlódást kiküszöbölje. A miniszter ugyanis a katolikus egyházzal ellentétben világosan látta, a törvény rendelkezésének reverzálist és elkeresztelést tiltó jellegét és szankciókkal kívánt érvényt szerezni a törvénynek.[4] Szó sem volt tehát arról, hogy Csáky és a liberális kormány azért kezdeményezte volna az egyházpolitikai reformot, mert így akarta a hagyományos közjogi mederből kizökkenteni a magyar belpolitikai életet és szabadelvű reformokkal megosztani az ellenzéket s nemzeti tömörüléssel többséget szerezni magának.

Gratz Gusztáv, Szekfű Gyula és mások nyomán a felszabadulás utáni magyar történetírás is azon a véleményen volt 1978-ig, hogy az egyházpolitikai harcot a szabadelvű párti kormány taktikából provokálta ki. Hanák Péter a tízkötetes „Magyarország története" vonatkozó részében revideálta e téves álláspontot. Hanák használta Csáky Móric e tárgyú, 1967-ben németül publikált könyvét, amely dokumentálja e tévedést. De kiderül ez a korabeli anyag beható ismerete révén is akkor, ha a kutató nem korlátozza tájékozódását a római katolikus forrásokra. Gratzot és Szekfűt a korabeli tendenciózus katolikus felfogás ejtette tévedésbe.[5] A 90-es évek katolikus megnyilatkozásai ugyanis az általuk makacsul kultúrharcnak nevezett és beállított egyházpolitikai küzdelmekért minden felelősséget a szerintük zsidó hatás alatt álló protestáns és szabadkőműves vezetésű szabadelvű pártra és annak kormányaira, személy szerint főleg Csáky Albinra vagy Szilágyi Dezsőre hárítottak. Holott kultúrharcnak nem is nevezhetők ezek a küzdelmek, annak a magyar marxista történetírás sem nevezte. Csáky Móric említett munkájában alaposan cáfolja az egyházpolitikai reformért vívott belpolitikai küzdelem kultúrharc jellegét. A szabadelvűek valójában Csáky Albinnal az élen csak elég későn, 1892 júliusában Csáky memorandumában adták jelét annak, akkor is még csupán elvileg, hogy valamiféle nemzeti egység megteremtésének taktikai lehetősége rejlik az egyházpolitikai reformban.[6]

Az egyházpolitikai küzdelem kirobbanásának oka a Vatikán és a hazai katolicizmus antiliberális, antikapitalista beállítottságában keresendő. IX. Pius pápa forradalomellenes, antiliberális uralkodása magyarellenes fordulatot vett a kiegyezést követően két okból is. Először, mert az 1855-ös osztrák konkordátumban Magyarország felett biztosított korlátlan uralmát elvesztette, s az már csak formális késedelmet jelentett, hogy az uralkodó csak 1870-ben mondta fel a konkordátumot. Másodszor az 1868-as vallásügyi törvények miatt, amelyeket katolikuselleneseknek tekintett és amint láttuk a házasságjogi törvények meg nem tartására utasította a magyar katolikus papságot. Az Egyházi Állam elvesztésére a pápa erődemonstrációval válaszolt és az I. Vatikáni Zsinaton igyekezett kárpótolni magát a világkatolicizmus szoros uralma alá vonásával. Amikor aztán 1882-ben Ausztria—Magyarország Németországgal és Olaszországgal megkötötte a hármas szövetséget, még I. Ferenc Józsefnek a pápai udvarban élvezett tekintélye sem volt elég ahhoz, hogy a magyar liberális rendszer elleni támadások hevességét mérsékelje. A pápai kúriát mélyen sértette a magyar kormány által gyakoroltt placetum regium, amely akadályozta a pápát abban, hogy közvetlenül irányítsa a magyar katolikus egyházat. Ezen túl a Szentszék az egész 1868-as vallásügyi törvényrendszer megváltoztatására törekedett. A modern kor gazdasági és társadalmi mozgalmaira, eszmeáramlataira és politikai törekvéseire a Vatikán a vallási türelmetlenség élezésével válaszolt. Éppen 1890 januárjában, tehát még a Csáky-féle elkeresztelési rendelet előtt, hirdették ki Magyarországon a „Sapientiae Chris-

tianae" enciklikát. Ez a katolikus állampolgárokat közéleti aktivitásra szólította fel. Előírta, hogy a katolikusok a közélet terén a katolikus egyház érdekeit mozdítsák elő politikai tevékenységükkel. Akkor pedig, ha az állam más magatartást kíván tőlük, mint az egyház, akkor az egyháznak engedelmeskedjenek, mert azzal szolgálják az állam valódi érdekeit. Róma a magyar politikai katolicizmus színrelépését szorgalmazta.[7]

Ezek után nem lesz meglepő, hogy az elkeresztelési rendelet megjelenését követően a római kúria minduntalan beavatkozott a magyar belügyekbe és céltudatosan a kultúrharc irányába élezte a helyzetet. 1890. december 17-én közölte a Magyar Állam című katolikus napilap latinul és magyarul a pápai különbizottság döntését a Csáky elkeresztelési rendeletéről. Eszerint az állásfoglalás szerint a rendelet és szülőanyja, az 1868. évi vallásügyi törvény az egyház jogait lábbal tiporja és katolikus pap nem hajthaja végre a rendeletet. Az anyakönyvi kivonat átadásával átadja az abban szereplő személyek lelkét az eretnekeknek, holott e személyek megváltására szól a római katolikus pap isteni küldetése. A közlés a király kérése ellenére történt. Az is igaz, hogy Simor esztergomi érsek szintén titoktartást kötött püspökei lelkére, mivel még folytak a tárgyalások a kormánnyal a rendelet végrehajtásáról. A publikálás valószínűleg Csernoch János prímási irodai igazgató, későbbi prímás érsek indiszkréciójának volt köszönhető.[8] A magyar primás és a püspöki kar jelentős részének a Csáky-rendelet elfogadására hajlását a Szentszék sietett egészen szélsőségesen és kihívóan ellensúlyozni.

1892 elején, az időközben elhunyt Simor János prímás helyébe lépett Vaszary Kolos, a kormány kérésére Rómába utazott, hogy a magyar kormány iránt engedékenyebb magatartásra bírja a pápát. A pápa a beszélgetés során ezt mondta Vaszarynak: „Tűrni kell, ha a kormány végrehajtja tervét, minthogy Róma a magyar kormányra és törvényhozásra semmilyen befolyást nem gyakorolhat, de jóváhagyni nem szabad." Mire a prímás azt vetette ellen, hogy akkor a magyar kormány államosítja az anyakönyvezést és bevezeti a polgári házasságot. A pápa erre megmagyarázta, hogy miért kívánja a Vatikán az ellenállást: „Et tunc, mi fili, nem látod, hogy ezek a világi intézmények már majd mindenütt léteznek? Vagy talán úgy találod, hogy ezek katolikus egyházunkat korlátozzák? Nem veszed észre, hogy éppen ellenkezőleg, eme intézmények ellenére egyházunk és vallásunk szilárdan fennáll, sőt sokhelyütt növekszik és erősödik? Nos tehát e világi intézmények bevezetésének Magyarországon ellenálltok majd, amíg tudtok, mert jobb lenne, ha nem jönnének létre. Ha azonban mégis bevezetik őket, valahogy majd kijöttök velük, ahogyan másutt is történt, és Magyarországon sem fog miattuk az egyház tönkremenni."[9]

A pápa szerint tehát éppenséggel elmaradhatnának a reformok, de ha meglesznek, az sem lesz különösebb baj az egyházra nézve. Mégis álljanak ellen, ameddig tudnak. A pápa nem is a mundér becsületéért szólította ellenállásra a magyar katolicizmust, hanem azért, hogy ezáltal is összekovácsolja Magyarországon a politikai katolicizmust.

Még az egyházpolitikai harc vége felé, amikor már három egyházpolitikai törvényt szentesített a király, Rampolla kardinális, vatikáni államtitkár akkor is verte a harci dobot: „Az egyház nem szolgáltatja ki harc nélkül Szent István apostoli királyságát a kálvinistáknak és a zsidóknak."[10]

Rampolla fenyegetőzése akkor mutatja igazán, hogy az egyházpolitikai harc provokálása és szítása voltaképpen eszköz volt a Vatikán kezében, amellyel a politikai katolicizmust óhajtotta csatasorba állítani, ha figyelembe vesszük, hogy a magyarországi Katholikus Néppártot már javában szervezték, Rampolla kijelentésének elhangzásakor.

1894 végén a Katholikus Néppárt ténylegesen már megalakult. 1895 januárjában pedig azzal az igénnyel bontott zászlót a Néppárt, hogy politikai tömegpártként szolgálja a katolikus egyház Rómában meghatározott érdekeit. Közvetlen célként szerepelt programjában a zsidó recepcióról és a vallás szabad gyakorlásáról szóló még el nem fogadott két törvényjavaslat megakadályozása. Nem hiányzott e programból a polgári házasság és az állami anyakönyvezés eltörlése sem, ezeket azonban hosszabb távon akarta megvalósítani. A politikai katolicizmus tahát Magyarországon az egyházpolitikai küzdelem következtében már párttá szerveződhetett.

A Katholikus Néppártba tömörült politikai katolikus tábor két egymástól meglehetősen különböző összetevőből rekrutálódott. A párt vezetősége a gróf Zichy Nándor, gróf Esterházy Móric Miklós és Steiner Fülöp székesfehérvári püspök vezette főrendiházi katolikus ellenzékből került ki. A Zichy—Steiner csoport az 1883—84. években tömörült, amikor a parlamentben kudarcot vallott a polgári házasság bevezetésének ügye. 1890-re a felsőházban és az udvarnál félelmetes erővé nőtte ki magát az arisztokratikus-klerikális antiliberális ellenzék. Már csak tömegekre volt szüksége ahhoz, hogy hatékony tömegpárttá szerveződjék.

Ugyancsak 1890-re értek meg Magyarországon a politikailag aktív ellenzéki katolikus tömeg fellépésének a feltételei. A szabadversenyes kapitalizmus akkorra érte el csúcspontját Magyarországon és kezdett átnőni a monopolkapitalizmusba, ami kiélezte a gazdasági és társadalmi ellentéteket. A katolikus középrétegek és a parasztság egy része antikapitalista, antiliberális agrárius ellenzéki irányba tolódott. A katolikus értelmiségiek érvényesülni nehezebben tudó része, a szoritó konkurrenciaharcban vergődő katolikus kisiparos és kiskereskedő, az agrárolló nyílását érző katolikus paraszt egyaránt a protestáns, zsidó, liberális jelzővel illetett dualista rendszert okolta nehézségeiért. Természetes vezetőrétege a katolikus alsópapság lett. Ahogy nőtt e tábor elkeseredése, másfelől erejének eleinte még ösztönös tudata, úgy öltött mind erőszakosabb formát a politikai ellenállásnak is szánt katolikus reverzális-hajsza és elkeresztelési kampány. E tábor elégedetlenségét a Vatikán az egyházpolitikai küzdelmek kirobbantásával és annak évekig tartó izgalmaival szította. Amikor aztán 1895 januárjában szoros vatikáni instrukciókat is elfogadva hivatalosan is megszerveződött a Katholikus Néppárt, az említett rétegek elfogadták az arisztokrata főpapi katolikus csoport vezetését. A liberális kormány jobboldali, klerikális, protestáns- és zsidóellenes agrárius ellenzéki politikai párt tömegbázisát alkotta.[11]

Az egyházpolitikai reform 1895-ben sikerrel befejeződött. Rampolla idézett harcias kijelentésére visszagondolva felmerül a kérdés, hogy valóban a kálvinisták és a zsidók kerültek ki győztesen az egész katolicizmussal vívott küzdelemből? Erről szó sincs. Már maga a kérdésfeltevés rossz. Az ország lakosságának mindössze 14,6%-a volt református és 4,7%-a zsidó 1890-ben. Ez összesen is csupán 19,3%. Ugyanakkor 48% római-, 10,9% görögkatolikus élt Magyarországon (Horvát-Szlavóniát nem számítva). Az egyházpolitikai reform ellen állást foglalt nemzetiségi görögkeletieket sem hagyhatjuk figyelmen kívül. Az ő arányszámuk 13,6% volt.

Valójában az történt, hogy a római katolikus lakosság és az országgyűlés két házában helyet foglaló honatyák nem jelentéktelen hányada támogatta a reformot. Nélkülük nem lehetett volna megszavazni azt. Ismerve a dualizmus parlamenti választási rendszerét és politikai életének mechanizmusát, kimondhatjuk, hogy a parlamentáris keretek között döntési lehetőséggel bíró katolikusok többsége az egyházpolitikai reform mellett foglalt állást. Vállalta, hogy szembe kerül a saját papságával és a pápával. E kérdésben ezek a liberális katolikusok hazafias magatartást tanúsítottak.

A döntés pozíciójában kiemelkedő helyet foglalt el Csáky Albin. Kultuszminiszter nem lehetett volna, ha nem katolikus. A kortárs Beksics Gusztáv írja, hogy Csáky

Albinról közismert volt, hogy liberális gondolkodási módját jól egyeztetni tudta hívő katolikus vallásosságával.[12] Híres elkeresztelési rendeletét azért adta ki, hogy lezárjon vele egy törvénysértési lehetőséget, s nem azért, hogy egyházpolitikai reformra vezető harcot kezdeményezzen. Tisza Kálmán bukása után gróf Szapáry Gyula kabinetjében is azon munkálkodott Csáky, hogy a magyar püspöki kar és Róma támogatásával érvényt szerezzen rendeletének. Simor János prímás és több püspök hajlott a megegyezésre. Samassa József egri érsek pedig kifejezetten Csáky és a kormány oldalán állt. Mégsem erőszakolta a kormány, hogy Samassa kapja meg 1891-ben az esztergomi prímási tisztet, mert bízott abban, hogy a politikában el nem kötelezett pannonhalmi főapát, Vaszary Kolos a Szentszéknél is könnyebben elérheti az ellenálló katolikus alsó papság lecsendesítésében történő közreműködést. Nem így történt. Csak ezek után vetette fel Csáky gróf a további intézkedések szükségességét, de még mindig a meglévő törvények megtartása érdekében és nem átfogó egyházpolitikai reform megvalósítása végett. Csupán 1892 júliusában a minisztertanács elé terjesztett memorandumában tört lándzsát Csáky a reform mellett. A memorandumban vetette fel azt is, hogy az ország közvéleményében már annyira sürgető nemzeti és liberális kérdéssé vált az egyházpolitikai reform, hogy a nemzeti ellenzék politikusainak jó része is a kormány mögé állna, ha vállalná a kormány a reformot. Szapáry Gyula inkább lemondott, mintsem az egyházpolitikai reformot programjába iktassa. A Szapáry-kabinetben kezdetben Csákynál is erőteljesebb egyházpolitikai vonalat képviselt a Szilágyi—Wekerle—Baross hármas. A kormány élén Szapáryt követő Wekerlének egyenesen ki kellett követelnie az uralkodótól, hogy a reform végrehajtása érdekében Csáky bevehető legyen ismét a kormányba.

Az uralkodó képezte a legnehezebben leküzdhető kormányzati akadályt az egyházpolitikai kérdések megoldása útjában. Ferenc József felségjogának sérelmét is szívesebben elviselte, minthogy ujjat húzzon a pápával. Csáky Albin gróf számos esetben tárgyalt a királlyal és kapacitálta a mind türelmetlenebbé váló belpolitikai helyzet egyházpolitikai reform útján történő megoldására. Eközben Csáky ellenszenves lett a királynak. Végül Ferenc József felülemelkedett konzervatív katolikus beállítottsága korlátain és Magyarország belpolitikai egyensúlyának helyreállítása, a kiegyezést maradéktalanul támogató szabadelvű kormány helyzetének stabilizálása végett beleegyezett az egyházpolitikai reformba. Saját uralkodói presztízse is arra késztette az uralkodót, hogy a Vatikánnal mint külföldi hatalommal szemben megvédje országa belügyeinek intaktságát. Csáky Albin nevét azonban kihúzta a király 1894 nyarán az újjáalakulóban lévő Wekerle-kormány névsorából.[13] Az egyházpolitikai törvények mégis kitörölhetetlenül összeforrtak Csáky Albin nevével

2. A protestánsok és az egyházpolitikai reform

A protestánsok lelkesen támogatták Csáky Albint és az akkortájt egymást váltó magyar kormányokat a klérussal vívott harcban. A protestánsoknak is veszteséget jelentett a polgári házasság és a polgári anyagkönyvezés, mégis előmozdították azokat, mert Róma túlkapásainak megfékezésére jó eszközt láttak bennük és a polgári állam elidegeníthetetlen jogának tekintették. Keserű szájízzel vették tudomásul a gyermekek vallásáról hozott törvényt. A kormány abban a törvényben kárpótolni szándékozott a katolikus egyházat veszteségeiért saját protestáns szövetségesei rovására. Gyenge vigasz volt, hogy a törvényben fakultatív megengedett reverzálist a liberalizmus szellemében már a protestánsok javára is lehetett adni. Sajtójuk útján követelték a protestánsok az egyházi vagyon kisajátítását, hogy annak segítségével végre-

hajtható legyen az 1848: XX. tc. 3. §-ába foglalt rendelkezés, valamennyi bevett felekezet összes egyházi és iskolai kiadásainak állami fedezése. A 48: XX. tc. 3. § végrehajtására azonban nem került sor. A minisztertanács 1894. február 26-án elvetette.[14]

A liberalizmus érdekében pártolták a protestánsok a vallás szabad gyakorlatáról szóló törvényt, amely szabad lehetőséget biztosított további felekezetek alapítására és a felekezetnélküliségre. E réven a protestáns egyházakat veszteségek érhették, hiszen a belőlük toborzódó kisebb felekezetek kaptak szabad működést; hogy mégis segítették a törvényjavaslatot, az emelkedett szellemiségükkel magyarázható. Támogatták továbbá a zsidó vallás recepciójára irányuló törvényjavaslatot. A zsidósággal a protestánsok — azok között is főként a reformátusok — évszázadokra visszanyúlóan jó viszonyban éltek. A liberális, művelt és egyre nagyobb szerepet játszó zsidóságban szövetségest láttak az ultramontanizmussal szemben.[15]

A protestáns egyházak mint hivatalos testületek nem vettek részt az egyházpolitikai harcban. 1892-ben a református és az evangélikus zsinat közös bizottsága, majd a két zsinat helyeslőleg foglalt állást a kormány egyházpolitikáját illetően, de erről nem adott ki közleményt. Vallották a protestáns egyházak, hogy az egyházpolitikai reform az állam joga és kötelessége, s abba egyház be ne avatkozzék.[16] Ez a példamutatás azonban kevés volt a politikai katolicizmus visszatartásához.

JEGYZETEK

1 Csáky Moritz: *Der Kulturkampf in Ungarn, Die kirchenpolitische Gesetzgebung der Jahre 1894/95*, Graz—Wien—Köln 1967, 41—42. A Csáky Albinra vonatkozó irodalmat is közli. Arról, hogy Csáky volt az egyházpolitikai reform tulajdonképpeni atyja és nem Szilágyi Dezső, amint a korábbi történetírás vélte, ld. 94.
2 Salacz Gábor: *A magyar kultúrharc története 1890—1895*. Bécs, 1938. 31—32. Jó összefoglalást ad Csáky i. m. 28.
3 Salacz i. m. 147.; K. Török Mihály Miklós: *A magyar egyházpolitikai harc története*. Bp., 1933. Szent István Társulat. 90.; Csáky i. m. 80
4 Csáky i. m. 42—43.
5 Hanák Péter: *Magyarország története. 1890—1918*. Bp., 1978. 81—82.
6 Csáky i. m. 80. passim és 102—106.
7 Hanák i. m. 77—81, az enciklika a 80—81.
8 Csáky i. m. 63—64.; Salacz i. m. 97. az egyik levél 384—385.; Hanák i. m. 74—76.
9 Csáky i. m. 77.; Hanák i. m. 82—83.
10 Csáky i. m. 101.; Hanák i. m. 89.
11 Hanák i. m. 77—81., 105—106.
12 Beksics Gusztáv: *Az egyházpolitikai harc és előzményei*. In: A magyar nemzet története. (Szerk.: Szilágyi Sándor) X. köt. Bp., 1898. 786.
13 Csáky i. m. 93—94., 98., 101.
14 Salacz i. m. 295.
15 Csohány János: A zsidó vallás egyenjogúsítása a korabeli református időszaki sajtó tükrében. *Theologiai Szemle*, 1973. 9—10. sz. 280—286.
16 Salacz i. m. 220—223.

KORMOS LÁSZLÓ

Iskolatörténeti források a Tiszántúli Református Egyházkerület Levéltárában

Iskolatörténeti szempontból a Tiszántúli Református Egyházkerület Levéltárában egyaránt különleges értéket képvisel az 1567. évvel kezdődő egyházkerületi (püspöki) és az 1588. évtől folyamatosan meglévő kollégiumi levéltár anyaga.

Az iskolapolitika után érdeklődő bőséges anyagot talál az egyházi iskolák ügyében hozott állami és egyházhatósági intézkedésekben. A református iskolák autonómiájának kérdései, az iskolai felügyelet, az egyes iskolatípusok felállításának egyházjogi kérdései és a királyi, helytartótanácsi utasítások lecsapódása az 1567-től folyamatosan meglévő egyházkerületi közgyűlési jegyzőkönyvi határozatokban végig követhető. Az egyházkerületi közgyűlés alá rendelt hatóságok — az egyházmegyei és az egyház községi vezetőtestületek iskolafelügyeleti bizottságainak jegyzőkönyvei, jegyzőkönyvi iratai, az általuk jóváhagyott iskolatörvények és kiadott körlevelek tükrözik a református egyház iskolapolitikájának részleteit, iskolaszervezetének alakulását. Az egyházhatósági intézkedésekkel egyidejűleg az államhatósági rendelkezéseket is körlevelezték, melyeket az ún. „Felsőbb hatósági körlevelek" sorozat őriz. E körleveles jegyzőkönyvek az 1606. évi bécsi béke utáni időszaktól kezdve maradtak meg. Különösen érdekesek a sorozat iskolatörténeti vonatkozásai az 1777. évi „Ratio Educationis" körüli időkből; ez az uralkodói rendelkezés a református iskolák történetében is új fejezetet nyitott. Az egyes iskolatípusok kialakulásához forrásul használhatók az iskolák felügyelő bizottmányainak, iskolaszékeinek iratai. (A főiskolai, középiskolai, népiskolai felügyelők jelentős szerepet vittek.) A főiskolai tanács és a kollégiumi felügyelet iratai az 1851. a népiskolai tanügyi bizottság és felügyelet iratai pedig az 1865. évtől kezdve maradtak fenn. A debreceni főiskolai „curatoratus és professoratus" jegyzőkönyve 1749-től folyamatos; a főiskolai igazgatótanács jegyzőkönyve 1876-ban kezdődik.

Az iratokból a tiszántúli református tanügy fejlődését a kezdetektől fogva figyelemmel követhetjük. A reformáció után az 1530-as években kezdenek erősödni a tiszántúli mezővárosok iskolái s 1567-től kerülnek az egyházkerület irányítása alá. Erről az 1530—1567 közti időszak tanügyi állapotáról kevés iratunk maradt. 1567—1657 között viszont már komoly történeti forrásanyaggal rendelkezünk. Közöttük első hely illeti meg a már említett egyházkerületi jegyzőkönyveket, az 1588-ban kezdődő „Catalogus omnium Scholae Debrecinae Civium, legibus eiusdem ab anno Domini 1588 subscritorum"-ot, valamint a Nagykönyvtár kézirattárában levő „Synodalia" gyűjteményt. Némi eligazítást nyújtanak — az 1615 utáni időből — a Kollégium birtokaira, az alapítványi birtokokra vonatkozó iratok. Az 1657—1777 közötti tanügyi források szerteágazók; kerületi, megyei és egyházközségi szinten egyaránt bőséggel állnak rendelkezésre. A főiskolai tanács iratai az 1657. évi iskolai törvénnyel

kezdődnek; a külföldi akadémiákon tanuló diákokról 1632-től vannak kimutatások: az „Acta sedis scholasticae iudiciaria" 1709-ben indul, a széniori hivatal iratai 1727-ben, a kontraskribai hivatali iratai 1693-ban. A Kollégium történetére vonatkozó iratok gyűjteménye 1579-ig nyúlik vissza, Bakóczi János ezirányú gyűjtése 1549-ig, s különösen a 17. századra igen gazdag.

A református tanügy kibontakozását az ellenreformációnak sem sikerült lefékezni. Diószegi Sámuel és Maróthi György munkássága a 18—19. századra is meghatározták a fejlődés vonalát. Maróthi György „Idea"-ja és „Opinionese" alapján született meg 1770-re a „Methodus" nevet viselő tantervi utasítás. (Levéltárunk forráskiadvány sorozatot készít elő, mely Maróthi György „Opiniones" című munkájával kezdődik.) Maróthi munkásságát folytatta Hatvani István, akinek már 1748-ban megjelent Institutiones Physicae című munkája; ő volt a Kollégium természettani múzeuma nagyértékű anyagának a gyűjtője. Levéltárunkban levő receptjei ritkaságnak számítanak. Sinai Miklós történettudományi munkálkodásával vált a református tanügyi fejlődés segítő alakjává. Roppant kitartással gyűjtött oklevéltárai számos iskolatörténeti forrást őriztek meg. Az 1777. utáni időből való számtalan oklevél fennmaradása az ő gondos feljegyzéseinek köszönhető. „Miscellanae Historico-Hungarica" című gyűjteménye az 1209—1792 közötti időszak oklevélmásolatainak kincsestára. A tiszántúli református egyházkerületi levéltár Ratio Educationisra vonatkozó forrásai (Magyar Történeti Tanulmányok, XII. Kossuth Lajos Tudományegyetem Debrecen, 1979.) címen publikált iskolatörténeti forrásoknál több adatot vehettem át Sinai gyűjteményéből. Forrásaink rámutatnak arra, hogy a Ratio Educationisszal szembefeszülő református magatartás — egyházi nevelésügyünk védelmében — hagyományokban gazdag nevelés-metodikai előzményekről és didaktikai érzékről tanúskodik, s közvetve segítségévé lett a reformkori haladó szellemű nevelés kibontakozásának. Az 1777-től kezdve megfogalmazott professzori opiniók, ordo studiorumok, iskolai törvények, szabályzatok, tanrendszerek, iskolai kézikönyvekről kimutatások sora található levéltárunkban.

A református tanügy kútfői a reformkortól kezdve megsokszorozódnak. Egyházmegyei, egyházközségi tanügyi bizottságok, iskolai jegyzőkönyvek, tanárok, tanítók beadványai tanúsítják ezt. E forrástömegből csak ízelítőül álljon itt az egyházkerületi jegyzőkönyv 1812. évi bejegyzése arról, hogy a szeghalmi népiskolában, presbiteri határozatra bevezetik az ingyenes tanítást. Nemcsak a debreceni Kollégium a szegények iskolája, hanem az 1799-ben — esperesekhez elküldött — püspöki utasítás alapján, mely „az árvák és nyomorult szülők gyermekeinek ingyenes tanításáról" szól, egy vidéki iskolában minden gyermeket ingyen tanítanak. Fogarasi Gábor, aki 1845 júliusában került a kunmadarasi csonka gimnáziumhoz tanárnak, Pestalozzi elvei szerint korszerű reformmal lépett fel, új tanrendszert készített hat évre szóló iskolai nevelésről, és kimondta: „ne engedjünk felnőni egyetlen gyermeket sem a városnak tudomány ... nélkül ... Tegyük pedig ezt minél előbb, nem várva sopánkodva e részben a felsőbb kezek lassú intézkedésétől azt, amit magunk, csak akarjuk, gyorsan elvégezhetünk." (Kunmadarasi presbiteri jegyzőkönyv II. 95.) Fogarasi tantervében nézlés, olvasás, írás, számtan, téralaktan, természetrajz, természettan, földrajz, szavalás, éneklés, nyelvészettan, történettan, vallástan, szókötés, nyelvészet, statisztika stb. található.

A főiskolai, középiskolai, népiskolai tanügyi kérdések új feldolgozása — az „Entwurf" kiadásával — a református egyházi iskolákban 1858-ban történik, amikor az Entwurf alapján módosított tantervet jóváhagyta az egyházkerület. A főiskolai tanárok nyugdíjintézetéről 1859-től már vannak forrásaink. A jogakadémia jegyzőkönyveit magánvizsgálati jegyzőkönyvként vezetik 1845-től. A vizsgai jegyzőkönyveket

csak 1875-től fektették fel, a tanárkari jegyzőkönyvek pedig 1893-ban kezdődnek s az 1914. évi egyetemmé alakulásáig folyamatosak. A főiskolai igazgató tanács jegyzőkönyvei 1876-ban kezdődnek. A Teológiai Akadémia külön fakultássá 1895-ben lett. A Bölcsészeti Akadémia 1908-tól működött.

A Debreceni Református Gimnáziumnak a kollégiumi nevelés keretén belül önálló intézményként folyó életéről a jegyzőkönyvek és igazgatói iratok 1853-tól vannak a Levéltár őrizetében. Az egyházkerület egyéb középiskoláinak életéről a középiskolai felügyelői iratok 1865—1947 között; a kerület népiskoláiról, tanügyéről, nevelési metódusáról, statisztikai adatairól a népiskolai tanügyi bizottság iratai pedig 1851—1943 között szolgálnak forrásul. Fontos tanügyi adatokat tartalmaznak az egyházlátogatási jegyzőkönyvek, melyek 1738-cal kezdődően az iskolák életéről is reális képet nyújtanak. Megtalálhatók az egyházkerületi, egyházmegyei és egyházközségi iratok között.

Az 1945 utáni átmeneti időtől az iskolák államosításáig terjedő református tanügy iratai csak részben kerültek levéltári őrizetbe.

A református iskolák igazgatásának levéltári forrásai a püspöki hivatal, az esperesi hivatal és a lelkészi hivatalok iratanyagában követhetők nyomon, ahol az egyházkormányzó hatóságok törvényes rendelkezései és felügyelői iratai találhatók. Iskolai tantervek, specimenek, szabályzatok egyházmegyénként általában külön állagban szerepelnek.

Az iskolák gazdasági életéről, anyagi fenntartásáról szóló források az 1809-től fennmaradt vagyonösszeírásokban, alapítványi iratokban, vagyonleltárakban is találhatók. A vagyonleltárak részletesen leírják az iskolai épületeket és felszereléseiket, a tanítói lakásokat és az iskolák fenntartására szolgáló földbirtokokat. A Kollégium anyagi fenntartásáról gondoskodó alapítványok és a kollégiumi birtokokról fennmaradt oklevelek gazdaságtörténeti forrásul is használhatók. A tokaji, a szikszói, a sajókazinci és a tiszadadai birtok iratai — 17., 18. századi adatokkal — gazdag történeti kútfők. A kollégiumi oktatás fedezetét biztosító különböző bevételi forrásokat a coetus javainak jegyzőkönyve (1727—1789), az adományozók emlékkönyve (1744—1790), a különböző kasszák iratai (1771-től), a szupplikációs jegyzőkönyvek, a kontraskribai, majd 1875-től kezdve jogutódként létesített háznagyi hivatal számadáskönyvei, 1831-től a kollégiumi gazdasági tanács jegyzőkönyvei és iratai örökítették meg. A kollégiumi pénztár naplói 1793-ban kezdődnek, a főiskolai kurátorok 1742-től működnek. A főiskolai gazda iratai között találhatók 1792-től kezdődően az ingóságok leltárai, kenyérsütési tabellák, a természetbeni juttatások és javak nyilvántartásai. A kollégium tápintézetének iratai 1859-től vannak a levéltárban.

A református iskolák nevelőiről a kollégiumi seriesekben, anyakönyvekben találhatók életrajzi adatok. A Kollégium tanárairól, seniorairól is vannak életrajzi adatokat tartalmazó feljegyzések. A Kollégium partikuláiban tanító togátus diákokról a „Rektoriákra kimenők jegyzékei" és az egyházmegyék „omniariumai" szolgálnak adatokkal. Az egyházközségeknél találunk iskolai törvényeket aláíró rektorokról, fiú- és leánytanítókról jegyzőkönyveket. Megközelítőleg pontos tanítói névsorokat lehet összeállítani az 1780-as években a II. József rendeletére készített iskolai kimutatásokból és a kánoni vizitációk alkalmával felvett jegyzőkönyvekből. A 20. században a nevelőkről törzslapok és minősítési lapok készültek. Fizetésüket, jövedelmüket, megélhetési lehetőségeiket a presbiteri jegyzőkönyvek, az egyházmegyei közgyűlési jóváhagyások tartják számon. A tanítók díjlevelei hű képet festenek nemcsak kötelezettségeikről, hanem javadalmi tételeikről is. (Az egyházközségi díjlevelek külön állagot képeznek az 1646—1950 közötti időből.) A Kollégium professzorainak jövedelmét biztosító alapítványokról Balogh Ferenc 1911-ben Debrecenben közzétett

könyve tájékoztat. (A debreceni református főiskola alapítványi törzskönyve, azaz alapítványok, hagyományok és adományok tevőinek sorozata. I—III., 1550—1911).

A diákok körülményeit kutató az anyakönyvek, beírási naplók, származási ívek adatait használhatja. A Kollégium tanulóiról az 1588. évtől folyamatosan készítettek bejegyzéseket; ezekhez betűrendes mutatók vannak 1791-ig, azt követően pedig a főiskolai, gimnáziumi értesítők használhatók segédletként. Az anyakönyvi beírások osztályonként betűrendben sorakoznak, s az akadémiai fakultások megalakulása után a fakultásokon belül szemeszterenként is betűrendben vannak nyilvántartva a hallgatók. A szülők vagyoni és osztályhelyzetét a serieszekben, a tanulók előmenetelét az osztálynaplókban találhatjuk. A taníttatási költségeket tandíjnaplók, internátusi naplók jegyzik. A főiskolai tanulók anyakönyvi és osztályzati sorjegyzékei az egyetemmé alakulásáig — 1588—1914-ig — hiánytalanul megvannak.

A lelkészképző- és tanárképzőintézet törzskönyvi nyilvántartásai és a hittudománykari származási ívek 1914 után kezdődnek.

A gimnáziumi, tanítóképzőintézeti, elemi és polgári iskolai tanulók előmenetelének feldolgozásához 1797-től az osztályozó, 1853-tól az érettségi, 1873-tól a képesítő vizsgálati iratok és osztálykönyvek használhatók. Az egyházkerület más középiskoláinak iratait a középiskolai felügyelői állagban találjuk. A tanulók fegyelmi ügyeit, vétségeit 1709—1897 között a törvényszéki jegyzőkönyvek, a vétségek jegyzőkönyvei (1793—1897) és az iskolaszék iratai őrzik.

A diákok életére számtalan adat van a róluk vezetett különböző naplókban: széniori naplók (1727—1921), tandíjnaplók (1800—1888), kontraskribai diáknaplók (1806—1855), az eltávozások jegyzőkönyvei (1811—1875), a szolgatanulókra vonatkozó könyvek (1693—1901), a praebitori naplók (1747—1793).

A kollégiumi diákok önkormányzatát tükrözik a szeniori iratok és a kollégiumi ifjúsági egyesületek iratainak gyűjteménye 1834-től, benne a magyar irodalmi önképzőkör (1839—1915), a főiskolai tanulók olvasó társaságának, a főiskolai kántusnak, a különböző fakultások és a gimnázium önképző egyesületeinek, az egyes fakultások segítő egyesületének s egyéb ifjúsági közösségeknek iratai.

A tanulólétszámot 1588-tól lehet rekonstruálni. Az egyházkerület összes iskoláiról azonban csak II. József rendelkezései nyomán készültek összeírások. Később az egyházlátogatási jegyzőkönyvek adatai használhatók forrásul. A református gyülekezetek által fenntartott iskolák statisztikai adatai a levéltári forrásokból nyomon követhetők. Könnyen felmérhető pl. a tanulók létszáma vagy az egy tanítóra eső létszám. Pl., Kunmadarason 1894—1945 között:

Év	Tanító	Tanulólétszám	1 tanítóra eső tanuló
1894	6	552	92
1925	10	406	41
1930	10	665	66
1945	16	770	49

Kevésbé kutatott terület az iskolai könyvtárak története. Levéltári iratainak nemcsak a tanmenetekből összeállítható tankönyvekről számolnak be, hanem azokról az iskolai és paróchiális könyvtárakról is, melyek egyrészt a pedagógusok, másrészt a tanulók rendelkezésére álltak. A vagyonleltárak mellett találunk könyvleltárakat is. A Kollégium Olvasó Társaságának jegyzőkönyvei nyomány pl. össze lehet állítani az olvasott könyvek jegyzékét.

Elhanyagolt kutatási feladatként tarthatjuk számon az iskolai egészségügy fejlődését is, melyet egyrészt a kollégiumi kórházi könyvek (1831—1875), orvosi receptek,

másrészt az egyházközségek presbiteri jegyzőkönyveinek iskolaorvosi kinevezésekre vonatkozó bejegyzéseiből, valamint a felsőbb hatósági körlevelek utasításaiból dolgozhatók fel.

Nem hagyható figyelmen kívül az iskolán kívüli népnevelés ügye sem. Iskolaszéki jegyzőkönyvekben, presbiteri gyűlési jegyzőkönyvekben, egyházmegyei és egyházkerületi rendelkezésekben találunk kezdeményezéseket a református lelkészek és tanítók közművelődési szolgálatáról. Így létesülnek az ún. ismétlőiskolák, gazdaképzők, tanonciskolák, mezőgazdasági oktatást nyújtó faiskolák, füvészkertek. Pl. Kunmadarason már 1861 után faiskola létesült, és a lányok részére kézimunkatanítás folyt. Ezzel egyidejűleg a gazdaasszonyképzés is megindult. Népünk kulturális felemelkedését szolgálták a falukutató munkák, valamint a népfőiskolai tanfolyamok és népfőiskolák. A debreceni Református Kollégium főiskolai igazgatótanácsának ülésén, 1913-ban már felvetődött a népfőiskola létesítésének a gondolata. A második világháború alatt létrejött szatmári népfőiskola iratanyaga tanmenetekkel, tantervekkel feldolgozásra vár.

TUDOMÁNYOS VITA

BARCZA JÓZSEF

Még egyszer a protestáns iskolázás kezdeteihez Sárospatakon

Szűcs Jenő „Sárospatak reformációjának kezdetei" című tanulmányát a *Ráday Gyűjtemény Évkönyve* II. kötetében közölte. A III. kötet „tudományos vita" rovatában „Szempontok és adalékok a protestáns iskolázás kezdeteihez Sárospatakon" címmel hozzászóltam. (A továbbiakban az évkönyvekre csak római számmal utalok.) A témával való foglalkozásra az általam idézőjelben használt és értett „az alapítás" nyitott kérdése, másfelől ilyen summás megállapítások ösztönöztek: „Perényi Péter... két egyszerű oknál fogva nem egyengethette még 1531 körül a reformáció útját Sárospatakon, nem is szólván valami iskolaalapítási szándékáról: egyrészt mert az éppen akkoriban Loretóba zarándokló főúr még mindenestől a régi egyház híve volt, másrészt, mert abban az időben még hozzá sem jutott Patak tényleges birtokához." (II:25) Sőt 1537-ben is Sárospatakon Perényi „nemcsak megtűrte a katolikus misézést új székhelyének templomában, hanem egy elűzött plébánost tűrt meg" (II:29), sőt „teljességgel bizonyos, hogy Sárospatak egyházi szerkezetét akkoriban még éles kettősség határozta meg. A protestantizmus egyelőre szervezetileg csak a földesúri póluson, a várkápolnában volt jelen... a plébániatemplomban és a kolostorban még intakt intézményszerűséggel tartotta magát a régi egyház." (II:31)

Gondosan kerülve minden személyi élt, erre az eredményre jutottam: „Sárospatak története, egyben a reformáció ottani kibontakozása és térhódítása szempontjából *fordulópont*nak tekinthetjük az 1530—31. esztendőt. Ekkor került ugyanis a város Perényi Péter tényleges birtokába, ő pedig a reformáció legelső főúri pártfogói közé tartozott. Ilyen magatartást tanúsított már ebben az időben is. Az ő kegyúri jogának védelme alatt rakódtak le ekkor a reformáció alapjai — templomban, iskolában egyaránt." (III:127—128)

I.

Szűcs Jenő nyomban válaszolt „Még egyszer a sárospataki protestáns iskola kezdeteiről. Az 1531. évszám eredete" című vitairatával. Olyan vitatkozási móddal, ami szememben az ő szakmai tekintélyéhez és egy tudományos gyűjtemény kiadványához méltatlannak tűnik. A hangsúlyozott *fordulópont* értelmezése pl. így történt: „A 18. század első évtizedeiben született meg a vélekedés, hogy a sárospataki Kollégiumot Perényi Péter az 1531. évben alapította. A tétel tárgyi tarthatatlanságát már Zoványi Jenő kimutatta... A megdőlt tételnek mindjárt akadt ügyvédje Szinyei Gerzson személyében, majd időről időre támadtak hasonló erőtlen kísérletek..." (III: 142) De álljanak egymás mellett és beszéljenek önmagukért további szövegrészek is.

Ezt írtam:	Szűcs Jenő válasza:
„Perényi Péter... 1530... szeptember 27-én történt szabadulása után... Zemplén megyei birtokaira költözött. 1530 januárjában már Terebesről írt, sőt ebben az évben nyolc levelét is onnan keltezte. Nyilvánvalóan ott rendezte be állandó udvartartását és ebből a centrumból irányította birtokainak ügyét. Ennek az adatnak Sárospatak szempontjából különösebb súlya azonban nincs, mivel a két helység között a távolság ...alig 40 km." (III: 128)	„Perényinek annyira nem volt ‚állandó udvartartása' Sárospatakon nem hogy 1530 táján... hanem még 1534 tavaszán sem, hogy még ottani várnagya sem volt." (III: 145) „Sárospatak helytörténete szempontjából is ideje lenne végre tudomásul venni... hogy ha 1533/34 fordulója táján a főúr csakugyan átvonult is [véglegesen, a kényszer hatására, a politikai feltételek megteremtése után] zempléni birtokaira, ‚állandó udvartartását' (melyet Barcza József már 1530 táján a pataki várban szeretne elképzelni) egyelőre... nem volt módjában Sárospatakon berendezni." (III: 150., 158.)
Perényi protestantizmusának jeleit keresve figyeltem fel Újhelyi Tamás wittenbergi diákra: „1531-ben a részben Terebes vártartományához tartozó Gálszécsen tárgyalt Perényi a felsőmagyarországi városok követeivel, s következő évben pedig már Wittenbergben találjuk Gálszécsi Istvánt. Ugyanígy: 1534-ben Újhelyből kért kőműveseket, az év szeptember 19-én subscribált Thomas de Vihel (Újhely). (Talán ő volt az említett bagyszőllősi plébános.) (III. 133.)	A reflexió figyelmen kívül hagyta az adalék *összefüggését*, csak egy *zárójelbe tett* feltételezésre irányult: „Rátalál egy Thomas de Újhely (Vihel) nevű tanulóra Wittenbergbe beiratkozók között 1534 őszén. Ez is Tamás, az is Tamás, Újhely pedig közel van; minthogy szereti... az ilyen szintű névazonosításokat, ennyi máris elég, hogy kimondja: ‚talán ő volt az említett... plébános'." (III: 148—149)
„Perényi azt ígérte... Szapolyai Jánosnak, hogy a papokat ezentúl nem fogja házasságra kényszeríteni. Nős pap alkalmazása, illetve a cölibatus ellenzése szintén bizonyíték Perényi protestantizmusa mellett." Ebben az összefüggésben kockáztattam meg az udvari prédikátor Siklósi Mihállyal kapcsolatban azt a feltételezést, hogy ő „1530 körül feltehetően már nős lehetett. Fejes István hívta fel a figyelmet arra, hogy Zemplén megye levéltárában és Leleszen is 1562-től kezdve feltűnik egy Nicolaus juratus Soklyósi, valamint a szintén jogász Soklyósi András, akik Siklósi Mihály fiai lehettek. Ez utóbbi revizorként működött Sárospatakon 1567-ben." (III: 133)	Teljesen figyelmen kívül hagyva a lényegi kérdést: a papok erőszakos nősítését és mintegy szuggerálva Sárospatakot — holott szövegemben előzőleg Siklóst és Újhelyt írtam — a válasz: „Siklósi pataki udvari lelkészségét... természetesen... 1530-ra véli bizonyítani éspedig az alábbi módon: Megtalál két Siklósi (Soklyosi) nevű „jogászt' Sárospatakon az 1562. és 1567. évben, ‚akik Siklósi Mihály fiai lehettek'... Mi következik ebből? Az, hogy ‚ő (Siklósi Mihály) 1530 körül feltehetően már nős lehetett', azaz protestáns pap. Természetesen Sárospatakon. Figyeljük tehát: van két Siklósi nevű emberünk Patakon 1560 után, akiknek életkorát nem ismerjük, de még az is valószínűsítendő lenne, hogy Mihály fiai; ebből az információból az következne, hogy őket Siklósi Mihály éppen 1530 körül nemzette, éspedig Sárospatakon! Ezzel szemben nyilvánvaló, hogy ezt Siklósi bizonyosan nem tehette, minthogy nem volt jelen. 1529. szeptember 9-én ugyanis beiratkozott a wittenbergi egyetemre (MTT, VI, 1859, 216), következésképpen az 1530. évet bizonyosan, de bizonnyal még 1531 jó részét is külföldön, Wittenbergben töltötte, aminthogy magisteri fokozattal tért haza." (III: 158)

A magyar egyház- és irodalomtörténet számára nagy segítséget nyújtott volna Szűcs Jenő, *ha nem csupán* a Magyar Történelmi Tárban közölt diáknévsorra utal. Ott ugyanis az áll, mint az 1843-ban és 1905-ben kiadott Album Academiae Vitenbergensisben: 1529 szeptember 7-én iratkozott be „*Michael Salei* ex vngaria". Lehetséges —

de önmagában még nem nyilvánvaló — hogy Salei néven kizárólag Siklósit, illetve Szilvásit szabad csak érteni. Ezt az azonosítást azonban annál inkább el kellett volna végezni, mivel egyetlen ismert énekének versfejeiben Sucljosi-nak írta magát.

(Zoványi Jenő *Egyháztörténeti Lexikon*ában ezt olvassuk: „Siklósi Mihály... már 1529. szept. 7-én beiratkozott a wittenbergi egyetemre hallgatónak, melyről magisteri oklevéllel tért vissza hazájába." Majd néhány adat felsorolása után: „Mindez azonban az ő személyét illetően nem tökéletesen bizonyos.")

Szűcs Jenővel a „vitát" részemről jelen írásommal végérvényesen lezárom, megköszönve egyetlen érdemleges kiigazítását: miután megemlítettem Újhelyből 1534. február 24-én Kassára küldött levelét, amelyben kőműveseket kért, a pataki építkezés, illetve a város megerősítése kezdetét egy, a modern szakirodalomban meg nem említett adat alapján 1530-ra datáltam. (III: 128) Ez tévedés volt.

Két szempont miatt mégsem tehetek „elhallgatással" pontot az ügy végére. Az egyik az, hogy a történeti valóságról kialakult képünket növekvő ismereteink szerint újból és újból át kell vizsgálnunk, tehát a továbbkutatás szükséges. (Vö. III. 138. és 164.) A másik pedig, hogy a reformáció kibontakozásának folyamatszerűségét — amelyet közhelynek véltem — e „vita" tanulságai nyomán pregnánsabban kell kifejtenem. Perényi Péter és Sárospatak vonatkozásában is.

II.

Elvi meggondolásból tehát néhány újabb „adalékra" hívom fel a figyelmet.

1. Az első 1531 végére, 1532 elejére nyújt érdemleges információt.

Abból a szempontból *lényeges kérdés Perényi Péter tartózkodási helyének ismerete, hogy egyengethette-e ő közelléte által a reformáció terjedését?* Gálszécsi István ugyanis expressis verbis arra enged következtetni — jóval Perényinek Szűcs Jenő által is idézett végrendelete előtt (III: 34) —, hogy e főúr jelenléte kedvezett a reformációnak, amikor ezt kívánta neki: „Jézus Krisztus nagyságodat minden veszedelemtől megőrizze, egészséggel és békességgel meghozzon, igazgasson az ő dicsőségének elterjedésére és anyaszentegyháznak épülésére." (*Magyar Könyvszemle* 1887: 222)

Szűcs Jenő bizonnyal e kérdés horderejét ismerve hangsúlyozta: Perényi 1530-ban „leveleit Tőketerebesről írta... családja egy ideig még a főúr távozása után is itt maradt, Gábor kisfia *in arce Terebes* született. Maga Perényi azonban már 1531 elején eltávozott, hogy meg se forduljon e tájakon mintegy három éven át." (III: 149.) Majd a 158. lapon: „Perényi Péter híradásokból következtetve 1532 első hónapjaiban térhetett vissza hazájába — Siklósra."

Csakhogy ha ez valóban így volt, akkor nem ő Gábor kisfiának az édesapja, mert Gábor 1532. október 19-én született. Visszaszámolva 280 napot: Perényi Péternek Terebesen kellett tartózkodnia 1532. január 14. táján.

Spervogel azzal kezdi krónikáját az 1532. évről (166—167), hogy Perényi nem tartotta magát a gálszécsi egyezséghez. Követet küldött Sáros megyébe, aki tolmácsolta egyik kívánalmát. Sáros megye nemesei ezért gyűlést tartottak Eperjesen február 4-én. (Dominica sexagesimae) Szintén követet küldtek Perényihez, aki által megkérdezték: a szerződés többi pontját is meg akarja-e változtatni? Perényi azt üzente vissza, hogy küldjenek hozzá egy nemest, stb. — Ez a követjárás aligha fordulhatott volna elő, ha ő még mindig Velencében tartózkodik.

Megfordult tehát e tájakon a „mintegy három év" letelte előtt legalább egyszer.

2. Perényi Péter 1531-ben teljes politikai kudarcot vallott és a jelek szerint ebben az időben idegenedett el Rómától, mert a pápa elítélte a *törökbarát politikát, amire*

pedig ő egész koncepcióját építette. Annak ellenére elítélte, hogy az „éppen akkoriban Loretóba zarándokló főúr még mindenestől a régi egyház híve volt" — Szűcs Jenő szerint.

Utólag sem sajnálom, hogy szövegemben nem fejtettem ki a 21. jegyzetpontban felsorolt források (III: 139) tartalmát, csak azok alapján rekonstruáltam magamnak Perényi terveit és mindössze a végeredményt írtam le: nem jámbor zarándoklat, hanem politikai tárgyalásai állottak a középpontban és tartoztak a lényeghez. (III: 146—147) Annak ellenére sem sajnálom, hogy ezzel látványosan kihasznált támadási felületet adtam (III: 146—147). Okkal gondolhattam ugyanis, hogy minden szakember pusztán a hivatkozások láttára is egyértelműnek tekinti Perényinek nem zarándoklatszerű, hanem politikai jellegű, tárgyalások érdekében megtett itáliai útját. Hangsúlyozom: tapintatomat — etikailag — nem bántam meg. Sajnálom azonban, hogy most mégis fel kell vázolnom a főbb mozzanatokat. 1531. III. 6-án Babolcsán mindkét király előkelő párthívei összejöttek, hogy megtanácskozzák, „mint védhetnék meg hitüket és hazájukat a fenyegető veszélytől?" Perényi kijelentette: tud egy módot, de ezt csak az ország összes rendjeinek gyűlésén tárja fel. III. 19-én Bélaváron elmondta: Ibrahim nagyvezér őt élőszóval, levelei és követei által többször felszólította, hogy beszélje rá a rendeket János király támogatására, mert ez esetben a török nem fog az országnak ártani. (A szultánt „legkegyelmesebb urának", Ibrahimot „kegyes urának" nevezte.) A rendek Perényi várnagyát: Bornemissza Pétert értékes ajándékokkal a nagyvezérhez küldték — amit Perényi külön megtetézett — és a következő országgyűlésig haladékot kértek. Bornemisszát azonban portyázó török csapatok kirabolták, eredmény nélkül tért vissza. Közben Perényi „reményt táplált a magyar királyság iránt". — Utólagos kiegészítésként: Hain Gáspár lőcsei krónikája szerint (Lőcse, 1910—1913. 50.) a veszprémi országgyűlésen arra készülődtek a rendek, „hogy annyi baj és veszedelem elhárítása okáért az egész ország válasszon egyértelműen egy királyt, már akár Ferdinándot, akár Zápolya Jánost, akár pedig Perényi Pétert, aki akkoron hatalom, pénz és közkedveltség dolgában jóval felülmúlni látszott mindkettőjüket". — Ferdinánd azonban, éppúgy mint János, meghiúsította a következő, a veszprémi országgyűlést — Perényi pedig fényes kísérettel Velencébe vonult. Abba a Velencébe, amelynek egyik diplomatája már 1523-ban felfigyelt személyére és így jellemezte őt: „Nagyon fiatal, okos, ravasz, igen gazdag és nagy úr; azt mutatja, hogy nagyon megbecsüli államunkat." (BALOGH István: *Velencei diplomaták Magyarországról.* Szeged, 1929. LIX.) Érthető egyébként is, hogy őt, a délmagyarországi birtokokkal rendelkező főurat nem a velencei klérus, hanem kifejezetten a Signoria nagy tisztességgel fogadta. Majd onnan — nyilván a kiraboltatás veszélyét is elkerülendő — újabb ajándékokkal követet küldött Konstantinápolyba. A követ szeptember 16-án érkezett meg, de október 18-ig nem tudott feladatának eleget tenni. (Hatvaninál.) Az 1. velencei tudósítás szerint ugyanebben az időben János királytól is követ érkezett a portára „a köztük levő differenciák ügyében". Az előző forrás megemlítette továbbá: Perényi azt akarta elérni, hogy ne Jánostól, hanem közvetlenül a portától függjön.

Amire a jegyzetekben nem utaltam: a pápa az 1532. január 1-i kenesei országgyűlésre elküldött bécsi nunciusnak adott utasításában mindkét király híveit „a törökkel való szövetségtől igyekezett elvonni", mert — amint írta — „Sohasem tételeztük fel Magyarország előkelőiről, hogy bármily módon a törökökhöz, Isten és saját ellenségeikhez csatlakoznak." (FRAKNÓI Vilmos: *Magyarország egyházi és politikai összeköttetései a római Szent-székkel.* III. Bp. 1903. 23.)

Perényi nem ért el semmilyen külföldi támogatást itáliai tartózkodása folyamán. Sőt. A pápa elítélte politikáját, a szultán pedig mihelyt tehette, elfogatta.

Mit csinált ott az eltöltött hónapok alatt? Útját nem lehet teljesen rekonstruálni, csupán egyetlen adattal rendelkezünk. Egy jólértesült férj 1532-ben arról tudatja velencei háziasszony *feleségét*, hogy azt a Perényit, akit a velencei *politikai* hatóság nagy tisztességgel fogadott és aki volt Loretóban, a török elfogta. Szabad-e ebből a magánlevél részletből azt a következtetést levonni, hogy ő ekkor még „mindenestől a régi egyház híve volt"? Mert ha egy pápai nuncius jelentette volna Rómának, hogy terjed ugyan Magyarországon az eretnekség, de Perényi olyannyira hithű, hogy ennek demonstrálására elzarándokol Loretóba, a tényt nyugtázni lehetne. A fenti összefüggésben azonban...

Perényi tehát csalódottan tért haza — Zemplénbe, Terebesre. Ahonnan *1532 augusztusában* felesége tudatta az egri püspökkel, hogy a kívánt tizedet nem fizetheti meg. (*Egyháztörténelmi Emlékek a magyarországi hitújítás korából.* Szerk. BUNYITAY V., RAPAICS R., KARÁCSONYI I. II. Bp. 1904. 211.)

3. Mit jelent az, hogy 1531 körül Perényi „még hozzá sem jutott Patak tényleges birtokához"? Ez a romos, de nem kihalt város ekkor már nem állott ellenséges megszállás alatt. Igaz, Perényi alighanem csak 1536 második felében tette át oda Újhelyből székhelyét. (Egyik levelét ugyanis Sárospatakról 1536. szeptember 23-ról keltezte: *Századok* 1871, 660.) „Hatalma gyakorlásához" azonban nem volt szükség személyes jelenlétére. Pl. azon az említett adalékon túl, hogy 1534-ben a pataki vásárra többek között Kassáról kereskedőket hívott, akiknek biztonságot ígért (III: 129), vallási kérdésben is rendelkezett ott. Így 1535-ben a pataki prefektus arról írt, hogy Perényi nem ad letelepedési engedélyt az anabaptisták számára. (*Egyháztörténelmi Emlékek*, i. m. III: 59) — (Egy 16. századi oligarcha hatalmi köre azonban remélhetőleg nem lehet vitatéma.)

III.

Korábbi történetírásunk talán nem tudatosította eléggé: a reformáció kibontakozását folyamatként kell látnunk dogmatikai, liturgiai és egyházszervezeti tekintetben egyaránt. 1517. október 31. után még néhány évtizedig — a tridenti zsinatig — nem minden esetben lehet nyilvánvaló különbséget tenni a katolikus reform és a reformáció között.

Ebben a korban különösen ügyelnünk kell egyes fogalmak tartalmának változásaira, mert azok nem jelentettek egyértelmű fogalmakat a mai szóhasználatunk szerint. Jellemző példa: „Tamás pap, Sárospatak utolsó plébánosa... másik javadalma szerint a szepesi káptalan éneklőkanonokja volt, ilyen minőségben tett feljelentést egy birtokügyben az 1543. évben saját káptalanánál... A szerző nemcsak egyszerűen miséző plébánosokkal, hanem kanonokokkal terjeszteti a reformációt Magyarországon." — írta Szűcs Jenő. (III: 148.)

A reformáció elterjedése idején pedig még ilyen „extrém" eset is előfordult, éppen a Szepességben, ahol kanonok, sőt prépost terjesztette a reformációt. A térség reformációtörténetét hitelesen meg lehetett írni, mert fennmaradtak az egykorú matrikulák. Ezek alapján írta Bruckner Győző: (*A reformáció és ellenreformáció története a Szepességben.* Bp. 1922. 69.) Leudischer György reformátorról: „A Szapolyai-párt Lőcséről való elüldöztetése miatt megbízható pártembert vélt benne feltalálni Késmárkon és azért odahatott, hogy Szapolyai által újonnan kinevezett szepesi prépost Bácsy Ferenc kinevezte Leudischert 1533-ban szepesi kanonoknak, majd pedig helyettesének. Leudischer Gy. hatása ekkor állandóan emelkedőben volt és nemcsak Késmárkra, hanem még a vidékre is kiterjedt."

Zoványi Jenő pedig többek között ezt írta róla Egyháztörténeti Lexikonában:

„1531 szeptemberében Késmárkra került plébánosnak s egyúttal a szepesi káptalan kanonokjának. Itt teljesen a reformáció szellemében működött, miért is 1533 nyarán vikáriusnak tette meg a szintén protestáns prépost, Bácsy Ferenc."

Másfelől ellenpéldákat is könnyűszerrel lehet találni, amikor ugyanis eretneknek mondható nős papok állottak szemben a reformációval. Így pl. 1561-ben az Oláh Miklós által összehívott egyházmegyei zsinaton résztvevő P. Vitoria, a bécsi jezsuita kollégium rektora „összefoglaló jelentésében azt írta, hogy a zsinaton résztvevő nagyszámú papság között alig akadt 12—15, akik nem hirdettek tévtanokat és nem voltak házasok." (SZILAS László: *Kis magyar egyháztörténet.* Róma 1982. 72.) — Mindenesetre: a reformáció terjedését „katolikus" iskolamesterek munkássága, prédikáló szerzetek és „miseruhában misét celebráló protestáns prédikátorok... jegyében" kell látnunk és értenünk. Másként nem is történhetett.

Ennek a kérdéskörnek a feszegetése Sárospatak esetében is alapvető jellegű. Egyetlen ismert forrás értelmében kell ugyanis megállapítanunk, hogy 1537 decemberében Sárospatak városában, templomában és iskolájában gyökeret verhetett-e már a reformáció, vagy ez teljességgel kizárt dolog. Annak ellenére kizárt dolog, hogy ez egyetlen ismert forrás szerint ekkor már protestánsnak mondott Perényi Péter a várban protestáns istentiszteleten vett részt, amit Siklósi Mihály tartott udvari prédikátoraként. (III: 158.)

Ezt írtam: „A lundi érsek naplójában megörökítette, hogy patakon 1537 decemberében zavartalanul és rendszeresen folyt a misézés, illetve tartottak vecsernyét... Ezek a kifejezések azonban nem tartalmaznak érdemleges információt, mert a reformáció elterjedésekor — még később is — megmaradt a hagyományos terminológia. A liturgiai külsőségeken nem változtattak, sőt ragaszkodtak ahhoz, hogy külsőleg történjék minden ‚szokás szerint' és csak tartalmi jellegű változás menjen végbe. Nyomatékkal szorgalmazta ezt maga Luther is... Ezért hagyta meg a templomban pl. a misemondó ruhákat, az oltárt és a gyertyát... A kassai tanács 1559-ben azzal a feltétellel hívta meg magyar lelkésznek Pethő Jánost, hogy ‚egyházi öltözékben tartozik misézni, vagyis az úrvacsorát a templomban kiszolgáltatni'. Megmaradt még ekkor a fülbegyónás is. 1560. április 3-án ugyanez a tanács azt írta elő Huszár Gálnak: ‚Ragaszkodni kell a régi szokásokhoz, s éppen ezért a kisdedek keresztelése, a régi szokás szerint, fehér ingben történjék.'" (III: 130)

Szűcs Jenő így válaszolt: „Protestáns istentisztelet volt-e a katolikus mise 1537 karácsonyán? Protestáns prédikátor volt-e Patak katolikus plébánosa? Megnyílhatott-e protestáns iskola egy működő kolostor filiáléjában? E három kérdés összetartozik. Ami az elsőt illeti, szokás szerint hosszabb kioktatásban részesülünk, hogy kezdetben még nem volt kínai fal katolikus liturgia és protestáns istentisztelet közt. Jóllehet magam idegenkednék a gondolattól, hogy ezután a reformáció terjedését miseruhában misét celebráló protestáns prédikátorok netán latin nyelvű prédikációi jegyében képzeljem el, szerencsére nem kell belemerülnöm a témába, mert nincs egyéb teendő, mint elolvasni azt az *egyetlen* forrást, mely a tárgyhoz tartozik: Johannes Wese *lundi érsek* részletes naplóját a váradi békét előkészíteni hivatott 1537. karácsony körüli pataki tárgyalásokról. Az érsek egyebek között ezt írja: ‚Vasárnap (december 23.) korán reggel küldött értem a tisztelendő *kalocsai érsek* úr... és kért... menjünk a templomba, mely a városban van, s hallgassunk szentmisét (audire sacrum).' Hogy a kalocsai érsek, Frangepán Ferenc nem holmi burkolt protestáns istentiszteletre invitálta a másik érseket, azt mindjárt nyugtázza is a napló, midőn a mise befejezéséről is (finita missa, auditum sacrum) tudósít, mégpedig úgy, hogy ott nyilvánvalóan két érsek füle hallatára semmi rendellenesség nem történt. De még ha ők ketten nem is lettek volna éberek... ott volt ellenőrnek nemcsak aznap hanem másnap, hétfőn,

a karácsony esti szentmisén *(sacris intendimus)*, majd a keddi vecsernyén, a szerda reggeli misén *(audito sacro)* két főpap is. Az egyik maga Fráter György, a *váradi püspök* volt, a másik Brodarics István *váci püspök*." (III: 147—148.)

A misét és vecsernyét azonban Luther is „megtartotta" változatlan formájukban, amikor így tanított: „Vasárnap... amint eddig szokásban volt, a mise s a vecsernye énekeltessék... prédikáció tartassék reggel a szokásos evangéliomból, este az epistolákból... Ha aztán ilyenkor valaki a szentséget (Sacrament) akarja felvenni, azt neki ki kell szolgáltatni, amint az ilyeneket a körülmények, az idő s a személy figyelembe vételével egymás közt szépen el lehet intézni. A mindennapi misék mindenesetre eltörlendők, mivel az ige és nem a mise a lényeges. De ha egyesek vasárnapokon kívül óhajtanák a szentséget, az esetben az ájtatos helyzet s az idő figyelembe vételével misét kell tartani... A vasárnapi mise- és vecsernyeénekek hadd maradjanak meg..." (*Luther Márton egyházszervező iratai*. IV. Sajtó alá rend. MASZNYIK Endre. Pozsony 1908. 62—63.)

Sokféle szempont figyelembe vétele és igény kielégítése közben indult el az evangélikus liturgia is a maga jellegzetessé válása, majd az egységesség felé. (Nálunk pl. Heltai Gáspár Agendájában (1550, 1559) kötelezőleg előírta több „szent" ünnepét és egyáltalán, benne nagyon sok még a római katolikus maradvány). A lundi érsek idézett jelentésében előforduló néhány szó alapján indokolatlannak tűnik tehát a kategorikus megállapítás: „teljességgel bizonyos, hogy... a várkápolnában még intakt intézményszerűséggel tartotta magát a régi egyház". (II: 31.)

Az „ellenőr" szó használata sem jogosult, mivel a főpapok nem hitvitán jelentek meg és nem fogták vallatóra *részleteiben* is hite felől Tamás plébánost. Ez azért lényeges kérdés, mert a katolikus reform és a reformáció számos közös vonást tartalmazott, sőt, Luther még 1521 novemberében is így vallott: „Magam tapasztalom minden nap, milyen nehéz a régi és emberi tanokban elfogult hittől megválni." (*Luther M. egyházszervező iratai*, i. m. III. 43.) Egyháztörténetünket illetően Gönczi György fejtegette 1586-ban: Isten „jótetszése szerint... az Evangéliumnak világosságát az mi nemzetünkre is kiárasztotta... Jóllehet hogy az derék tudománnak nem minden ágait és cikkelit egyszersmind árasztotta ki, hanem azmint szokott lenni egyelőszer is csak valami sengéjét fondamentomul nyilatkoztatta ki az mi nemzetünkben miképpen egyéb országokban is." Ez a „senge" megmaradhatott azonban a katolikus reform keretei között is — bár túlnyomólag a következetes reformációban bontakozott ki. Ez utólag vált mindig nyilvánvalóvá. Sárospatakon elvitathatatlanul a reformáció *alapját* képezte, mert „teljességgel bizonyos", hogy a reformáció ott sem máról holnapra jutott mindenben érvényre, hanem hosszas folyamat eredményeként.

Tamás plébános prédikációja nem maradt fenn. De ha fennmaradt volna is, „felekezeti hovatartozását illetően" — az idézőjel indokolt, hiszen 1537-ben még nem létezett külön kiépített protestáns egyházszervezet — akkor sem ítélhetnénk teljes határozottsággal és kizárólagossággal. Legfönnebb egyes hitágazatokat és hitcikkeket illetően.

Mindenesetre: csupán a lundi érsek néhány szava alapján nem zárhatjuk be a „reformáció szellemét" a Vöröstorony börtönfalai közé és nem izolálhatjuk az iskolától, amelyről a forrás említést sem tesz.

A reformáció történetének a folyamatos kibontakozás mellett másik sajátos vonása, hogy a protestantizmuson belül is elválasztódáshoz vezető folyamat indult meg. Új „szekták" állottak elő: az anabaptisták és a sakramentariánusok. Itt jutunk el ahhoz a kérdéshez, hogy mi volt az oka a Perényi Péter és Dévai Bíró Mátyás közötti meghasonlásnak az úrvacsorával kapcsolatban.

Szűcs Jenő szövegértelmezése: „Perényi az úrvacsorai kenyeret szentségnek tartotta

(pro sacramento habet), azaz nem volt hajlandó szakítani a katolikus ‚Krisztus teste' misztériummal." (II: 37.) Súlyos megállapítás lenne, ha a reformáció *lutheri ágának* hazai úttörői is — *ellentétben a helvét irányzat híveivel* — nem ugyanazon a nézeten lettek volna, mint Perényi. Így pl. még a 2. erdődi zsinat (1555) 3. cikkelye szerint is „az úrvacsorában a Krisztus teste és vére igazán és valósággal *(vere, realiter)* jelen van". Egy kéziratos magyar evangélikus úrvacsorai ágendában pedig ezt olvashatjuk: „Hisziteké a Christus szent testének és vérének jelenlétét az szent vég-vatsorában és hogy testi szájatokkal veszitek az Úrnak szent testét és szent vérét?" (RAFFAY Sándor: *A magyarhoni evangélikus litrugia történetéhez.* Kecskemét 1933. 14.) A szepesi evangélikus gyülekezetekben fennmaradt római katolikus szokások, szertartások között a Fraternitás krónikája örökítette meg, hogy Szepesbélán *még a 17. század elején* is „a papok a nép követelésére körülvitték az ostyát, hogy a hívek imádják". (GALLA Ferenc: *A magyar katolikus restauráció misszionáriusa.* Bp. 1946. 35—37.)

Igen, lehetséges, hogy Perényi nem volt hajlandó szakítani a római katolikus „Krisztus teste" misztériummal. A tartalmi jellegű kérdés azonban ez: az úrvacsorai kenyérben — bár használjunk inkább ostyát — Krisztus testét a transsubstantiatio, vagy az ubiquitas tana miatt hitte? *Itt van ugyanis az alapvető különbség a római katolikus és a lutheri úrvacsoratan között.* Erről azonban a források hallgatnak. Méginkább arról, hogy mit érthetett meg e bonyolult kérdésből és annak jelentőségéből Perényi Péter. Ezt a vitát egyébként megfelelő egyháztörténelmi háttérrel ismertette, illetve valószínűsítette Révész Imre (*Dévay Bíró Mátyás tanításai.* Kolozsvár 1915. 174—176.) Fogadjuk el az ő eredményét: a meghasonlás oka az volt, hogy Dévai „kezdett... a közvetítő irány felé hajlani". Abban az időben, amikor Magyarországon a kifejezett zwingliánizmus is terjedt. (Pl. *Egyháztörténelmi emlékek*, i. m. III: 385—386) Mellőzöm a dogmatörténeti boncolgatást.

Hozzászólásom végén egy jegyzetben a „gyűlt szempontok és adalékok" között céloztam egy másik egyháztörténelmi szempontra, amivel kapcsolatban az alábbiakat olvashatjuk Szűcs Jenő tollából: „Már a kézirat lezárása után jutott eszébe a szerzőnek az az utolsó jegyzetbe foglalt ötlet, hogy Dévai Bíró Mátyás Sárospatakról való eltávozásának ‚lehetett az a konkrét politikai oka is, hogy ellenezte Perényi visszapártolását Ferdinándhoz'. Hogy ez a felhozott ‚adatból' miként következik, rejtély, de mellékes is. Tény, hogy a szerző, mint láttuk, szereti a politikai motívumokat éspedig meggyőződéses függetlenségi lévén, a ‚Habsburg-ellenességet'. Ennek azonban Dévai Bíró esetében van egy apró akadálya. A neves prédikátor ugyanis, akiről a szerző szeretné feltételezni, hogy harcos Ferdinánd-ellenes lett légyen, miután Perényivel szakított, nem más személynek, mint *Ferdinánd felsőmagyarországi főkapitányának*, Serédi Gáspárnak oltalma alá húzódott Szikszóra... a Perényivel való vita lényegét... közli Stöckel, majd következnek mintegy öt sorban Dévai saját szavai, miszerint az Úrvacsora szimbóluma körül forgott a ‚summa controversiae'. Mint cseppben a tenger, úgy tükröződik ebben a ‚máris gyűlt' szempontban és adalékban a szerző fentebb sokoldalúan megismert módszere." (III: 164.)

Vállalom a lábjegyzetben jelzett „máris gyűlt" adalékaim és szempontjaim között a fentit is. Ott nem magyaráztam meg, miért, most azonban rávilágítok a „rejtélyre". A szempontot Szűcs Jenőnek egy szava tudatosította bennem. Korábban ő is politikai motívumra gondolt. Ezt írta: „alig érthető, hogy csak a dogmatikai részlet miatt kellett távoznia Patakról" Dévainak... „A konfliktus kezdete pontosan egybeesik Perényi kezdeti tapogatózásaival a Ferdinándhoz való visszatérésére, Mohács utáni harmadik politikai pálfordulására..." (II: 37) Az esküszegéssel járó „politikai pálfordulás"-t pedig a 17. század magyar református prédikátorainak sora elítélte. Medgyesi Pál pl. így írt I. Rákóczi Györgynek: „Ójon az Kegyelmes Úr Isten, hogy csak

eszünkbe jusson is, hogy még ellenségünknek adott hitünket is megszegnők... ámbár a legnagyobb romlás és veszedelem következnék is világ szerint reánk." Politikai tanácsadó levelében írta ezt. (*Magyar Protestáns Egyházi és Iskolai Figyelő* 1884. 458.) A XVI. században a Debrecen-egervölgyi Hitvallás (1562) tanította: „nem szabad megsérteni az esküvel és Isten nevével megerősített politikái szövetséget sem." (KISS Áron: *A XVI. században tartott magyar református zsinatok végzései*. Bp. 1881. 269.) Nem tudom, hogy Dévait foglalkoztatta-e a politikai szövetségi hűség megtartásának reformátori-teológiai értékelése, de egyháztörténelmileg jogosult kutatási szempontot látok a kérdés felvetésében. Amennyiben pedig a kutatás igazolná feltételezésemet, akkor ő *elvi alapon* kérhetett oltalmat a protestáns Seréditől.

*

Örömmel hallottam, hogy Sárospatak monográfiája készülőben van. Kívánom: megfelelő helyet kapjon benne a kollégium, úgy, hogy az „alapításával" kapcsolatban is az eddigieknél többet tudjon elmondani.

A problémát *historiográfiailag* Szűcs Jenő tisztázta. Szükséges volt annak a kérdésnek a vizsgálata, hogy a történetírásban kitől, honnan ered az 1531-es évszám. Éppúgy szükséges azonban annak a vizsgálata, további kutatása is, hogy a 15. században már működő iskola történetében mettől kezdve beszélhetünk a protestantizmust elősegítő *fordulópontról*.

ADATTÁR

Szegedi Máté kálmáncsai prédikátor levele Terjék Tamáshoz 1550. március 9.

Közli: Benda Kálmán

Szegedi Máté 1550. március 9-én írt levelének autográf eredeti példánya 1982-ben került a Ráday Könyvtár kézirattárába (Jelzete: K. Lev. 1.), Asztalos Miklós, az ismert történész és író ajándékaként. A levél latinul írt szövege eddig sem volt ismeretlen. Már 1801-ben nyomtatásban kiadta Koller József pécsi nagyprépost, a pécsi püspökség történetéről szóló munkájában.[1] Innen újra kiadta Földváry László 1898-ban,[2] majd Payr Sándor 1910-ben,[3] végül két év múlva az Egyháztörténeti Emlékek című okmánytár szerkesztői mégegyszer lenyomatták.[4] Az irat őrzési helyére csak Payrnál találunk adatokat; egyrészt a Gamauf Teofil oklevélgyűjteményében levő másolatra utalt, másrészt pedig a pécsi püspöki könyvtárra, ahol — mondja — az irat eredetije található. Gamaufnál pontosan közli a kötet és a lap számát, a püspöki könyvtár esetében semmi közelebbit nem tud, amiből következik, hogy az eredetit nem látta, valószínűleg csak abból következtetett, hogy a levelet elsőnek kiadó Koller használta a püspökség iratait. A levélen egyébként semmilyen útbaigazító följegyzés vagy pecsét nem található.

Az alábbiakban közöljük a levél szövegét, Kenéz Győző magyar fordításában.

Nemes Teryék Tamás úrnak, Kanizsa vára várnagyának stb., nekem tiszteletre méltó uramnak, stb.

Nemes, tiszteletre méltó uram. Üdvözletemet és szolgálatom szívbéli ajánlását küldöm. Jóllehet midőn nemes uraságod — Nádasdy Tamás kegyelmes uram meghagyásából — Szigetben volt, egy szempillantásra láttam uraságodat, de mivel nemes uraságod akkoriban éppen betegeskedett, nem beszélhettem uraságoddal úgy, ahogyan óhajtottam. Nagyon kérem tehát nemes uraságodat, hogy ha uraságod együtt lesz a kegyelmes úrral, említsen meg engem neki s ajánlja neki szolgálataimat az igehirdetés tisztében. Mert én készen állok arra, hogy akkor, amikor ő nagysága rendeli, ha akad olyan készségem, ami odavisz hozzá, az ő személyes jelenlétében hirdessem Isten igéjét úgy, ahogyan azt az isteni sugallat megvilágosította előttem; éspedig azért, hogy megértse Isten kinyilatkoztatott akaratát az üdvösség útjáról, és megcáfolja a sokakban róla támadt tévedéseket. Az Apostol szavai szerint ugyanis „Istennek kell inkább engedni, hogynem az embereknek."[5] Mert kedves és szívesen látott dolog lesz Isten előtt az, ha igéje otthonra lel birtokain. És ez viszi majd jó végre minden ügyét is. Erről a dologról nemes uraságodtól jó választ várok soraim felmutatója által. Ha az élet még társam marad, azon leszek, hogy mindezt megszolgálhassam uraságodnak. Egyébként kívánom, hogy nemes uraságod legyen nagyon boldog, jó egészségben.

Kelt Kálmáncsán, az Úr 1550. esztendejében, március 9-én.

Szegedi Máté
Isten ígéjének szolgája Kálmáncsán, stb.

A papírra írt levél végig sajátkezű. Címzése a külzeten található, a zárlatán levő gyűrűspecsétnek csak a nyoma maradt meg. Aláírása mellé, a szokásos pecsét helyett, Szegedi zöld festékkel négylevelű lóherét festett, ami — ismereteink szerint — teljesen egyedülálló, példa nélküli. Az írás kiforrott és egyenletes, gyakorlott kézre vall.

A levél írója, Szegedi Máté (vagy ahogy latinul írja magát: Matheus Zeghedinus) nevének tanúsága szerint Szegedről származott. Az első adat róla, hogy 1545. június 13-án beiratkozott a wittenbergi egyetemre,[6] egyidőben Zsámboki (Sambucus) Jánossal. Hogy mikor tért haza, és hogy azonnal Kálmáncsára került-e, nem tudjuk. 1550 elején azonban, fentebb közölt levelének tanúsága szerint, már ott volt.

A Szigetvártól délnyugatra fekvő Kálmáncsa (Kálmáncsehi) abban az időben Báthori birtok volt. Földesura, a család ecsedi ágából való Báthori András szatmári főispán azonban már aligha fordult meg ezen a vidéken, amelyet szinte évente végigdúltak a Szlavóniából betörő török portyázók. A katolikus földesúr birtokán már korán gyökeret vert a reformáció. 1545-ből Szegedi egyik prédikátor-elődjét név szerint is ismerjük: Zigerius Imre.[7]

A levél címzettje, Terjék (Teryék) Tamás, 1548 óta volt Kanizsa várának várnagya (prefektusa). Zala megyei köznemesi családból származott és Nádasdy Tamásnak volt familiárisa. A főúri család bizalmas, belső emberei közé tartozott. Szegedi belévetett bizalma azt sejteti, hogy ő is — akárcsak Nádasdy — rokonszenvezett az új hittel.[8]

Szegedi Máté jól választotta ki protektorát: Terjék Tamás már március 19-én továbbította levelét Nádasdyhoz. „Továbbá, Kegyelmes Uram — olvassuk Terjék levelének utóiratában —, írt vala az kálmáncsehi prédikátor egy levelet. Ím azt is felküldtem Kegyelmednek, megérti Kegyelmed, mit ír. Választ várok Kegyelmedtől."[9]

A választ nem ismerjük, de Nádasdy minden jel szerint nem utasította el Szegedi felajánlkozását. Annyi bizonyos, hogy néhány évvel később már a Nádasdy-birtok központjában, a család fő tartózkodási helyén, Sárvárott találjuk. Ákosházi Sárkány Antal, a Nádasdyak előkelő belső embere 1562. december 8-án kelt végrendeletének egyik végrehajtójává „Szegedi Máté mestert, mely mostani sárvári prédikátor" teszi meg.[10] Nyilvánvaló azonban, hogy nem ekkor került Sárvárra, hanem már előbb is róla van szó, ha a prédikátort említik. Nádasdy Tamás 1559. október 15-én arra kéri feleségét, hogy küldje fel hozzá Bécsbe „a prédikátort". Kanizsai Orsolya október 17-én válaszol Sárvárról, megírva, hogy küldi a prédikátort, majd hozzáteszi: „nyilván fel nem küldeném, ha Kegyelmed ott nem volna, senki szavára".[11] Érthető vonakodása, mert Szegedi ekkor már Nádasdy Tamás és Kanizsai Orsolya egyetlen gyermekének, az 1555-ben született Ferencnek a nevelője. Annyira bíztak benne, hogy amikor 1560 decemberében Nádasdynénak Bécsbe kellett utaznia, s a nagy hidegben a kisfiút nem akarta magával vinni, férjével egyetértésben Szegedire bízta a gyermek felügyeletét, azzal, hogy legyen szigorú hozzá.[12]

Nádasdy Tamás 1562-ben meghalt, özvegye azonban továbbra is bizalommal viseltetett Szegedi iránt. Kanizsai Orsolya 1571-ben bekövetkezett halála után pedig fia, Ferenc vette őt pártfogásába. Bár 1576-ban a dunántúli kerület evangélikus papjai, Nádasdy Ferenc hathatós támogatásával, Szegedit püspökükké választották — ő volt a kerület első püspöke —, mindvégig Sárvárott maradt Nádasdy Ferenc udvari prédikátoraként. Itt is halt meg 1585. július 12-én.[13]

Szegedi Máté 1550-ben felismerte, hogy a magyarországi viszonyok közepette egyéni előrehaladás, az új hit terjesztése csak valamely nagyhatalmú főúri pártfogó segítségével lehetséges. Azzal, hogy megnyerte Nádasdy Tamás bizalmát, lehetővé vált számára, hogy a nagykiterjedésű Nádasdy-birtokokon mindenfelé győzelemre vigye a lutheri reformáció ügyét, sőt azzal, hogy őrá bízták a gyermek Nádasdy Ferenc nevelését, a jövőt is sikerült biztosítania.

JEGYZETEK

1 Koller Josephus: *Historia episcopatus Quinqueecclesiarum.* V. k. Pozsony, 1801. 324.
2 Földváry László: *Adalékok a dunamelléki ev. ref. egyházkerület történetéhez.* I. Bp., 1898. 39.
3 *Egyháztörténeti emlékek. Forrásgyűjtemény a dunántúli ág. hitv. evang. egyházkerület történetéhez.* I. k. Összegyűjtötte: Payr Sándor. Sopron, 1910. 23—24. sz.
4 *Egyháztörténelmi emlékek a magyarországi hitújítás korából.* Szerk.: Karácsonyi J., Kollányi F. és Lukcsics J., V. k. Bp., 1912. 313—314. 287. sz.
5 Apostolok Cselekedetei 5. rész 29. verse.
6 *Magyar tanulók Wittenbergben Melanchhton haláláig.* Közli: Révész Imre. Történelmi Tár, 1889. 220. — Bartholomaeides Joannes Ladislaus: *Memoriae Ungarorum qui in alma condam*

universitate Vitebergensi ... studia in ludis patriis coepta confirmarunt. Pest, 1817. 20. szerint a beiratkozás időpontja 1545. június 27.

7 PAYR Sándor: *A dunántúli evangélikus egyházkerület története.* I. k. Sopron, 1924. 471.

8 A Nádasdy család levéltárában (Magyar Országos Levéltár: E 185) az 1548—1559 közti évekből 24 Nádasdy Tamáshoz és az 1552—1566 közti időkből 16 Nádasdyné Kanizsai Orsolyához írt levele található. A Terjék családra l. NAGY Iván: *Magyarország családai.* XI. k. Pest, 1865. 107. — Terjék Tamásra: *Nádasdy Tamás nádor családi levelezése.* Szerk.: KÁROLYI Árpád és SZALAY József. Bp., 1882. 21.; *Kultúrtörténeti szemelvények a Nádasdyak 1540—1550-es számadásaiból.* Közli: KUMOROVICZ L. Bernát és M. KÁLLAI Erzsébet. II. k. Bp., 1959. 38. stb.

9 Nádasdy cs. lt. Missiles (37. csomó). Itt mondok köszönetet Tóth István Györgynek, aki kérésemre átnézte Terjék Tamás levelezését.

10 A végrendelet mégegyszer említi Szegedi nevét: „Szegedi Máthé mesternek, az sárvári prédikátornak hagyok 50 forintot." Tekintélyére jellemző, hogy a végrendelet másik végrehajtója a már ismert Terjék Tamás várnagy. Közli: PAYR: *Egyháztörténeti emlékek,* i. m. 27—28. 12. sz.

11 *Nádasdy Tamás nádor családi levelezése,* i. m. 46. és 105. l.

12 Vö. 60. és 64. l. Ld. még TAKÁTS Sándor: Nádasdy Ferenc (a fekete bég) ifjúsága. (*Régi idők, régi emberek.* Bp., év nélk., 2. kiad. 51—52.)

13 Püspökké választására, Nádasdy Ferenccel való bizalmas kapcsolatára, családi életének bonyodalmaira l. PAYR: *A dunántúli ev. egyházkerület,* i. m. főleg 61—62., 716. s köv.

Szárászi Ferenc, mint Erasmus Adagia-jának magyarra ültetője

Közli: Czegle Imre

Az alábbiakban Erasmus Roterdamus (1466 v. 1469—1536) Adagia című művének azt a példányát ismertetem, mely egykor, a 16. században a neves lelkipásztor, iskolamester és író, Szárászi Ferenc tulajdona volt. Szárászi az Adagia latin szólásmondásai jelentős részének magyar megfelelőjét, jellegzetes és jól olvasható kézírásával beírta a könyv 5 cm-es margójára az 1558—1603 közötti években, talán a század utolsó negyedében. Így e könyv s benne Szárászi kézirata a 16. század magyar szellemi életének egyik igen értékes dokumentuma.

Nem feladatunk Erasmus életének és munkásságának ismertetése.[1] Minket jelen esetben csak egyik munkája, korának kedvelt olvasmánya, az *Adagia* érdekel. E mű először 1500 júniusában jelent meg Adagiorum collecteana, azaz szállóigék gyűjteménye címen. Ezeket a szállóigéket Erasmus a görög—római íróknak és a középkor tudósainak műveiből szedegette össze. Összegyűjtötte a Biblia, az antik idők irodalmának bölcs és érdekesnek tartott mondásait. A mondások zöme klasszikus szerzők műveiből s a Bibliából való.

E latinul írt könyv Európa tudós világának kedvelt és gyakran használt olvasmánya lett. Könyve életében több kiadást megért és míg az első kiadás 800 mondást tartalmaz, az 1507-ben Aldus nyomdájából kikerült kötet már közel háromezer mondást számlál. Egész élete folyamán gyarapítja gyűjteményét, élete utolsó kiadásában (1536) már 4511 az aforizmák száma. Erasmus nemcsak felsorolja és csoportosítja a mondásokat, hanem kommentálja, magyarázza is őket. Egy-egy mondáshoz kisebb-nagyobb terjedelmű esszét, tanulmányt ír, s nemcsak a közmondás eredetét ismerteti, hanem tartalmát is megmagyarázza és értelmezi. Az Adagia hatása kimutatható korának, de a későbbi századoknak majd minden jelentős írójánál, tudósánál. Luther éppúgy használta, mint Kálvin, Rabelais vagy Shakespeare. Jellemző a könyv közkedveltségére, hogy a szerző életében több mint hatvanszor adták ki, a halála utáni évtizedekben hetvenszer, míg a 17. században huszonnégyszer.[2]

Erasmus e műve magyarul is megjelent, a szállóigék magyar változatát kiadta Baranyai Decsi János: Ungaricorum chiliades quinque... (Bártfa, 1598. RMNy. 815 — RMK. I. 298.) címmel. Baranyai Decsi — akinek személyére és életére szintén nem kell itt kitérnünk[3] — nemcsak Erasmus könyvének 1574-es kiadását használta és ültette át magyarra, hanem kiegészítette könyvét s több hasonló kiadványból, gyűjteményből is válogatott aforizmákat és közmondásokat. Így használta Junius Adorjan (†1575), Joannes Alexander, illetve Brassicanus (†1539) és Cousin Gilbert (†1567) gyűjteményeit is.[4] Szándékosan és tudatosan nem fordítást mondunk, hiszen Decsi legtöbb esetben nem fordított, hanem megkereste a kérdéses latin vagy görög mondás magyar megfelelőjét és azt közölte könyvében. Baranyai Decsi különben azt írta könyve címlapján, hogy az általa közölt szólások száma ötezer (chiliades quinque). Ez azonban téves, csak 4785 mondást közöl. Ha elfogadjuk Markis Simon adatát, hogy az Erasmus életének utolsó évében, 1536-ban megjelent legteljesebb kiadás 4511 mondást tartalmaz,[5] akkor azt látjuk, hogy Decsi közel háromszázzal gyarapította számukat. Azt is világosan tudnunk kell, hogy Decsi csupán a latin, illetve a görög mondások szövegét ülteti át magyarra és közli azok magyar megfelelőit, de e mondások erasmusi magyarázatait, e szólásokról írt hosszabb-rövidebb tanulmányokat nem.

Erasmus *Adagia*jának az a kiadása, mely előttem van és amely egykor Szárászi Ferencé volt, 1559-ben jelent meg Bázelben, Frobenius nyomdájában.[6] E könyvet az teszi páratlanul értékessé, hogy a könyv első hatszáz oldalán található latin mondásoknak, egészen pontosan 2001 mondás közül 1743-nak a magyar megfelelőjét Szárászi kiírta a margóra. Tulajdonképpen mind a kétezer szólásnak közli a magyar megfelelőjét, csak gyakran előfordul, hogy több latin mondás után (néha ötnek-hatnak is) csak egy magyar változatát közli, a többiről mondván „idem cum

superiori", azaz lásd az előzőt. Azt, hogy e könyv egykor Szárászi Ferencé volt, ő maga írta be a könyv előzéklapjára: „Docto ac pio Juveni Michaeli Decsino Franciscus Szárászi mpr. 5. die Augusti anno 1604. Leua", azaz „a tudós és kegyes ifjú Decsi Mihálynak Szárászi Ferenc saját kezűleg, 1604. augusztus 5-én Léván". E könyvet tehát maga Szárászi adományozta ifj. Decsi Mihálynak, akiről egyébként semmit sem tudunk és csak feltételezzük, hogy Baranyai Decsi János fia lehetett, hiszen Szárászi ifjú emberként említi.

Magáról Szárászíról is keveset tudunk,[7] Nagy Barna így foglalja össze ismereteinket: „Szárászi dunántúli ember volt, Baranyában született, s kétévi wittenbergi és heidelbergi tanulmányút (1584—86) után lett tolnai rektor, később lelkipásztorkodott, de Debrecenben csak 1603-tól szolgál, 1610-ben bekövetkezett haláláig".[8] Szárászi tehát Decsi kortársa volt és ha életük ismert adatait összevetjük, joggal feltételezhetjük, hogy jól ismerték egymást, sőt idehaza vagy külföldön is egymás közelében élhettek, barátok lehettek. Így bizonyára ismerték egymás munkáját is. Baranyai Decsi már nem élt 1604-ben, amikor könyvét Szárászi elajándékozza (1601. május 15-én halt meg Marosvásárhelyen mint az ottani kollégium rektora). A könyv odaajándékozásával, dedikálásával Szárászi talán azt akarta kifejezni, hogy az ő saját munkáját és fáradozását is bizonyító könyv legyen azé, aki barátja nevét tovább viszi.

Szárászi kéziratát összevetettem Decsi nyomtatásban megjelent szövegével és azt állapítottam meg, hogy a két szöveg meglepően egyezik, bár van eltérés és különbség. Az eltérések jelentős része csak szórendi, többször Baranyai Decsi csupán egy-egy kifejezést cserél ki. 512 mondásnál találtam kisebb-nagyobb eltérést, míg az egyezők száma 1231. Az eltérés százalékban kifejezve 30%-os, az egyezés közel 70. Az egyezés olyan nagy mérvű, hogy bizonyosra vehetjük: Decsi Szárászi kéziratát ismerve és felhasználva adta ki könyvét.

Szárászi valószínűleg Erasmus Adagiajának 1559-es bázeli kiadását használta, míg Decsi az 1574-es kiadást.[9] Szárászi helyesírása negyven-ötven évvel korábbi gyakorlatot követ, mint Decsié. Sok-sok példát sorolhatnánk fel arra, hogy Decsi igazít Szárászi szövegén és fogalmazásán. Van, amikor Szárászi kifelejt egy szót s ő pótolja. Pl. Szárászi: „Másra haragszol és én rajtam akarod kitölteni" (210.), Decsi javít, betoldja a „bosszúdat" szót (1.5.1.6.). Szárászi ezt írja: „magára szolland" (211.) — „Magadra szóllaz" javítja Decsi (1.5.1.9.), vagy „Minémű a szava, ü maga is olyan" (211.) — Decsi: „Minémű a szava, olyan oe maga is" (1.5.1.10.). Az Erasmusnál olvasható „Oppedre et oppedre contra tonitrua" (255.) mondás magyar megfelelőjét Szárászi nem írja ki könyve margójára, e mondás Decsinél is hiányzik az 1.4.2.5. szólás után. (E mondást egy későbbi kéz, a könyv tulajdonosa a 17. század végén vagy a 18. század elején így magyarította: „Annyit adok rayta, mint egy finghért".) Erasmus könyvének 1—4—21. szólása („Non est fumus e cymetrio reducendum") mellé Szárászi kiírja a margóra: „Nem kell a halottat a z[ent] Egyháztul haza vinni"; ezt Decsi külön számként, illetve mondásként veszi fel könyvébe (1.3.5.10.). A különben jól olvasható Szárászi kézírásában is adódnak olvasási problémák, így pl. Erasmus könyvének e mondását, „Qui multa rapuerit pauca suffragatoribus dederit, salvus erit" (412.) — Szárászi így adja vissza: „No nem haggia azért ü magát karessa"; Decsi így közli könyvében: „No nem hadgya azért ő magát károssá" (2.2.7.3.), vagy Szárászi: „Jó lesza tart io sovent" (290.), Decsi: „Jó lésza tart ió sövént" (1.7.1.1.) — Szárászi: „Elragad az uetök mint enjo" (341.); Decsi így javítja: „Elragad ám az vétek mint az enyue" (1.8.6.7.).

Baranyai Decsi könyvével viszonylag sokat foglalkozott az irodalom, mégis nagyon sok olyan kérdés van, amelynek megvizsgálása még nem történt meg. Ilyenek: Milyen magyar forrásokra támaszkodott Decsi? Kiknek a műveiből gyűjtött, illetve szedett ki mondatokat? Használta-e kora magyar irodalmát? Közölt-e mondásokat pl. Bornemissza Péter műveiből stb.?

Az alábbiakban Szárászi kéziratából azokat a mondásokat közöljük, melyek Decsi nyomtatásban megjelent szövegétől eltérnek. Azt mondottuk, hogy Szárászi mondatainak mintegy 30%-a eltér Decsi szövegétől, mindet nem tudjuk közölni, az alábbiakban csak a legjellegzetesebbeket adjuk közre. Első helyre Szárászi marginális átültetését raktuk, a zárójelbe tett szám Erasmus könyve megfelelő oldalára utal; ez után következik a Decsi könyvében olvasható forma, utána a zárójelben közölt utalás (pl. 1.8.9.7.), amikor is az első szám a chiliades, a második a centuria, a harmadik a decas, míg az utolsó a tíz alatti szám valamelyikére utal. Közlésünkben Szárászi írását betűhíven közöljük, csupán a hosszú s betűt írjuk át a szokásos s-re, a németes sz-t a szokásos sz betűvel. Szárászi ritkán használ ékezetet, viszont gyakran tesz az o betű fölé balró jobbra dőlt vonást, mint ékezetet. Ezzel az ő betűt jelzi. Az ü betűt gyakran w betűvel s fölé tett két ponttal írja, valamint az u és o betűk fölé gyakran rajzol e betűt, ezt ü, illetve ö betűvel írjuk át. A szó elválasztását Szárászi az új sor elején = jellel jelzi, közlésünkben ezt így jelöljük: /- (pl. vödör/-ben). A rövidítéseket szögletes zárójelben kiegészítjük. — Decsi mondásait a Szárászié után közöljük dőlt betűs szedéssel, s törekszünk úgy visszaadni, ahogy ezt könyvében olvassuk. Azonban az o és u betűk fölé írt kis e betűs alakot ez esetben is ö, illetve ü betűvel írjuk át. A hiányzó központozást több helyen pótoltuk.

Megjegyezzük még, hogy Erasmus itt ismertetett könyve Decsi Mihály után egy ismeretlen tulajdonába került, aki elvétve kiegészítette Szárászi írását (l. 168.), sőt a könyv 636. lapjától

kezdve a 780-ig olvasható mondások egyikét-másikát, követve Szárászi példáját, a könyv margójára ő is kiírta. A jellegzetesen 17. század végi, illetve 18. század eleji ismeretlen tulajdonos átültetését is közöljük, amennyiben eltérnek Decsi közlésétől.

JEGYZETEK

1 L. Batton Roland H.: *Erasmus. Reformer zwischen den Fronten. Übers. von Elisabeth Langerbeck.* Göttingen, 1972. — Huizinga J.: *Erasmus. Deutsch von Werner Kaegi.* 3. Aufl. Basel, 1941. — Markis Simon: *Rotterdami Erasmus.* Ford. Farkas János. Bp., 1976. Gondolat.
2 Markis i. m. 93.
3 A Baranyai Decsi Jánosra vonatkozó irodalmat l. Stoll Béla—Varga Imre—V. Kovács Sándor: *A magyar irodalomtörténet bibliográfiája 1772-ig.* Bp., 1972. 290—291.
4 Toldy Ferenc: *Magyar államférfiak és írók. Életrajzi emlékek.* I. 160—161.
5 Markis: i. m. 91.; Batton: i. m. 51.
6 *Adagorium chiliades Des. Erasmi Roterdami...* Basileae. 1559. Frobenius, 95 sztl. + 1071. (A Tiszáninneni Ref. Egyházkerület Nagykönyvtára. Sárospatak.)
7 Életrajzi adatai: Zoványi Jenő: *Magyarországi protestáns egyháztörténeti lexikon.* Szerk. Ladányi Sándor. Bp., 1977. 568.
8 Nagy Barna: A Heidelbergi Káté jelentkezése, története és kiadása Magyarországon a XVI. században. (*A Heidelbergi Káté története Magyarországon* c. kötetben. Bp., 1965. 36.)
9 Toldy i. m. 160. 35. jegyz.; Tolnai Vilmos: A szólásokról. *Magyar Nyelv*, 1911. 326.

* * *

Az czielt [hátra] altal ne hagiad (15) — *Az tzélt által ne hágd* (1.8.9.5).
Nem mindönt fogagi baratsagodban (16) — *Nem mindent végy barátságodba* (1.8.9.7).
Segiteni kel a ki iora igieközik, A ki gonoz/-ra, egi cziöpniere se (19) — *Segíteni kel az ki ióra ügyeközik: az ki penig gonozra, egy czepnére sem* (1.8.10.6).
Megh az termeszetnek züksegennis zömer/=metös legi (31) — *Még az természetnek szükségétis szömérmesen czeleködgyed* (2.10.7.5).
Mindönkor enge/-delmes legi (22) — *Mindenekhöz engedelmes légy* (2.10.8.5).
Valamit I[ste]n read boczat, bekeuel zenuegied (22) — *Valamit Isten tereád boczát békességgel el szenued* (2.10.8.6).
Mindönkor szabad embörnek egi uendegöt maga/=ual el uinni (26) — *Mindenkor szabad egy vendéget magáual elvinni* (1.1.1.7).
Nem ollian ez mint az tekenöben ontot uiz (28) — *Nem ollyan ám ez, mint az tekenöben ingó víz* (1.1.2.3).
Az idöhöz zabni embörnek magat (54) — *Az üdőhöz szabni magát* (1.1.7.8).
Bolondnak fa penz is io, ha eluezti sem bankodik vtana (59) — *Bolondnak fa pénz io, ha elveztiis ne bánkodgyék vtanna* (1.1.7.10).
Nem egi uagassal esik le a töli fa (63) — *Nem egy vágással esik le az tölgy fa* (1.1.8.10).
Job embörnek az ü maga keues saiatia, hogi sem mint a sok mase (66) — *Job embernek az keués saiat, hogy nem mint sok másé* (1.1.9.3).
Ingöm bellieb dolmani/-omnal. Az en szömöm iob a masenal (68) — *Közelb az ing az czuhánál* (1.1.9.6).
Futasra kerülni, kapu fatul vönni bu/-cziut (75) — *Futásra készülni* (1.1.10.8).
Aki nem p[ro]bal, sem uezt sem njer (77) — *Az ki nem vezt nem probál* (1.2.1.1).
Hadiarianak az holtak, az előkről kel mast emleköznj (79) — *Had iarianak az hóltak, az élőkről kel szóllani* (1.2.1.7).

Soha ne[m] löhet nalanal zöb bezedü embür. Zep a szava mint a méz (80) — *Szép a szaua mint a méz* (1.2.2.1).
Nehez agh lobol porozkat czinalni (82) — *Nehéz agh lóból porozkát tenni* (1.2.2.5).
Mölj uolt s möllie löt (86) — *Moly vólt s mollyé lészen* (1.2.3.4).
A ki mit tud abban gia/-korolia magat (87) — *Az ki mit tanul abban gyakorolya magát* (1.2.3.9).
Köniü szegent megh neuetnj (88) — *Könyü szegént megczufolni* (1.2.4.3).
Szitokkal atokkal tellies embör (89) — *Szitockal átockal tarogató ember* (1.2.4.7).
Az ki felteben meghal, fingal harangoznak an/-nak (90) — *Az ki féltében meg hal, tudod miuel harangoznak annak*, (fingual) (1.2.5.2).
Az ki sokat szol, sokat hazud. Á ki sokat faragh, sok forga/-czia esik (92) — *Az ki sokat szól sokat hazud az. Az ki sokat farag sok forgáczot eyt* (1.2.6.2).
Kiczin zikrabol nagi tüz szokot tamadnj (97) — *Küczi szikrából nagy tűz szokot teriedni* (1.2.6.5).
Nagi dologh az hogi immar e vilagh el fordul (102) — *Nagy dolog az, hogy ez világ immár fel fordul* (1.2.7.7).
Oda haiolni á honnan á szel jobban fu (103) — *Oda haiolni a hól az szél jobban fu* (1.2.7.8).
Megh idejen meg valik az mölj tejben turo lezön (123) — *Még üdeien meg tetzik az mely teyből túró lészen* (1.3.2.1).
Semmivel nem gondolnj (125) — *Valamivel nem gondolni* (1.3.2.9).
Mind kett kezre iol tug/-gia (126) — *Mind két kézre tudgya* (1.3.3.1).
Ingem közelb dolmaniom/-nal (129) — *Közelb az ing az czuhánál* (1.3.3.5).
Kiki az ü maga fazeka melle szit (129) — *Kiki mind maga fazeka mellé szit* (1.3.3.6).
Uraddal ne ögiel czierös/-niet, mört megh lüwol/-döz a maguawal (131) — *Vrual ne egyél czereznét, mert az maguáual meg löuöldöz* (1.3.3.10).
Nem mindön möhet Romaba. Vel: Messzi Buda santa embörnek (132) — *Nem minden ember mehet Romába* (1.3.4.5).
Ebre biztad a haiat (137) — *Farkasra biztad az iuhot* (1.3.5.3).
Ma semmi dolgot nem töttem (137) — *Egy napot se mulas heában* (1.3.5.5).
Valamit kett kezzel kapni. Vel: Körmös kezzel hozza niulnj (140) — *Valamit két kézuel tartani: auagy körmös kézuel lenni* (1.3.6.1).
Siman borotuali, mört akatzj (143) — *Czinmán borotuály, mert meg akatz* (1.3.7.1).
Igön tugga ha töke auagi turos etök (144) — *Igen tudgya ö ha töke auagy turós étek* (1.3.7.3).
Mas faradot vala azért (146) — *Más ember fáradot vala azért* (1.3.7.8).
Rak s ont (146) — *Rak s ront* (1.3.7.9).
Heiaban ualo dolgot czieleködnj (147) — *Haszontalan dolgot cseleködni* (1.3.7.10).
Mezitelent foztani. Holtrol uonni le szön/-födelet (152) — *Mezitelent meg foztani* (1.3.8.5).
Kopazt borotualsz (152) — *Igen kopazt borotualz* (1.3.8.7).
Hazugsagban faraztanj magat (155) — *Heában való dologban fáraztani magát* (1.3.9.1).
Nehez agh rauaszt megh czialnj (156) — *Nehéz az rauazt meg czalni* (1.3.9.3).
Áki egi niaualiat el akar kerülni, annal nagiobba esik (158) — *Gyakran, az ki egy nyaualyát el akar körülni, másikba esik* (1.3.9.10).
Az ellebbi okadasra uizza terni (161) — *Az előbbi okádásra meg térni* (1.3.10.3).
Soha hasonlobbat (161) — *Nem lehet hasonlób* (1.3.10.4).
Eginek eginek egi ra/-uassagh többet hasz/-nal, hogi nem mas/-nak sok (163) — *Egynek egynek egy rauazság többet haznál, hogy nem mint másnak sok* (1.3.10.9).

Soha ü annal többet ne[m] tud (164) — *Soha nem tudz te egyebet annál* (1.3.10.10).
Regön írtak s el kopot (166) — *Régi írás, el kopot* (1.4.1.5).
Nem cziak ü magtul vagion ez az ioszagh (167) — *Nem czak ő magától vagyon azért az a iószág* (1.4.1.8).
Cziaczogho. Egy későbbi kéz, Székelly Andrásé, aki 1689-től tulajdonosa Decsi pataki könyvtárban meglevő könyvének, ezt írja a margóra: „Czaczogh mint az Szarka" (168) — *Czaczogo* (1.4.2.1).
Vgy illik özue mint eb s az maczika (174) — *Vgy illenek özve mint az eb s az matska* (1.4.3.4).
Megh el sem kezdötte s immar el unta (184) — *Még el sem kezdette s addig el vnta* (1.4.5.9).
Soha napian (186) — *Soha nem lészen az* (1.4.6.1).
Mod nelkül valo itelöt. Auagi: ökörtül lo pelda (189) — *Mód nélkül való ítélet* (1.4.6.9).
Cziak saros labat se[m] kenne hozza (189) — *Czak lába sárát sem kenne hozzá* (1.4.6.10).
Ez az ertelöm iob, noha amazon többen van/-nak (202) — *Job ez értelem, noha amazon többen vadnak* (1.4.9.9).
Zömöse a jatek (204) — *Szömösnek való az iáték* (1.4.9.10).
Ritkan uagion az fü embörök fiaban io (204) — *Ritkán vagyon az fő embereknek ió fiok* (1.4.10.3).
Soha ninczi a lator atiak/-nak io fiuk (205) = *Soha nincz á lator atiáknak iámbor fia* (1.4.10.4).
Zegenj orzagh á kit szamaron dúlnak (209) — *Szegény ország kit szamár háto[n] dulnak* (1.5.1.2).
Masra haragzol s en raitam akarod ki töltenj (210) — *Másra haragszol meg, s raitam akarod bosszudat tölteni* (1.5.1.6).
Magara szollanj (211) — *Magadra szóllasz* (1.5.1.9).
Heiaban ualo dologban töreködöl (215) — *Heában való dologban munkálkodol* (1.5.2.10).
A ki niarban ne[m] takar télbe[n] agebül banko/-dik (215) — *Az ki Nyárban nem gyűjt, Télben agh ebül bánkodik* (1.5.3.1).
Köniü masnak tana/-cziot adnj, de nehéz masnak [!] (217) — *Könyü másnak tanáczot adni: nehéz magának* (1.5.3.4).
Az mi allapotunk fölött vagion, nem tartozik a mi hoz/=zánk (218) — *Az mi allapotunk fölött vagyon, nem tartozik az mi reiánk* (1.5.3.5).
Igen vak eb az, a ki a rosta altal ne[m] lat (218) — *Igen vak az ki rosta által nem lát* (1.5.3.6).
Koldusnalis koldussabb (219) — *Koldusnális szegénb* (1.5.4.1).
Magaban szallanj (222) — *Szály magadba* (1.5.4.10).
Mas embör szemeböl ki akarni uetnj az szalkat (223) — *Az szálkát más ember szömében meg látod, az gerendát penig az magadéban nem látod* (1.5.5.2).
Légi magadnak ha megh hamuztak [vagy: meghamuaztak?] Egy későbbi kéz: Az te is celaczkadba lakial (224) — *Légy magadnak, ha meg hámmaztál* (1.5.5.3).
Legi kezes masert, de az kötel niakadon lezön. Vel: Kezes fizes (227) — *Légy kezes másért, az kötél nyakadon vagyon* (1.5.5.8).
Az mi bor ital közben leszon nem szabad azt elő hozni (228) — *Az mi bor ital közben lészen, borban kel azt irnia* (1.5.5.2).
Nem mindönik leanj a ki partaban va/-gion (230) — *Nem minden leány az ki pártában vagyon* (1.5.6.7). Szárászi e számhoz írja Erasmus könyvének Chil. I, cent.

VII. No. IX. alatt olvasható mondást: „Multi qui bones stimulent pauci aratores", melyet így magyarit „Nem minden deak az á ki/-nek fekete cziuhaia vagion. Vel: Nem mind katona az, az kinek zablaja vagion.

Az maiom ugian maiom, ha aranias ruhaia vagionis (231) — *Az Mayom vgyan Mayom, ha aranyas ruhába öltöztetik is* (1.5.6.9).

Megh kentek az markat. Be dugtak az szaiat egi darab subaual (234) — *Be dugták ennek száját egy darab subával* (1.5.7.5).

Bagolis biro hazaban (235) — *Bagolyis bir házában* (1.5.7.7).

Földnek haszontalan terhe. Heiaban ualo embör e uilagon (239) — *Heában való ember ez világon* (1.5.8.9).

Mindön io lüuő ni/-lara uet (248) — *Minden hituan löuő nilara vet* (1.6.1.3).

Az möli ebet bottal üznek az niul utan, soha megh ne[m] fogia (251) — *Az mely Ebet botual haitnak az Nyul utan, soha az nyulat meg nem fogia* (1.6.1.8).

Az mod nekül ualo io akaratis giak/=ran art (252) — *Az nem helyén való ió akaratis gyakran árt* (1.6.1.10).

Igön fön heiaznj (254) — *Szabadon valakit meg szidalmazni* (1.6.2.3).

Komor mindenkor mint az verömben esöt farkas. Vel: Nem tudod ha ördögh martae, uagi ördögöt mart (256) — *Komor mindenkor mint az verembe eset farkas* (1.6.2.6).

Ebül kereset marhanak ebül kel el ueszni. — Hamisan keresöt zerdek/=nek falu ebe kulcziara (257) — *Ebül kereset marhanak ebül kel el veszni* (1.6.2.9).

Hogi alhatol illien nagi ueszödelömben (257) — *Hogy alhatol ily veszedelemben?* (1.6.2.10).

Farkast latot azert rekedöt be (259) — *Az farkasok látták meg előbb azért reket bé* (1.6.3.5).

Miuel almodoz ü. Erasmusnál: Quaecunqu in somnio uidetur (259) [Decsinél nem találtam!]

Ne uesd uakmerökeppen magadat az ueszö/-delömre (261) — *Ne vesd magadat vakmerőségre* (1.6.3.10).

Cziak azt hiszszük az mit latunk (271) — *Csak azt hüszük mi az mit látunk* (1.6.5.9).

Mindenkor fogadat tiztitanj (271) — *Mindenkor fogadat tiztitod* (1.6.5.10).

Orcziatlan embör (276) — *Szömtelen ember* (1.6.7.2).

Valakinek kedueznj, vetket el türnj (277) — *Valakinek vétkét el tűrni* (1.6.7.5).

Egi felöl diczier, mas felöl ragalmaz (280) — *Egy felől diczér más felől kárhoztat* (1.6.7.10).

Jo pap mind holtaigh tanul (281) — *Io pap holtig tanul* (1.6.8.8).
Nb. Decsi könyvében egy későbbi kéz: Jó pap holtig iszik.

Had allion homaliban az Hold, czak tarczion az nap igazat (283) — *Had homályogion az Hold, czak az Nap tarczon igazat* (1.6.8.8).

Feleis merögh a mit szollasz (283) — *Töb méreg vagyon benne, hogy nem mint méz* (1.6.8.9).

Zinte [n] ugi alittia magat, mintha e uilagon ü nal bölczieb ne[m] uolna (289) — *Szintén úgy allitia magát, mintha ez világon bölczeb nem vólna nállánál* (1.6.10.8).

Az haborusagbol haborusagh tamad cziak (292) — *Az háborúságból háborúság támad mindenkor* (1.7.1.7).

Ha leszön az, kesö dologh az (295) — *Késő dolog ez* (1.7.2.7).

Dicziert Epörjre, ne mönj kosarral (297) — *Hires eperre nem kel kosárual menni* (1.7.2.10).

Miniaian egienlő szaial ezt mongiak (298) — *Mind azon egyet mondgyák mindnyájan* (1.7.3.3).

Mindönet el tekozlotta (306) — *Mindent el pázárlot* (1.7.5.5).

Föl nisd az zömödet ha mit akarsz. Vel: Az ne[m] alitom bokorba lakik az niul (307) — *Fel nisd szömöd ha mit akarz* (1.7.5.7).

Rauasz rauaszal inkab megh alkhatik [!] (316) — *Rauaz rauazual könyebben meg alkoszik* (1.7.7.9).

Kohit [!] mondani (316) — *Kühit mondani* (1.7.7.10).

Erasmus Chil. I. Cent. IX. No. LXXXI: Hastam obiycere. Szárászi: Megh adni magát (316) — [Decsinél nem találtam.]

Bait kiuanni (317) — *Bayt adni* (1.7.8.3).

Első tekintesből (317) — *Első tekintetben* (1.7.8.8).

Masut kerköggiél, mört en ugi ismerlek, hogi magad sem ismeröd iobba[n] magadat nalam/-nal (317) — *Másut kérkedgyél, mert temagad sem ismered iobban magadat nálamnál* (1.7.8.9).

Eb gondollion vele (325) — *Eb gondollyon semmit véle* (1.7.10.8).

Mint a szenan fekvő eb ollian ü maga se[m] eszi megh s a ki megh önne, annak sem haggia megh önni (326) — *Mint az eb ő maga sem eszi, másnak sem hadgya enni* (1.7.10.9).

Nehez agh rokat az türben keritenj (327) — *Nehéz az agh rókát az tőrbe eyteni* (1.8.1.3).

Az feie sem zabad az sok adossagtul (328) — *Még az lelkéuel adós* (1.8.1.9).

Az czielt el talalnj (329) — *Az tzélt találni* (1.8.2.4).

Ne kerüld el, a mi elötted vagion. Vel: Ne rugd azt labbal, az mit kezeddel ersz. Vel: Az mit uyoddal ersz, ne haiczi azt (331) — *Ne keröngied az mi elötted vagyon, auagy: Ne haijcz az mit uyodual érz* (1.8.2.8).

Haborgo embörrel ueszeködni (331) — *Háborgó emberuel veszödni* (1.8.2.10).

Nem szegiönlök en magamnak zolgalnj (332) — *Nem szégyenlem én magamnak szolgálni* (1.8.3.1).

Igen illenek öszve, mint az eb s az maczika (334) — *Igen illenek egybe, mint az eb a matskáual* (1.8.3.9).

Valaki ala ontani az forrot (335) — *Alattomban valakit öztökelni* (1.8.4.5).

Az uen embörrel ne[m] io iol tönni (335) — *Sem vén emberuel, sem gyermekuel nem io jot tenni* (1.8.4.6).

Az rosz ebnek megh az fiakban sem kel hadnj (336) — *Az hituan ebnek még kölykében sem kel hadnj* (1.8.4.7).

Zep a szaua, de belöl ördögh az eha (336) — *Szép a szaua, de ördög az eha* (1.8.4.8).

Addig iar az tök az iegre, hogi egicziör törue hozzak haza (337) — *Addig iar ám az tök az iegre, hogy bé törik egyszer az feie* (1.8.5.2).

A kinek hol ne[m] teczik masuua kivankozik onnet (337) — *Az kinek hol nem tetzik, másua kéuánkozik* (1.8.5.6).

A ki santaual lakik santaul tanul (340) — *Az ki sántáual lakik, sántálni tanul* (1.8.6.6).

El ragad az uetek mint az enjö (341) — *El ragad ám az vétek mint az enyue* (1.8.6.7).

A tizt uiseles megh valaztia az ferfiat (311) — *Az tizt viselés válaztia meg az embert* (1.8.6.9).

Egiebkoris lattam en karon tar uargiat (345) — *Egyébkoris láttam én ágon tár variut* (1.8.8.1).

Mindön embör uezti filliezti üket (346) — *Minden ember vezti füllyezti ötet* (1.8.8.5).

Lassan iari s hama/-reb el iuczj (349) — *Lassan iáry s hamaréb el érz* (2.1.1.1).

Job haljal czieleködni, hogy sem mint hirtelenködnj (357) — *Job háckal czeleködni, hogy nem mint hirtelenséggel* (2.1.1.2).

Ritka madar (363) — *Ritka madar a most* (2.1.2.9).

Mindön dolgat valakiuel közleni (364) — *Minden dolgát közleni valakiuel* (2.1.3.2).

Mint az kemöncziebe[n] szorult eb, ha zurkal/-iak morogh (367) — *Mint az kemenczében szorult* (2.1.4.4).
Kezembe[n] ne akagi (369) — *Kezembe ne kerüly* (2.1.5.2).
Nehez föl talalni, a mi sehul nincz (370) — *Nehéz fel találni, az mi sehol nincz* (2.1.5.3).
[Egy későbbi kéz:] Falsum. Bornemissza rectius.
Kötue higgied komadat (379) — *Kötue hüd komádat* (2.1.7.7).
Ki szereti a papiat s kia palastiat (383) — *Kit Papiáért szeretnek, s kit palástiáért* (2.1.8.3).
Ha megh kel halnom, halliak tisztessegömre megh (394) — *Ha meg kel halnom, halyak tisztességesen meg* (2.2.1.2).
Senkinek ne[m] teszi ü be ajtajat (396) — *Senkinek nem teszi ő be az ajtót* (2.2.1.8).
Torkaert hajalrais uetne magat (399) — *Torkáért halálrais vetne feiet* (2.2.3.8).
Soha ne löhessen olj haragod hogi mas időre ne halaszszad (402) — *Ne lehessen oly haragod, hogy más üdöre ne halaszad* (2.2.4.5).
Farkasnak mongiak hogi pater noster, de ü mongia: Barani lab (404) — *Én metü késről szólok, s ók kapát emlegetnek* (2.2.5.1).
Mas embör dolgaba[n] artani magat (405) — *Más ember dolgába mártani magát* (2.2.5.3).
Az zorgalmatossagh mindenöket meg szöröszhet (406) — *Az szorgalmatosság mindent meg czeleködik* (2.2.5.5).
Vizza ualo diczierete (407) — *Vissza valo dicziret* (2.2.5.8).
A iambor embör mindenöket iamborul czieleködik (408) — *az iámbor ember mindenkor iámborul czeleködik* (2.2.6.4).
Züksegesb az io barat tüznel es uiznel (413) — *Szükségesb az ió barát, mind tuznél s mind uiznel* (2.2.7.6).
Egi cziörsmind kettö ne[m] löhet, hanem egi mas utan löhet (415) — *Nem lehet egyszersmind kettő, hanem egymás után* (2.2.8.1).
Gubatis uonniak, de Gubais uonszon (417) — *Fakotis vonnyák, de fakois vonnya* (2.2.8.4).
Sokat hazudnak az uers irok (421) — *Sokat hazudnak az vers szerzők* (2.2.9.6).
Idegön parazt (430) — *Igen parazt* (2.3.2.4).
Job mason tanulni, hogi sem magan (434) — *Job máson tanulni, hogy nem mint ő magán* (2.3.3.4).
Istenis ezköz altal czieleköszik (434) — *Istenis ezköz által czeleködik* (2.3.3.6).
Giöniörüségh az el mult dolgokrol em/-leköznj (435) — *Gyönyörüseg az el mult nyaualyákról emléközni* (2.3.3.8).
Koniü egyik latornak a masikat megh ismer/-nj (446) — *Könyü az latornak az latrot meg ismerni* (2.3.5.8).
Akar kiis szereti az ingient (447) — *Akar kiis szereti az maga hasznat* (2.3.5.9).
A kinek a kasa megh egeti a szaiat, mász/-szor a tarloiatis fuia (448) — *Az kinek az kása meg égeti a száját még a tarloiatis fuia* (2.3.6.3).
Á mi megh löt zaz ökör se uonna uiszsza (450) — *Az mi meg löt, azt száz ökör sem vonhattia hátra* (2.3.6.5).
Hamareb megh erhetnj egi hazugot, hogi se[m] mint egi santa em/-bört (450) — *Hamaréb megérnek egy hazug embert, hogy sem egy sánta embert* (2.3.6.7).
Cziak az igaz barat/-sagh, á ki allando (451) — *Czak az igaz barátság, a mely állandó* (2.3.6.8).
Cziak az iüuendo mondo az ki eszös. NB. Egy későbbi kéz: Nem minden disznópásztor tud kürtőt fujni (451) — *Csak az a iövendő mondó, az ki eszes* (2.3.6.10).
A ki mit szeret azzal almodoz (455) — *Az ki mit kiuan azzal álmodoz* (2.3.8.1).

Hol lattal Soliomnak bagoli fiat (456) — *Hol láttad variunak Sólyom fiat* (2.3.8.4).
Eüstök uonnies feles kez io (457) — *Sok kéz könnyebiti az terhet* (2.3.8.7).
Lam mindöt iöget (461) — *Nám mindent ieget* (2.3.9.7).
A ki mihöz szokot, azt soha el nem haggia (465) — *Az ki mihöz szokot, azt hóltig el nem hadgya* (2.4.1.1).
A ki mit egiczior megh izölit, nehez azt an/-nak el hadni (466) — *Az ki egyször az mézet meg izleli, nehéz annak el hadni* (2.4.1.3).
Nem uolna e uilagon oli io, kiuel özue ne[m] tudna uesznj (468) — *Nem volna ez világon oly, kiuel egybe nem tudna vezni* (2.4.2.2).
Zöm be huniost iacziodnj (469) — *Szöm bé hunua két felé czapdosni* (2.4.2.4).
Jot erzök, mört igön cziklandik az Job zömöm (470) — *Iot érzek igen cziklandik az iob szömöm. Item: Jót érzek* (2.4.2.8).
Cziak a kis uiaes nagiobbat teszön ennek hogi se[m] mint azok (472) — *Czak az kis uyais többet tészen ennek, hogy sem mint azok* (2.4.3.6).
Mind egi lebe[n] fornj (473) — *Mind egy lévben fözni* (2.4.3.9).
Elegh nagi, de elegh nagi puzta (476) — *Elég nagy, de elég puzta* (2.4.4.6).
Igön farkas siras az (478) — *Bizony igen farkas sirás az* (2.4.5.2).
Megh gugolnj (479) — *Nagy uyát mutatni: auagy meg gugolni* (2.4.5.10).
Possasztani valamit (480) — *Poshatni* (2.4.6.4).
El tuggia költeni, de nem tud heieben ualot keresnj (480) — *El tudgya költeni, de nem tud helyébe keresni* (2.4.6.5).
Valakit maga tollabol lüuöldöznj (481) — *Valakit maga tállából löuöldözni* (2.4.7.2).
Nekömis kezembe[n] kartia [?] (482) — *Nekemis kezembe kácza* (2.4.7.7).
Mint az tiz uyomat ezt ugi tudom (484) — *Mint az tiz vyomat vgy tudom* (2.4.8.3).
Ahol kel ot tekozlo: Ahol ne[m] kel ot fös/-uenj (494) — *A hol kel ott fösuény: áhol nem kel tékozló* (2.5.1.7).
Rauasz haial kentek uolt megh az al felet (496) — *Rauaz háial kenték vólt meg az ál felét* (2.5.2.4).
Nem mindön fabol tekerhetni gust (499) — *Nem minden botból lészen borotua* (2.5.3.8).
Hozza ne fogi, ha ne[m] uagi elegh embör hoz/-za (500) — *Hozzá se fogy, ha nem vagy ember hozzá* (2.5.4.2).
Addigh iarek vtanna, hogi keuesse magamatis utan/-na ne[m] uezte[m] (501) — *Addig iárék vtánna, hogi magamatis alig hogy oda nem veztém* (2.5.4.6).
Az möli ebet bottal haitnak az nyul utan, ne[m] fogia megh (503) — *Az mely ebet bottal haitanak az nyul után, soha nem fogia meg* (2.5.5.4).
Zel tuggia szuniogh hol niugoszik (504) — *Szél tudgya hól nyugszik szunyog* (2.5.6.1).
Mintha az küuet uerned, annit fogh raita (505) — *Mint ha az köuet vernéd, szintén annit fog raita* (2.5.6.3).
Megh ötte a kiuel megh kel halnj (505) — *Meg ette az miuel meg kel halni* (2.5.6.5).
Baratodnak ueget [!] giülöllied nem ü magat (511) — *Barátodnak vétkét gyülöllyed, nem ő magát* (2.5.8.7).
Rut legennek zep liant attak. Erasmusnal: Mopso Nisa datur (514) — [Decsinél nem találtam.]
Ennel e uilagon ne[m] tudom houa löhet nagiob bozzu (514) — *Ennél nem tudom ez világon hól lehet nagyobb boszszu* (2.5.8.10).
No megh szolgallia megh ü azt (515) — *No meg szolgállya azért ő ötet* (2.5.9.2).
Megh erdömli mint az eb az som botot (515) — *Igen érdemli, mint az eb az köntöst* (2.5.9.3).
Sokat kér a betegh, de keueset ad az egessegös (515) — *Sokat kér az beteg, de nem adgya az egésséges* (2.5.9.4).

Mezes maczagh heliöt kilgyót adnj (515) — *Mézes mazag helyet kigyót találni* (2.5.9.5).
Mond ez az Griti halalat (516) — *Mondhadza el az Griti halálát* (2.5.9.7).
A röst embörnek mindönkor Innepe vagion (517) — *Mindenkor ünnepe vagyon az röst embernek* (2.5.10.1).
Az io ven embört cziak az io bor, es io etök tartia (518) — *Az vén embert oztán, czak az ió bor és az ió étök tarttia* (2.5.10.4).
Ugian cziuda uolna, ha ü Szót ne[m] uetne hozzaja (519) — *Ugyan czoda vólna, ha ő szót nem vétne hozza* (2.5.10.8).
Nem adna ü azon valamit. [Későbbi kéz:] Cziganis az ő maga lovat diczéri (519) — *Nem adna ő azon valamit* (2.5.10.9).
Kedue szörent szollanj (527) — *Keduem szerint szóllál* (2.6.2.10).
Addigh keresz lagi parnat, hogi uegre az aszszu padonis el halnal (528) — *Addig kerez lágy párnát, hogy még az aszszu padonis el hálnál* (2.6.3.6).
Nagi cziendessegh va/-gion (529) — *Nagy czendezsegben élz* (2.6.3.10).
Ördögi giülösegh (530) — *Ördögi gyülölseg* (2.6.4.1).
Magiarnak Czieczj, Nemötnek Beczj (531) — *Magyarnak czécz, Németnek bécz* (2.6.4.5).
Cziudalatos mj (531) — *Czudálatos mü* (2.6.4.6).
Mönnel inkab giogittiak annal inkab öregbödig az niaualia raita (531) — *Mennel inkáb gyogyittiak annál inkább öregbedik az nyaualya* (2.6.4.7).
Te kezed munkaia (533) — *Te kezed szennye* (2.6.5.4).
Igön uekonj elme/-uel (534) — *Igen lassu elmeuel* (2.6.6.4).
Komor nezes (537) — *Komoron nézni* (2.6.7.5).
Igön el iar azert üis alattomban á fa kessel (538) — *Igen el iár azért őis az al itzéuel* (2.6.8.1).
Az Christus kopor/-soiat sem örzöttek heiaban (539) — *Az Christus koporsoiat sem szokták heiában örzeni* (2.6.8.6).
Mák kirali (540) — *Makkos király* (2.6.8.7).
Zömermös deaknak üres a taskaja (540) — *Szömérmös deáknak hew táskája* (2.6.8.8.)
Nem tud ü a rut es zep között kilöm/-seget tönnj (541) — *Nem tud ő az szép és az rut között semmi külömbséget* (2.6.9.1).
Iffiithad azert magadat, de bizoni tegödis el ert a á sok pentök (542) — *Ifiuhad magad, de bizony tégedetis el ért az sok péntek* (2.6.9.3).
Ritka madar (542) — *Ritka madár mint az Phönix* (2.6.9.4).
Nehez agh lobol porozkat czinalni. Item: Akar mint porsölliek az ebet de ne[m] lezön szalonna belöle (544) — *Nehéz ág lóból porozkát czinálni* (2.6.9.8).
Mint egi katus asz/-szoni (545) — *Mint egy Kathus aszszonyok* (2.6.10.2).
Eszöse az iatek (547) — *Eszesnek való az iáték* (2.7.1.3).
Koniü tizönket ökör utan el tolni az taligat (547) — *Könyü tizenkét ökör után el tolni egy szerkeret* (2.7.1.5).
Keszeb ü kardra hogi sem töruenre (550) — *Készeb vólna ő tőrre hogy nem mint törvényre* (2.7.2.7).
Kerködeköni leanj tanczban fingik (552) — *Kérködékeny leány tudod tánczban mint jár* (2.7.3.8).
Tuggia hol iar a keze (552) — *Tudgya hól iár kácza* (2.7.3.9).
Megh az I[ste]n sem talal/-lia mindeniknek keduüket (553) — *Még az Iste[n] sem leli mindennek keduét* (2.7.3.10).
Hituan zomzedod vagion, hogi te magad diczieröd magadat (533) — *Hituan szomszédod vagyon, hogy magadat dicséred* (2.7.4.4).

Megh izlötted te azt, s azert hagiod ollian nehezen el (555) — *Meg izlelted te azt, s azért hagyhad el oly nehezen* (2.7.4.7).
Igaz töruenj teuő embör (555) — *Igaz töruény téuő biró* (2.7.4.10).
Meggiön az eleuen ha megh az holtis mozogh (556) — *Megyen az eleuen ha még az hóltis* (2.7.5.1).
Soha ugi nem hani/-hattia á kelepcziet, hogy el möhessön elötte (558) — *Soha ugy nem hányhattia az keleptzét, hogy el mehessen elölle* (2.7.6.5)
Á ki föl teszön iaczioggek. Es ha ne[m] embör hozza mastul halgasson (559) — *Az ki fel tészen, megis kel iádzani.* [És:] *Ha nem ember hozzá mástul hallgasson* (2.7.6.8).
Mint a uariu á dögöt ugi lesi annak halalat (559) — *Mint az variu az dögöt, ugy vária ő annak halálát* (2.7.6.10).
Mind pereputiostul oda vagion (560) — *Pereputiostul oda vagyon* (2.7.7.3).
Vagion az uraknak moggiuk a bozzu al/-lasban, mint Antal/-nak az eb ütesbe[n] — Sokat kell türni az tizt uiseöknek (560) — *Vagyon az Wraknak módgyok az boszszuállásban, mint Antalnak az eb ütésben Item: Sokat kel türni az ki wralkodni akar* (2.7.7.5).
Cziak giermöki Jö/-getes (560) — *Czak gyermeki iegetés* (2.7.7.6).
Erdöt akarsz szanta/-ni, megh giepüt sem zanthaczi pe/-nigh (562) — *Erdőt akarz szántani, maga gyepüt sem szánthatz* (2.7.8.2).
Ugya uagion hogi enni/-köm soha semmit ne[m] artottanak (562) — *Ugyan ugy vagyon hogy énnekem soha semmit nem ártottanak* (2.7.8.4).
Nem czieleködöm megh egi szora kettőre (563) — *Nem czeleködöm azért meg egy szóra kettőre* (2.7.8.6).
Aczie s ne (566) — *Adze s ne* (2.7.9.5).
Meggiön az eleuen ha az holtis mozogh (567) — *Megyen az eleuen, ha még az holtis la mit czinál?* (2.7.9.8).
Megh hid hogi egieb ko/-ris uolt ü az ebek harmincziadigian (567) — *Meg hued hogy másszoris vólt ám ő az ebek harmintzadgyán* (2.7.9.9).
Masuttis munkara adgiak az paret (568) — *Másuttis munkára adgyák azért* (2.7.10.2).
Id meg az duskat s ad ki a poharat (569) — *Id meg a borát, ad ki az pohárát* (2.7.10.9).
Vagiona ot a sar/-gaban (570) — *Vagyon ám ott az sárgában* (2.8.1.6).
Nagi ur leue[n] immar megh utal zegeni le/-gent (572) — *Nagy Wr immár meg utál szegény embert* (2.8.2.1).
Kopazt borotzalsz (572) — *Igen kopazt borotuálz* (2.8.2.2).
Regön irtak s el kopot (573) — *Régi irás, el kopot* (2.8.2.5).
Ne hid el magadat, mört valék hozzad hasonlo (573) — *Ne hüd el magadat, mert válik hasonló hozzádis* (2.8.2.10).
Ki hitte uolna hogi uariunak soliom fia legiön (574) — *Hi [!] hitte vólna, hogy variunakis Sólyom fia legyen* (2.8.3.2).
Az mit I[ste]n kinek ad, azt senki el ne[m] uö/-heti (575) — *Az mit Isten kinek ád, azt ember el nem veheti* (2.8.3.4).
Vén lora küniü terhet rakj (576) — *Vén lóra könyeb terhet raky* (2.8.3.7).
Mind egi porazon fügnek (576) — *mind egy porazon futnak* (2.8.4.2).
Igen uak eb az, ki rosta altal ne[m] lat (577) — *Igen vak az ki rosta által nem lát* (2.8.4.4).
Nem ied üis megh erniektul (577) — *Nem ied őis meg árnyékától* (2.8.4.6).
Mint az nadali, mindönkor raita cziügh (578) — *Mint az Pioka mindenkor raita czüg* (2.8.4.10).
Aztal hazugia (582) — *Aztal hazug* (2.8.6.5).

Az ökör ugian ökör ha Beczbe haitiakis (584) — *Az ökör ugyan ökör ha szinte Béczbe haitiakis* (2.8.7.2).
Akazto fara valo embör (584) — *Akaztó fára való* (2.8.7.4).
Felön tekernj (585) — *Félen tekerni* (2.8.7.7).
El pirula mint az tüz (586) — *El pirosula mint az tüz* (2.8.8.4).
Kazdagnak mongia ma/-gat, maga semmie ninczien (589) — *Gazdagnak akar ő láttatni, maga semmie ninczen* (2.8.8.9).
Reank küvetkező niaualia (589) — *Reiánk következendő nyaualya* (2.8.8.10).
Mindenkor nagiobnak laczik a iüvendő hogi se[m] az ielön valo (590) — *Mindenkor nagyobnak látzik az iöuendő, hogy nem mint az ielön való* (2.8.9.6).
Hozza szokot ü zegenj az munka/-hoz (591) — *Hozzá szokot immár ő szegény az nyaualyához* (2.8.10.2).
Lam anni fia vagion mint a fias diznonak (592) — *De nám anni fia vagyon mint egy fias diznónak* (2.8.10.7).
Nekies hitua[n] heliön al az sziue (592) — *Nékiis hituán helyen áll ugyan az szüve* (2.8.10.9).
A ki mezet akar önni, eleb mehet ölliön megh (594) — *Az ki mézet akar enni, mehét öllye előb meg* (2.9.1.7).
Zegeni ember á ki attiat diczieri, s ü maga penigh semmire köllő (594) — *Szegény ember az, az ki atiát diczéri, ő maga semmire kellő* (2.9.1.8).
Mongi igazat s be törik a feied (598) — *Az igaz mondas bé töri embernek feiet* (2.9.3.5).
Az eszös embörnek mindenök köniük (598) — *Az eszes embernek minden dolog könnyü* (2.9.3.7).
Cziak I[ste]n az á ki/-be[n] uetök ninczien (602) — *Czak Isten az kiben fogyatkozás nincz* (2.9.5.3).
El loptak a turbat, de hadiardion na/-lam á kulczia (602) — *El lopták az turbát, de had iárion, nálam a kulcza* (2.9.5.4).
Job a szomzed leant egi bünnel kettőuel el uönni, hogi sem mint az ismeretlent egiel sem (604) — *Job a szomszéd leányát egy bünuel kettőuel el venni, hogy nem mint az idegent egyuel sem* (2.9.6.4).
Tanuli tino s ökör lezön benned (607) — *tanuly, ha azt akarod, hogy ember legyen benned* (2.9.7.4).
Im ahonna[n] niugodalmat uarok uala, on/-ne[n] len [!] bantasom (607) — *Im, a honnan nyugodalmat várok vala, szintén onnan lön háborum* (2.9.7.5).
Nehez eszösnek bolon/-dal uezeködni (609) — *Nehéz dolog, eszesnek bolondual veszeködni* (2.9.8.2).
Az ki mit ne[m] akar talál modot benne (609) — *Az ki mit nem akar, talál okot benne* (2.9.8.8).
Meg hid hogi egyik niauaia a masikat ot eri (611) — *Meg hüd hogy egyik nyaualya az másikat utánna vonnya* (2.9.9.8).
Meg ötted a husát, de bizoni á leuetis megh iszod (614) — *Meg etted az husát, de bizony az leuét is meg kel innod* (2.10.1.1).
Igön poznalliak a te feiedetis (616) — *No bizony igen poznállyák te feiedetis* (2.10.1.10).
Heiaban munka/-lodnj (618) — *Heában munkálkodni* (2.10.2.7).
Vagi megh zegeniödik, uagi megh kazdagul (621) — *Auagy meg szegényedik, auagy meg gazdagul* (2.10.4.1).
Ideien föl kelj, ha mit akarsz (621) — *Ideién fel serkeny ha mit akarsz* (2.10.4.2).
Resön vagion az ü füle (624) — *No resen vagyon az töle* (2.10.5.3).
Giönge hitü embör (626) — *Gyönge húrú ember* (2.10.5.10).

Eü sem küueti az attia niomdokat (626) — *Ő sem az atia nyomát köueti ugyan* (2.10.6.4).
Minöm iatekrol va/-gion az haniako/-das (626) — *Minem iátékról vagyon á hánykodás* (2.10.6.5).
Kész ü mind halálra s mind bekösségre (626) — *Kész ám ő mind halálra s mind békességre* (2.10.6.6).

Mint dolgozatunk első részében írtuk, Szárászi a 628. oldallal befejezi Erasmus könyve mondásainak magyarra való átültetését. Azt is írtuk, hogy maga a könyv Decsi Mihály után ismeretlen lelkész vagy iskolamester tulajdonába került, aki követte Szárászi példáját és a könyv 636—780. oldalain a mondások magyar megfelelőit ő is kiírta a margóra. Az ismeretlen munkás a 17. század végén, illetve a 18. század első felében élhetett, írása külalakja, illetve helyesírása mondatja ezt velünk. Az ő tollából való közléseket is közöljük az alábbiakban, amennyiben azok eltérnek a Decsiétől:

Eluesztem az Vasat, de talallok aranyat (636) — *Hála Istennek, az mit kivántam meg nyertem* (3.1.1.2).
Szerenczetlen haza/-sulas (636) — *Szerenczétlen házasság* (3.1.1.3).
Igen tud paran/-czolni az nem övébül (636) — *Igen paranczol az iambor az más ember házánál* (3.1.1.4).
Ne szand el hadni, mert hasznodra leszön (637) — Erasmus: *Pax redimenda* (III. I. OV) — Decsinél nem találtam!
Ketteözik most az te szemed (637) — *Hogy? Kettöt látzé immár* (3.1.1.6).
Az Eb nem eheti megh az szenat, ammi penigh megh ehetné, annak nem hagia megh enni (637) — *Az mi tölled meg nem lehet, azt mástól ne irigyeld* (3.1.1.7).
Szegényök ők, de szeretik egy/-mást (637) — *Egyet vetnek ők noha szegények* (3.1.1.8).
Nagy kazdagh ebed ez (637) — *Merön ökröket* (3.1.1.9).
Mint az zapor esső ugy arad erre Istentül az áldás (637) — *Nem különb mint ha Eghből vetötte volna Isten* (3.1.1.10).
Ravasz mint az Roka (638) — *Ezör mestersegű* (3.1.2.1).
Tuggia ő mind jobra is mind balra (638) — *Két szinü* (3.1.2.2).
Nincz embernek boldogh elete az otthon velo czendes lakásnál (638) — *Hon lakiek az, aki keduére akar élni* (3.1.2.3).
Félelmes dologhban forgani (639) — *Tö hegyen ülni* (3.1.2.4).
Mas moldon szol az eszes s mas moldon az bolond (639) — *Szóld el szóld: tul löttek s ide áll az ayaual* (3.1.2.5).
Jó hirt beszéllesz (639) — *Valóban örömöt mondaz* (3.1.2.6).
Későn erkezel megh löt az czata (640) — *Te is ackor iöz, mikor immár meg löt az vásár* (3.1.2.7).
Könyü az szót ember/-nek szaiából ki bo/-czatani, de nehez aszt viszsza hinni (640) — *Hamar elröpül az szó* (3.1.2.8).
Nem mind ugy lesz az dologh végi ammint el gondoltad magadban (640) — *Nem oly könyen lészen a mint gondolod* (3.1.2.8).
Tuzokot igersz, de verebet nyujtasz (640) — *Nem semmi, ha tulis illyen* (3.1.2.10).
Mind kezzel lab/-bal raytam vagy (641) — *Mind ökléuel farkáual* (3.1.3.3).
Tellyesseggel mayd foldre csöpüllesz (641) — *Egészen el vezteni* (3.1.3.3).
Minden joval valo bövelkedés (641) — *Ionak iauai* (3.1.3.4).
Farkasnak erdőt vagy berket mutatni (644) — *Kést adtál néki kiuel magát meg ölné* (3.1.5.1).
Elöl tüz, s hatul viz (726) — *Elöl viz, hátul tüz* (3.4.8.6).
Akki keveset nem ve/-szen, sok sem adatik annak (731) — *Az ki az másét szomiuhozza az ö magáéit el vezti* (3.4.9.10).
Véletlen való megh rettenes (780) — *Ok nélkül való félelem* (3.6.6.9).

Horváth János jezsuita szerzetes jelentése a koppányi (Somogy megye) misszió működéséről 1643. szeptember 2.

Közli: Benda Kálmán

A török hódoltság alatti Somogy megyei (koppányinak nevezett, de valójában andocsi) misszió a jezsuita rend 1641-ben létesítette azzal a szándékkal, hogy a teljes számban a református valláshoz csatlakozott magyar lakosság körében terjessze a katolikus hitet. A misszió ekkor, alig egy évi működés után életképtelennek bizonyult és megszűnt. (Literae annuae provinciae Austriae Societatis Jesu, 1642.: Arch. Generale della Comp. di Gesù, Róma. Austria vol. 139, 1642. p. 42—44.) 1643-ban a Rend újraélesztette a missziót, s Horváth János jezsuitát küldte ki Csomafái Pál szerzetes társával. (Uo. vol. 139, 1643. p. 290—294.) Csomafái már 1644-ben visszatért Nagyszombatba, Horváth azonban még három évig maradt Andocson. A misszió 1648-ban szűnt meg, amikor is Horváthot Győrbe rendelték. (Uo. vol. 140, fol. 155—156.)[1] Az itt közölt jelentés, amely az Ausztriai Jezsuita Rendtartomány főnökéhez, Guillaume Lamormainihoz[2] íródott, a teljes református környezetben működő misszió első hónapjainak eseményeiről, nehézségeiről és eredményeiről ad számot, néhol valósággal regényes formában.

A jelentés tartalma: Másodmagával misszióba küldték a töröktől megszállt Somogy megyébe, ahol egyetlen katolikus pap sincs. A magyar lakosság mind kálvinista, de sokan vannak köztük, akik készek katolikus vallásra térni. Ebben az évben 14 falu népét vezette vissza a katolikus egyházba, 4 kálvinista prédikátort kirakott parókiájáról, helyükbe katolikus papot helyezett. Ezért a prédikátorok bevádolták a koppányi bégnél, hogy külső segítséggel, erővel terjeszti a katolikus vallást, s ezzel felkavarja a terület nyugalmát. A bég elfogatta, s a török bíróság őt és pap társát 100-100 forint büntetésre ítélte. Ugyanakkor a török bíróság súlyos bot- és pénzbüntetés alatt elrendelte, hogy a jövőben a pápista papnak kálvinista faluban, a kálvinista papnak pápisták közt tilos térítenie. Azóta felváltva egyikük járja a katolikus falvakat, a másikuk pedig az andocsi parókián tartózkodik. Prédikációikat sok kálvinista is meghallgatja.

Az irat jelzete: Archivio Generale della Compagnia di Gesù (ARSI, Róma). Austria, vol. 139. 1642. p. 113—116. Végig sk. eredeti. Zárlatán a győri jezsuita kollégium papírfelzetes pecsétje.

[Címzés a levél külzetén:] † Reverendo patri in Christo, Patri Gulielmo Lamormani Societatis Jesu per Austriam Provinciam praeposito provinciali.

Reverende in Christo Pater.
Pax Christi.

[A napokban értesült tartományfőnöki kinevezéséről, ebből az alkalomból jókívánságait küldi.]

Existimo reverentiam vestram, dum adhuc viveret, ex defuncto jam in domino provinciali Patre Joanne Rumer[3] intellexisse, quo pacto ad instanciam illustrissimi episcopi Wesprimiensis tunc temporis existentis domini Georgii Jakusich,[4] nostra haec Coppaniensis, in parochia Andocs, nova missio inceperit in medio Calvinistarum, Rascianorum schismaticorum et Turcarum anno superiori, ad quem ego miser ex missione Quinqueecclesiensi, ex ordinatione reverendi patris provincialis missus fui, mansique in ea solus sine socio mensibus octo; elapsis mensibus 8 datus fuit

mihi in socium Frater Paulus Csomofay,[5] ut tanquam licentiatus in concionando, catechizando, baptizando et aliis exercitiis spiritualibus licites, et temporalibus me adjuvaret, donec sacerdos ungarus pro hac missione idoneus provideretur.[6] Cum vero hoc anno fuerim missus ad hanc missionum, ut plenius viderem et experirer eam, an sit pro societate nostra, vocatus hoc anno in Majo hac super re, reverendo patri provinciali exposui quantum potui statum ipsius, et primo narravi, quod stationem seu locum missionis huius fecerimus non in praesidio turcico Coppani dicto, sed in pago Andocs, in parochia quadam deserta, ubi templum Omnium Sanctorum desertum et jam dirutum, olim miraculosa Beatae Virginis statua, quae inibi habetur; et illud anno superiori renovavimus, uno milliari distat a praesidio turcico Coppani dicto. Ad praesidium tamen frequenter imus, et Christianos illos visitamus, eis sacra celebrando, concionando et sacramenta necessaria administrando. In Coppani vero noluimus stationem figere, quia nimium nos Turcae fere singulis diebus occuparent in litteris scribendis ad dominos christianos et legendis, desuper mittunt christiani, ratione captivorum et subditorum tributariorum et aliorum negotiorum. Item quia munera essent frequenter danda dominis begis et eorum consequenter officialibus chiais, vaivodis, subassis, csausiis et aliis, qui saepius in anno mutantur et semper novis munera essent danda, si in pace manere velimus. Item quia non esse omnino ita liber ingressus et egressus noster ad pagos, parochias, infirmos; nec ad nos christianorum ex pagis et parochiis accessus, si quidem sunt in omnibus valde suspitiosi Turcae et proditiones timent. Item quia longe plures incursus et molestiae Turcarum etiam vilissimorum essent tolerandae, sine fructu, imo cum damno animarum.

2° Narravi, nos in temporalibus, quod ad victum et vestitum valde misere habere, cum simus inter calvinistas et a nobis alienos homines haereticos, qui nullas eleemosinas conferunt. Ideoque nobis esset providendum, si non a Societate, saltem ab illustrissimo nostro Wesprimiensi episcopo Stephano Bosniak,[7] ideoque cum illo esset reverendi patri provinciali agendum ratione sustentationis.

3° Petivi socium sacerdotem ungarum, quia solus nullo modo possum sufficere, et difficile est et periculosum mihi carere confessario, quem non possum hic habere, nisi monachos bosnenses, qui praeter bosnensem linguam nullam sciunt, et rudes et ignorentes omnino sunt.

4° Narravi quod missio nostra se procul ad 4 vel 5 comitatus magnos extendat, nempe Coppaniensem, Capusuariensem, Somogiuariensem, Simontorniensem et Canisiensem, in quibus nullus sacerdos catholicus ungarus est praeter me, qui etiam modico ungarice scio et multa millia christianorum adhuc catholicorum sunt, qui calumnisticam sectam admittere hactenus noluerunt. Illorum vero, qui jam a catholica religione defecerunt, innumerabiles pagi sunt, qui licet facti calvinistae, ob multitudinem concionatorum calvinisticorum, qui vagantur assidue per pagos, et ultro se offerunt, et exiguo salario contentantur, nolunt tamen diebus prohibitis ab Ecclesia carnibus vesci, licet ad hoc impellantur a suis concionatoribus; et tales habent magnam dispositionem ad conversionem, si sacerdotes essent Ungari.

Ad mea narrata promiserat reverendus pater provincialis, bonae memoriae Pater Joannes Rumer se brevi mihi daturum sacerdotem ungarum in socium, sed omnino stabilem missionem non faciebat. Reverentia Vestra jam in Domino videat et ordinet et brevi significet nobis de stabilitate et continuatione missionis hujus, ne nos frustra pro terris ad hortos et prata comparanda et vineas faciendas, fatigemus, sine quibus in his partibus stabiles diu esse non poterimus.[8] His diebus intendimus domum stramineam per parochianos aedificare, ubi per hiemem et deinceps manebimus et commodius juxta institutum in animarum salute laborabimus.

Inceperam hoc anno satis felicem progressum in convertendis Calvinisticis pagis

habere, et jam ad 14 pagos reduxi ad catholicam religionem, Deo auxiliante, et jam 4 alii novi pagi disponebantur ad conversionem, et 4 concionatores calvinisticos ex parochiis amovi, et nostros catholicos 6 loco illorum procuravi. Sed incepi ad adversariis calvinistis concionatoribus magna impedimenta et pericula sustinere. Postquam enim a reverendo patri provinciali veneram Tyrnauia, et etiam ab episcopo nostro,[9] omnes concionatores calvinistici ex districtu toto Coppaniensi et Capusuariensi congregarunt se, et congregati statuerunt, ut me Turcis, Coppaniensi bego, olaibego et aliis ispahiis dominis terrestribus tradant, tamquam proditorem, turbatorem partium turcicarum, quod frequenter ad superiores partes christianas,[10] ad dominos episcopos, capitaneos et alios ascendam, et ibi agam, ut novam fidem, papisticam nempe, ad has partes illi vi inducant, Calvinistas eorumque sacerdotes, concionatores ex pagis et parochiis expellant et papistas imponant. Ob hanc traditionem falsam et iniquam captus fui et incarceratus 6 diebus, judicio tandem turcico condemnatus reus, mulctatus fui, cum uno adhuc concionatore catholico, pro centum imperialibus primo ego et concionator alter pro totidem. Ad intercessionem tandem et Christianorum et aliquorum Turcarum, dedi pro mea liberatione 62 florenos et 80 denarios, 6 oves et tres hircos. Concionator etiam fere totidem dedit. Et sub poena magna baculationis et mulctae pecuniariae statutum est in divan judicio turcico, ne papistae seu sacerdotes catholici amplius deinceps pagos calvinisticos ingrediantur et suam fidem propagent; similiter et calvinistico concionatores ne in papisticos pagos ad fidem suam promulgandam veniant. Sic jam quasi ligati Dei misericordiam expectamus. Multa falsa doloso et iniqua in nos Catholicos publice proferebant, ob quae, si tam bonus begus non fuisset, qui Catholicis magis videbatur favere, et ispahia turcae, longe gravius mulctati fuissemus, vix impalationem vel capitis plexionem evasissemus. Pro mulcta pecuniam mutuo accepi, Deus novit quando emendicabo totam, ut solvam, invenerunt quidem jam parochiani aliquantulum sed necdum mediam mulctam compensarunt.[11]

De reliquo pro posse nostro conamur laborare; unus nostrum in parochia semper manet diebus festis et dominicis, alter ad vicinas parochias vadit, ubi et ante et post prandium concionamur, catechisamus et sacramenta administramus. Veniunt semper ex vicinis pagis calvinistae ad nostras conciones audiendas, admirantur et laudant, et suis concionatoribus praeferunt. Hoc etiam intelligentes calvinistici concinatores suos prohibent jam sub maledictis ad nos venire, nihilominus tamen veniunt maledicta non curantes eorum. Conabimur, si quod subsidium pecuniarium habere poterimus a dominis terrestribus a Turcis iterum facultatem accipere calvinisticos pagos visitandi, eosque docendi. His pro hac vice. Deus Optimus Maximus reverentiam vestram conservet in annos optatos. Datum in Andocs, 2ª Septembris 1643.

Reverentiae vestrae servus in Christo et filius

Joannes Horuath
Societatis Jesu religiosus

1 A koppányi jezsuita missziórol tényszerűen mindeddig csak keveset tudott a történetírás. Elsőnek Velics László adott róla hírt (*Vázlatok a magyar jezsuiták múltjából.* 2. füzet. Bp., 1913. 132—135.), mesét és valóságot keverve, a hagiográfiai irodalomba illő magasztalással Horváth Jánosról, akit tévesen Miklósnak nevez. Szerinte Horváth maga jelentkezett a „honi török missiókra", hogy „megossza sínlődő jó népünkkel a rabszolgaság keserű kenyerét". 15 esztendőt töltött Andocson — írja — (de hogy mely években, azt nem közli), s működése oly eredményes volt (miséire „ezrenként" gyűlt a nép), hogy följelentették „a budai vezérbasának". Ez személyesen ment le a dolgot ellenőrizni Andocsra, „s miután a végtelen tömeget a szabad ég alatt prédikáló Horváth szószéke körül hallgatagon áhítatba merülve látta, fölkiáltott: „Ez a pap több embert tud összecsődíteni az imára, mint a mennyit a török szultán kényszeríthet a hadakozásra". — Pinzger Ferenc (*Emlékezzünk régiekről.* Pécs, 1934. 12—13.) beszámolója lényegében Velics „adataira" támaszkodik. Pfeiffer János viszont közreadta Horváth egy

jelentését, amely az általunk itt közölttel azonos napon kelt, 1643. szeptember 2-án. (*A veszprémi egyházmegye legrégibb egyházlátogatásai, 1554—1760.* Veszprém, 1947. 192—198.) A jelentés címzettjét nem ismeri, egyébként sem a megszólítást, sem a záró részt nem közli. A jelentés első bekezdése megegyezik az általunk közölttel, majd ezt követően felsorolja a misszió működési köréhez tartozó falvakat. A kálvinista prédikátorok följelentéséről, a koppányi bég döntéséről egy szót sem szól. A közlésben egyébként sok az olvasási hiba, többek közt Csomafái nevét Csomovaynak olvassa. Magáról a misszióról Pfeiffer nyilván Velics művéből tájékozódott, mert azt írja könyve bevezetésében (13.), hogy 1686-ig fennállt. — Napjainkban GAÁL Károly említette a missziót „Auxilium Christianorum. A Lorettói Szűz tisztelete Kelet-Közép-Európában" c. tanulmányában. (*Szolgálat.* Megjelenik: Eisenstadt, Ausztria, 58. sz. 1983. 27.) Ebben ezt olvassuk: „Több adat bizonyítja, hogy a török idők alatt is volt itt [Andocson] búcsújárás. 1642-ben két jezsuita jött Nagyszombatról Andocsra, akik a kultusz feléledéséről gondoskodtak. Ez azt bizonyíthatja, hogy a Lorettó-kultusz Délnyugat-Magyarországon nem a barokk forrásból fakadt, de később abból táplálkozott". Hogy a kultusz feléledéséről írottakat milyen adatra alapítja, nem közli.

2 Guillaume Lamormaini (Belgium, 1570. december 29. — Bécs, 1648. február 22.) korábban a gráci jezsuita egyetem rektora. (LUKÁCS Ladislaus: *Catalogi personarum et officiorum Provinciae Austriae S. J.* I. *1551—1600.* Romae 1978. 715.)

3 Rumer János (Bakony, 1587. március 31. — Nagyszombat, 1643. június 5.) 1638-tól haláláig a Jezsuita Rend Ausztriai Rendtartományának főnöke. (*Catalogi* i. m. II. *1601—1640.* Romae, 1982. 731.)

4 Jakusich György br. (1609 — Eger, 1647. november 21.) 1638-tól veszprémi, majd 1641 novemberétől egri püspök.

5 Csomafái Pál (Csomafája, Erdély, 1590 körül — Győr, 1646. augusztus 19.) 1617-ben lépett a rendbe. 1627-ben tette le az utolsó fogadalmat. 1635—1642 közt a karánsebesi misszióban. (Ld. Catalogi i. m. II. 566.)

6 Horváth János (Ljutomer, Szlovénia, 1594. október 31. — Zágráb, 1656. január 18.) szlovén nemzetiségű volt, maga mondja, hogy magyarul nem beszél kielégítően. 1614-ben lépett a rendbe, 1635-ben tett fogadalmat. 1648-tól a győri jezsuita kollégium rektora (*Catalogi* i. m. II. 625. — VELICS: i. m. 133. szerint Varasdon született 1633-ban.)

7 Magyarbéli Bosnyák István br. (Fülek, 1607. július 28. — Nagyszombat, 1644. szeptember 23.) előbbi pécsi, majd 1642-től veszprémi püspök. (MATUNÁK Mihály: *A magyarbéli Bosnyák család története.* Körmöcbánya, 1895. 45—53.)

8 A margón a tartományfőnök megjegyzése: Submitto illi Patrem Paulum Beczke, insignem operarium ex Missione Giögesiensi [Gyöngyösiensi], cui hinc successorem suppeditavi Patrem Stephanum Suberle, hominem bonum multarum linguarum, animatum ad omnia Belgradi, Temesuarini et ubivis gentium. Gulielmus Lamormaini. — Becze (nem Beczke) Pál (Szécsény, 1609. január 24. — a Balatonnál, 1644. november 3.) 1629-ben lépett a jezsuita rendbe, 1641-ben szentelték fel. 1642 óta volt Gyöngyösön. A koppányi misszióban mindössze néhány hónapot tölthetett. (*Catalogi* i. m. II. 546.) — Stephanus Suberle (Cividale, 1606. május 19. — Moldva, 1646. december 5.) dalmata volt, 1625-ben lépett a jezsuita rendbe s 1641-ben tett fogadalmat. Fiumében, majd Zágrábban volt, onnan került 1644-ben Gyöngyösre, majd 1646-ban a moldvai misszióba, ahol pestisben meghalt. (Uo. 762. és Arch. Gen. della Comp. die Gesù, Austriaca, vol. 190. p. 150.)

9 Draskovich György gr. győri püspököt érti.

10 Értsd: a töröktől meg nem szállt felvidéki részeken (tehát török szempontból külső, ellenséges területen).

11 A margón a tartományfőnök megjegyzése: Mulctam, florenos 63. transmisi Jaurino. Gulielmus Lamormaini.

Az 1707. évi ónodi országgyűlés fejedelmi előterjesztése

Közli: Nagy Edit

Az alábbi forrásközlemény II. Rákóczi Ferencnek az ónodi országgyűlésen 1707. június 1-jén elhangzott fejedelmi előterjesztését tartalmazza; teljes szövege nyomtatásban most lát először napvilágot.

A megnyitó beszédet részletesen ismerteti, részben idézi Szalay László: *Magyarország története* című könyvében (Pest, 1859. VI. 411—416.). Az általa idézett részek megegyeznek az itt közölt szöveggel. Nem tudjuk, hogy Szalay milyen forrást használt, mert a beszéd nincs meg sem a Magyar Országos Levéltár Rákóczi levéltárában, sem az Országos Széchényi Könyvtárban őrzött Thaly hagyatékban, sem az általunk ismert családi levéltárakban. Beniczky Gáspár naplójából tudjuk, hogy a fejedelmi előterjesztés 1707. június 1-jén hangzott el. („Írás szerint való propositiók az egész Státusok előtt, jelenlétében az Fölséges Fejedelemnek, elolvastattak, . . ." *Rákóczi Tár*. Szerk. Thaly Kálmán. I. Pest, 1866. 9.) A Diarium Conventus Onodiensis azt is megmondja, hogy Labsánszky János szenátor olvasta fel (Történelmi Tár, 1895. 525.)

Rákóczi beszédeit többségükben személyi titkára, majd kancelláriai direktora, Ráday Pál fogalmazta, ennek a beszédnek az írója azonban nem lehetett ő. Nemcsak azért, mert a ránk maradt kézirat nem az ő írása,[1] hanem azért sem, mert a beszéd megírása idején nem tartózkodott Ónodon, nem volt jelen az országgyűlésen sem.

Tudjuk, hogy Ráday a marosvásárhelyi országgyűlésről Rákóczi környezetében vonult az ónodi országgyűlésre. Május 23-án Szerencsen fogalmazta meg az Ibrahim pasának szóló levelet (*Ráday Pál iratai*. II. Bp., 1961. 274.) s másnap, május 24-én részt vett a fejedelem ünnepélyes ónodi bevonulásán (*Beniczky naplója*, 5.). Május 26-án Ónodon kelt az I. Péter orosz cárhoz küldött Nedeczjy Sándor utasítása, melyet ugyancsak Ráday írt. (*Ráday Pál iratai* II. 221.) Ezt követően azonban majd két hétre Ráday eltűnik szemünk elől. Június 7-én ismét Ónodon találjuk, ekkor írja a Konstantinápolyba Pápai Jánosnak szóló levelet (uo. 276.).

Naptárába 1707. május 30-án Ráday ezt írta: „Jöttem Skólyára Lengyelországban." (Ráday Könyvtár 1, 170.). Ennek alapján valószínűnek látszik, hogy Nedeczky Sándorral együtt indult Ónodról. A lengyel határig együtt haladtak, majd Nedeczky tovább ment, ő pedig betért Stry felé kanyarodva Skoléba, ahol valószínűleg Sieniawski Ádámné hercegnőt kereste fel, valamilyen titkos politikai üzenettel. (1705-ben is itt tárgyalt Sieniawskinéval: *Ráday Pál iratai*. I. Bp., 1955. 290.) Hogy innen tovább ment-e, nem tudjuk, de nem valószínű, mert akkor 7-ére vagy inkább 6-ára nem ért volna vissza Ónodra.

Május 26-án Beniczky Gáspár ezt jegyezte fel diáriumába: „Megparancsolván az Fölséges Fejedelem némely senátor uraknak és secretariusoknak, hogy az ország eleiben terjesztendő propositiókat papirosra tegyék," ő maga „distracitónak és mulatságnak kedvéért" vadászni ment. Majd május 27-én: „Együtt lévén az egész senatus az Fölséges Fejedelemnél és tegnapi munkájokat praesentálván némely senator urak, aztat ahol kívántatott immutálták, ahol penig köllött modificálták." De hogy név szerint kik voltak a fogalmazásban résztvevő szenátorok, nem tudjuk. Labsánszky János nyilván köztük volt.

Rákóczi ónodi beszéde ismeretlen egykorú kéz tisztázatában vagy másolatában maradt ránk. A kézirat egyes helyeken szakadozott, különben jól olvasható. Idáig családi hagyatékban lappangott, 1985 nyarán vásárolta meg a Ráday Levéltár több más irattal együtt. Az iratköteg 44 lap terjedelmű, ebből 8 az itt közölt beszédet, a többi az ónodi országgyűlésen hozott törvénycikkekről szóló latin és magyar nyelvű feljegyzéseket tartalmaz.

1 Az írás egyébként hasonlít Rádayéra. Hogy mégsem az övé, azt Rákosné Ács Klára írásszakértői vizsgálata is igazolta.

Az előterjesztés őrzési helye: Ráday Lt. C/64. IV. d. A szöveget a Magyar Történelmi Társulat forráskiadvány szabályzata szerint közöljük (*Századok*, 1974. 2. sz. 436. skv.). A kézirat szélein egyes szavak kiszakadtak, ezeket ahol tudtuk, Szalay közléséből pótoltuk vagy kikövetkeztettük és szögletes zárójelbe tettük.

Az onodi gyűlésre egybengyülekezet magyarországi Statusok előtt való propositiók

Tekéntetess nemes magyarországi hajdani dicsőséges szabadságért öszveszövetkezet Statusok és Rendek, édes véreim! Hogyha nagy örömünkre vala ezelőt két esztendővel, ohajtott szabadságunk pályafutása csaknem kezdetén,[1] az nemes Statusok szabados öszvegyülekezetit, mintegy régi dicső sorsunknak első zsengéjét közönségessen szemlélnünk, elítélheti kiki, mennyivel nagyob örömünkre lehet a sok szélvész s háborúk után ügyünk hajóját e mai napon is oly parthoz jutotnak lenni látván, az mely felől mind az elmúlt szerencsétlenségek habjainak eltávoztatását nyugodalmasabb elmével nézhetjük, mind pedig sokszor ohajtot, de sokaknál netaláltán csak kétségben eset, megrezzent és rettegő szívvel várt szabadságunknak helyrehozatásárúl és nemzetséges közügyünk [foly]tatásárúl gondolkodhatunk. Nem lehet nem hálaadó szívvel emlétenünk most is a' nemes Statusoknak az akkori közgyűlésünkben személyünkhez mutatot szíves indulatját, a midőn tudniillik vezérlő fejedelmének választatván, elménket és minden igyekezetünket hazánk szolgálatjára annyira leköteleztük, hogy megváltozhatatlan szándékkal s igaz eltökéllet szívvel egyebet nem ohajtottunk, hanem hogy hivatalunknak megfelelvén boldogúlásodat, édes nemzetem, minden utakon az mellénk rendelt senatussal üzzük és keressük. De ha szintén még az megnyomorodottakon könyörülő isten kegyelem mindeddig is rajtunk magát oly mértékben ki nem nyilatkoztatta is, hogy boldog reménység ő[a] napunkat felvirrasztotta volna, legalább tapasztalhattuk hozzánk járuló oly mértékő gondviselését, hogy mindeddig is végső romlásunkra igyekező ellenségünk megátalkodot szándékit megszígyenétette és elhá[rította], annyira, hogy midőn annakelőtte csak idegen nemze[tek históriá]jából emlétettük vala, mely erejő volt az portugallusok, helvetusok és hollandusok öszvekapcsoltatot és egyben szövetkezet szívek, már most nemzetséges megegyezésünknek és confoederatiónknak hasznát magunkon is nagy mértékben tapasztalhatjuk. Most ugyanis, ámbár siralmas szemmel és elkeseredett szívvel szemléljük még csaknem most is városinknak s helységinknek füstelgő hamvait, özvegyeknek s árváknak jajgatásit, és sokaknak kiontot buzongó véreit, még most is az egységnél egyébnek nem tulajdoníthatjuk csak ezen szabadságban létünket is, a'mely által mind az isteni felség bosszúálló fegyverét segétségünkre híhatjuk, s mind amaz ritka példa[beli fő]nix madár módjára azon országunk poros hamvából va[ló feltá]madását remélhetjük. Elveszté s távoztatá ez tőllünk [...][b] vérontás nélkül felvuvalkodot ellenségünk közveszedelmünkre kivont fegyverét, és az egész keresztény világ eleiben terjeszté, mely helytelen legyen sokaknak az magyar állhatatlanságárúl való vélekedések. Felírá nem réz s márvány táblákra, melyeket az idő elront és semmivé tenni szokot, de fiaink s maradékink szívében s emlékezetében, mit tégyen amaz nagy dicsőséges állhatatosság, a'mely készeb e' mulandó világi javaitúl [meg] válni, mintsem hiti megszegésével hazáját s vérét e nem[zet] elhagyván, annak közügyétül elszakadni. Dicsekedjék ámbár ellenségünk eleink közöt nagy hasznával gyakorlot (pra)cticáival, a' mellyekkel amaz mondás szerint: divide et impera, vas jármában fogá, és törvényeink s szabadságink eltolva[jlásával] rabságra veté s gyászban ülteztete édes nemzetünket. [Elho]mályosítá helytelen reménységének fényét, a' még eddig [...][c] ritka példája, de magyar szívhez egyedül illendő s egyszinyű [és szívű] tökél-

letes hívség, és mivel [az áll]hatatlanságnak ereit csak [egye]dül vivé fundamentum[ul, midőn] az elmúlt esztend[őkben] szinyek alatt magát takargató s palástoló, de mindazonáltal tőlünk jó reménység alat megindított békességnek tractáját oly tökélletlenül falba rúgá ellenségünk, és mégis annak privatum haszonkeresésétül okozot elmúlását hintegetni nem szígyenli; de légyen Isten s a' nyomtatásban bocsátot tractának folyása ítélője csalárdságának,[2] hanem de nemcsak egyedül hálóban akart-é bennünket kerétni, a'midőn kívánságunknak legnagyobb pontjait a maga hatalma alat leendő ország gyűlésére kívánta hallasztani, és ezen villámláshoz hasonló fény alat az fegyvert velünk letétetvén, örökös setétségre kívánta vetni szabadságunk reménységét. Olvassa kiki, s vizsgáljuk mindnyájan, ha nemde nem confoederatiónknak s hitünknek megszegését kívánta-é, a'midőn egy vérbül álló Erdély országától való elszakadását munkálódta a' magyar nemzetnek, és azon országot maga fegyverével nyertnek lenni állétván, mit akart egyebet, hanem azzal is azon tyrannusi jussát velünk is igazságosnak ismértetni, az mellyel ennekelőtte koldulásra juttata sokakat, és régi nemzetű familiákbúl álló hazánk oszlopit rontani igyekezte az acquisticum[3] nevezeti alat. És mivel ezen elmúlt tractának folytatásával is azon neoacquisticum jussának eligazéttását az ország gyűlésére hallasztotta, a'hol a' palatinus és mellette nemzetünk ügye ellen hizelkedő ország tiszteitül mind ellenségünk s mind magunk mit reménylhettünk volna egyebet azoknál, a'mellyek ennekelőtte történytenek, és jobbágyság alá hozák nemzetünket. De talál ennek is festéket a' szabadságunkat kerengető austriai ház, a'ki ezen feleletet is törvényesnek lenni állétja, a'midőn ezen csalárdsága véghez vitelében nagyon vallja, hogy az királynak ország gyűlésén kívül semmit cselekedni nem szabad.

De lássuk, mely veszedelmes légyen ezen horog édes hazánk, melyre eledelül törvényed van függesztve. Vizsgáljuk csak mit ért vajjon az ország gyűlése által? Aztat-é a'mellyeknek a' törvény a' szabados voxok töbségére bocsátotta conclusióját? Vagy a'melyben nem akarni is vétek, és amaz posonyi ország gyűlésében practicált mód szerint: Cso pan proszi, to szedlak muszi.[4] Ha az elsőt, mért nem ígéri a' keresztény világ és hazánkban is sokszor történyt békesség tractái folyamotja szerint a'gyűlés előt is mindazokat, a' mellyeket a'confoederált huszonnégy vármegye megegyezet akaratjábúl kívántunk; ha pedig a másik[át], nemde nem torkunkban veté a'horgot s nyakunkban a' jár[mot], a'mikor némely nemzetétül elpártolt urak voxaival a' [plu]ralitásnak kíván törvényt szabatni. Ezeket siratják az véres theatrumokon feláldozott fiaidnak maradékid, özvegyeid s árváid, bujdosást, rabságot, orozó üldözést szenvedett véreink, [...][d] egyszóval gyászban ültöztetet és Jeremiás siralminál csaknem még több siralmunk s keserűségű országunk, minden rendei [és] lakossi és a'melyre hogy lépnénk, se hitünk, se hazafiságunk nem engedi. Rövédétse inkább a' nagyhatalmú Isten napjainkat és hervassza ifjúságunk virágát, mintsem mi legyünk [ve]zéred az illyen nyomorúságidra, a'mellyeknek mi is többekkel valánk eleven példái. Fussanak bár az illyenekre a' [já]romban hizot s nemességedet és nemzetségedet kótyavetélő ragadozó árulóid s hitegetőid, készebbek leszünk sok i[gaz] fiaiddal a' pusztai és erdei vadakkal nyomorúságin[k nap]jait tültenünk (szintén az árulóktúl meggyüzette[tve] is), mindsem amazok példájára az austriai ház ád[áz] ígéretihez és mérges fulánkjához ragaszkodnunk.

[Álljanak] bár elő mindazok, a'kik alatomban magunk haszna keresésének tulajdonítják a' békességnek elmúlását és nemzetünk vérének kiontását. Szólaljanak meg szabad voxok szerint azok is, a'kik a' mostani közhadakozásunknak terheit súllyosabbaknak lenni tartják mindazoknál, a'mellyek viselésében törököknek s sidóknak adák gyermekeket, s németnek feleségeket, és sokak magok felakasztásával végezték halálnál keservesebb életeket; s vajjon gondolják-é, hogy a'ma kegyetlen tyrannis-

Az előterjesztés őrzési helye: Ráday Lt. C/64. IV. d. A szöveget a Magyar Történelmi Társulat forráskiadvány szabályzata szerint közöljük (*Századok*, 1974. 2. sz. 436. skv.). A kézirat szélein egyes szavak kiszakadtak, ezeket ahol tudtuk, Szalay közléséből pótoltuk vagy kikövetkeztettük és szögletes zárójelbe tettük.

Az onodi gyűlésre egybengyülekezet magyarországi Statusok előtt való propositiók

Tekéntetess nemes magyarországi hajdani dicsőséges szabadságért öszveszövetkezet Statusok és Rendek, édes véreim! Hogyha nagy örömünkre vala ezelőt két esztendővel, ohajtott szabadságunk pályafutása csaknem kezdetén,[1] az nemes Statusok szabados öszvegyülekezetit, mintegy régi dicső sorsunknak első zsengéjét közönségessen szemlélnünk, elítélheti kiki, mennyivel nagyob örömünkre lehet a sok szélvész s háborúk után ügyünk hajóját e mai napon is oly parthoz jutotnak lenni látván, az mely felől mind az elmúlt szerencsétlenségek habjainak eltávoztatását nyugodalmasabb elmével nézhetjük, mind pedig sokszor ohajtot, de sokaknál netalántán csak kétségben eset, megrezzent és rettegő szívvel várt szabadságunknak helyrehozatásárúl és nemzetséges közügyünk [foly]tatásárúl gondolkodhatunk. Nem lehet nem hálaadó szívvel emlétenünk most is a' nemes Statusoknak az akkori közgyűlésünkben személyünkhez mutatot szíves indulatját, a midőn tudniillik vezérlő fejedelmének választatván, elménket és minden igyekezetünket hazánk szolgálatjára annyira leköteleztük, hogy megváltozhatatlan szándékkal s igaz eltökéllet szívvel egyebet nem ohajtottunk, hanem hogy hivatalunknak megfelelvén boldogúlásodat, édes nemzetem, minden utakon az mellénk rendelt senatussal üzzük és keressük. De ha szintén még az megnyomorodottakon könyörülő isten kegyelem mindeddig is rajtunk magát oly mértékben ki nem nyilatkoztatta is, hogy boldog reménység ő[a] napunkat felvirrasztotta volna, legalább tapasztalhattuk hozzánk járuló oly mértékő gondviselését, hogy mindeddig is végső romlásunkra igyekező ellenségünk megátalkodot szándékit megszígyenétette és elhá[rította], annyira, hogy midőn annakelőtte csak idegen nemze[tek história]jából emlétettük vala, mely erejő volt az portugallusok, helvetusok és hollandusok öszvekapcsoltatot és egyben szövetkezet szívek, már most nemzetséges megegyezésünknek és confoederatiónknak hasznát magunkon is nagy mértékben tapasztalhatjuk. Most ugyanis, ámbár siralmas szemmel és elkeseredett szívvel szemléljük még csaknem most is városinknak s helységinknek füstelgő hamvait, özvegyeknek s árváknak jajgatásit, és sokaknak kiontot buzongó véreit, még most is az egységnél egyébnek nem tulajdoníthatjuk csak ezen szabadságban létünket is, a'mely által mind az isteni felség bosszúálló fegyverét segétségünkre híhatjuk, s mind amaz ritka példa[beli fő]nix madár módjára azon országunk poros hamvából va[ló feltá]madását remélhetjük. Elveszté s távoztatá ez tőllünk [...][b] vérontás nélkül felvuvalkodot ellenségünk közveszedelmünkre kivont fegyverét, és az egész keresztény világ eleiben terjeszté, mely helytelen legyen sokaknak az magyar állhatatlanságárúl való vélekedések. Felírá nem réz s márvány táblákra, melyeket az idő elront és semmivé tenni szokot, de fiaink s maradékink szívében s emlékezetében, mit tégyen amaz nagy dicsőséges állhatatosság, a'mely készeb e' mulandó világi javaitúl [meg] válni, mintsem hiti megszegésével hazáját s vérét e nem[zet] elhagyván, annak közügyétül elszakadni. Dicsekedjék ámbár ellenségünk eleink közöt nagy hasznával gyakorlot (pra)cticáival, a' mellyekkel amaz mondás szerint: divide et impera, vas jármában fogá, és törvényeink s szabadságink eltolva[jlásával] rabságra veté s gyászban ülteztetté édes nemzetünket. [Elho]mályosítá helytelen reménységének fényét, a' még eddig [...][c] ritka példája, de magyar szívhez egyedül illendő s egyszinyű [és szívű] tökél-

letes hívség, és mivel [az áll]hatatlanságnak ereit csak [egye]dül vivé fundamentum[ul, midőn] az elmúlt esztend[őkben] szinyek alatt magát takargató s palástoló, de mindazonáltal tőlünk jó reménység alat megindítot békességnek tractáját oly tökélletlenül falba rúgá ellenségünk, és mégis annak privatum haszonkeresésétül okozot elmúlását hintegetni nem szígyenli; de légyen Isten s a' nyomtatásban bocsátot tractának folyása ítélője csalárdságának,[2] hanem de nemcsak egyedül hálóban akart-é bennünket kerétni, a'midőn kívánságunknak legnagyobb pontjait a maga hatalma alat leendő ország gyűlésére kívánta hallasztani, és ezen villámláshoz hasonló fény alat az fegyvert velünk letétetvén, örökös setétségre kívánta vetni szabadságunk reménységét. Olvassa kiki, s vizsgáljuk mindnyájan, ha nemde nem confoederatiónknak s hitünknek megszegését kívánta-é, a'midőn egy vérbül álló Erdély országától való elszakadását munkálódta a' magyar nemzetnek, és azon országot maga fegyverével nyertnek lenni álétván, mit akart egyebet, hanem azzal is azon tyrannusi jussát velünk is igazságosnak ismértetni, az mellyel ennekelőtte koldulásra juttata sokakat, és régi nemzetű familiákbúl álló hazánk oszlopit rontani igyekezte az acquisticum[3] nevezeti alat. És mivel ezen elmúlt tractának folytatásával is azon neoacquisticum jussának eligazéttását az ország gyűlésére hallasztotta, a'hol a' palatinus és mellette nemzetünk ügye ellen hizelkedő ország tiszteitül mind ellenségünk s mind magunk mit reménylhettünk volna egyebet azoknál, a'mellyek ennekelőtte történytenek, és jobbágyság alá hozák nemzetünket. De talál ennek is festéket a' szabadságunkat kerengető austriai ház, a'ki ezen feleletet is törvényesnek lenni állétja, a'midőn ezen csalárdsága véghez vitelében nagyon vallja, hogy az királynak ország gyűlésén kívül semmit cselekedni nem szabad.

De lássuk, mely veszedelmes légyen ezen horog édes hazánk, melyre eledelül törvényed van függesztve. Vizsgáljuk csak mit ért vajjon az ország gyűlése által? Aztat-é a'mellyeknek a' törvény a' szabados voxok többségére bocsátotta conclusióját? Vagy a'melyben nem akarni is vétek, és amaz posonyi ország gyűlésében practicált mód szerint: Cso pan proszi, to szedlak muszi.[4] Ha az elsőt, mért nem ígéri a' keresztény világ és hazánkban is sokszor történyt békesség tractái folyamotja szerint a'gyűlés előt is mindazokat, a' mellyeket a'confoederált huszonnégy vármegye megegyezet akaratjábúl kívántunk; ha pedig a másik[át], nemde nem torkunkban veté a'horgot s nyakunkban a' jár[mot], a'mikor némely nemzetétül elpártolt urak voxaival a' [plu]ralitásnak kíván törvényt szabatni. Ezeket siratják az véres theatrumokon feláldozott fiaidnak maradékid, özvegyeid s árváid, bujdosást, rabságot, orozó üldözést szenvedett véreink, [...][d] egyszóval gyászban ültöztetet és Jeremiás siralminál csaknem még több siralmunk s keserűségű országunk, minden rendei [és] lakossi és a'melyre hogy lépnénk, se hitünk, se hazafiságunk nem engedi. Rövédétse inkább a' nagyhatalmú Isten napjainkat és hervassza ifjúságunk virágát, mintsem mi legyünk [ve]zéred az illyen nyomorúságidra, a'mellyeknek mi is többekkel valánk eleven példái. Fussanak bár az illyenekre a' [já]romban hizot s nemességedet és nemzetségedet kótyavetélő ragadozó árulóid s hitegetőid, készebbek leszünk sok i[gaz] fiaiddal a' pusztai és erdei vadakkal nyomorúságin[k nap]jait tültenünk (szintén az árulóktúl meggyüzette[tve] is), mindsem amazok példájára az austriai ház ád[áz] ígéretihez és mérges fulánkjához ragaszkodnunk.

[Álljanak] bár elő mindazok, a'kik alatomban magunk haszna keresésének tulajdonítják a' békességnek elmúlását és nemzetünk vérének kiontását. Szólaljanak meg szabad voxok szerint azok is, a'kik a' mostani közhadakozásunknak terheit súllyosabbaknak lenni tartják mindazoknál, a'mellyek viselésében törökőknek s sidóknak adák gyermekeket, s németnek feleségeket, és sokak magok felakasztásával végezték halálnál keservesebb életeket; s vajjon gondolják-é, hogy a'ma kegyetlen tyrannis-

mus, úgy mint vérünket ontó mészáros megelégszik, hogy hurok alá bocsátják nyakokat s mentek lesznek azzal a' homlokban ütéstül, a'vagy súllyos terheltetéstül? Elhitetik-é most is magokkal, hogy ellenségünk nem egyébért kívánja jobbágyságunkra, hanem hogy adózásokkal tültesse tárházit s fogyassza jószágokat? Bizonyára nem gondolhatjuk, hogy keserves példáink az elsőt hinni engedjék, s ha pedig emezt nyilván látjátok, mi viszen benneteket terhetek panaszára, maradékotoktúl és véreitektül való javaitok kíméléséré? Vajjon különb vala-é ezeknél a' sidó panaszló nemzetségnek példája, a'ki Moyses vezérlése alat megunván a mannát és fürjeket, foghagymára készüle inkáb, mintsem az Isten által nyújtot reménység fejében bujdosásit s nyomorúságit követte volna a'végre, hogy az téjjel s mézzel follyó ígéret füldére bémehessen. Nemde nem azon Isten nyújtotta-é mindennyi változások közöt is azon reménységünket, melynek fejében felgerjede szívünk a'hadakozásra? S e mai napig is miben vonta meg tőlünk való kegyelmét? Hogyha csak az elmúlt nyáron történyt s tapasztalt megszígyenítetését ellenségünknek megvizsgáljuk is, kítelkedünk-é ügyünk igazságában, a'mellyért fegyverünket kötettük? A' vagy azon Isten kegyelmében a'ki táplálója mindeneknek, pártfogója az ügyefogyottaknak, szabadítója a' raboknak és atyja s gondviselője az szegényeknek, csudáját várjuk-é? s kívánjuk-é? mivel érdemlettük. Noha ezekben is mondhatnánk, hogy se személyünket, se ügyünket maga ingyen való kegyelmébül meg nem fogyakoztatá. Akarjuk-é szent akaratját követni, és egyezségünk s eddig való szerencsénk által mutatot reménység alat pályánkat futni? s kegyelmének öszköze lenni? Mért zúgolódunk? Mért magunkat magunkért kíméljük?

Gerjedjen tehát, édes vérem s nemzetem, az Isten kegyelmében [való] reménységed, melyhez való ragaszkodásodat inkább javallhatjuk, mindsem a' nemzetséges ellenségünk csalárd ígéretihez; és mivel a' rajtunk lévő s akármelyre vezérlő isteni ítéletet el nem kerülhetjük, s annak a' hadakozás által való követését mind hitünktül s mind igaz hazafiságunktúl kíntelenéttetünk, kövessük a feljebb említet portugallusokat s helvetusok és hozzánk hasonló hitekkel s szövetségekkel összekötöt hét tartományoknak példáit, mellyek ha súllyos hadakozásoktúl megijedtenek volna, bizonnyára most is azon ellenségnek, a'kitül mi szabadulni kívánunk, igája alatt nyögnének; holot azoknak békességtörésével és fegyverek sok szerencsétlenségek [...][e] villongtatásával elnyerék nemzetek régi dicsőség[ét], melyre minket is csak egyedül folytatandó hadakozásunk vezérelhet. Kövessük ama nevezetes Ulysses példáját a'ki [a] tengereken bujdosó hajókázásiban viasszal dugá [be fü]leit, hogy az édesgető szirének éneklésétül el ne aludjon, és hajóját ugyan azoktúl fel ne fordétsa, hanem fordétsuk kintelenségtül viseltetvén mindnyájan elménket az szükséges hadakozásra, melynek folytatásában noha eddig is tehetségünk szerint semmit el nem mulattunk, de mivel azon módok s utak követése által, a'mellyekkel eddig folytatnunk nem lehet, válasszunk a' kettő közzül oly utat, a'mely által boldogulásunkat legközellyebb reménylhetjük.

Nem lehet it nekünk keserűség nélkül emlékeznünk, mire juta azon fundusnak, a'vagy kincsnek sorsa, a'mely (úgy a'mint a rézpénz) által minden rendek terhe nélkül folytatánk hadakozásunkat mindaddig, míglen az ellenségünk és netalántán sokaknak practicái által oly becstelenségben nem hozattaték, hogy annak bőcsi helyrehozásában még csak gondolkodni is csaknem haszontalan. Irigylé méltán is ellenségünk ezáltal lett hadainknak rendben és hadi disciplina alá lett hozattatását, a' praedálások és fosztogatások s zendülések megzaboláztatását, roppant erősségek és sáncok épéttetését, artilleriáknak felálléttatását, és egyszóval minden hasznokat a'mellyek a hadakozások mostoha szerencséi közöt is legbizodalmassak szoktanak lenni. Veté is oly kőszikla és mély örvény közzé ügyünk hajóját, a'honnan, vagy ezek

nemléte és fogyatkozása miat, uralkodó s nem szolgáló, prédáló s nem oltalmazó, panaszló, rongyos és fosztó s nem harcoló, fizetést s kenyerét, nem próbákat s harcokat kívánó haddal, rongyollott üres erőségekkel, töltetlen álgyúkkal kíntelenéttetett hadakozásunkat köll folytatnunk, vagy buzgó hazafiságunk szerint mind az ellenségünktül s mind magunk hadaitúl való oltalmunk kedvéért oly módot találnunk, a'mely által kinek-kinek rendes fizetése megjárhasson, és az emlétet sok rosz eltávoztassék. És mivel ezen propositiónk mellé annectált írásokbúl a' nemes statusok megláthatják mit tegyenek az ország nagyhírű, de kevés hasznú fundusi, azoknak a' szükséghez képest kívántató toldásárul is adatik eleiben oly mód, a'melynél a' senatussal együtt se hathatóssabbat, se közelebbet nem találtunk. Vizsgálja s fontolja és csigázza kiki szándékunkat bátor, csak oly utat mutasson, a'mely által célyunkat elérhessük, mindazoknak követői ezen álapotban lenni készek vagyunk.

Veti it előnkben magát amaz fejedelmi székek erősétő oszlopa, országok szabadságának ragyogó drágaköve, az igazságnak egyenlő mértékő törvényes kiszolgáltatása, a'melynek hadakozás ideiben való folyását ámbár meggátolja is a' törvény, úgy tetszik mindazonáltal, hogy illy hosszass folyamatú hadakozásban az emlétett törvénynek oly szoros értése rövédségére volna sokaknak, a'kik annakelőtte való siralmas sorsunk ideiben vagy igazságokban elő nem mehettek, vagy azoltátúl fogvást is megbántódtanak. Való ugyan, hogy mindezek[nek] helyes utat mutat országunk törvénye, de mivel a' sok [or]dinarius bírák és tisztek nemléte miat, a'kiknek felálléttását ügyünk álapotja nem engedi, ollyatén törvény felálléttását találjuk, s rendeljünk ily utat s módot, [mindenek]nek nem csak útja tudva légyen mindeneknél, de folyása a' jövendőben oly állandó, hogy az perlő felek se most, se [a jövőben] ereiben meg ne csalatkozzanak.

JEGYZETEK

a Szalaynál: reménységül.
b Egy vagy két rövidebb szó kiszakadt.
c Egy szó kiszakadt.
d Egy szó kiszakadt.
e Egy szó kiszakadt.
1 Az 1705 szeptemberi szécsényi országgyűlésre utal.
2 Valószínűleg a nagyszombati béketárgyalások után kiadott kuruc röpiratot érti: *Ráday Pál iratai* I. 636—673.
3 Értsd: Neoacquistica Commissio.
4 Čo pán prosí, to sedliák musí. — Amit az úr kér, azt a parasztnak meg kell tennie.
5 Értsd: németalföldi hét tartománynak.

Kajali Klára levelei

Közli: Beliczay Angéla
(3., záró közlemény)

30.

Pécel, 1734. július 23.

MESKÓ SÁMUELHEZ

Kéri, jöjjön át hozzá, mert tanácsot akar tőle kérni. Ikladig jöjjön a saját lovain, onnan az övéit használhatja.

(Autográf: Ráday cs. lt. IV. i. 296.)

[Címzés a levél külzetén]: Tekintetes nemzetes vitézlő Meskó Sámuel[1] nagy jóakaró kedves komám uramnak adassék nagy becsülettel Tarcsán.[2]

Pécel, 23. Julii 1734.

Bizodalmas kedves komám uram.

Ajánlom nagy becsülettel szolgálatomat kegyelmednek. Én ígíretem szerint örömest mentem volna kegyelmedhez Tarcsa felé, de minthogy fiam uramékkal együtt gyüttem,[3] épen nem lehetett már. Innen is magánosan általmentem volna kegyelmetek látogatására, de minthogy a leányom betegen fekszik, nem hagyhatom. Kérem azért bizodalmasan kegyelmedet, alázza meg magát hozzám, mint hogy kiváltképen való beszédem vagyon kegyelmeddel. Ikladon[4] vannak lovaim, ha addig gyün kegyelmed maga lovain, otthagyhatja kegyelmed az maga lovait és az enyimeken gyühet ide, mert épen nem kívánok kegyelmed tanácsa nélkül semmit kezdeni. Nem lehet pedig halasztanom galibás dolgomat. Kedves komámasszonynak ajánlom szolgálatomat. Maradván kegyelmednek nagy becsülettel való szolgálója

Árva Kajali Clára

1 Meskó Sámuel nevével 1734 és 1755 közt találkozunk a Nógrád megyei nemesség lajstromában. Már Ráday Pállal is levelezett, sőt a Pest megyei neoacquistica commissio-bizottságban ő járt el ügyükben. (Ráday cs. lt. IVc/2-1. 504—506.) Kajali Klára birtokperben kérhette tanácsát, mert hozzá írt leveleiben Meskó ilyen ügyekről számol be. (Uo. IV. i. 138—140.)

2 Nagy- vagy Csék-Tarcsa Pest megyében, Pécelhez nem messze.

3 Leányára, Ráday Eszterre és vejére utal, akik a kis unokát hozták Pécelre. Kajali Klára eléjük mehetett egy darabon, talán Ecsédig, ahonnan írta előző levelét, és együtt utaztak Pécelre. Hogy Eszter ismét beteg lett, a kitérő elmaradt, s ő nem mozdulhatott ki Pécelről. A kis unokát később haza is vitték. „1734. augusztus 11. napján indult Teleki Lászlóné leányom Husztra Pécelről,

akkor vitte el a kisfiát is. Adtam ezen úttal neki egy tucat óntálat, tányért is annyit." (Naptárbejegyzés: Ráday Könyvtár 0,3962.)

4 Iklad a Rádayak Pest megyei birtoka volt, kastéllyal. Az 1727-es összeírás szerint Ráday Pál birtoka volt. Lakosai németek és szlovákok voltak. Amikor a Ráday család eladta a péceli kastélyt, a 19. század második felében, ide költöztek át.

31.

Ludány, 1734. november 20.

TELEKI LÁSZLÓNÉ RÁDAY ESZTERHEZ

Várta, hogy értesíti unokája egészségéről. Megkapta Teleki Miklós levelét, eddig nem továbbította, mert úgy hallotta, Erdélyben vannak szüreten. Megparancsolta Fatavichnak, csináljon számára ürmös bort.

(Autográf: MTA kézirattára. Magyar irod. lev. 4. r. Teleki hagyaték, 11. csomó 153.)

Ludány, 20. Novembris 1734.

Isten áldjon meg édes leányom minden jókkal.

Szíves óhajtással vártam tiszttartó Fatavicsot az Hegyaljárul, gondolván, hogy fiam uram írása szerint a levelekért fog küldeni és azáltal tudosítasz kedves kis fiam egészségirül, kit én most csak álmomban ápolgatok, felserkenésemmel pedig tűled és tűle való távullétemet siratom. Méltóságos personalis uram[1] levelét vettem, kiben Teleki Miklós uram[2] levelét küldötte kezemhez, kit én bizony embertül küldöttem volna, ha Huszton való lételedben bizonyos volnék. De azt beszélette egy ember, hogy Erdélyben vitt volna bé fiam szüretelni. Oda pedig most az időnek keménysége miát pénzen sem lehet embert találni. A leveleket, amint előbbeni levelemben megírtam, az nagy árvizek miát nem mertem elküldeni. Megparancsoltam Fatavicsnak, hogy ürmös bort csináljon számodra,[3] az mint meg is cselekedte, kit Tályán hagyott egy hordó óborral együtt. Fiam uramnak ajánlom szolgálatomat, az kis Palyiska iránt pedig tudósításodat elvárom. Maradván sok áldásoknak reád való terjedését szívesen kívánó anyád

Árva Kajali Clára

1 Teleki Sándor, Teleki László apja.

2 Teleki Miklós Teleki László mostohatestvére volt, apjának első feleségétől való fia.

3 Pápai Páriz könyvében a gyomor gyengeségére és étel nem kívánására ajánlja az ürmös bort. (3. m. 116—117.) Kétféle ürmös bort készítettek, az egyiket egy sóskafajtából, a másikat ürmös olajból. Az elsőnél a borbolya-sóska levét kifacsarták és ezt tették a borba, ez volt az étvágygerjesztő. A másik az „ürömből készített sirup, vagy julep". Ez a recept még a 16. századból való, és erősítésre szolgált. Valószínűleg ez utóbbit csináltatta Fatavichcsal leányának Kajali Klára.

32.

Pécel, 1735, február 22.

TELEKI LÁSZLÓNÉ RÁDAY ESZTERHEZ

A császármadarakat elküldötte Teleki Sándornak, Szeleczkynek és báró Péterffynek is. Köszöni a halat és a madarakat. Unokájának küld egy kötött süveget. Ami lisztje volt, mind elküldötte, küldet ürmöst és hegyaljai bort is. Mollerrel közölni akarja betegségét. A fején levő fakadásra ad kezelési utasítást.

(Autográf: MTA Kézirattára, i. h. 156.)

[Címzés a levél külzetén:] Az én kedves leányomnak, Rádaji Eszternek igaz anyai szeretettel írám.

Pécel, 22. Februarii 1735.

Isten áldjon meg édes leányom minden jókkal.

Óhajtva várt leveledet szívesen vettem, de csudálkozom, hogy két rendbéli egymásután írt levelemre semmi válaszát fiam uramnak nem vehettem. Csak elhiszem, hogy valahol tévelyegnek. Én az 36 császármadarat[1] méltóságos personális uramnak béküldöttem, Szeleczki uramnak[2] is. Fiam uram nevével küldöttem báró Péterfi uramnak[3] is 12 madarat. Az elmaradottak pedig nem voltak arra valók, hogy úri embernek lehetett volna vélek kedveskedni. Magam részérül igen kedvesen vettem mind az halat, mind az lent, az madarakkal együtt. De bánom, hogy én érettem magadot terheled s kérlek is, hogy többé reám nézve galibát s gondot magadnak ne okozz, mert bizony nem kívánom, hogy az ilyenekkel fárasszad magadat. A leveleket fiam uram kívánsága szerint viszik, noha én most is inkább előbbeni kérésem szerint javasoltam volna, hogy maga jelenlétibe vette volna kezéhez fiam uram. De minthogy ez iránt semmi válaszom nem gyütt, nem kívántam tartóztatni.

Én sokféle galibáimnak leírásával nem kívánlak terhelni, egyedül az Úr tudja, mely sok hurcoltatások között vagyok, ki miát sokszor bizony az jártányi erőm is alig van. Fiam uramnak ajánlom szolgálatomat, az édes kis Pálomnak kívánok jó egészségben való nevekedést. Minthogy már ezentúl Isten kegyelmébül járogatni kell neki, egy kis kötött süveget küldöttem számára, szívesen. Bánom, hogy szebbecskét nem kaphattam. Amennyi mint[?] lisztem találtatott házamnál, mind elküldöttem. De bizony nem olyan, mint az kit a császár malmában csinálnak, mivel csak a csabai malomban csináltatta Tatayné asszonyom, itthon nem létemben. Ha az Úr Isten kihoz, csináltatok számodra. Egy hordó ürmös borrul és egy pár közönséges hegyaljai borrul tettem rendelést, hogy adjon kezéhez Ferencnek Kovács Gergely.[4] Kívánom, engedje az Úr Isten jó egészségben költeni. Az időnek nyilatkozásával[5] elvárlak, édes leányom, mert nyavalyádat is örömest Doktor Moler urammal közleném, mert bizony csendességem nem lehet irántad. Én most is minden okát nyavalyádnak az péceli szerencsétlenséged után való hamar útra menésedben találom. Bár az én kívánságom szerint maradtál volna nálam, bizony az Úr Isten megszabadított volna más nyavalyáktul. Mert nem játék az magzatoknak idő előtt való letétele, sőt sokszor nagyobb veszedelemben forog a szülő, mint az idős gyer-

mek hozásában.[6] Az Úr Isten mentsen meg ezután hasonló szomorú változástul, és engedje ő felsége, hogy láthassalak jó egészségben kedveseiddel együtt. Maradván sok jóknak szívesen való kívánásával szívesen szerető anyád

Árva Kajali Clára

P. S. Az fejed kifakadásábul[7] én jobb egészségedet várom, de sem puderezni, sem nedvesíteni semmivel az Istenért ne próbáld, mert visszaverődik s nagyobb rossz következik belőle. De így szépen magától el fog múlni, csak szárazon kell gyakran öcselni,[8] hogy az haj össze ne verődjön.

1 Vadtyúk féle, húsa igen ízletes.
2 Szeleczky Márton, aki 1717-ben Pest vármegye első alispánja, majd a királyi tábla ülnöke, 1727-ben báróságra emeltetett. 1735. január 8-án Kajali Klárához írt levelében mentegeti magát, hogy nem látogatta meg, ajánlja, hogy Gedeon jöjjön be Pestre „terminusra". (Ráday cs. lt. IV. i. 239/a.)
3 Péterfy János előbb kancelláriai titkár, később udvari tanácsos. A báróságot 1712-ben kapta III. Károlytól.
4 Ferenc: Fatavich Ferenc, Kovács Gergely Tállyáról való szolga lehetett.
5 Tavasszal.
6 A péceli szerencsétlenség koraszülés lehetett, ami után túl hamar felkelt Eszter és a hosszú, több száz kilométeres út Husztig megártott neki. Megállapítása mintha Pápai Páriz könyvéből volna véve, aki azt mondja: „Az idétlen szülésben nagyobb veszedelem forog mindenkor az anya, mint a rendes szülésben, ugyanis az éretlen gyümölcs nehezebben szakad." (I. m. 227.)
7 Valami fertőzés lehetett, talán ótvar, ami gennyesedéssel járt.
8 A szó talán az öcsetelni = ecsetelni szó rövidítése.

33.

Pécel, 1735. március 24.

TELEKI LÁSZLÓNÉ RÁDAY ESZTERHEZ

Sajnálja beteg kis unokáját. Teleki László levelét átadta Bohus Jánosnak. Szentmiklósy sok bosszúságot okoz neki, fellázítja ellene az atyafiakat; most Egerben fekszik betegen, de ha felépül, mindjárt pereskedni fog. Máriásy László szeretne megegyezni a Telekiekkel a Vér familia részéről őt illető jóságról.

(Autográf: MTA Kézirattára, i. n. 157.)

Pécel, 24. Martii 1735.

Isten áldjon meg édes leányom minden jókkal.

Mai napon vettem fiam uram levelét, kibül örömmel értem, hogy Istennek hála magad egészséges vagy, ellenben szánakozással értem kedves kis Palyim változását.[1] De bizony csak úgy nőnek a gyermekek. Nem is kellenék oszt mindjárt doktoroztatni, mert sokszor inkább árt az ember nékiek, mint használ. Fiam uramnak ajánlom nagy becsülettel való szolgálatomat. Bohus János[2] uram Ferenc elmenetele után volt nálam, magam adtam meg ő kegyelmének fiam uram levelét és örömest vettem volna az reá való választot, de nem adta ő kegyelme, hanem becsületire

fogadta, hogy fogja fiam uramat tudósítani Borsod vármegyébül, mivel innen odament bizonyos dolgaira nézve.

Én valóban nagy keserves bosszúságokat szenvedék Szent Miklósi uram miát.[3] Már most óránkint rettegek, hogy feltálalja ellenünk forralt mérgét. Magam is ez iránt közlöttem dolgomat Bohus urammal, minthogy az egész atyafiságot fellázította ellenem. Ha ugyan bizonyos akaratját megtudhatom, mindjárt tudósítom fiam uramat, mert ha kívánsága szerint bocsátja a Mindenható, szükségképen itt kell lenni fiam uramnak is. Most ugyan újobban kemíny nyavalyával akadályoztatta meg az Úr, újobban Egerben fekszik, de ha meggyógyul, tudom, hogy mindjárt hozzá fog a pörhöz ellenem. Az Úr szabadítson meg tűle csudálatosképen. Márijási László uram is óhajtva várná fiam uramat, mivel bizonyos Vér familiát[4] illető jószágok iránt örömest egyet értene az méltóságos Teleki familiával. Ezzel kívánom, engedje az Úr, hogy levelem találjon kedveseiddel együtt jó egészségben. Maradván szerető édes anyád

Árva Kajali Klára

1 A levél, amire utal, megvan. 1735. január 20-án írta Teleki László. Bizonyos fürdők által felesége szemlátomást javul. Kéri, hogy Bohus János nézzen utána előző év novemberében Szebenben feladott leveleinek. (Ráday cs. lt. IV. i. 248.)

2 Bohus Ferenc 1715-ben országgyűlési követ, 1720-ban alispán. E családból szakadt Bohus János, aki Nógrád megyében 1755-ben a megvizsgálandó nemesek sorába íratott. (Nagy Iván, i. m. II. k. 154—155.)

3 A Gömör megyei Szentmiklóssy család ismert tagja volt Szentmiklóssy György, akit 1709-ben alispánnak jelöltek. Ennek fia István, 1711-től Gömör megyei alispán perelhette Kajali Klárát. (Forgon Mihály: *Gömör-Kishont vm. nemes családai.* Kolozsvár, II. 1909. 276.) Id. Fáy Istvánnak, Gicéről 1737. január 3-án Kajali Klárához írt leveléből kitűnik, hogy a Szentmiklóssy utódok sürgetésére, az ott Gicén egybegyült atyafiak Dapsy Pétert küldik ki Kajali Klárához, hogy a fizetendő 550 forintot Pécelen felvegye. (Ráday cs. lt. IV. i. 80.)

4 Máriássy László Máriássy Pálnak (1704—1708 között gömöri alispán) volt a fia. Anyja, Weér Mária révén volt rokonságban a Telekiekkel, ugyanis Teleki László nagyanyja (Teleki Mihály második felesége) Weér Judit volt. (Nagy Iván, i. m. XI. k. 82.)

34.

Ludány, 1735. május 9.

TELEKI LÁSZLÓHOZ

Értesíti a parasztfelkelés híréről, nagy rettegésben van miatta. Pestre nem mer menni, Losoncra fog húzódni Szemeréhéhez. A leveleket beküldötte Pestre, de az urak mind széjjel vannak. Aggódik Pálért, aki Pozsonyban van. Leányának cipőt nem kap készen, majd Pesten csináltat.

(Autográf: MTA Kézirattára, i. h. 158.)

[Címzés a borítékon]: Monsieur Monsieur le comte du Saint Empire Ladislas Teleki de Szék, à présent à Husth.

Ludány, 9. Majii 1735.

Kedves fiam uram, ajánlom szolgálatomat kegyelmednek.

Minémű lárma vagyon itt az mi földünkön, valamely tolvajok miát,[1] az lovász szóval is megbeszélheti kegyelmednek, ki miát magam is nagy rettegésben kíntelen voltam Pécelrül kibontakozni. Minthogy Pestre szorulni ilyen szegény árvának mint én, nem tanácsos, bizony épen nem tudom feltalálni módját, hol vonjam meg magamot. Most csak Losoncra vonom magamat, mert Szemeréné asszonytul örömest nem szakadnék el, gróf Forgács Jánosné asszonyom, minthogy az ur[a] meghólt, csak Gács várában akar maradni.[2] Még Szemeréné asszonyomtul nem lehetett értekeznem, minthogy csak tegnapelőtt érkezett ide Ludányba. Bohus János uramnak, Pécsi uramnak szóló levelekkel mindjárt béküldöttem Pestre magam emberit, de most mind széjjel vannak az urak, csak direktor uram vagyon Pesten. Gosec uramat[3] eddig házánál is megkerestettem volna, de ezen hirtelen támadt zűrzavarra nézve megtartózkodtam, mert ha az szomorú hírek valósággá változnak, el is veszhetnének az levelek. Vissza is kívántam volna Josa Péter által küldeni, de a fiam is kért, hogy inkább tartóztassam meg, hogyha Isten semmivé teszi az alkalmatlan híreket, úgyis kézhez adhatjuk, vagy Bohus uramnak, vagy Gosec uramnak. Magam is tartottam, hogy csak egy emberre nem bátorságos most bízni ilyen dolgot. Már fiam uram levelit fogom várni iránta, mitévő legyek. Valóban keserves, édes fiam uram, hogy kegyelmetektül távol vagyok. Szegény árva Pálommal is mit tegyek, épen nem tudom, mert Posonyban[4] tartani ilyen állapottal nagy próba. Az édes leányomnak ajánlom igaz édes anyai szeretetemet. Igen bánom, hogy csipellőket nem kaphatok, hanem leszen gondom reá, hogy Pesten csináljanak, kirül már rendelést is tettem. Hogyha készen lesznek, hozzák utánam. Az édes kis fiamnak egészséges nevekedést kívánok. Adja az én Istenem, hogy még ez életben vigasztalhassam magamat szegénykével, kit nagy óhajtással kívánok látni. Maradván kegyelmednek sok áldásokat kívánó

Árva Kajali Clára

1 Utalás a békésszentandrási felkelésre. Kajali Klára az első hírekre azonnal írt Podmaniczky Jánosnak Aszódra, pontos értesítést kérve rejtekhelyre mentette értékit és elindult Losoncra. Ludányban megállva, lovászát küldötte ezzel a levéllel vejéhez. „1735. 7. Majii érkeztünk Pécelrül Ludányba. 10 Majii indult Pintér Pál Posonyban Pál fiamért." (Naptárbejegyzés: 0,3962.) Podmaniczky hamar megnyugtatta: „Kívánsága szerint az asszonynak tudtára adom, hála Istennek az a veszedelmes lárma teljességgel már csendesíttetett. Mindennap friss correspondenciában lévén Halas[z] Péter úrral, aki is a vármegye 400 emberével Gyuláig lecommendíroztatott, azon koborló tumultuánsok persequálására, ő kegyelme tegnap előtti leveliben azt írja, hogy épen semmi híre nincsen azoknak". (Ráday cs. lt. IV. i. 172.)

2 Forgách János (1690—1735) Nógrád megyei főispán volt, Feleségét Cziráky Margitnak hívták, Gács várában laktak.

3 Kajali Klára hazahozatta Pozsonyból fiát, de amikor a nyugalom helyreállt és megnyugodott, visszaküldte. „1735. június 30. Indult kedves fiam a posonyi iskolába Gedeon kíséretében." (Naptárbejegyzés: 0,3962.)

35.

Ludány, 1735. május 16.

DARÓCZI ROZÁLIÁNAK

Az apostagi rész visszaváltására a pénzt már elküldte neki. Nem teszi bírói kézbe, hanem végezzenek atyafiságosan egymás közt.

(Egykorú másolat: Ráday cs. lt. IV. i. 293.)

[Címzés az előzéken]: Tekintetes nemzetes Daróczi Rozália[1] asszonynak, nagy jóakaró asszonyomnak ő kegyelmének, Apostag.

Ludány, 16. Máji 1735.

Ajánlom nagy böcsülettel való szolgálatomat kegyelmednek.

Édes nagy jó asszonyom, én valamint mind levelem által, mind midőn Pécelre magát megalázta volt kegyelmed, tudtára adtam kegyelmednek, hogy apostagi[2] engemet örökösen illető részemet kezemhez kívánom venni, amint hogy az pénzzel meg is kerestem kegyelmedet, de gondolom, hogy netalántán az rác tolvajok[3] lármás híre tartóztatta kegyelmedet Váradon. Azért is nem kívántam kegyelmed kárára viceispán uram kezénél hagynom, elgondolván, hogy atyafiságosan is végezhetünk egymással. Kérem azért kegyelmedet, tudosítson midőn Isten meghozza kegyelmedet, hogy én is kegyelmed pénzit ne bírói kézhez, hanem kegyelmednek tehessem le. Ugyan az addigvaló jövedelmét a pénznek letételéig kegyelmednek engedném. Az úrnak ő kegyelmének ajánlom becsülettel való szolgálatomat. Maradván kegyelmetek böcsülettel szolgálója

Árva Kajali Clára

P. S. Tudósítását elvárom kegyelmednek, Győri János uram[4] kezemhez küldi.

1 A deregnyei Daróczi család deregnyői birtoka, Nagy Iván szerint, a család kihaltával, Lónyay Ferencre szállt, akinek felesége Daróczy leány volt, nem lehetetlen, hogy Daróczi Rozália. Hogy a Rádayak e családdal jóban voltak, bizonyítja Árva Daróczy Katalin levele 1737. februárból amelyben köszöni Kajali Klárának, hogy meghívta őt fia örömnapjára, Gedeon lakodalmára, ahova maga helyett két leányát küldi el. (Ráday cs. lt. IV. i. 24.)

2 Apostag a Ráday család birtoka volt, úgy látszik, el volt zálogosítva.

3 Utalás a békésszentandrási felkelésben részt vett Szegedinác Péró kapitányra és határőrségi rác katonáira.

4 Győry János a Rádayak ispánja volt, Dunavecsén lakott. 1731-ben jelentette Ráday Pálnak a hartai német Fiáth paráznaságát és annak megbüntetését. (Ráday cs. lt. IVc/2-1. 341.)

36.

Losonc, 1735. június 1.

TELEKI LÁSZLÓNÉ RÁDAY ESZTERHEZ

A „tolvaj hírek" lecsendesedtek, ezért visszamegy Pécelre. Kabai János elszegődött Fáy Lászlóhoz. Pál fiát hazahozatta Pozsonyból, de egy hét múlva visszaküldi. Unokájának gyógyszert ajánl. Vass Györgyné Losoncon kúráltatja magát. A veje által küldött levelek még nála vannak.

(Autográf: MTA Kézirattára i. h. 159.)

Losonc, 4. Junii 1735.

Kedves leányom, ajánlom igaz édes anyai szeretetemet.

Szombaton vettem óhajtva várt leveledet. Csudálom, hogy még Josa Péter haza nem érkezett, noha hallom Kovács Gergelytül, hogy kiáradván a lova, kénytelenítteteti gyalog hazamenni. Istennek hála, már minden tolvaj hírek megcsendesedtek,[1] kire nézve magam is miként itten való dolgaimat rendben vehetem, mindjárt lemegyek Pécelre, mert ottan is tudom, micsoda káros nemlétem. Kabai János Fáji uramhoz[2] szegődött. Mostan semmi emberem nincsen Pécelen, minden magamon fordul meg. Pál fiamat hazahozattam volt, de megint egy hét múlva felküldöm Posonyba. Fiam uramat szívesen köszöntöm, és kedves kis fiamnak az én Istenemtül jó egészséget kívánok. Giliszta ellen való cukor confektumocskát örömest küldöttem volna, de minthogy igen meg szokta eröltetni az gyermeket, bizony nem merném még most béadni neki. Már most nagy hévségek is lesznek, nem bátorságos eröltetni a természetet. Inkább ősszel és tavasszal kell orvosolni. Mostan pedig reggel estve egy-egy kanál fodormenta vizet, tiszta vízben égetettet, adjál neki, egy kevéssé meg is lehet nádmézelni, mert az így jó. Hasonló erejű a majoránnavíz is. Sok kenyeret ne adjatok néki szárazon, mert igen neveli a gilisztát.[3] Szívesen vártalak kérésem szerint magad erőtelen állapotodnak orvoslására nézve. Vas Györgyné[4] asszonyom is mostan itten Losonci doktor uram[5] kúrája alatt van. Az mely leveleket fiam uram küldött, még mostan is nálam vannak, minthogy az átkozott tolvaj hír igen eloszlatta volt az urakat. Már csakugyan várom fiam uram tudósítását, ha csakugyan kívánják az urak, hogy kezihez adjam Bohus uramnak. Mihent fiam uram tudosít iránta, mindjárt kézhez adom. Ezzel kívánom tartson az én Istenem kedveseiddel együtt jó egészségben. Maradván igaz édes anyád

Árva Kajali Clára

1 Utalás a parasztfelkelés leverésére.

2 Kabai János péceli tiszttartó volt. Fáy László, Fáy Gábor legidősebb fia.

3 Giliszta ellen ma is hashajtó cukrot adnak a gyermekeknek. Pápai Páriz Ferenc munkájában ajánlja többek között a fodormenta olajat ellene, amit még ma is használnak. (I. m. 160.) A majoranna tea ismeretlen erre a betegségre.

4 Czegei Vass György, Vass Dániel erdélyi református főgondnoknak, a grófi cím megszerzőjének volt a fia. Itt említett felesége Szentpétery Erzsébet. Vass György először Ráday Eszter iránt érdeklődött, Vass Ádám az ő nevében kétszer is engedélyt kért Ráday Páltól és Kajali Klárától, hogy leányuknak udvarolhasson. (1730. január 5. és 1731 május: Ráday cs. lt. IVc/2-1. 942. és 943.)

5 Nem tudunk róla közelebbit. Weszprémi munkájában említ egy Losonczi Mihály nevű orvost, de az korábban élt.

37.

Ludány, 1735. július 18.

TELEKI LÁSZLÓHOZ

Szomorúan értette, hogy nem biztos leánya kijövetele. Ő nem mehet rossz egészségi állapota miatt. Fáy Gábornak átadta a levelet; ismét forralnak valamit ellene. Gedeon alig ment el Pállal Pozsonyba, Fáy rátámadt. Ha Teleki kijön, tromfot üthetnének neki.

(Autográf: MTA Kézirattára i. h. 160.)

Ludány, 18. Julii 1735.

Ajánlom nagy becsülettel való szolgálatomat kegyelmednek.

Nagy kedvesen vettem, édes fiam uram, kegyelmed két rendbéli leveleit egy napon, mind az szamoskői hajdúk által, mind Péter által, valóban megszomorodva, hogy az édes leányom kijövetelével nem biztat kegyelmed. Látja Isten, ha a sok nyomorgatónak sokféle keresett álnokságától nem félnék, s nagyon megromlott egészségem engedné, mindjárt mennék szegényhez anyai szíves indulattal. Kérem, édes fiam uram, kegyelmedet, ha Isten kihozza kegyelmedet, hozza ki a szegény leányomat is. Nagy és sok terhes próbáim között hadd gyönyörködhessem kegyelmetek jelenlétiben, kedves kis Pálommal vigasztalhassam magamot. Mit akarnak az atyafiak, még bizonyos nem vagyok benne, mert ki egyet, ki mást mond közülük. Fáy Gábor uram itt volt nálam az elmúlt héten negyednapig, kinek is az egész atyafiak képében írt Fáy István uram levelit keziben adtam és kérdést tettem, ha ő kegyelme akaratjával vagyon-e a dolog. De tudatlannak teteti magát benne. Most tudom, hogy megint összegyűlnek Gicén[1], Fáji Gábor uram is odament. Mit végeznek, magok tudják. Darvas János[2] uram ugyan ma negyednapja azt mondta előttem, hogy ifjú Fáy Istvány beszélette, hogy már kész a pénzem, de ezek csak mind plet[y]ka, bosszantó szók. Minthogy az Úr Isten két héttül fogva kemény nyavalyával meglátogatott, ilyen orvosságokkal akarnák a gutaütést közelíteni. Az Úr mentsen meg tűle kegyelmesen. Legnehezebb, hogy titkon forralnak s minden fortyálok az, hogy amikor magánosan vagyok, akkor adják ki magok mérgét. Megpróbáltam már ez télen ököt, egy holnapig nálam laktak. Más idegenektül mind hal[l]ogattam titkos gonosz szándékokat, de ők nagy atyafiságos ajánlásokkal annyira vittek, hogy meg sem tudni gondolni, mit akarnak. Mihent Gedeon fiamat Posonyba küldöttem az öccse felvitelére, egy óra múlva mindjárt nagy perorációval kezdette előben adni Fáji Gábor uram, mi miát megkeseredvén, mindjárt ágynak estem az nagy keserűségemben. Nem is tudván egyebet mondani, hanem halasztottam kedves gyermekimre s idegen jó uraimra, nyilván megmondván, hogy csak magánosan ő kegyelmével bizonnyal semmiképen nem végezek. Tussaji az egész világot eljárja, hogy ellenségemmé tegye. Az Úr fizessen meg néki is. Csak Isten szerencsésen hozza ki fiam uramat, bizony akarnám, ha Rhédében[3] tromfot ütnék neki. Az édes leányomat anyai szívvel köszöntöm. Maradván kedves fiam uramnak sok áldásokat szívesen kívánó

Árva Kajali Clára

1 Gice: Hont megyei falu, a Fáy család birtoka.
2 Nem az id. Darvas János, aki Ráday Ilona férje volt, hanem annak unokája, szintén Nógrád megyei szolgabíró és biztos. (Nagy Iván, i. m. IV. 245.)
3 Réde, Heves megyei falu, Ráday birtok.

38.

[H. n., 1736. március]

BATTA PÁLHOZ

Várta, hogy a nála levő leveleket visszaküldi; tudósítja, hova küldhet értük

(Egykorú másolat: Ráday cs. lt. IV. i. 292.)

Mint jó uramnak, kegyelmednek ajánlom becsülettel való szolgálatomat.

Ludányban tött ígíretihez képest kegyelmedet mind vártam, hogy az leveleket vissza fogja küldeni kegyelmed. Megvallom, nagy kárombanj áró dolgaimnak hátrahagyásával már két héttül fogva, mint egy megarestáltatott, úgy töltöm hiában időmet itten, mindennap remélvén, hogy kegyelmednél levő leveleimet kegyelmed jóakaratjából kezemhez vehetem. Kérem azért kegyelmedet, tudósítson, voltaképen hova küldjek érettek és mikor, mert igazán írom, hdgy ezen leveleknek tűlem való kivétele oly sebet ejtett lelkemen, hogy csak a mennyei nagy Bíró gyógyíthatja meg,[1] kinek is szent akaratjára bízom magamat, gyámoltalan árva házamnak minden ügyét. Tudósítását kegyelmednek alázatosan elvárom.

Maradván kegyelmednek becsülettel való szolgálója

Árva Kajali Clára

Alatta: Bata Pálnak[2] írt levelem párja.

1 Nem tudjuk, milyen levelekről van szó, de valószínűleg a pereivel kapcsolatos iratokról.
2 Ifj. Batta Pál, Batta András fia, nógrádi alispán és táblai ülnök.

39.

Pécel, 1736. október 31.

RÁDAY GEDEONNAK

A Kajali porció kiváltásához szorgalmazott pénzt letette, de most Jelenfi azt üzente, hogy nem kell. Bár ki tudnák adni valakinek árendába. Fáy azt ígérte, hogy elküldi a földek összeírását. A pecsétet meghozta a zsidó, küldi spanyolviaszba nyomott képét, hogy Bécsben acélba megmetszesse.

(Autográf: Ráday cs. lt. IV. i. 297.)

Pécel, 31. Octobris 1736.

Áldjon meg az Úr, édes fiam, minden jókkal.

Az úr, Fáji Gábor uram szorgalmaztatván azon kevés Kajali porciócska kiváltá-

sát, már Isten kegyelmességébül letettem az őkegyelme pénzét. De már úgy mondja Fáji László uram, hogy Jelenfi[1] azt üzente, hogy neki nem kell. Lássa a jámbor, minthogy így üzent, mi utána nem járhatunk. Bár csak az Úr Isten valakit mutatna, hogy árendában, bár csak 20 forintban, adhatnánk, kirül magad is gondolkozz. Nékem is lészen gondom reá. A földek conscriptióját kezemhez nem vehetem, hanem ígírte, hogy általad megküldi Fáji Gábor uram. Az pecsétet [meg]hozta a zsidó, kit is spanyolviaszon megküldöttem. Talán már errül jobbat lehet Bécsben metszetned. De csak acélon metszesd, minthogy gyűrőd úgyis leszen. Ezez is acélon vagyon. Hat forintot fizettem a zsidónak érette. Kérellek édes fiam, tudosíts egészségedrül és hogy az boraidat miként küldhetem. Ezzel kívánom ezen sietve írott levelem találjon kívánt egészségben. Maradván szerető édes anyád

Árva Kajali Clára

1 Talán Jelenffy László, akinek a Hont megyei Balogon volt birtoka, és 1752-ben halt meg.

40.

[H. n., 1738. április előtt]

A HARTAI BÍRÁKHOZ

Hartára a tótokat nem azért telepítette, hogy onnan a németeket kiűzze. Arról, hogy az ura hívta volna be a németeket, nem tud, erre ne hivatkozzanak. A contractust is meg akarják változtatni, de ő 100 forintnál többet nem enged. Ha Földvárinak többet akarnak fizetni, az ő dolguk. Maradhatnak mind a tótok, mind a németek.

(Autográf, a vége hiányzik: Ráday cs. lt. IV. i. 295.)

Isten áldjon meg benneteket hartai bírák és lakosok.[1]

Leveletekbül értem, hogy a szegény tót embereknek Hartára való letelepedését bánjátok. Holott, ők nem azért mennek oda, hogy titeket kiűzzenek, én nem olyan móddal küldöm őköt, hogy benneteket kikergesselek, sőt inkább, hogy jobban épülhessetek s maradhassatok békességben. Hogy az én édes uram hívott volna benneteket, én azt nem hiszem, mert legalább én, az ki minden titkait tudtam szegénynek, ezt sem titkolta volna szegény tűlem. De bizonyára abban semmi nincsen. Azt magatok is tudjátok, hogy én tűletek kevés hasznot veszek. Mert igazán alig állíthattok csak tizenöt ekét is és csak gyüttök mentek. Már sokan el is szöktek közületek. A contractust is máskínt kívánjátok.[2] Ez iránt is mit akartok, nem tudom, mert én semmi többet le nem tudhatok az adótokból, azon 100 forintnál, az kit eddig Sűlyért és Ülejért[3] magam fizetek. Ha tik Földvári uramhoz[4] oly hívek kívántok lenni, hogy még azon 200 forintokon kívül is kívántok fizetni, amint Dacsó[5] és Sréter[6] uraimék megegyeztek veletek, arrul én nem tehetek, ti dolgotok. De én is a magamét nem engedhetem. Az pedig legyen tudtotokra, hogy én ezen tótoknak oda bocsátásában nem ereszkedtem volna, hogyha tik az elmenetelre s Hartának pusztán való hagyására nem készültetek volna. De úgyis a tótok, mint tik megmaradhattok ez utánis, én is nem háborgatlak.[7]

1 A töröktől elpusztított Hartát 1652-ben kapta Ráday András és Darvas János Pálffy Páltól, Magyarország akkori nádorától. 1725-ben egészen Ráday Pál birtokába került. Az első német telepesek 1723—24-ben jöttek Hartára, akkor kötötték az első szerződést. 1725-ben újabb 21 család jött, a következő évben még 10, 1730-ban már 80 volt a családok száma. Valószínűleg a Rajna vidékéről vándoroltak ki. Minden jel arra mutat, hogy önként, hívás nélkül jöttek, minden bizonnyal a Dunán leúsztatva, tutajon. Igen hihető a nép elbeszélése, amely azt mondja, hogy megpihenni szálltak partra a sok vízimalomtól közrefogott uraságai major közelében. Itt azután megfelelő munkáskéz híján felfogadták és letelepítették őket, a következő feltételekkel: minden család kapott 626 négyszögöl földet házhelyül, 800 ölet szántónak, 1050 ölet legelőnek. A házhelyért 18 napig robotoltak, a földhaszonért tizedet adtak, a szőlőkért kilenced járt. Szőlőt annyit kaptak, amennyit a család megművelhetett. (FÉL Edit: *Harta néprajza.* Bp., 1935. 2—6.) Az első szerződés elveszett, de fennmaradt Ráday későbbi parancsa: „Anno 1725 die 30. Januarii. Tekintetes Rádai Pál urunknak parancsolatjából hartai német jobbágyok között alább írt személyek ily törvényt szabunk bévett szokás szerént." Ez megszabja, mennyit kell fizetnie annak, aki a szerződést megszegi. A németek igen szegények lehettek, különben nem fogadták volna el azokat a feltételeket, amelyeket Ráday Pál felajánlott nekik. Ezért még napszámba is mentek a szomszéd urasághoz, valószínűleg a levélben említett Földváryhoz. Úgy látszik, a robotmunkát nem teljesítették, mert Ráday Pál szabadulni akart tőlük. 1725-ben Gálos Pál tiszttartója és az apostagi luteránus prédikátor, Vitnyédi Gergely által felszólíttatta őket: „Ki akar maradni, ismét ki akar máshuva, vagyis hazájába menni, most ideje lévén a tek. urat [ti. Ráday Pált] megkeresvén... szabadon elmehet". (1725. február 6.: Ráday cs. lt. IVc/2-1 317.) De mert mindegyikük földet, jobbágyportát kapott, maradtak. A robotmunkán azonban később sem jelentek meg, így pl. 1735-ben, amikor Kajai Klára Pécelre rendelte őket „a hartai németek még sem érkeztek, de talán végkép is oda fognak maradni" — jelentette Veresmarty Végh Sámuel tiszttartó 1735. május 20-án. (Ráday cs. lt. IV. i. 277.) Amikor Kajali Klára szlovákokat telepített Hartára, 1738 elején, a németek, Ráday Pálra hivatkozva, tiltakoztak ellene. Erre válasz Kajali Klára levele. Ezekről a szlovákokról még annyit sem tudunk, mint a németekről, mivel nyelvük nem maradt fent. A nevek ugyan utalnak eredetükre, de már az ilyen nevű családok is németül beszélnek és tót eredetüket csupán csúfolóik említik. (FÉL, i. m. 5.)

2 Az új contractust 1738. április 24-én kötötték meg. (Ráday cs. lt. Gazdasági iratok: Harta.)

3 Süly, Üle-Szülle és Ölle puszta, amely Kishartához tartozott. Először 1427-ben van róla említés. A 18. században már a Földváry családé volt. (FÉL, i. m. 5.)

4 A Földváry nemzetségnek Cibakházán és Dunavecsén volt uraldalma. Földváry György leánya, Zsófia, Libercsey Mihály Nógrád megyei alispánhoz ment nőül, így rokonságba került a Ráday családdal. Fiának, Mihálynak a leánya pedig Darvas János felesége lett, így már kétszeresen rokonok voltak. Földváry Mihály 1734. január 20-án levelet írt Kajali Klárának, amelyben jelenti, hogy az atyafiak megegyeztek Cibakházán, a részletekről majd Sréter Péter, Rádayné megbízottja beszámol. Ugyanitt közli, hogy a hartaiak bérletéből kivették a szüllei erdőt és a vecsésieknek adták. (Ráday cs. lt. IV. i. 90.)

5 Dacsó Pál szintén rokona volt Kajali Klárának, mert anyja Libercsey Magdolna volt. Dacsó még 1720. december 19-én felajánlotta megvételre Ráday Pálnak dunavecsei porcióját, 1729. szeptember 9-én pedig Földváry Mihálynál zálogban levő osztályrészét. (Ráday cs. lt. IVc/2-1 165., 166.) Kajali Klárának pedig 1737. augusztus 11-én írt, kérve, hogy ne a Földváry által kitűzött helyen, hanem Rádaynénál jöjjenek össze megbeszélésre az atyafiak. (Ráday cs. lt. IV. i. 20.)

6 Sréter János nógrádi alispán — leánya Földváry Györgyhöz ment nőül — Kajali Klára megbízottja volt a Földváryakkal folytatott tárgyalásokon.

7 A szerződés szövege két példányban maradt fent. „Hartai németekkel és tótokkal való contractus valóságos párja. Anno 1738. — Én alább írott az hartai német emberekkel és az most oda ment tótokkal együtt Kis-Harta nevű pusztámat falubéli lakásra kiadván, egyeztem meg újonnan most vélek a következő conditiók szerént." — Ezután következik a 10 pontból álló szerződés. A 10. pont így hangzik. „Ezen contractus nem tovább, hanem csak tíz esztendőknek elfolyásáig fog tartani, és mostan kezdődik az ideje 24. Aprilis 1738 és a következendő Szt. György napkor fog végződni. Árva Kajali Clara". (Ráday cs. lt. Gazdasági iratok: Harta.)

41.

Ludány, 1738. július 29.

DARVAS PÁLHOZ

A cebei félrészt nem tudta Ratlitól kiváltani, csak törvény által kaphatja vissza. Szemere Lászlónak adott 100 tallért, de nem tudja pontosan kitől, mit zálogosított el az ura.

(Korabeli másolat: Ráday cs. lt. IV. i. 294.)

Bizodalmas sógor uram.

Ajánlom nagy becsülettel való szolgálatomat kegyelmednek. Kegyelmed levelébül értem kegyelmed kívánságát. Igaz, hogy a cebei félrészt[1] én igenis örömest kezemhez vettem volna Ratlitul,[2] de sokféle álnoksággal élvén Ratli, semmiképen ki nem bocsátotta. Még csak azt sem tudtam kitanulni az atyafiaktul, ki mennyiben zálogosította maga részit neki. Nem is hiszem, hogy törvény nélkül kifacsarhassam tőle. Azonban az ház miatt lőn nagy károm,[3] felette nagy reménytelen költségbe ejtett, úgy hogy bizony sokszor alig tudom feltalálni az nagy költekezés miatt. Ez férfinak is gondot adna, annyival inkább nékem szegény árvának. Szemere László uram kezihez is, ki részire én adtam 100 tallért, az iránt is kívántam tudni kegyelmed akaratját, mikínt gondolkozik kegyelmed. Mert én azt is örömest az Ratlinál levő cebei részre íratnám. Szemere uramtul ugyan vagyon recognitióm rúla, de még kegyelmedéktül semmi sincsen. Az Úr Isten tudja, hogy azért is jószágot zálogosított az édes uram, úgy tette e szerit? Azért kérem kegyelmedet, hogy ebben is ne kívánja gyermekim kárát, mert én azt az édes uram tulajdon írásábul megbizonyítom, hogy auctioban adta szegény kegyelmed akkori szükségében. Mindezekrül tudósítását várom kegyelmednek. Maradván kegyelmed szolgálója nagy becsülettel. Ludány, 29. Julii 1738.

Árva Kajali Clára

[Az irat hátlapján Kajali Klára kezével]: Darvas Pál uramnak[4] írt levelem párja.

1 Cebe puszta a régi Solt megyében; Ráday birtok volt, míg zálogba nem adták.
2 Kilétét nem tudtam megállapítani.
3 Utalás a ludányi ház 1738. április 20-án történt leégésére.
4 Darvas Pál, Darvas János nógrád megyei alispán unokája volt. Katonai pályára lépett. 1731. október 10-én Lipcséből írt Ráday Pálnak, ajánlólevelet kérve tőle Poniatovskihoz, mert Lengyelországba vezénylik őket. (Ráday cs. lt. IXc/2-1. 180.) Varsóban adósságokba keveredett és 1732. május 14-én kétségbeesett levelet írt ismét Rádaynak: ha terminusra nem tudja letenni a 300 tallért, elárverezik holmiját és jelentik a királynak, ami végzetes lenne. Kéri sürgős segítségét. (Uo. 181.) Úgy látszik, Ráday kisegítette, mert karrierje töretlen maradt. 1755-ben már őrnagy volt a lengyel hadseregben. (Nagy Iván, i. m. III. 245—256.)

42.

Ludány, 1738. augusztus 3.

TELEKI LÁSZLÓHOZ

Pécelre akart menni, hogy Ecséden őket útba ejtse, de báró Péterffy jelezte érkezését, így Ludányban marad. Hívja, jöjjenek hozzá.

(Autográf: MTA Kézirattára i. h. 113.)

[Címzés az előzéklapon]: Méltóságos gróf Teleki László kedves fiam uramnak ő kegyelmének adassék. Ecséd.[1]

Ludány, 3. Augusti 1738.

Kedves fiam uram, nagy örömmel értem kegyelmed szerencsés érkezését kedves leányommal együtt. Igaz dolog, hogy úgy szándékoztam, hogy Pécelre lemegyek és Ecséd felé vegyem utamot, hogy ott is kevés majorságocskámat megtekinthessem. De szintén ma egy heti érkezett báró Péterfi uram[2] levele, az ki somoskői dolgán ezen holnapnak 11. napján kíván általesni, kire nézve ez elmúlt csötörtökön küldöttem Gedeon fiamért az lovaimat, s már addig magam is itten rekedtem, míg Péterfi urammal dolgom el nem válik. Elég rosszul akarja a jámbor, hacsak Isten meg nem gátolja. Pál fiam van velem, de most valahol az mezőn karotyáz,[3] máskint velem együtt bizony mint az szomjú szarvas forrást, úgy kívánja[4] látni kegyelmeteket. Már így jévén dolgom, kínytelen vagyok édes fiam uram ezen alkalmatlan kiégett helyre[5] várni kegyelmeteket. Maradván kedves fiam uram kegyelmednek anyai szívvel szolgáló

Árva Kajali Clára

1 Telekiék a Heves megyei, Gyöngyös melletti Ecséden voltak, Kajali Klára ott akart találkozni velük. Losoncra mentek tovább, innen írt Teleki László 1738. szeptember 30-án Kajali Klárának, hogy ha feleségét a hideglelés elhagyja, okvetlen meglátogatják Pécelen. (Ráday cs. lt. IV. i. 264.) A találkozás végül is megtörtént, mert Ráday Eszter hazaérkezésük után, Husztról aggódó levelet írt anyjának, 1738. december 4-én, hogy mióta eljöttek tőle, azóta nem hallottak hírt róla. (Uo. IV. i. 185.)

2 A Péterffy család elónevét a Nógrád megyei Somoskő váráról kapta. A somoskői uradalom viszont már a 18. század elején zálogjogon Kajali Pál tulajdonában volt. A levélben említett „dologról" nem tudunk közelebbit.

3 Kártyázik. Pál kártyaszeretetéről Szászky Tomka János ír Pozsonyból, 1737. április 11-én kelt levelében. „Sajnálom pedig, hogy Pál úrfi sok pénzt hírem nélkül elköltötte. Nem tudtam, hogy a pénz kezében volt, de azt sem tudtam, hogy a táncmesterrel játszani szokott, mivel hogy böcsületes embernek látszott. De minthogy csak szerdán és szombaton szokott hozzája járni és illendő időben ismét hazajött mindenkor, soha effélét felőle nem gondoltam." (Ráday cs. lt. IV. i. 233/a.) Pál később is, mikor Losoncon volt, adósságokba keverte emiatt magát.

4 Utalás a 42. zsoltárra: „Mint a szép híves patakra a szarvas kívánkozik..."

5 Utalás arra, hogy a ludányi ház 1738. április 20-án kiégett.

43.

(H. n. 1739. január)

TELEKI LÁSZLÓNÉ RÁDAY ESZTERHEZ

Három hónapja nem kapott tőle levelet. Megtalálta elveszettnek hitt könyvét. Újévre minden jót kíván. Pál rest, most is elmulasztotta az írást.

(Autográf: MTA Kézirattára i. h. 155.)

Édes kedves leányom, ajánlom igaz édes anyai szeretetemet.

Ezenútal is kívántalak levelemmel látogatni, mely is találjon jó egészségben kedveseiddel együtt. Mink is még élünk, Istennek hála, noha magam igen nagy erőtlenséggel vagyok most is. Már három holnapja, miolta leveledet nem vettem. Tudosíts, édes leányom, kérlek az Istenért, egészségedrül. Az eltévelyedett könyvecskédre ráakadtam. Ha még az én Istenemnek tetszik életemet tovább nyújtani, magam kívánom megadni. Az édes fiam uramnak ajánlom nagy becsülettel való szolgálatomat. Kívánom, az én Istenem tegye ezen reánk tetszett új esztendőnek minden részeit sok áldásokkal teljesé, az édes fiam uramot veled együtt és kedves kisdedeidet is nevelje maga szent neve dicsőségére és mindnyájunk örömére. A rest Pál öcséd most is elmulatta az írást, kit is, ha jó megpirongatsz, bizony kedvesen veszem. Máskint tűlem is nem veszi pénzen a pirongatást. Abban az egyben mentem, bizony nem atyafiságtalanságbul esik meg, csak az restségtül, mert semmi vén asszony nem restebb nálánál az írásban. Ezzel kívánom, az én Istenem oltalmazzon kegyelmesen minden veszélytül és engedjen még ez életben látnom kedveseiddel együtt. Maradván hűséges anyád

Árva Kajali Clára

44.

Pécel, 1739. február 11.

TELEKI LÁSZLÓNÉ RÁDAY ESZTERHEZ

Hosszas betegségéből most lábadozik. A pestis még nem ért el hozzájuk. Amióta József fiát megszülte, semmi hírt nem hallott felőle. Gedeon Csalomián van törvénykezésen, Pál betegeskedik.

(Autográf: MTA Kézirattára i. h. 161.)

Pécel, 11. Febr. 1739.

Áldjon meg az Úr édes leányom minden jókkal.

Hosszas hideglelés után újobban az nagy nyilalás[1] esvén reám, épen nem írhat-

tam ezek alatt az elmúlt hetek alatt. Hanem mostan már Isten kegyelmébül lábadozván, nem kívántam elmulatni, hogy rövid írásommal ne köszöntselek. Még mink itten Isten kegyelmébül az pestistül tiszták vagyunk.[2] Elég keserves, hogy rólatok, miolta Isten kedves Jozsefeddel megáldott,[3] azolta mint vagytok, semmit nem tudhatok. Akkor ugyan vettem édes fiam uram tudósítását. Gedeon fiam most is az Horvátiakkal való törvényen vagyon Csalomián.[4] Pál fiam pedig mast is rosszul van szegény. Azon való sok bánatom is egészben elvette minden örömömet. Bizony nehezebb az ő nyavalyája, mint az magamé az szenvedésre.[5] Az édes fiam uramat aprócskáiddal együtt szívesen köszöntöm. Maradván sok áldást kívánó édes anyád

Árva Kajáli Clára

1 A hosszas láz és utána a nyillalás mellhártyagyulladásra mutat.
2 A pestis 1738 nyarán tört ki és 1740 végéig tartott. Egyike volt a leghosszabb és legtöbb áldozatot követelő pestisjárványnak hazánkban.
3 József 1738. december 21-én született Huszton. Először Losoncon tanult, majd Bod Péter volt tanítója Magyarigenben. 1759-ben a bázeli, leideni egyetemet látogatta, többízben nagy külföldi utazásokat tett: Svájcot, Hollandiát, Német- és Franciaországot bejárván. 1781-ben az erdélyi tábla bírája, 1782-ben Békés, majd Ugocsa megye főispánja. II. József alatt protestáns létére a pécsi iskolai kerület igazgatója, végül 1795-től koronaőr. Az 1790—91-es országgyűlés egyik legtekintélyesebb tagja, és az 1791. évi budai református zsinat elnöke. 1796-ban halt meg. Munkája: *Atyafiúi barátságnak oszlopa, amelyet 1778-ban meghalt Teleki Eszter emlékére emelt bátyja.* Kolozsvár, 1779. Útinaplójából Tolnai Gábor adott ki részleteket francia fordításban: *La cour de Louis XV. Journal de voyage du comte Joseph Teleki.* Paris, 1943. (Bibliothèque de la Revue d'Histoire Comparée.)
4 A Horváthyak régi Hont megyei család voltak, magáról a perről nem tudunk közelebbit. Csalomia Hont megyei község. A Rádayaknak volt itt birtoka.

45.

Pécel, 1739. március 6.

TELEKI LÁSZLÓNÉ RÁDAY ESZTERHEZ

Teleki Mihály Fatavich által juttatta el hozzá levelét. Örül, hogy leánya gyermekágyából felgyógyult. Jó egészséget kíván, különösen Pálnak, aki már átesett a himlőn. Hétfőn indul Ludányba.

(Autográf: MTA Kézirattára i. h. 162.)

[Címzés az irat külzetén]: Az én kedves leányomnak Rádajy Eszternek anyai szíves szeretettel írám. Huszt.

Pécel, 6. Marcii 1739.

Áldjon meg az Úr édes leányom minden jókkal, anyai szeretettel kívánom.

Gróf Teleki Mihály úrhoz szerencsétlen voltam, minthogy csak Hajnácskőbül egyenesen vette útját Bécs felé. Hanem Fatavicsot hívatván magához, ő küldötte óhajtva várt leveledet. Szívesen örülök, hogy Isten gyermekágyadbul felgyógyított,

kívánván, áldjon az én Istenem állandó friss egészséggel, hozzád tartozó kedveseiddel együtt. Már ha Pálod is általment az himlőn,[1] az Úr Isten azzal is megörvendeztetett, tartsa meg ő Felsége ezután is, az többivel együtt örömödre. Én, ha az Úr Isten éltet, hetfűn indulok Ludányba. Kérlek, édes leányom, tudósíts egészségedrül, mikor módod lesz benne, minthogy az mostani mostoha időben bizony legnehezebben szenvedem távullétedet. Az édes fiam uramat nagy becsülettel köszöntöm. Maradván hűséges anyád

Árva Kajali Clára

1 Valószínűleg csak a gyermekeknél szokásos bárányhimlőn esett át

46.

Losonc, 1739. április 13.

TELEKI LÁSZLÓNÉ RÁDAY ESZTERHEZ

Örül, hogy egészségesek, ő ismét beteg. A pöstyéni terminuson Gedeon is ott lesz, ki akarják tőle váltani ezt a zálogos birtokot, de halasztó parancsot szerzett. Úgy hallotta Bárczay Józsefné meghalt, akkor utódaival megegyezhetne. A besztercei orvosságokat átadta Fatavichnak, hogy továbbítsa hozzá.

(Autográf: MTA Kézirattára i. h. 163.)

Losonc, 13. Aprilis 1739.

Isten áldjon meg édes leányom minden jókkal.

Leveledet azelőtt harmad nappal fiam uraméval és Paliskáéval[1] együtt igen kedvesen vettem. Örömmel értem, hogy most mindnyájan jól vagytok. Tartson meg az én Istenem ezután is kivánatos jó egészségben. Én most is csak erőtelenkedem, az hideg is ujobban visszatért reám. Az én Istenem könyörülján rajtam. Épen semmi dolgaimat nem folytathatom sok és hosszas nyavalyáim miát. Gosec urammal való levelek iránt megparancsoltam Gedeon fiamnak, hogy vegye kezéhez, ha Gosec uramnál lesznek, minthogy most Szent György napkor[2] az pösténvi terminuson jelen fog lenni, Gosec uram ő kegyelme lévén prókátorom az pösténvi dologban. Most kívánják kiváltani labancok tűlem Barcsai Józsefné cessziója mellett.[3] Halasztó parancsolatot ugyan hozattam méltóságos personális uramtul. Örömest megtartanám, ha lehetne, de bizony inkább hiszem, hogy meg kell válnom tűle, nem kevés kárommal. Bárcsak előre végezhettem volna azon alkalmatlan asszonnyal, úgy hallom ugyan, hogy megholt volna az az Barcsai Józsefné, de bizonyosan nem tudom. Kedvesen venném fiam uramtul, ha tudósítana iránta, ha ugyan bizonyosan megholt, vagy sem, mert ha ugyan megholt volna, csak az is ezen időrül elvetné az kiváltást s azalatt talán az maradékival végezhetnék valamit, ha Isten csendességet adna. Az Ilona[4] férjhezment. Meg is volt az lakodalma. Bizony nem is volt méltó a rossz kevély asszony, hogy annyit jártál irással is utána. Már én ezt a nyarat többnyire itten Losoncon fogom tölteni, az menyem mostani állapotára[5] és magam

erőtelenségére nézvést. A besztercei orvosságokat[6] Fatavics kezihez adtam, hogy Teleki Mihály uram emberei által küldje bé ezen levelemmel együtt. Kedves fiam uramat az édes aprócskáiddal együtt anyai szíves szeretettel köszöntöm, gyermekeimmel együtt.[7] Maradván sok áldást kívánó édes anyád

Árva Kajali Clára

1 Eszter első gyermeke.
2 Április 23.
3 Sem Bárczay vagy Barcsay Józsefnéről, sem a pöstyéni perről nem tudunk ennél többet.
4 Nem tudjuk ki volt? Egyik Ráday Ilona sem lehetett, mert Ráday Pál nővére Darvas Jánosné csak egyszer ment férjhez. A másik Ráday Ilona, Tussay Györgyné, 1730-ban meghalt. (Halála után Kajali Klára feljegyezte, hogy kiházasításakor mit kapott tőlük, és mit költöttek rá! (Ráday cs. lt. IV. i. 306. és 306/a.)
5 Ráday Gedeonné felesége Szentpéteri Katalin gyermeket várt.
6 Még mindig Moller Károly küldte az orvosságokat Beszterce bányáról Eszternek is, aki keresztleánya volt.
7 Gedeonék is Losoncon voltak, és Pál is, aki még mindig beteg volt. Valószínűleg tüdőbaja volt, fiatalon halt meg, 26 éves korában.

47.

Losonc, 1739. május 20.

TELEKI LÁSZLÓNÉ RÁDAY ESZTERHEZ

Még Losoncon nincs pestis, de Pécelhez közel jár.

(Autográf: MTA Kézirattára i. h. 164.)

[Címzés a levél külzetén]: Az én kedves leányomnak Rádaji Eszternek anyai szeretettel írám.

Ludány, 20 Máji 1739.

Áldjon meg az Úr édes leányom minden jókkal, anyai szívvel kívánom.

Ezen rövid írásommal kívántalak köszönteni, mely is kívánom találjon friss egészségben, kedvesiddel együtt. Még itten Losoncon az Úr Isten megoltalmazott bennünköt az pestistül, de már Pécelhez közel írják lenni. Légyen az Úr szent akaratja. Én ugyan nem kevés bajjal leszek, ha péceli házamtul elrekedek, mert ha ugyan begyün az Isten ítíleti, az szoros passzusokra nézve[1] csak cselédeimet sem küldhetem, nemhogy magam mehetnék igyes-bajos dolgaim folytatására. Az édes fiam uramot nagy becsülettel köszöntöm. Kedves aprócskáidnak az én Istenemtül jó egészséget kívánok, maradván hűséges anyád

Árva Kajali Clára

1 A pestis-zárlat miatt csak külön engedéllyel lehetett a járványsújtotta vidékre vagy faluba bemenni.

48.

Ladány, 1739. július 9.

TELEKI LÁSZLÓNÉ RÁDAY ESZTERHEZ

Losoncon és Ludányban még nincs pestis, Pécel is tiszta, de Rákoscsabán már van. Pöstyént elítélték tőle. Ráday Gedeonné felkelt a gyermekágyból. A könyvére ráakadt, majd személyesen adja át.

(Autográf: MTA Kézirattára i. h. 165.)

Áldjon meg az Úr édes leányom minden jókkal.

Erőtelen állapotomhoz képest csak igen röviden írhatok. Én még jó Istenem kegyelmességébül élek, sok bajjal. Még itten Losonc és Ludány táján az Úr megoltalmazott a pestistül. Pécel is még tiszta, de már Csabán, az ki határos Pécellel benvan az ítíleti. Egyedül Isten titkában vagyon, mink is hogy maradhatunk. Kérlek édes gyermekem, tudósíts mint vagytok, had vígasztalódjam írásoddal sok kísírtetim között. Már Pöstyén tőlem elítíltetett, ki is tekerték kezembül, nem kicsiny kárommal. Az ángyod ez elmúlt hetfűn költ fel gyermekágyábul.[1] Most ők mindnyájan Losoncon vannak, csak magam vagyok Ludányban. Már Pécelnek mostan feléje sem mehetek, minthogy kemínyen őrzik az utakat mindenütt. Kedves fiam uramat nagy becsülettel köszöntöm. Az édes aprócskáidnak kívánok szerencsés nevekedést. Maradván hűséges anyád

Árva Kajali Clára

Ludány, 9 Juli 1739.

P. S. Az könyvre reáakadtam, kit is ha még az Úr megenged látnom, magam kívánok kezedbe adni. Bizony eléggé bánom, hogy itten maradt. Látja Isten, nem vagyok oka, csak elhűltem belé, hogy reátaláltam véletlenül.

1 Ráday Gedeonné. „25. Majii született Ráday Gedeon Klára nevű leánya, kit az Úr neveljen a maga igaz ismeretiben." Kajali Klára naptárbejegyzése. (0,3962.)

49.

Losonc, 1739. szeptember 10.

TELEKI LÁSZLÓNÉ RÁDAY ESZTERNEK

Losoncon még nincs pestis. Miskoltzi tiszteletes Tállyán meghalt; az ő tállyai házában sem maradt senki életben. A bor ára is ottmaradt. Meghalt Cserhát is.

(Autográf: MTA Kézirattára i. h. 167.)

Losonc, 10. Szeptembris 1739.

Áldjon meg az Úr édes leányom minden jókkal.

Leveledet kedvesen vettem, az édes fiam uram levelével együtt, szívesen örülvén, hogy még az Úr az maga keserves ítíletit, az pestist reátok nem hozta. Tartson meg az én Istenem ezután is kegyelmesen. Még minket [!] is itt Losoncon az Úr oltalma alatt mindezideig tisztán maradtunk az pestistül. Szegény Miskoltzi uram[1] halála már bizonyos. Az én tállyal házamrul is azt írja Szemere Lászlóné asszonyom, hogy egy ember sem maradt benne, mind kiholt. Magam feléje sem küldhetek. Kétszer küldöttem le Sigmond Pált, mindenkor visszaverték. Eléggé búsulok, az boraim ára is szegény Miskoltzi uramnál maradott. Már azt is csak úgy tartom, mintha nem volna, minthogy őtet szegényt az szabados uralkodású Úr Isten ez életbül kiragadta. Én bizony keservesen kesergem szegényt, mert elmondhatom, hogy jó akarómtól fosztattam meg, az kinek minden titkaimat bátran megmondhattam. Szegény bátyám, Cserhát uram is megholt,[2] megírhatja az édes fiam uram Teleki Miklós uramnak. Szerelmes gyermekem, tudósíts gyakran, mert bizony ki nem írhatom, mikínt retteglek benneteket. Az édes fiam uramnak ajánlom nagy becsülettel való szolgálatomat. Kedves aprócskáidnak az én Istenemtül szerencsés nevekedést kívánok. Maradván hűséges édes anyád

Árva Kajali Clára

1 Miskoltzi Szígyártó János Sárospatakon, majd Gyulafehérvárott, végül Franekerben tanult. 1716-ban visszatérve először Nyírbátorban lett lelkész. 1718 tavaszán került Losoncra, majd Diósjenőre, és ismét Losoncra. 1730-ban drégely-palánki esperesnek választották. Teleki László Husztról, 1736. május 23-án kelt levelében írja Kajali Klárának: „Szegény Miskoltzi uramat kimará a losonci istentelenség, talán jobb nyugalma lesz Tállyán az idegenek között." (Ráday
2 cs. lt. IV. i. 251.) Kajali Klára segítette Tállyára. (Zoványi i. m. 408—409.)
Nem tudunk róla semmi közelebbit.

50.

Losonc, 1739. október 21.

TELEKI LÁSZLÓNÉ RÁDAY ESZTERHEZ

Még mindig beteg. Losoncon még nincs pestis, de Pest megyét már elárasztotta. Tarcali háza is pusztán maradt, mindenki kihalt belőle. Hallja, hogy férje Erdélybe készül, kéri, intézkedjék Kishartyán és Almágyi kiváltása felől; a pénze megvan rá.

(Autográf: MTA Kézirattára i. h. 167.)

Losonc, 21. Octobris 1739.

Áldjon meg az Úr édes leányom minden jókkal.

Én Isten kegyelmességébül még élek, de most is csak bajlódom az hosszas hideglelésnek maradványival. Épen annyira megerőtelenítete, hogy bizony soha egy nya-

valyám sem rontott így meg. Már ugyan talán megszán az Úr Isten, mert ugyan csak naponkint jobbacskán érzem magamot. Még itten Losonc táján, Istené legyen a dicsőség, nincsen pestis. De már Pest vármegyének nagyobb részét elfogta az Isten ítíleti. Csak attul félek, hogy annyira elzárnak, hogy feléje sem küldhetek kevés jószágocskámnak, valamint az Hegyalján mind szőleim, mind tályai házam egészen veszőfélben vagyon. Tarcalon is szegény Miskoltzi uram tanácsábul vettem egy házat, hát az is, amint hallám, pusztán van. Valamint az tályai, minden ember nélkül. Az Úr könyörüljön rajtunk, szüntesse atyai látogatását, ne tekintse a mi sok bűneinket. Az édes fiam uramot anyai szívvel követem, hogy ezútal nem írhattam, minthogy sietö az alkalmatosság. Kedves aprócskáidnak az én Istenemtül szerencsés nevelkedést kívánok. Valóban fáj a szívem, hogy nem láthatom szegénykéket, mert ha az Úr ítíleti nem volna, bizony elmennék. De hiába, látom, hogy tőlem lehetetlen az mostani mostoha időben meg nem tartóztatott volna, az micsoda nagy kívánsággal kívánlak látni benneteket.

Már sokkal nehezebben fogom szenvedni tűletek való távollétemet, minthogy az édes fiam uram Erdélyben menő szándékát értem. Az én Istenem adjon énnékem békességes tűrést, és ha tetszik ő Felségének, engedjen még ez életben látnom benneteket, minden szomorúság nélkül. Ha ugyancsak Erdélyben bémegyen az édes fiam uram, kedvesen venném, ha a kis-hartyáni és almágyi[1] kiváltás iránt végezne az urakkal, minthogy az úrral, Teleki Ádám urammal semmire sem mehettem én. Csak méltóztassanak az méltóságos urak parancsolni, kinek és mennyit kell fizetnem, mindenkor készen lesz nálam az kis-hartyáni és almágyi porcióra való summa. Kis-Hartyán, tudom, egészen gyühet kezünkhöz, az almágyi részt bizonnyal magam sem tudom, mennyibül áll. Kérlek, édes leányom, tudósíts egészségedrül, kivel hogy az Úr megáldjon, szívesen kívánja édes anyád

Árva Kajali Clára

[1] Kishartyán pusztát Pest megyében még Ráday Gáspár zálogosította el 1700-ban. (*Ráday Pál iratai.* I. 8.) — Almágyi: Gömör megyei puszta, hogy kinél volt zálogban, nem tudjuk.

51.

(H. n. 1739. november

TELEKI LÁSZLÓNÉ RÁDAY ESZTERHEZ

Kesereg, hogy nem mehet hozzájuk.

(Autográf: MTA Kézirattára i. h. 154.)

Az Úr Isten áldjon meg édes leányom, minden jókkal.

Kívántalak csak igen rövid írásommal is látogatnom. Én valóban kesergelek benneteket, hogy az Úrnak csapása miát sem magam nem mehetek, sem nem küldhetek hozzátok.[1] Már leveledet is régen nem látván, bizony ki nem írhatom értetek való gyötrődésemet. Kérlek, édes leányom, tudósíts egészségedrül és hol vagytok, mint-

hogy miolta Erdélybe menő szándéka felől írt az édes fiam uram, azolta semmi leveledet nem vettem. Nem is tudok mely felé írni, míg tudósításodat nem veszem. Maradván hűséges anyád

Árva Kajali Clára

1 Utalás a pestis miatti szigorú zárlatra.

52.

Losonc, 1739. december 16.

TELEKI LÁSZLÓHOZ

A járvány miatt Losoncon húzta meg magát. Már Pécelen is lepecsételtek két házat. Pár hete kapta meg levelét, amelyben jelezte, hogy Erdélybe mennek, azóta semmi híre.

(Autográf: MTA Kpzirattára i. h. 114.)

Losonc, 16. Decembris 1739.

Kedves Fiam uram.

Ajánlom nagy becsülettel való szolgálatomat kegyelmeteknek. Én gyermekeimmel együtt még most is itten Losoncon vontam meg magamat, minthogy az Úrnak méltán reánk bocsátott ostora miatt mostan szabadon nem mehetünk. Még ugyan az nagy kegyelmű Úr Isten itten megtartóztatta maga ostorát, de már nagy részeit szegény hazánknak elborította az Úrnak ítíleti. Az szegény péceliek közöt is ezelőtt egy holnappal két házat bepecsételtek. Ezután mint lészen szegényeknek dolgok, az Úr Isten tudja. Ezelőtt egy néhány hetekkel vett levelébül fiam uramnak értettem Erdélyben menő szándékát, kedves leányommal együtt, de minthogy azolta semmi levelét nem vehettem fiam uramnak, épen nem tudom hová is igazítsam leveleimet ezután, nem lévén bizonyos kegyelmetek hollétérül. Kire nézve eddig is tartózkodtam az írástul. Hanem szüretkor írtam volt az leányomnak. Én valóban óhajtással várom, hogy kedves fiam uramék felől jó hírt hallhassak, kívánván, az én Istenem virrasszon ez előttünk levű szent ünnepekre[1] fiam uramat, kedves leányommal együtt minden szomorúság nélkül, és ha az én Istenemnek tetszik nyomorult életemet tovább nyújtani, engedje látnom kegyelmeteket még ez életben. Maradván kedves fiam uramnak anyai szeretettel szolgáló

Árva Kajali Clára

1 Karácsony ünnepe.

53.

Losonc, 1740. február 23.

TELEKI LÁSZLÓNÉ RÁDAY ESZTERHEZ

Fáj a szeme, ezért nem tudott írni. Megküldi Veresmarti tudósítását a Pest megyei pestisről. Losoncon a járvány még nem mutatkozik.

(Autográf: MTA Kézirattár i. h. 168.)

Losonc, 23. Febrii 1740.

Áldjon meg az Úr édes leányom minden jókkal.

Én egy holnaptól fogvást valóban nagy kínt látok a szemeimre. Bizony még most is ki sem merek házambul menni. Kivált estve épen alig nyitom fel szemeimet. Ugyan Istennek hála, már reménylem könnyebbülésemet, mert eddig bizony csak egy cédulát sem írhattam volna. Mit írnak Pest vármegyébül az pestis iránt, megküldöttem Veresmarti Uram levelét. Még itten Istennek hála tisztán vagyunk, mindenek csudájára. Az Úrnak szent titkában vagyon, azután mint maradhatunk. Az édes fiam uramat hogy különös írásommal nem köszönthettem, tulajdonítsa az édes fiam rajtam levő erőtelenségimnek. Kedves aprócskáidnak az én Istenemtül szerencsés nevelkedést kívánok. Maradván hűséges édes anyád

Árva Kajali Clára

54.

Losonc, 1740. március 29.

TELEKI LÁSZLÓNAK

Tudatja, hogy kisunokája, Klárika meghalt, Losoncon temették el. Losoncon még nincs pestis. Pest vármegyében kezd szűnni, de Balassa Pál még erősen tartatja a zárlatot.

(Autográf: MTA Kézirattár i. h. 116.)

Losonc, 29. Majii 1740.

Kedves fiam uram, ajánlom kegyelmednek anyai szeretettel és nagy becsülettel való szolgálatomat. Minket az Úr Isten valóban nagy szomorúsággal illetett, márciusnak 20. napján magához szólítván kívánatos kis unokácskámat Rádajy Klárikát, kit is az múlt Úrnak napján temettettem az édes uram mellé.[1] Itten még az pestistül, légyen áldott az Úrnak neve, tisztán vagyunk. Már Pest vármegyében is szűnik, de mégis szintén most munkálódik benne gróf Balása Pál,[2] hogy egészen el rekesszen

Pest vármegyétül bennünköt, kit ha véghez vihet, nékem valóban nagy káromra lesz. Most az édes leányomnak nem írhatok, kit is szíves szeretettel köszöntök. Kedves kicsinyeinknek is az én Istenemtül szerencsés nevekedést kívánok, maradván kedves fiam uramnak nagy becsülettel szolgálója

Árva Kajali Clára

1 Ráday Gedeon leánya, Klára. — „Múlt úrnak napján", értsd: a megelőző vasárnap.
2 Balassa Pál (Gábor fia) helytartótanácsos, 1740-től Gömör vármegye főispánja. Ő kapta a grófi címet 1721-ben.

55.

Losonc, 1740. június 11.

TELEKI LÁSZLÓNÉ RÁDAY ESZTERNEK

Szánakozik unokája, József betegségén. Szembaja kiújult, egyébként is betegeskedik. Moller doktorhoz fordult, mert Perlicziben nem bízik, Rozsnyai doktor sem mondott érdemlegeset. Pál is beteg. Tudakozódik Szabó Mártonról, aki Pécelen pénzt kért a prédikátortól. Csak a leveleket adják át a zárlat vonalán. Bár szűnik a pestis, Balassa mégis szorosan tartatja a zárlatot.

(Autográf: MTA Kézirattár i. h. 169.)

[Címzés a borítékon]: Az én kedves leányomnak, Rádajy Eszternek igaz édes anyai szeretettel írám. Akli[1]

Losonc, 11. Junii 1740.

Kedves édes leányom.

Ajánlom igaz édes anyai szíves szeretetemet. Ezelőtt három héttel leveledet az édes fiam uram levelével együtt igen kedvesen vettem. Szívesen szánakodom előttem ösmeretlen kedves kis Józsefecske hideglelésin. Kívánom, az én Istenem gyógyítsa mindnyájunk örömére s nevelje szent neve dicsőségére. Már vagyon egy holnapja, miolta nem írtam, édes leányom, minthogy újobban az szemeimre igen rosszul voltam. Az folyása is kiütött volt az bal orcámon. Mindenféle erőtelenséggel küszködöm, ha egyik nyavalyám szűnik, másik újul. Mostan doktor Moller uramtul hozattam orvosságokat, mert már eluntam a sok szenvedíst, mivel Perlici[2] uram orvosságai inkább ártanak, mint használnak. Ez előtt három holnappal Rosnyai doktor[3] uram is itten lévén, ő kegyelmével is közlöttem nyavalyámat, de minden nyavalyámat csak az rajtam megforduló sok kedvetlenségeknek tulajdonítja. Pál fiamat is megint ki lelte az hideg. Az édes fiam uramnak ajánlom nagy becsülettel való szolgálatomat. Az leveleket, az kik iránt írt fiam uram, már egyszer kérettem, de még nem vehettem kezembe. Ezután is mesterkedem benne, hogy kérhessem. Szabó Márton,[4] az mint péceli prédikátor uram írja, ő kegyelménél volt Pécelen pénzért, adott is ő kegyelme nékie. Nekem ugyan magamnak nem írt prédikátor uram, hanem

Galambosnak,[5] tudakozódván tűle, hogy micsoda közit tartja fiam uram hozzá. Bizony félek rajta, hogy valahogy rossz gondolattal ne légyen azon szegény. Már ha kemíny zárattatásunk nem volna, valami módon által csalatnám az lineán, de épen senkit onnat ide s innét oda által nem bocsátanak, hanem csak az leveleket adják által. Már ugyan, áldassék az Úrnak neve érette, szűnik az pestis Pestben mindenütt, de mégis gróf Balása most zárt el legszorosabban bennünköt. Az édes aprócskáidnak az én Istenemtül szerencsés nevelkedést kívánok, maradván hűséges anyád

Árva Kajali Clára

1 Falu Ugocsa megyében.
2 Perliczi János Dániel (1705—1778) 1723-tól külföldön tanult, 1727-ben Wittenbergben bölcsészdoktorrá avatták, 1728-ban Utrechtben elnyerte a legmagasabb orvosi fokozatot. A következő évben hazatért, Késmárkon, majd Selmecen nyitott rendelőt s nagy hírnévre tett szert. 1731-ben Nógrád megye meghívta fizikusának. 1754-ben megvált a közélettől s Losonc melletti apátfalvi birtokán élt. (Weszprémi i. m. I. 267.)
3 Weszprémi i. m. nem említi.
4 Szabó Mártonról semmi közelebbit nem tudunk.
5 Galambos János, a Rádayak ispánja Pécelen.

56.

Losonc, 1740. június 15.

TELEKI LÁSZLÓNAK

Örül Eszter leányuk születésének. Kéri, a télre jöjjenek hozzá mindnyájan.

(Autográf: MTA Kézirattár i. h. 115.)

Losonc, 15. Junii 1740.

Kedves fiam uram, ajánlom nagy becsülettel való szolgálatomat kegyelmednek. Igen kedvesen vettem tegnap késű estve fiam uram nálam kedves levelét, mellyben kedves leányom szerencsés lebetegedése iránt tudosított kegyelmed. Szívesen örülök az édes kis leánykámnak,[1] de bizony nem kicsiny szívem fájdalmára vagyon, hogy nem láthatom szegénykét. Mert ha egészségem és az boldogtalan idő engedné, bizony mindjárt mennék, noha ha mindjárt indulhatnék is, az édes leányomnak nyavalyájában nem használhatnék, minthogy míg én oda érhetnék, addig az Úr Isten fel is gyógyítja kegyelmesen, kit is édes anyai szíves áldással kívánok is, hogy az én Istenem gyógyítsa az édes leányomat, és adjon erőt ő felsége szerelmes aprócskáinak nevelésére, a mostan született kis Esztert tartsa meg ő felsége szent neve dicsőségére s mindnyájunk örömére. Az én gyermekim mindhárman ajánlják fiam uramnak, úgy az édes leányomnak igaz atyafiságos szolgálatjokat. Kérem, édes fiam uram, kegyelmedet, ha nagy kára nélkül meglehet kegyelmednek, gyüjön ki hozzám telelni kegyelmed, hogy ha az én Istenemnek tetszik addig életemet nyújtani,

hadd vigasztalhassam magamot kegyelmetek jelenlétivel. Tudom, most hirtelen nem gyühet az édes leányom az kicsinykével, de az őszi időn igen alkalmatos volna kigyünni, és itten telelvén, az tavaszi idő ismét alkalmatos volna az bémenetelre. Tudom, hogy ha látná az édes leányom nagyon elfogyatkozott erőmöt, bizony meg nem vetné édes anyai hívásomat, minthogy úgyis már akkor minden gazdálkodásnak vége fog lenni. Az édes kis Palyiskát fogadom prókátornak, hogy sürgesse fiam uramékat kigyünni, kit is, ha Isten kihozza, megfizetek nékie az prókátorságáért. Maradván kedves fiam uramnak minden jóknak szíves kívánásával becsülettel szolgáló

Árva Kajali Clára

1 Az ekkor született Eszter, Teleki László és Ráday Eszter tíz gyermeke közül a kilencedik volt. Az első, Pál után két fiú következett: Dániel és László, ők hamar meghaltak. A negyedik: József, a későbbi koronaőr. Az utána született négy gyermek, még csecsemő korában meghalt: Gedeon, Benjámin, Zsigmond és Krisztina. Eszter felnőtt, gróf Toroczkay Zsigmondhoz ment nőül. Az utolsó gyermek, Klára születését nagyanyja már nem érte meg. Ő gróf Wartensleben Vilmosné lett. A legidősebb fiú, Pál, 22 éves korában halt meg.

57.

Ludány, 1740. július 6.

TELEKI LÁSZLÓNÉ RÁDAY ESZTERNEK

Ismét beteg, Moller doktov gyógyítja. Pál Losoncon van, Kármán tanítja jogra. Gedeon és felesége nincsenek otthon, mert Szentpéteri András halálán van. Hívja őket, jöjjenek hozzá. Pest megyétől még el vannak zárva, oda lehet menni, de vissza nem engednek senkit.

(Autográf: MTA Kézirattár i. h. 170.)

[Címzés a borítékon:] Az én kedves leányomnak Rádaji Eszternek édes anyai szíves szeretettel írám. Akli

Ludány, 6. Julii 1740.

Ajánlom igaz édes anyai szeretetemet édes leányom.

Kívántalak kevés írásommal mostan is látogatni. Kérlek téged is, édes leányom, tudósíts mind magad, mind kedveseid egészségérül. Én szintén most élek Doktor Moller uram orvosságival, várván az Úrnak kegyelmét az orvosságoknak megszentelésére. Pál fiam megis Losoncon van Kármány[1] uram tanítása alatt, kit is már elvégezvén két holnapok alatt, soha bizony nem tudom, hová tégyem, mert elláttam, hogy nehezen veszi a patvarián való sanyarúságot, az pedig nagy szenvedéssel jár, anélkül semmit sem ér. Gedeon fiam feleségével együtt nincsen otthon. Nagy keserűségek érkezett, minthogy Szentpéteri András uram[2] igen nehéz beteg. Talán életben sem érik szegényt, szintén várom tudósításukat. Az édes fiam uramat anyai szívvel köszöntöm. Kérlek, édes lelkem gyermekim, emlékezzetek meg rólam, gyüjjetek el,

ne legyek megvetett anyátok nagy keserűségemre, mert ha gyenge erőm engedné, bizony magam mennék hozzátok. Az édes kicsinyeidnek is kívánok az én Istenemtül szerencsés nevekedést, maradván igaz édes anyád

Árva Kajali Clára

P. S. Pest vármegyétül megis el vagyunk zárva. Oda ugyan bebocsátanának, de vissza nem gyühetnénk. Elég nehéz, minden gazdagságocskám veszőfélben vagyon. Oda csak levelek által igazgatom őköt, kit az linián általadnak.

1 Kármán András (?—1761) az író apja, Debrecenben, Sárospatakon, majd külföldön tanult: 1727 Utrecht, utána Leiden, majd Odera Frankfurt. Ott jegyezte el Gyöngyösi Pál leányát és I. Gedeonnal ott kötött barátságot. Hazajőve Losoncon rektor. Ő tartotta a halotti beszédet Ráday Pál felett (1733) és később Kajali Klára felett is (megjelent 1747). L. Zoványi i. m. 295.
2 Szentpéteri András 1724-től Borsod vármegye szolgabírája. Hat leánya közül Kata, I. Gedeon felesége volt.

58.

Losonc, 1740. augusztus 22.

TELEKI LÁSZLÓNÉ RÁDAY ESZTERNEK

Nagyon beteg. Ha életben akarja látni, jöjjön.

(Autográf: MTA Kézirattár i. h. 171.)

[Címzés a borítékon:] Az én kedves leányomnak, Rádaji Eszternek, méltóságos gróf Teleki László kedves fiam uram hűséges társának írám igaz szeretettel. Huszt.

Losonc, 22. Augusti 1740.

Áldjon meg az Úr édes leányom minden jókkal.

Ezen siető alkalmatossággal kívántalak tudósítani én édes kedves leányom. Az én Istenem édesatyai látogató kezei alatt szüntelen nyomorgom, már mostan az hosszas hideglelés után egy holnaptul fogvást minden reggel nagy szívfájás, ájulás és fulladás vagyon rajtam, úgy hogy lélegzetet is alig veszek két-három óráig. Kérlek, édes gyermekem, ha életben kívánsz látni, gyüjj el, mert bizony épen elnyomorodott vagyok. Az édes fiam uramot anyai szíves áldásoknak kívánásával köszöntöm, maradván hűséges árva anyád

Árva Kajali Clára

P. S. Kedves aprócskáidat nagy szeretettel köszöntöm. Bizony úgy kívánom látni őköt, mint a szomjú szarvas a forrást.[1] Az Istenért ha kigyüsz, valamelyikét el ne hadd magadtul, hadd vigasztalhassam magamat szegényekkel.

1 Utalás a 42. zsoltár szövegére.

Jegyzőkönyv Weszprémi István kihallgatásáról 1757-ből

Közli: Tóth István György

Az Országos Levéltárban, a Batthyány család levéltárában maradt fenn az alább közölt jegyzőkönyv a külföldi tanulásról Debrecenbe érkezett Weszprémi István, Debrecen város későbbi híres orvosa kihallgatásáról. Az irat nem hitelesített másodlat a hitelesített másolatról, írása alapján még a 18. század folyamán készült. A magisztrátus kérdéseire adott válaszok tájékoztatnak Weszprémi külföldi útjáról, főleg hazaindulása után Utrechtből Debrecenig, amikor már nem vezetett naplót. A protocollum igazi érdekességét azonban mégsem ez adja, hanem az, hogy jól érzékelteti azt a bizalmatlan légkört, ami a Hollandiából visszatért Weszprémit Debrecenben fogadta. (Az irat levéltári lelőhelye: OL Batthyány cs. lt. P 1322. 178. cs. 1. tétel. Iskolákra vonatkozó iratok, 1757. Kiadásunkban a kérdéseket dőlt betűkkel közöljük.)

Benignum examen

Kinek hívják az inquisitust? Weszprémi Istvánnak.
Hány esztendős? Circiter 32 vagy 35 esztendős.
Hová való fi? Weszprémi.
Micsoda hivatalbéli? Medicinae doctor.
Hol tanult doctor uram, míg a doctorság tanulására nem adta magát? Itt Debreczenben a református Collegiumban.
Hát a doctorságot hol tanulta? Rész szerént Helvetiában Tigurumban,[1] rész szerént pedig Belgiumba Ultrajectumba.[2]
Ezen országbul mikor ment ki doctor uram? Ezerhétszázötvenkettődik esztendőbe májusba vagy júliusba.
Merre ment ki az országbul? Posombul Bécsben mentem, ott mulattam három holnapig, onnét Ausztrián, Bavarián, Svevián[3] bé Helvetiába, Tigurumba.
Ott meddig lakott? Tovább másfél esztendőnél medicinae doctor Gesner uramat[4] hallgattam.
Onnét hová ment doctor uram? A Rhenuson[5] Ultrajectumba, ott mulattam tovább mintegy két esztendőnél valamivel, medicinae doctor Osterdick uramat[6] hallgattam.
Hol doctoráltatta magát? Ugyan Ultrajectumba.
Vagyon-e doctoralis levele? Vagyon az ott lévő universitástul.
Producálhatja-e doctor uram? Producálhatom, ha kívántatik, a szállásomon van.
Dissertatiót írt-e? Írtam Miscellanea Observatiokat.[7]
Ultrajectumbul hová ment doctor uram? Amsterdamba, ott hajóra ülvén Hamburgumba mentem, onnét Berlinen Francofurtumon által Baraszlóban,[8] onnét egy lengyel szekeressel Késmárkra jöttem.
Mikor utazott Berlin és Baraszló körül? Az elmúlt augustusba.
Hogy mert doctor uram arra jönni, hiszem már akkor hallatott, hogy ellenségünk a

prussiai király, nem kellett volna arra menni? Midőn Trajectumból elindultam, én a hadakozásnak semmi hírét nem hallottam, mert nem is mertem volna arra indulni.
Berlinbe volt-e doctor uram? Két vagy harmad napig, amíg a szekeres mulatott, nékem is addig köllet várakoznom, Baraszlóba pedig egy icaka háltom, estve vüttek oda, másnap délelőtt elindultunk.
Itt a városra mikor jött doctor uram? Az elmúlt ősszel Dienes napi[9] vásárkor.
Mi végre jött ide? Azért, hogy tanult hivatalomat követhessem.
Kinél tart szállást doctor uram? Hatvan ucába tiszteletes Komáromi Mihálné asszonyomnál.[10]
Micsoda passualis levéllel jött doctor uram az utazás közbe? Az ultrajectomi magistratus passusával egészen Béláig,[11] azt visaltag [vizsgálták] Igglauba[12] és egyéb helyeken.
Meg vagyon-e még ez a passus? Meg vagyon a szállásomon.
Actum in deputatione magistratuali Debreczini die 5ª Februarii 1757.

Praesentibus Joanne Herczegh mp.
et Josepho Szeremlej senatoribus mp.
per Stephanum Kuthy ordinarium juratum notarium mp.

Praesentem copiam cum suo vero ac genuino originali fideliter collatam, eidem per omnia conformem esse testor. Debreczini die 5ª Februarii 1757.
LS. Stephanus Kuthy praenotatae civitatis ordinarius juratum notarius m. p.

JEGYZETEK

1 A svájci Zürich latin neve.
2 A hollandiai Utrecht latin neve.
3 Bajorország és Svábföld (Schwaben) latin neve.
4 Johan Gesner, az orvostudomány tanára volt a zürichi egyetemen.
5 A Rajna latin neve.
6 Az utrechti orvosprofesszorról közelebbit nem tudunk.
7 Weszprémi 1756. július 15-én nyerte el Utrechtben a doktori címet, értekezésének teljes címe: *Disputatio inauguralis medica sistens observationes medicas.*
8 Frankfurt an der Oder (ma NDK) és Boroszló (Wroclaw, ma Lengyelország).
9 Dienes napja: október 9.
10 Nem tudunk róla közelebbit.
11 Szepesbéla (ma Spišska Belá, Csehszlovákia).
12 Igló (ma Spišska Nova Ves, Csehszlovákia).

Körlevél a Ráday könyvtár megvásárlása ügyében 1860

Közli: Szabó György

Az alábbi, most előkerült kéziratos körlevelet a pesti Református Theológiai Tanintézet igazgató választmánya nevében gr. Teleki Gyula elnök és Török Pál lelkész, titkár bocsátotta ki, hogy a Ráday család könyvtárának megvételéhez az ország református gyülekezeteinek anyagi hozzájárulását kérje. Az iratot a Pesti Református Egyházmegye postázta. Különös jelentőségét az adja, hogy részletesen tájékoztat a könyvtárról, annak korábbi sorsáról, nagyságáról és összetételéről, valamint a megvásárlás körülményeiről és nehézségeiről.

A körlevelet föltehetően az ország minden református egyházmegyéjének megküldték, eddig azonban csak ez az egy — a pápai Egyházmegye esperesének küldött — példány került elő. Aláírásai sajátkezűek. Őrzési helye: a Dunántúli Ref. Egyházkerület Könyvtára (Pápa). Jelzet nélküli kéziratok. (Az irat leírása: 2 ff. 395×246 mm; mai helyesírással közöljük.)

[A külzeten:]
A pesti helv. hitv. egyházmegye esperesétől
Nagytiszteletű Antal József úrnak, a pápai ref. egyházmegye Esperesének.[1] Hivatalból, egyházi ügyben.
Pápa felé Görzsönybe.
[Az irat zárlatán rongált vörös viaszpecsét, felirata: A pesti helv. hitvall. egyházmegye pecsétje. — Ugyanitt két postai körbélyegző: PESTH 179/3; Pápa 20/3]
Fönt, valószínűleg Antal József esperes írásával: Jött Marcz 28. 1860. Pesti Egyházmegyétől. A Ráday gróf könyvtára megszerzendő, 40 000 frt.

Nagytiszteletű Esperes Úr!
Igen tisztelt Uram!

Egy nagybecsű szellemi kincstárt foglal kebelében édes hazánk: a gróf Ráday nemzetség péceli könyvtárát, mely 12 ezer igen jeles könyvkötetet, ezek között mintegy 100 példány incunabulát, 30 legritkább, jóval több igen ritka könyvet tartalmaz, — oly bibliothekát, melynek megszerzését az országgyűlés annakidejében a Nemzeti Múzeum számára 40 ezer ezüst forinton hathatósan óhajtá, a követek táblája el is határozá; oly könyvtárt, mely különösen a prot. felekezetre nézve nagy érdekű, amennyiben ahhoz nagy tömeg eredeti kéziratok, unicumok tartoznak, a prot. egyház ügyeire vonatkozók, kiválólag a múlt századbeliek.

Minthogy az országos óhajtás nem teljesült, e könyvtárat nemcsak a tudomány barátai nem búvárkodhatják ki közhaszonra kedvük szerint, hanem éppen az erre figyelmetessé lett külföldi bibliopolák szép ajánlatokkal zsibongják körül avégett, hogy ezt megszerezvén, a külföldre kiszállítsák, elköltöztessék.

Édes árva hazánkat e szerint fájdalmas szellemi veszteség, prot. egyházunkat pedig igen pótolhatatlan veszteség fenyegeti, — nemcsak, hanem szégyen és gyalá-

zat is, mert azon apathia miatt, mellyel elnéznők, eltűrnők kizsákmányoltatásunkat, méltán megérdemelnénk, hogy tovább is barbárokul gúnyoltassunk.

Értesülve e vészes körülményről a pesti ev. ref. theol. tanintézet igazgató választmánya, — jelesül annak tagjai: Gróf Teleky Gyula, Sárközy Kázmér, Szilassy György, Egressy Sámuel, Báthory Gábor, Dobos János, Ballagi Mór, Kiss Lajos, Török Pál,[2] kikhez utóbb Erdély részéről gróf Mikó Imre úr[3] ő exellentiája járulni méltóztatott — mélyen érezve a Ráday könyvtárnak nemzetünk és egyházunk javára és díszére megszerzésének szükségét, s kétkedés nélkül bízva nemzetünk jobbjainak, egyházunk híveinek nemes büszkesége s áldozati készségében, kik nem csak hazafias szavakban bűvölködnek, hanem kivált a válságos helyzetben tettleg is készek tanúsítani, hogy igaz hazafiak, a nemzeti becsületért lángolók s egyházunk ügye mellett buzgók, — egyesültek a végre, hogy a gróf Ráday nemzetség péceli könyvtárát hazánk s egyházunk részére megmentsék, megtartsák.

És ez annyival inkább eszközölhetőnek, elérhetőnek mutatkozott, mivel a gr. Ráday család — mely általunk ez ügyben megkerestetett — óhajtva e kincset egyházunknak, s ez által szeretett hazánknak is megtarthatni, nemcsak a könyvtár külföldre eladásának ügyét, illetőleg alkut nagy készséggel félbeszakítani s felfüggeszteni, hanem a 40 ezer forint fele részét is a vallásra és hazafi cél elősegélésére nemes lelkűleg felajánlani méltóztatott.

Mi tehát abban állapodtunk meg, hogy a többször említett könyvtárt buzgó részvényesek kegyes hozzájárulásával szerezzük meg, s e végre hitbeli atyánkfiait s a lelkesb hazafiakat kerestük fel azon tisztelelteljes s bizalmas kérelemmel, hogy körükben segélypénzt kisebb s nagyobb összegekben gyűjteni szíveskedjenek, melyen a mondott könyvtár egyetemes hitfelekezetünk tulajdonául megszereztessék, Pesten a központon felállíttassék s közhasználatra megnyittassék, ez idő szerint a pesti theol. tanintézet igazgató választmányának őrködése s az egyházkerület ügyelése alatt.

Szerencsések vagyunk Nagytiszteletűségedet, mint egyházunk egyik lelkes s buzgó hivatalnokát tisztelhetni s megkeresni ily kérelemmel, miszerint a kormányzata alatti egyházmegye szent gyülekezeteiben a nemzeti és vallásos célra adományokat gyűjteni s gyűjtetni kegyeskedjék, melyet Török Pál pesti ref. lelkészhez kérünk küldetni, ha lehetséges folyó évi április végéig.

Jól tudjuk, egyházunkban sok a szükség, sokszoros a segély gyűjtés, s távol vagyunk attól, hogy jelentékeny pénzösszegeket igényeljünk s várjunk; de viszont hisszük, mert tapasztaltuk is, hogy a híveknek buzgó szívvel s áldozati készséggel nyújtott filléreit megszaporítja s gyümölcsözőkké teszi az áldások atyja, és legbiztosabb út és mód nevezetes pénzmennyiség szerzésére nem az egyes vagyonosabb hazafiaknak megkeresése, kik nagyszerű áldozattételek által szintén kimerültek, hanem a százezrek és milliók segélyezése, kik csak fillérezés végett szólíttatnak meg.

Az adományozó s ügy-gyámolító egyházak nevei, mint ezen központi könyvtár alapítóié, adományaik mennyiségével együtt, örökítve átadatnak jegyzőkönyvileg s kihirdetve a késő maradéknak tisztelet s hála tárgyául; de legbecsesebb jutalom leend a tudat, hogy szeretett nemzetünk s felekezetünk becsületéért, s szent vallásunk javáért, s a tudomány érdekében hoztunk ismét újabb áldozatot, melyet a magyarok Istene üdvös eredménnyel koronáz meg.

Teljes tisztelettel
Nagytiszteletű Esperes Úrnak
Pesten, március 12-én 1860.

alázatos szolgái
Gr. Teleki Gyula
egyesületi elnök
Török Pál
tollvivő

A körlevél, a levélen olvasható följegyzés szerint 1860. március 28-án érkezett meg Nemesgörzsönybe, Antal József espereshez. Az esperes feltételezhetően levélben értesítette az egyházközségeket az adakozásra való felhívásról. A gyűjtés eredményéről a pápai ref. egyházmegye 1862. május 1-i, Pápán tartott közgyűlésének 13/1. sz. jegyzőkönyvi bejegyzése tudósít:

„Ráday könyvtárra adtak: Takácsi 9 frt. 31 krc., Padrag 7 frt. 20 krc., Dereske 1 frt., Acsád 40 krc., Mezőlak 1 frt. 50 krc., Táp 60 krc., Szemere 9 frt. 76 krc., Nagypirit 3 frt., Pápa 1 frt., Kovácsi 1 frt. = összesen 34 frt. 77 krc." (A Pápai Ref. Egyházi Megye köz- és kisgyűlésiben hozatott rendeleteknek... jegyzőkönyve az 1837. évtől. — A Dunántúli Ref. Egyházkerület Levéltárában.)

A könyvtár megvásárlási árához képest (40 000 frt.) talán elenyészően kevésnek tűnik ez az összeg, de tudnunk kell, hogy éppen a pápai egyházmegye gyülekezetei voltak legjobban megterhelve a pápai ref. gimnázium és főiskola fenntartásával. Másrészt a pápai egyházmegye gyülekezetei ezekben az években jelentősebb gyűjtőakciót inditottak az erdélyi iskolák, a szigeti (Máramarossziget) iskola és a pesti prot. főiskola megsegítésére, így anyagi lehetőségeik ebben az időpontban korlátozottak voltak. (L. erre: A pápai ref. egyházmegye számadáskönyve 1854—1883. A Pápai Ref. Egyházi Megye... jegyzőkönyve 1837. évtől... 383., 383.)

Fülep Lajos levelei Ravasz Lászlóhoz

Közli: Nagy Edit

1. rész

Nem érti Fülep Lajost az, aki azt állítja, hogy a század tízes éveiben már itthon és külföldön egyaránt elismert fiatal tudós: művészettörténész, esztéta, nyelvész, filozófus, író és műfordító csupán a Tanácsköztársaság bukása utáni menekülésként választotta a lelkészi pályát, falusi lelkészkedést. Ezt önmagában cáfolja az a tény, hogy Fülep bölcsészdoktori diplomákkal a zsebében 31 évesen, 1916 őszén iratkozott be a budapesti református teológiai akadémiára. Ómaga így vall erről: „nem diplomáim számát akartam a lelkészivel szaporítani, hanem testestől-lelkestől Krisztus és az egyház szolgálatába szenteltem magam."[1] Annak illusztrálására, hogy ezt mennyire komolyan gondolta, már a teológiai hallgatóként írt szakdolgozatait is érdemes volna tanulmányozni, melyeknek a címe is beszédes: „Az értelmi, érzelmi és akarati elemek beteges nyilatkozatai a vallásban", „A vallásnélküli erkölcsiség keletkezése, főbb sajátságai és hibái" és „Diakónia a falusi gyülekezetben".[2] Ezt egyébként lelkésztársai, különösen azok, akikkel együttműködött az egyke elleni harcban, a telepítési akciókban, sosem vonták kétségbe. Az évforduló alkalmából megjelent írások közül több is Fülep lelkészi elhivatottságát feszegeti-fejtegeti.[3]

Teológus évei és lelkipásztori pályafutása — 1916—1947 — alatt sokat jelentett Fülep számára a nála csupán három évvel idősebb Ravasz László kolozsvári református teológiai akadémiai tanár, erdélyi püspökhelyettes, majd dunamelléki püspök barátsága, akinek egyébként szintén volt bölcsészdoktori diplomája, és aki szintén ismert és elismert volt a szellemi tudományok művelőjeként. Fülepről és kettejük kapcsolatáról 1931-ben Ravasz a pécsi egyetem rektorához írt bizalmas levelében így nyilatkozott: „Dr. Fülep Lajos úrral a világháború utolsó éveiben ismerkedtem meg, midőn Olaszországból hazajött és belső átalakulásáról bizonyságot téve a budapesti teológiai akadémia hallgatói közé iratkozott be, hogy saját szavai szerint: a legtisztább és legnemesebb emberi életre, a református lelkipásztorságra készüljön. Ez időben a református egyházi sajtó azon részének volt megbecsült munkása, amely mindenek felett lelki ébredést, személyes hitéletet és a keresztyén életeszmény szigorú követését hirdette. Miután magam is ennek az irányzatnak voltam egyik követője: dr. Fülep Lajossal való ismeretségem nem vált futó találkozássá, hanem munka- és programközösséggé fejlődött..."[4] A lelkileg magányos, zárkózott Fülep kezdetben szellemi társat, versenytársat vélt felfedezi Ravasz Lászlóban: „Hejh! Ravasz László, mikor jössz Pestre? / Várlak már váltig vitatkozó estre. / Ki a mennydörgővel szócsatázzam én itt, / Kivel mérjem össze panganétom élit? / ...S lelökve magáról minden földi láncot / Járja el tevéled a szellemi táncot, / A Kállai Kettőst vagy a csürdögölőt / Inat ropogtató, lelki köszvényt ölőt." — írja neki tréfás versében.[5]

Az itt közölt levelek olvasójának talán szemet szúr, hogy a leveleknek ez a kezdeti meleg, baráti hangja később mintha hűvösebbé válna. Ennek az a magyarázata, hogy Ravasz Lászlót 1921-ben megválasztották a dunamelléki egyházkerület püspökévé. A hozzá érkező leveleket hivatalosan iktatta, a bizalmas jellegűeket külön az „elnöki iktatóba". Elvárta a hivatalos hangot, különösen az olyan leveleknél, melyeket a bennük foglaltak természeténél fogva tovább kellett terjesztenie a minisztériumba (pl. segélykérelmek). Ő is ehhez tartja magát, ezt meg is mondja Fülepnek: „Mindenekelőtt azt hangsúlyozom, hogy az én hivatalos irataim mindig óvatosan tartózkodók és ridegek, mert ilyeneknek kell lenniük. Nagyon szeretem, ha minden hozzám érkező felterjesztés is ilyen hangon van írva. ...írd meg egyszerűen, szárazon, hivatalos formában, hogy a kabinetirodától kezdve a belügyminiszterig bárhol felhasználhassam." De azt is hozzáteszi, hogy „Sohse gondolj arra, hogy én nem tudom, ki vagy és mit csinálsz, ha erről nem is adok ki mindegyre encyklikákat... Én figyelmeztetéseket nemcsak gyermekeknek szoktam adni, mint ahogy Te gondolod; éppenúgy megteszem legmagasabb helytől kezdve a legalacsonyabbig mindenkivel szemben, mikor köteles vagyok, mint egy presbyteriummal szemben

s nem törődöm vele, hogy minisztertanács vagy presbyterium részesül-e benne és veszi jó vagy rossz néven."[6]

32 Ravasznak szóló Fülep-levelet őriz a Ráday Levéltár, melyek 1918—1947 között íródtak, ezeket közöljük az alábbiakban időrendi sorban. Ravasz válaszait — ahol megvannak — rövid tartalmi kivonatban adjuk az egyes levelek alatt.

1 Nagy Ferenchez, a pesti egyházmegye espereséhez írt magánlevele, melyet a tahitótfalui lelkészi állásra való pályázatához csatolt. Medina, 1921. augusztus 2. A pályázatban azt mondja: „Mindezeket nem azért hozom föl, hogy reájuk alapítsam pályázati igényem jogcímét, hanem csupán annak megvilágosítására, hogy mindezeknél és minden egyébnél előbbre helyeztem Isten országának építését és a magyar népnek lelki-szellemi nevelését és mindent odahagyva ennek a feladatnak szenteltem magam egész erőmmel és odaadásommal." MTA Kézirattára Ms 4593/16,18.

2 Alapvizsga, valamint első és második lelkészképesítő dolgozata, melyeket 1917-ben, 1918-ban és 1920-ban írt. MTA Kézirattára Ms 4556/1, 2, 6.

3 Sümegi György: Fülep Lajos tiszteletes úr Baján. *Forrás*, 1985. 1. sz. 64—73. A szerző bőségesen idéz a korabeli presbiteri jegyzőkönyvekből. Szabó Botond: Fülep Lajos (1885—1970). *Theológiai Szemle*, 1985. 5. sz. 305—309.

4 A levelet Ravasz Fülep pécsi egyetemi magántanárrá kinevezésével kapcsolatban írta Bozóky Gézának 1931. február 13-án. Ráday Levéltár, Püspöki iratok 310/1931.

5 MTA Kézirattára Ms 4555/19.

6 1923 májusában — bajai lelkészsége idején — Fülep nem jelent meg a kormányzó látogatása alkalmából rendezett fogadáson, ezért feljelentették. Ezzel az üggyel kapcsolatban „utasítja rendre" Ravasz Fülepet 1923. május 19-én keltezett levelében. (MTA Kézirattára Ms 4593/32.

1.

Budapest. 1918. április 4.

Közbenjárását kéri Nagy Károly kolozsvári püspöknél katonai mentesítése ügyében, hogy mihamarabb megkezdhesse Erdélyben a gyülekezeti szolgálatot.

(Autográf: Ravasz László iratai.)

Budapest, 1918. ápr. 4.

Kedves Lászlóm,

egyidejűleg írtam Nagy Károly püspök urunknak, informálva őt arról, milyen előterjesztést küldjön a kultuszminisztériumba az én katonai ügyemben, s megkérve, arra, hogy tegye meg azonnal, mert a dolog már nagyon sürgős, ha azt akarjuk, hogy a nyáron Erdélybe mehessek. Én pedig nagyon szeretnék már menni, s azt hiszem, az egyházkerületnek is csak javára válnék, ha mielőbb ott lehetnék, mert buzgalommal és szeretettel fogok nekifeszülni a munkának.

Arra kérlek tehát, légy oly jó, állj résen, hogy a püspök úr *nyomban megcsináltassa és el is küldesse az előterjesztést*, mert minden nap drága s a hivatalos eljárás úgyis hosszadalmas lesz. Eléggé visszavetett az, hogy ő, amikor Pesten járt s beszélt is Tóth[1] min. osztálytanácsossal, nem tette előtte szóvá az ügyemet, vagy mert elfelejtette, vagy mert nagyon sietett. Nem szeretném, ha valami ilyen okból megint

késnénk. Azért, kedves Lászlóm, a te kezedbe teszem le ezt a dolgot, amely rám nézve mindennél fontosabb — a legnagyobb baráti szolgálatot teszed vele.

Arra is kérnélek, lennél olyan jó egy lev. lapon értesíteni az előterjesztés elküldéséről, hogy nyomban utána járhassak a minisztériumban és sürgethessem.

Nagyon szeretnék már a ti tájatokon lenni, hozzátok közelebb és magyarok, magyar nép között, ezt a pesti gyülevészt már nem bírom elviselni.

Nem jösztök mostanában ide? vagy te, vagy a püspök?

Szeretettel ölel
Fülep Lajos

Budapest I., Logodi utca 51.

[1] Tóth István vallás- és közoktatásügyi minisztériumi osztálytanácsos, később államtitkár, a protestáns ügyek előadója, a Budapest Kálvin téri ref. egyházközség gondnoka.

2.

[Budapest, 1918. április]

Megköszöni fáradozását és további segítségét kéri a katonai mentesítés ügyében; nagyon szeretne már Erdélyben lenni, megtalálva szolgálati helyét.

(Autográf: Ravasz László iratai.)

Kedves Lászlóm,

szívből köszönöm neked fáradozásod, a gyors és kimerítő levelet, a jószándékot, mindent. Bár úgy menne minden, ahogy te gondolod. Engem egy kissé szkeptikusabbá tettek soraid, mert annak idején, mikor a püspök[1] úrral beszéltem, ő azt mondta, van bőven üres parókhia, csak ki kell választani a megfelelőt, most pedig úgy látom, előbb valami meddő pályázatra kell várnom. Annak idején az abszolutóriumot sem tartotta szükségesnek — ha most csak a megszerzése után teszünk lépéseket a hadmentességi ügyemben, néhány hónappal kitolódik odamenetelem, mert abban tévedtek, [hogy] palásttal a hátamon nem háborgat senki: nem háborgatna, ha soroztatásom előtt már teológus lettem volna, de így én elsősorban vagyok népfölkelő s csak aztán teológus, akinek a fölmenthetősége még egyáltalán problematikus s csakis protekcióval és az eset rendkívülisége alapján érhető el, nem pedig a törvény rendelkezésének egyszerű következéseképpen. Hiszen ha az én mentesítésem olyan magától bekövetkező volna, nem nyomná a fejemet a bú. Hanem hát így vagy úgy, belenyugszom a sorsomba — mert másként nem tehetek, s várom a szabadulás idejét, mint sok-sok fogoly idegenben: én is *haza* jutok egyszer. Hiszek abban, hogy az Istennek valami szándéka van velem, hogy nem véletlenül határoztam el magam erre a lépésre, és mindennap imádkozom érte, vezessen is el oda, amerre az irányt megmutatta. Lehetetlen, hogy meg ne hallgasson.

A püspök úrral Pesten létekor beszélni fogok. Kolozsvárra inkább olyankor megyek majd, amikor veletek lehetek: a rumliban szót se tudnánk tán váltani. A megjelölt időben táviratozok neked s kérlek, intézd akkor is jó belátásod és jó szíved szerint a dolgomat.

Szeretettel ölel Fülep Lajos

[1] Kenessey Béla (1858—1918) az erdélyi ref. egyházterület püspöke 1908-tól haláláig.

3.

[Budapest, 1918. május eleje]

Szovátára szeretne menni, kéri, nézzen utána a kinevezés lehetőségének, nemsokára megszerzi az abszolutóriumot és mehet.

(Autográf: Ravasz László iratai.)

Kedves barátom, még nem sürgönyzök, ahogy pedig kívántad s meg is ígértem, mert a sürgönynek nem sok értelme volna, legföljebb az, hogy rövid s hamarabb elolvashasd, mint e levelet, de én már ezt se bánom, azt se, ha sok dolgod közt meg is bosszantalak most, majd csak megbékítelek később, ha jobban ráérsz. Most pedig, akár ráérsz, akár nem, informállak a dolgokról, hátha tehetsz valamit. Mert igaz ugyan, hogy püspökszentelés[1] is van, meg talán téged is most választanak,[2] de hát az egyház leendő egyszerű szolgájáról se feledkezzetek meg a solemnitások között. Nemcsak a magam személyéről van szó, ezért nem vesztegetném a papirost, hanem valamelyik kis erdélyi egyházközségről is, amelyikre nyilván predesztinálva vagyok, csakhogy még nem találtuk meg egymást

Hát a püspök úrral csakugyan beszéltem, amikor idefönn járt, s ő megmutatta nekem az anyásítandó filiák listáját, együtt áttanulmányoztuk s meghánytuk-vetettük. Akadt ott több, amelyhez kedvem volna, de az a bajuk, hogy még csak ezután anyásítandók s ez hónapokig el fog tartani, meg hogy nem mindenikről (s éppen a nekem legalkalmasabbakról) bizonyos, hogy a minister hozzájárul az anyásításukhoz.[3] Kivétel csak egy volt, *Szováta*, amelynek a többi fölött az a rendkívüli előnye, hogy *már anyásítva van*, s amint kezemben az abszolutórium, a püspök úr oda rögtön kinevezhet. Ennek csak az a baja, hogy a beneficiumát az a pap, akinek ecclesiájához még mindig hozzátartozik, ezidőszerint is élvezi, s a püspök úr azt mondta, nem tudja, hajlandó lesz-e az illető lemondani róla. Ő ugyanis, úgy látszik, kímélni akarja az intra dominium jogokat. Ettől függetlenül azonban mégis abban állapodtunk meg, hogy engem *Szovátára fog kinevezni*, mert így a kinevezés után, szóval mától mintegy 2 hétre, rögtön meg lehet indítani az eljárást katonai mentesítésem ügyében, míg más, ezután anyásítandó filiára való kinevezés esetében még az anyásítást is ki kellene várni; s ha aztán a Szovátában való tényleges funkcionálásomnak csakugyan akadálya támadna utólag, akkor ő még mindig áthelyezhet valamely más, ezután anyásítandó helyre, de legalább így a katonai mentesítésem már meg van — vagy legalább is még a Szovátára való kinevezéssel kapcsolatban kiderül, hogy egyáltalán megszerezhető-e. Már most én csak arra kérnélek, légy olyan jó, tudakozódjál egy kicsit Szováta dolgában, mert én nemcsak azért ragaszkodom hozzá, hogy ezen a réven hamar kineveződhetem, hanem azért is, mert csakugyan *szívesen mennék Szovátára*. A vidéket ismerem és szeretem, Dani bátyám[4] nincs nagyon messze tőle, hozzá fordulhatok, ha kell valamiben, tanácsért, meg aztán, ha nem is nagy, de elegendő lélekszámú ecclesia[5] ahhoz, hogy foglalkoznom érdemes legyen vele. (A püspök úr abban a tévedésben volt, hogy én valami sine curát keresek, s többek közt ajánlott egy helyet, ahol tán 17 lélek van, míg aztán felvilágosítottam, hogy én *gyülekezeti intenzív munkát* is akarok végezni s egészen kis helyre csak átmenetileg mennék; *nagy hely* alatt persze még mindig *falut* értek, nem várost, amiből nem kérek. Nem tudom, miből következtetett az én sinecurás szándékomra, ami eszem ágában sem volt soha, s amelynek a gyanúja még ma is bánt.)[6]

Az abszolutórium legkésőbb 15-én — tehát nem május végén — a kezemben lesz, a feléből már le is kollokváltam az anyagnak, mindennap lerázok valamit. De még így is nagyon sajnálom, hogy a püspök úr előbb — már most — ki nem nevezhet, mert nagyon félek, hogy a katonai dolog hosszadalmas lesz s különösen, hogy beletalál nyúlni a nyárba, amikorra esetleg Tabajdy[7] elmegy Pestről. Kár, hogy nem lehet úgy venni a dolgot, mint ha már meg volna, hiszen csak formaság az egész, még pedig fölösleges formaság: hogy egy pár vaskalapos úri ember itt beirkálja az indexembe, amit eddig is mindenki beirkált.

A püspök úr egyébként a nyáron be fogja járni az anyásítandó helyeket Tóth min. tn.-al, az jutott eszembe, nem mehetnék-e velük én is egyik másik helyre, hogy arra az esetre, ha Szovátából nem lehetne semmi, közösen tekintenők meg, amit már papíron kiszemeltünk. Mit gondolsz, beleegyezne? Megkérjem erre annak idején? — Mondanom sem kell, hogy a válaszodat csak akkorra kérem, amikor már túl leszel a cécókon — de azért a forgatagban se feledkezz meg rólam. És főleg: ne haragudj a zaklatásért! Ölel Fülep

1 Kenessey Béla 1918. január 8-i halála után február 20-án az erdélyi ref. egyházkerület Nagy Károlyt választotta püspökévé, akinek ünnepélyes felszentelése 1918. május 5-én volt Kolozsvárt.
2 Ugyanakkor történt Ravasz László kolozsvári teológiai tanár egyházkerületi főjegyzővé, azaz püspökhelyettessé választása is.
3 Az 1898. évi XIV. t. c. 2. §-a értelmében a filiák anyásításához a vallás- és közoktatásügyi miniszter hozzájárulása kellett az államsegély miatt, mely 1600 koronára egészítette ki az ennél alacsonyabb lelkészi jövedelmet.
4 Kócsi Dániel székelyvajai lelkész, Fülep anyai nagybátyja. Székelyvaja is a Marosi egyházmegyéhez tartozott, mint Szováta.
5 Szováta akkortájt 2800 lakosú község volt, ebből kb. 600 volt református.
6 Lelkészi elhivatottságáról három évvel később így ír a tahitótfalui lelkészi állásra benyújtott pályázatában: „Mindezeket nem azért hozom föl, hogy reájuk alapítsam pályázati igényem jogcímét, hanem csupán annak megvilágosítására, hogy mindezeknél és minden egyébnél előbbre helyeztem Isten országának építését és a magyar népnek lelki-szellemi nevelését és mindent odahagyva, ennek a feladatnak szenteltem magam egész erőmmel és odaadásommal. ...nem diplomáim számát akartam a lelkészivel szaporítani, hanem testestől-lelkestől Krisztus és az egyház szolgálatába szenteltem magam." MTA Kézirattára Ms 4593/16, 18.
7 Személyére nem találtunk közelebbi adatot.

4.

Budapest, [1918.] május 17.

Sürgeti Szovátára való kinevezését és a katonai mentesítés elintézését.

(Autográf: Ravasz László iratai.)

Budapest, 1917. május 17.

Kedves barátom, köszönöm, amit Szováta érdekében eddig is tettél s hogy sok dolgod között rám gondoltál.

Az indexemet a mai napon készen és lezárva elküldtem püspök úrnak, azzal a kéréssel, hogy most már nevezzen ki sürgősen és küldje el azonnal az előterjesztést a kultuszba hadi mentesítésem ügyében. Itt van tehát végre az az időpont, amikor a dolgomat dűlőre vihetitek, ha akarjátok: mindennap drága most, mert az előterjesztés elintézése úgyis időbe fog telni, félő, nagyon bele nyúlik a nyárba, amikor minisztériumi támogatói esetleg már nem lesznek Pesten. Kérlek hát, kedves László, ne késlekedjetek most *egy napot se:* csináljátok meg a dolgot azonnal.

Ami a félévenkénti s. lelkész-kinevezés ususát illeti, engedd meg, hogy ezt ne vegyem egészen komolyan. Lehetetlennek tartom, hogy bárminő usus, ami elvégre nem törvény, erősebb legyen a püspök és a főjegyző akaratánál. De ha ezen mégis „segíteni" kell, „ha lehet" — amint írod —, akkor sem tudok beletörődni abba, hogy „*most* még ez nem olyan fontos kérdés" — mert hiszen éppen most és csak most fontos.

Ha azonban mégis akár ez, akár más akadály késleltetné a kinevezésemet, kérlek, értesíts róla azonnal és küldjétek vissza az indexemet, hogy idejekorán tehessem meg a kellő lépéseket más kerületben. Kár minden percért, amit itt töltök.

A püspök úrhoz intézett levelemet légy szíves elolvasni az előterjesztésről való tájékozódás kedvéért. Itt is csak ugyanazt írhatnám róla.

Egyébként most már nyugodt vagyok: én megtettem a magamét, és tudom, ti is meg fogjátok tenni a magatokét. Tapasztaltam, hogy bennetek, erdélyiekben, van diakrisis pneumatón és nemcsak a szátokon hordjátok a barátságot.

Szeretettel ölel Fülep Lajos

5.

[Budapest, 1918. május vége]

Újból sürgeti a püspöki előterjesztés elküldését katonai fölmentése ügyében; köszöni a Szováta környéki egyházi életről kapott információt.

(Autográf: Ravasz László iratai.)

Kedves barátom,
hálás köszönet mindenért: táviratért, kinevezésért,[1] szabadságért. Legjobb szeretnék fölpakkolni és menni, de persze, amint tudod, nem lehet. Azóta talán már elküldtétek az előterjesztést a kultuszminisztériumba katonai fölmentésem ügyében — ha még nem, kérlek tegyétek meg, mert most már ezen múlik minden. Hiszen enélkül a kinevezésemnek sem tudom semmi hasznát venni. Attól tartok, hogy azt a jún. 15-ig adott szabadságot ugyancsak meg kell majd hosszabbítani ..., amíg a hivatalos masinán keresztül megy a dolog. Én mindenesetre hajtani fogom; abból, ahogy a colloquiumokat elintéztem mondott időre (pardon, két nappal késtem!), láthatod, hogy nem tréfálok.

Különösen örültem annak, hogy mellékelt leveledből megtudtam az esperesem[2] nevét. Hiszen ismerem! 1906-ban együtt voltunk az unitarius zsinaton,[3] helyesebben a zsinat után szegény jó Benedek bátyámnál Makfalván,[4] ott volt Ravasz nyárád-

szeredai pap, esperes, Kovács[5] apósa is: *ez* volt az az összejövetel, amit mindig úgy emlegetek, hogy olyan nagy hatást tett rám! Öten voltak együtt papok és sok mindenről beszéltek, de oly komolyan, okosan, magas és nobilis szempontokból, hogy csak bámultam; azóta szoktam volt mondogatni: ilyen jó társaságban sohase voltam Magyarországon, ahol öt (!) feltétlenül becsületes és okos ember legyen együtt egy fedél alatt. Emlékszem jól, Kovács vacsora közben rendkívül ötletes kis dikciót mondott, igen megkacagtuk. Velem meg edinburghi élményeiről beszélt. Mintha most is látnám.

Szóval, kedves Lászlóm, eddig minden rendben volna, úgy megyek már közétek, mintha haza mennék — ha mehetek. Ne haragudj rám, hogy én ilyen telhetetlen vagyok, hogy a kinevezéssel már be sem érem, hogy alig tesztek meg nekem egy dolgot, már másikat kérek, de mit csináljak, ha a kettő voltaképpen egy dolog, egyik a másik nélkül nem gilt.

Az előterjesztés elküldéséről is légy szíves egy sorban értesíteni, hogy azonnal akcióba léphessek.

Még egyszer sok-sok köszönet

szeretettel ölel
Fülep Lajos

Bpest I., Logodi u. 51.

1 Szovátai segédlelkésszé való kinevezése 1918. május 21-én kelt, június 1-én lépett hatályba. MTA Kézirattára Ms 4593/2.
2 Ravasz János nyárádszeredai lelkész, a Marosi egyházmegye esperese.
3 Talán a firtosmartonosi unitárius templom szentelése 1906. szeptember 16-án, melyről Ferencz József unitárius püspök az ugyanabban az évben tartott egyházfőtanácsi gyűlésen így emlékezett meg: „Ez ünnepélyre úgy a Gagy, mint a Nyikó völgyében levő egyházközségeinkből híveink oly nagy számmal jelentek meg, hogy az valóban egy kis zsinat képét mutatta." *Keresztény Magvető*, 1906. 329.
4 Benedek János makfalvi ref. lelkész.
5 Kovács László koronkai ref. lelkész.

6.

Szováta, [1918.] augusztus 12.

Beszámol a szovátai állapotokról, szolgálatának megkezdéséről, nehézségeiről.

(Autográf: Ravasz László iratai.)

Szováta, aug. 12.

Kedves barátom, végre födél alá jutottam, illetőleg eddig is ott voltam, de a tanítóé alatt 3 napig, akinek túlságosan is igénybe kellett vennem a vendégszeretetét. (Hogy egyik szavam a másikba ne öltsem: az idevaló tanító, Vigh Sándor,[1] a legderekabb és legkitűnőbb ember — szeretném, ha ezt a püspök úrnak is tudomására hoznád, mert őt úgy látszik rosszul informálták; de ne hidd, hogy ez az én pillanatnyi imp-

resszióm róla, *mindenki* egybehangzóan úgy nyilatkozik, Dani bátyámtól, aki régóta ismeri, a legutolsó parasztig; egyenesen hallatlanul buzgó és jó ember: nincs ilyen tanító tíz se az országban, ref. tán egy se.) Szóval: szobám, ellátásom volna, de nem megfelelő, ebbe csak úgy mentem bele, hogy addig használom, amíg szeptemberben vissza kell menjek Pestre — addig vagy kapok másik lakást, vagy nem tudom, mi lesz. Mondhatom neked, nagyon súlyos itt a lakáskérdés: 3 napig mind kerestünk, tegnap este mégis úgy volt már, hogy visszamegyek Vajába,[2] mert ezt az idegen helyen lógást, podgyásszal az állomáson stb. én nem bírom. Nehéz az élelmezés dolga is: roppant drágaság van itt. Jelenleg 10 K-t fizetek naponta a szobáért s ellátásért, ami a fizetésemnek ugyan több a kétszeresénél, de még ezt se bánnám, ha a lakás egészen megfelelő volna.

Tóthfalusival[3] beszéltem Vásárhelyt, aki 2 héttel kitolta a beiktatás idejét, de én ma írtam neki, kérve, hogy toljuk ki egyenesen október elejére — szóval pesti utam után —, mert csak akkorára fog eldőlni, hogy lehet-e nekem itt egyáltalán léteznem. Mert akármekkora is bennem a zelus, a lehetetlent mégsem tehetem lehetővé. Október elejére fog ugyanis elválni, hogy egy másik, megfelelőbb lakásba beköltözhetem-e vagy nem. Itt maradhatásom tehát nem tőlem függő okoktól van függővé téve. Kérlek, közöld ezt a püspök úrral is, valamint jó volna, ha minden eshetőségre elkészülve más helyeket is vennétek számításba, ahova esetleg mehetnék, mert ha aztán Szováta nem talál beválni, s más erdélyi hely esetleg nem akad, kénytelen lennék vagy Pesten maradni, vagy más kerületben széjjelnézni.

Egyszóval én itt egyelőre nem működöm hivatalosan, nem is veszek át semmit a sóváradi paptól,[4] de azért fungálok: prédikálok; ma reggel elbúcsúztattam Csernátony P. főhadnagyot,[5] akit nálatok fognak temetni és főleg — igyekszem a lét kérdését megoldani.

Ne hogy azt hidd, hogy az utazás oly simán ment, mint gondolod: a vonatom Kolozsvárról 1 1/2 órás késéssel indult, úgy hogy Vásárhelyt csak fél órai időm volt, akkor nem beszélhettem Tóthfalusival, külön bementem egyszer hozzá Vajából Dani bátyámmal.

Hálásan gondolok szíves vendéglátástokra, őnagyságának, a Főtiszteletű asszonynak, kezét csókolom, téged pedig kérlek, hogy tovább se feledkezz meg rólam

és ölellek szeretettel
Fülep Lajos

1 Vígh Sándor tanító Szovátán, közelebbit nem tudunk róla.
2 Székelyvaja, ahol Fülep nagybátyja, Kócsi Dániel lelkipásztorkodott.
3 Tóthfalusi József marosvásárhelyi lelkész, különféle egyházi tisztségek viselője, többek között egyházmegyei tanácsos.
4 Bíró Géza. Szováta Sóváradtól 5 km-re, annak filiája volt.
5 Személyére nem találtunk közelebbi adatot.

7.

[Budapest, 1918. szeptember 18. körül]

A „szovátai sikertelenség" után további intézkedés felől érdeklődik; „egy készülő magyar lapról" tájékoztatja; tanácsot ad Ravasz Budapesten tartandó előadássorozatával kapcsolatban.

(Autográf: Ravasz László iratai.)

Kedves barátom, ugyancsak a mai postával írtam a püspök úrnak is, értesítve a szovátai sikertelenségről s kérve őt további intézkedésre. Téged is arra kérlek, tudakozódj ez ügyben és mozgass, mert immár nagyon aktuális. Azt is igen szeretném tudni, csakugyan nyélbe lehetne-e ütni az egy év múlva való papi vizsgát — nagyon hálás lennék, ha erről egész biztos értesítést küldenél.

Mellékelten prospektust küldök neked egy készülő magyar lapról,[1] ajánlom figyelmetekbe, ha lehet, tegyetek is valamit. Tiszta *keresztyéni* vállalkozás lesz s nekem garanciám van arra, hogy ha protestánsok fölkarolják az ügyet, *helyet adnak benne a protestáns ügyekről való rendszeres információknak.* Nekünk magunknak napilapunk úgysem lesz soha — erről a Sajtóegyesület is lemondott már —, a mi sajtókérdésünk megoldásának ez az egyetlen módja. Az alapítók hajlandók 1-2 embert közülünk beválasztani az igazgatótanácsba — engem mindenáron akartak, de én kihúztam magam azzal, hogy nem leszek Pesten. Akit azonban ajánlok, beválasztják. Amint látod, Bethlen István is az alapítók közt van.[2] Erdély ügyei is sorra kerülnének ebben a lapban, amelyre igen nagy szükség volna. Vásárhelyt szerettem volna veled részletesen értekezni az ügyről, sajnos, nem lehetett. De így is, beszéld meg a püspök úrral — olyan alkalom kínálkozik nekünk, protestánsoknak, amilyen nem volt s egyhamar nem lesz. Csak össze kéne fogni és cselekedni. Rád nézve személy szerint is fontosnak tartanám a dolgot, hogy mért, hosszú volna elmondani. Majd Pesten. De addig is tegyetek valamit.

Neked pedig még meg akarom mondani, amit még Kolozsvárt akartam, de elfeledtem: ha Pestre jösz conférence-okat tartani, megfelelőbbnek tartanám az előadásokat *egy közös* — több évre szóló — *cím alatt tartani*, pl. *A keresztyénség és a modern kultúra*, vagy *A ker. és a mai ember* — semmint elaprózva. Lehetne aztán *alcíme* egy-egy különálló ciklusnak, pl.: *A ker. és a mai ember érzelmi világa* (hiszen erről akarsz az idén beszélni). Azért mondom, mert 1. így nagyobb szabású volna a dolog, 2. tudom, hogy ma *ez* érdekli az embereket: a ker.-ség viszonya a mai ember kultúrájához. *Ez* a mai ember nagy problémája, meg kéne fogni. De ne vedd ezt a fogadatlan prókátor tanácsának, s ha nem tetszik, oda se neki. Én pesti tapasztalataim után mondom ezeket neked. *Ebben a formában* bizonyosan érdeklődnének iránta Világék[3] és Huszadik Századék[4] is — legalább is jobban fel lehetne hívni rá a figyelmüket. Különben is gondoltam rá, hogy találkoznod kellene velük. Majd beszélünk róla.

Hogy még egyszer oda térjek, ahonnan kiindultam: hic Rhodus, hic salta. Ha meg akartok tartani erdélyinek, most cselekedjetek — októberig el kell dőlnie a dolognak. De akár így, akár úgy, kérlek, értesíts mielőbb, s arról is, ha esetleg Pestre jönnél közben, hogy el ne kerüljük egymást.

Nőd őnagyságának kezét csókolom,

téged szeretettel ölellek

a pesti címem tovább is: I., Lógodi utca 51. Fülep Lajos

1 A lapot nem sikerült azonosítani.
2 Bethlen István gróf (1874—1947), a későbbi miniszterelnök (1921—1931). 1913—1918 között alkotmánypárti képviselő.
3 Politikai napilap 1910—1926 között, a polgári radikálisok egyik legjelentősebb orgánuma.
4 1900-ban indult társadalomtudományi és politikai szemle, szerkesztője Jászi Oszkár. A folyóirat 1919-ben szűnt meg, folytatásai Századunk, illetve Magyar Fórum címmel jelentek meg.

8.

Medina, 1921. május 25.

A püspökválasztás alakulásáról Tolna megyében; házasságáról, a medinai nehézségekről, készülő munkájáról.

(Autográf: Ravasz László iratai.)

Kedves barátom,
1918 ősze óta, amikor Szovátáról visszatértem Pestre vizsgázni s az oláhok miatt nem mehettem többé Erdélybe, nem láttalak és nem válthattam veled levelet. Pedig ez alatt az idő alatt írtam neked háromszor is: mindig arra a hírre, hogy valaki olyan utazik arra felé, aki elviheti a levelem, leültem, írtam neked, de mégis csak a fiókomban maradt, mert nem volt, aki elvigye. Most is a fiókomban vannak ezek a levelek[1] — jó lesz a jövendő historikusok számára.

Istenem! mindig arra készültem, hogy a ti tájatokra megyek s most úgy látszik, te jössz erre mifelénk. Ezt se bánom, csak legalább sikerüljön, hogy te légy ennek a kerületnek a püspöke![2] Emlékszel, mikor 3 éve együtt bámultuk Kováts[3] izzadását és Sebestyén[4] homlokát az impozáns fekete nyakkendő felett? akkor még nem gondoltuk volna, hogy az egyikük valaha valamiben neked komoly konkurrens lesz s a másik irányító potentát. Buták és gonoszak az emberek, ilyeneket kiáltanak ki vezérükül — ők pedig vállalják.

Tegnapelőtt fejeződött be a szekszárdi lelkészi konferencia (19-től 23-ig tartott),[5] itt volt Kováts is, gondolhatod miért, szerencsére eredmény nélkül, mert a Tolnai tractus nagy része már le is szavazott melletted (Göde[6] aznap reggel szavaztatott, mikor Kováts érkezett), másik része is — 1-2 kivétellel — melletted fog állni. Ha minden tractusban olyan fölényed volna, mint itt, nyugodtan lennék. Ezt az egykettőt is csak kisgazdapárti agitációval meg fenyegetésekkel vették le a lábáról, köztük egy olyat, aki B. Pap[7] mellett adott ki 2 körlevelet s végül — Kovátsra szavazott. Ebből mindent megérthetsz — az illetőt is.

Magamról, ha érdekel, röviden! 1919 tavasza óta boldog házas vagyok. Elvettem Gábor Zsuzsánna ref. hajadont, a Leánydiákszövetség volt titkárát,[8] aki minden evangéliumi munkámban hűséges segítő társam. Existenciális szempontból a lehető legrosszabb körülmények között élek: mégis múlt ősszel kineveztek adminisztrátornak egy öreg Sobri Jóska[9] mellé, akihez fogható gazembert sok világjárásomban se láttam soha. Azóta itt kínlódom, őrlődöm, pusztulok — s várom, hogy valahol paróchia üresedjék. De amint üresedik — el is paklizzák úgy, ahogy te talán, e kerületben egyelőre előkelő idegen, el se tudod képzelni. Sokan siratnak engem — de eddig senki se segített. Pedig nemcsak rólam van szó: az a munkám, ami most készül

(persze, nagyon szakadozottan, ahogy ép az itteni állapotok engedik) azt hiszem akkor is ifjú és friss erejű lesz, amikor a mostani egyházpusztítók dédunokáinak az emléke is kimúlt ebből az ő szennyes világukból.

De a jó Isten bizonyára tudja, mit akar velem, s azt is, mit az Egyházzal. Mint ahogy tőle várjuk a döntést a püspöki szék ügyében is, mi, akik te érted Őhozzá imádkozunk.

Isten áldjon, kedves Laci, ha majd lélegzethez engednek jutni pesti jó barátaid, írd rá egy papírra a neved és küldd el, hadd lássam régen látott kezedvonását. Ha a Főtiszteletű asszony veled van, akkor most, ha Kolozsvárott, akkor később, de ne felejtsd el legmélyebb tiszteletemet átadni.

A régi szeretettel ölel
Fülep Lajos

Medina (Tolna megye)
1921. V/25.

1 Az el nem küldött levelek egyike lehet „Hejh! Ravasz László, mikor jössz Pestre? Várlak már váltig vitatkozó estre" kezdetű tréfás verse. MTA Kézirattár Ms 4555/19.
2 Petri Elek püspök halála után 1921 tavaszán „püspökválasztási mozgalmak" — a korabeli egyházi sajtó nevezte így — indultak a dunamelléki ref. egyházkerületben. A jelöltek egyike volt Ravasz László, akit meg is választottak.
3 Kováts J. István (1880—1965) budapesti teológiai akadémiai tanár 1914—1946 között, akkoriban egyházkerületi aljegyző, Ravasz egyik ellenfele a püspökválasztáson.
4 Sebestyén Jenő (1884—1950) budapesti teológiai akadémiai tanár 1918—1946 között.
5 A konferencián többek között (Kováts J. István, Sebestyén Jenő és mások) Fülep is tartott előadást „Általános keresztyén, vagy református?" címmel. *Kálvinista Szemle*, 1921. május 29., 184—185.
6 Göde Lajos szekszárdi, később Budapest Kálvin téri, majd nagykőrösi lelkész.
7 Bilkei Pap István (1865—1943) a gyakorlati teológia tanára a budapesti teológiai akadémián 1905—1935 között, az 1910-es években a *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap* szerkesztője.
8 Gábor Zsuzsanna (1896—?) Fülep második felesége. Házasságkötésük 1919. június 9-én volt.
9 Arany Antal fel volt függesztve lelkészi állásából, mikor Fülep Medinára került, azelőtt kb. 4 évtizedig lelkészkedett ott.

9.

Medina, 1921. július 26.

Örül Ravasz püspökválasztási sikerének; segítségét kéri, hogy Medináról Tahitótfaluba kerülhessen, mely most írt ki pályázatot a lelkészi állásra.

(Autográf: Ravasz László iratai.)

Medina (Tolna m.), 1921. július 26.

Kedves Barátom, szívből gratulálok a gyönyörű eredményhez.[1] Ha kártyás ember volnék, azt mondanám, úgy drukkoltuk össze, nem annyira a szavazatokkal, mint inkább azzal, hogy „nyomtuk", mint a huszonegyet játszó lassan kinyomja az első

kártya mögött levőt. Ha valamelyikünk a szavazatbontás előtt Pesten járt — mint jó magam is —, azt az itthon levők megostromolták: mihír? Ennek a választásnak külön fejezete az a drukkolás és aggodalom, amit kiálltunk. Olyan emberek, akik téged sohase láttak, se hallottak, úgy drukkoltak érted, mint az életükért. Különösen a tolnaiak, a mi kettőnk kivételével egy sem ismer személyesen, mégis — egy-kettőt letudva — mind rád szavazott. De, mondom, nemcsak rád szavazott, hanem reszketett érted. E körül Gödének vannak nagy érdemei. Számot is tartanak rá — az espere[2] már meg is mondta Szilassynak[3] —, hogy ezt a tractust látogatod meg elsőül.

Magam is óhajtom, noha egyúttal azt is óhajtom, hogy én már ne legyek akkor itt. De nem ám azért, hogy elkerüljelek, hanem ellenkezőleg azért, hogy közelebb legyek hozzád. Nem gondoltam, hogy püspökséged első heteiben már kéréssel megyek a nyakadra, de mit csináljak, muszáj. Hogy itt nem bírom ki, talán már jeleztem múltkoriban írt levelemben. Nem akarom részletezni a dolgot, de kérlek, vedd szó szerint, amit mondok: itt elpusztulok. Most ki van írva a tótfalui (Tahi-tótfalu) lelkészi állásra a pályázat, s én megpályázom. Senkim más, aki ott valamit tehetne értem, egyedül te. Az esperes, Nagy Ferenc,[4] rosszakaróm, előttem teljesen ismeretlen okból. Életemben tán egyszer beszéltem vele s nemcsak hogy nem bántottam meg, de igen előzékeny voltam vele. Egyszerűen, azt hiszem, megérezte a *más embert*. Ő tehát nem fog támogatni. Te azonban, ha akarod, megcsinálhatod a számomra a dolgot, ha eltérsz az eddigi sablontól s úgy lépsz föl az érdekemben, ahogy azt megteheted, a törvény nem akadályoz: akár behívatod magadhoz az elöljárókat, akár kiküldesz valakit. Legjobban örülnék neki, persze, ha meghívnának. Mert ilyen messze, engem meghallgatni, aligha fognak eljönni. Egy év óta olyan disznóságok történtek az állások betöltése körül, hogy ha nem lépsz föl erélyesen, a legnagyobb bajok lesznek, később helyrehozhatatlanok.

Ha én oda jutnék — amivel, mondhatom, az életemet mentenéd meg — részt vehetnék a pesti munkákban is, többek között a Kálvin-szövetségben[5] is, amelyet, úgy képzelem, újra életre fogsz kelteni. De minden egyébben is rendelkezésedre fogok állhatni. S ha egyszer helyben leszek, azt is megígérem, sohasem fogok többé semmit se kérni. Mert egyszer is nagyon kínos. De nem az én szégyenem, hogy így van.

Isten áldjon és segítsen meg.

Szeretettel ölel
Fülep Lajos

Ha a tahi-tótiak hajlandók volnának magukénak választani, de esetleg félnek a költségtől, hogy ilyen messziről kelljen nekik odahurcolkodtatni, megnyugtathatod őket, hogy hurcolkodtatni csak Pestről kell, mert ott van mindenem.

1 A beérkezett 335 érvényes szavazatból Ravasz 208-at kapott (168 is elég lett volna a szavazattöbbséghez), Kováts J. István 59-et. *Kálvinista Szemle*, 1921. július 3. 223—224.

2 Kátay Endre dunaszentgyörgyi lelkész, tolnai esperes 1906—1929 között.

3 Szilassy Aladár (1847—1924) jogász, közigazgatási bírósági másodelnök, a magyar református egyháztársadalmi megújulás és belmisszió kiemelkedő munkása évtizedeken át. Több nem lelkészi jellegű egyházi tisztség és munkakör birtokosa. Nevéhez fűződik a Keresztyén Ifjúsági Egyesület (KIE) megalapítása és országos megszervezése.

4 Nagy Ferenc veresegyházi, majd alsódabasi lelkész, 1913—1928 között a pesti református egyházmegye esperese.

5 A Kálvin Szövetség 1908-ban alakult egyháztársadalmi és belmissziói társaság, mely az egész magyar reformátusságot kívánta egyesíteni „a társadalmi bajok felderítése, megelőzése és orvoslása által". Forgács Gyula: *Belmisszió*. Bp., 1925. 300.

10.

Baja, 1922. december 8.

Engedélyt kér arra, hogy felesége hitoktatói munkát végezhessen a bajai iskolákban.

(Autográf: Püspöki iratok 3349/1922.)

Főtiszteletű Püspök Úr!

2589/1921. sz. leiratával méltóztatott engedni, hogy feleségem Dombóváron[1] a polgári és elemi iskolákban a református vallású növendékek hitoktatását elláthassa, azon az alapon, hogy feleségem, aki középiskolai tanárnő, már Budapesten több éven át működött e téren. Mivel új állomáshelyemen, Baján,[2] még fokozottabb mértékben van szükségem arra, hogy időm jelentékeny részét a meglazult gyülekezeti élet helyreállításának szenteljem, másrészről pedig még több iskolában kell a vallástanítást végeznem, tisztelettel kérem, kegyeskedjék megengedni, hogy feleségem Baján is elláthassa a hitoktatást a polgári (fiú és leány) és az elemi iskolákban.

A legmélyebb tisztelettel
Dr. Fülep Lajos
lelkész

Baja, 1922. december 8.

A püspök ugyanilyen számú 1922. december 22-én kelt válaszlevelében hozzájárult a kéréshez. (Uo.)

1 Fülep 1921. november 1-től 1922. november 14-ig a külsősomogyi egyházmegyéhez tartozó dombóvári missziói gyülekezetben helyettes lelkészként szolgált.

2 1922. november 1-től 1924. április 24-ig Baján először helyettes lelkészként, majd 1927. augusztus 31-ig rendes lelkészként működött.

11.

Baja, 1922. december 8.

Bejelenti, hogy elfoglalta a bajai lelkészi állást.

(Autográf: Püspöki iratok 3351/1922.)

Főtiszteletű Püspök Úr!

Van szerencsém tisztelettel bejelenteni, hogy Baján, ahol lelkésszé választattam, administrátori minőségben elfoglaltam állásomat november 27-én, a solti egyházmegye nt. esperesének a kegyeleti év tartamára szóló kinevezése alapján.

Minek szíves tudomásul vételét kérve

vagyok
a legmélyebb tisztelettel
Dr. Fülep Lajos
lelkész

Baja, 1922. december 8.

12.

Baja, 1924. december 4.

Megköszöni a svájci segélyt; beszámol a bajai gyülekezet szegénységéről; tájékoztatja Jeszenszky József segédlelkész egészségi állapotáról, a róla való gondoskodásról.

(Autográf: Püspöki iratok 3202/1924.)

138/924

Főtiszteletű Püspök Úr!

Mellékelten van szerencsém tisztelettel megküldeni a nyugtát a sveizi segélyről,[1] melyet egyúttal hálásan megköszönök.

A pénzt feleségem eddigi kezeltetésére kellett fordítanom — és éppen feleségemtől értesülök róla, hogy Főtiszteletűséged úgy értelmezhető kijelentést tett előtte, amely szerint nemcsak ilyen különösebb esetben, már eddig is segítségére lett volna a bajai lelkésznek, ha tudta volna, hogy segítségre van szüksége. Sajnos, hogy a bajai lelkésznek segítségre van szüksége, egyházi körökben annyira köztudomású, hogy már szinte közmondásos, s azért én inkább hallgatni szoktam róla, mint beszélni — de bármennyire igyekeztem is erre, még így is kénytelen voltam átlag negyedévenként hol az e. kerülethez, hol az e. megyéhez segélyért fordulni; igaz hogy leginkább a bajai egyház számára, de hát ez végeredményben egyre megy, mert ahol az egyház ilyen szegény, ott eo ipso a papja is az. Ha az egész magyar ref. egyház olyan anyagi helyzetben volna, mint a bajai, akkor én az én helyzetemet nem szégyelném — így azonban az az érzésem, mint a koldusé a gazdag ember ajtaja előtt, s aki a gazdag ember számára talán pillanatnyira megsajnálandó, de végeredményben közömbös idegen, akihez igazában semmi köze. A bajai hívek áldozatkészségét az itt töltött két év alatt, Isten segítségével, sikerült nagy mértékben fokoznom, de egy bizonyos határon túl nincs rá erkölcsi és fizikai lehetőség, s ez a határ is alatta van a ma szükséges minimumnak; a bajai hívek anyagi helyzete úgy aránylik egyik-másik alföldi gyülekezetéhez, mint egy a millióhoz, és ugyanígy aránylik teherhordása is — de fordított arányban.

Az én református lelkészi önérzetemet — ilyen körülmények között! — megalázta, hogy havonta az államtól kellett a segítséget várnom, amely mintegy injekciókkal, anyagilag lábon tartson; s most mégis, ennek a segélynek elveszítése katasztrófa rám nézve, mert igaz ugyan, hogy az államsegéllyel sem volt az existenciám biztosítva, de mégis valamelyes enyhületet jelentett — most ez is elvész, mert amikor 260 a. korona *évi* kongruát kapok majd *havi* 1 035 000 k. segély helyett, akkor már az állami támogatás az én számomra csak névleges. Igaz, hogy az államsegéllyel együtt is csak úgy tudtam eddig existálni, hogy más forrásokból is kellett merítenem (kosztos gyermeket tartani, időnként a magam vagy a feleségem családjától kérni stb.), most azonban, az új helyzetben, már egyáltalán nem tudom, mi lesz velem jövőre.

Hogy a bizonytalanságnak ez az érzése, s egyáltalán ez a megalázó helyzet nem lehet valami fölemelő hatással az aktivitásomra, talán külön említenem se kell.

Közölte feleségem továbbá Főtiszteletűséged azon fölszólítását, hogy Jeszenszky József s. lelkész állapotáról, a bajai elmegyógyászati főorvosnál való tudakozódás után, tájékoztassam. A főorvossal már ezt megelőzőleg beszéltem, J. kórlapját is átolvastam, s így abban a helyzetben vagyok, hogy a fölszólításnak azonnal eleget tehetek. A főorvos diagnózisa szerint: J. schizofréniás, gyógyult; „gyógyult" azt

jelenti, hogy bármikor elengedi az elmegyógyintézetből, ha van neki hova lennie, pl. család, vagy valamilyen állás, amiből megélhet; schizofréniás lévén és nem paranoiás, sem exaltált, váratlan kitörések eddig se lehettek nála, s számítás szerint, ezután se lesznek; szóval nincsenek nála ún. kiszámíthatatlan lehetőségek; értelmesen beszél és viselkedik, csak a gondolkodása olykor kissé nehézkesebb és kuszáltas; remény van azonban rá, hogy ez a „gyógyultsága" állandóan tovább fejlődik s eljuthat a számára tökéletes gyógyultságig, vagyis ahhoz az állapothoz, amikor önállóan megállhat; ez esetleg már félév alatt is bekövetkezhetik; éppen ezért a főorvos kívánatosnak tartaná, ha J. letenné a II. lelk. képesítő vizsgáját, hogy azután valahol kápláníába mehessen; ezt tanácsolta is neki, hogy szerezze be a szükségeseket és tanuljon.[2] A főorvos egyenes tanácsára azután én arra biztattam J-t, írjon Komárominak,[3] aki járjon utána, vajjon a pesti teol. akadémián vizsgára bocsátanák-e, s ha igen, milyen föltételektől függ s mikor kerülhetne rá a sor; ő a tudakozódó levelet megírta, elküldte, most a választ várja, de még nem kapta. Ha esetleg szolgálnia kellene neki ebben a kerületben, s ha egyáltalán nem tudna kimutatni, ma még, annyi szolgálatban töltött időt, amennyi a két vizsga közt szükséges, erre az esetre — de természetesen, csak ha erre az expediensre szükség lenne — talán ki lehetne őt nevezni bajai tartózkodása idejére bajai káplánná, hogy az esetleg szükséges idő leteltével szolgálati bizonyítványt adhassak neki. Én egyébként megpróbálom az életbe való visszatérését egyengetni — hogy az ne egyszerre, átmenet nélkül történjék — oly módon, hogy alkalomadtán majd kisebb s könnyebb egyházi funkciókat bízok rá és megfigyelem, hogyan tud azoknak megfelelni. A diagnózis szerint tehát olyan ember, akin lehet és kell segíteni. A magam részéről őt szelíd, csendes, kissé túlságosan szótalan embernek mondhatom, akiben megvan a nagy kívánság az iránt, hogy egész, aktív és hasznos ember legyen.

Gyógyulásának tempója természetesen függ környezetétől és ellátásától is. Azért mindenesetre kívánatos volna, hogy ne maradjon túl sokáig a valódi bolondok ép eszű embert is megőrjítő irtózatos társaságában, továbbá, hogy az ellátását meg lehessen javítani. Azt szeretném, ha a hét minden napjára rendszeresen meg volna híva ebédre (ő ui. bármikor kijárhat) valamelyik ref. úriházhoz; eddig három ebédet tudtam neki biztosítani (egy nálunk); de ezenkívül is, reggel és este, jó volna, ha a kórházinál valamivel jobb kosztot kaphatna; a kórházi koszt bizony nagyon gyenge, inferioris. Eddig egy hölgy — Nyáry Ilona barátnője — aki egyébként nem református (r. kath.) s maga is mások segítségére szoruló szegény, főzött neki naponta a sajátjából s be is vitte a kózházba. De már nem bírja tovább. Ha esetleg lehetne egy párszázezer k-t havonta J. számára oly céllal folyósítani, hogy az illető hölgy abból, kórházi ellátásának pótlására, főzögessen neki, bizony nagyon jó volna.

Teljes tisztelettel
Fülep Lajos

Baja, 1924. dec. 4.

1 A Magyar Földhitelintézet által kiállított nyugta 3 530 000 koronáról, hivatkozással a püspök 3202/1924. számú levelére.
2 Nem tudjuk, mi lett Jeszenszky sorsa, a teológiai akadémiai jegyzőkönyvek szerint később sem tette le a lelkészképesítő vizsgát.
3 Személyére nem találtunk közelebbi adatot.

13.

Baja, 1926. május 2.

Megköszöni Ravasz húsvéti nyilatkozatát és közbenjárását államsegélye ügyében; előterjeszti két tervét, melyekhez anyagi támogatást kér: gyülekezeti lap megindítása és kölcsönkönyvtár felállítása.

(Autográf: Püspöki iratok 1051/1926.)

28. szám Bajai Református Egyház

Baja, 1926. május 2.

Főtiszteletű Püspök Úr!

Mindenek előtt hálás köszönetem fejezem ki irántam vajó jóindulatának két újabb megnyilvánulásáért: a rólam való kitüntető megemlékezésért húsvéti nyilatkozatában, mit a B. H. közölt,[1] s hogy dr. Tóth István min. tan. úrnál interveniált kongrua-ügyem revideálára érdekében. Tóth I. a napokban itt járt Baján s a felvett jegyzőkönyv szerint kbelül 1 800 000 K-ban kívánja kongruámat megállapítani, ami mindenesetre jelentékeny segítség rám nézve. Az ő itt létele magyarázata az idecsatolt kérvénynek is: ő beszélt rá, hogy ilyen kérvényt írjak, ő mondta meg az összeget is, amit benne megjelöljek (nagyobbra szabva, mint amit majd adhatnak, hogy le lehessen csapni belőle), — magamnak sohase jutott volna ilyesmi eszembe, nem is gondoltam, hogy a minisztériumtól lehet ilyesmire kérni, megvallom, nem is nagyon szívesen tettem, de hát ő, hogy úgy mondjam, valósággal „ellenállhatatlanul" biztatott rá —, ő mondta, hogy küldjem a kérvényt Főtiszteletűségednek azzal a kéréssel, hogy *azt egyenesen őhozzá, az ő nevére kegyeskedjék áttenni a kultuszmin. II. ügyosztályába.* Amire ezennel tiszteletteljesen megkérem.

Egyúttal pedig két tervemet, ill. kérésemet előterjesztem: 1. Negyedik esztendeje vagyok Baján, s úgy látom, Isten megáldotta igyekezetem: a gyülekezet ma él és virul, a templomot szívesen látogatják, már akadt hívünk, aki „a templom megnagyobbítására" hozott adományt (ezzel azért még ráérünk), különösen a nagyobb ünnepeken el nem férő sokaság miatt (húsvétkor az úrvacsorázók száma is fölül volt 100-on) — ezek és hasonló jelek arra bátorítanak, hogy a szanaszéjjel lakó s különösen a szórványokban élő hívek egybekapcsolására, öntudatának ébresztésére még egy eszközt próbáljak meg: arra gondoltam, hogy az ősztől kezdve kis gyülekezeti lapot indítanék, a „Ref. Sion"[2] terjedelmében, „Bajai Reformátusok Lapja" címen, egyelőre 4-szer évente adva ki (okt. 31., karácsony, húsvét, pünkösd), 350—400 példányban, melyben hitépítő közlemények mellett regisztrálnánk a gyülekezeti eseményeket. Én abban bízom, hogy még ilyen szerény keretek közt is szép eredményt lehetne elérni. Segítség nélkül azonban nem merek belevágni, mert nem szeretnék anyagi kockázatot vállalni, ill. nem is tehetném. Hogy milyen mérvű támogatásra lenne szükségem, előre egész pontosan megmondani nem tudom, mert nem tudhatom, mennyi lesz az előfizetője, mennyi egyes példány fog elkelni stb., előzetes költségeink is lesznek, körlevelek nyomatása stb. — mielőtt azonban egészen elhatároznám magam, már most szeretném tudni, nyújthatna-e Főtiszteletűséged az első évfolyamra 2,5 millió K segélyt, azzal, hogy ami ebből fönnmarad, azt fölhasználom a következő évfolyamhoz, melyhez már — azt remélem — kevesebb felső támogatás lesz szükséges, de azért mindenesetre szeretném a jövőre is hátam mögött tudni, hogy fiascot ne valljak, ami viszont igen káros hatású lenne. A segítségre, azt hiszem, ha jelentékenyen kisebb mértékben is, mindig szükség lesz, mert a példá-

nyoknak kb. felét ingyen szétosztásra szánom. Mondanom sem kell talán, hogy a segítséget csak a dologi kiadások fedezéséhez kérem, mert magamnak honorárium címén semmit se kívánok. Viszont azt kérem, hogy az esetleges segítés olyan alapból történjék, mely az időnként a bajai egyháznak v. nekem kiutalandó egyéb segélyekkel nincs összefüggésben, vagyis, hogy a lap segélyezése miatt se az egyház, se magam ne rövidüljünk, mert az minket érintene érzékenyen. — Ha Főtiszteletűséged e tervem helyesli, segélyezni akarja és tudja, akkor az első számot okt. 31-én jelentetném meg s ehhez a megnyitó cikket Főtiszteletűségedtől már most kérem.[3]

2. Egyházi kölcsönkönyvtár fölállítása a gyülekezeti tagok s főleg a diákság számára (kbelül 120 tanuló van itt) — ezt már csak úgy tudnám megvalósítani, ha Főtiszteletűséged az Iratterjesztéssel s hasonló intézményekkel megküldetné ajándékkép mindazon könyveket, mik e könyvtárba valók lennének. Ettől az intézménytől is, ha meg tud valósulni, sokat várok.[4] Tapasztaltam ugyanis, hogy milyen rendkívül emelte e szorongatott s mindig a maga kicsiségét és szétszótságát látó gyülekezet önérzetét pl. az, hogy egy tavaly érettségizett diákunk a teológiára ment (első eset a bajai egyház több mint száz éves történetében) — Bárdos Lajos,[5] Pesten van —, karácsonykor és húsvétkor prédikált; szinte mindenkin ez látszott: hát pap is kerül belőlünk? S könnyen meglehet, hogy *minden évben* megy majd diák teológiára. Nos, ezek a diákok *zirci rendi*[6] gimnáziumba járnak, ahol olyan szellemben nevelik őket, melynek ellensúlyozására okvetlenül szükséges a jó ref. irodalom. De a felnőtteknek is szükségük van reá. Ha tehát lehet, ehhez is kérem Főtiszteletűséged segítségét és támogatását. Ez már most aktuális.

A legmélyebb tisztelettel
Fülep Lajos

1 „Ravasz László a református egyház időszerű kérdéseiről." Interjú a püspökkel F. S. aláírással. Ravasz többek között szól Fülep 1925-ben megjelent Giovanni Papini: *Krisztus történetéhez* írt bevezetéséről, amit az „egyik legszebb magyar tanulmánynak" nevez. *Budapesti Hírlap*, 1926. április 4. 6. p.

2 A *Református Sion* a csonkaszalontai egyházmegye szórványaiban élő reformátusoknak szóló hitépítő újság volt 1925—1926-ban. Havonta jelent meg Tahitótfaluban, 4 lap terjedelemben, főszerkesztője Czeglédy Sándor volt.

3 A terv megvalósult, a *Bajai Reformátusok Lapja* megjelent 1926 karácsonyán, 1927 húsvétkor és pünkösdkor. Két számába Ravasz László is írt.

4 A kölcsönkönyvtár is létrejött még abban az évben, a *Bajai Reformátusok Lapja* 1—2. összevont száma már arról számol be, hogy két és fél hónap alatt 150 kölcsönzője volt. Fülep bajai tevékenységére vonatkozóan részletesebben l. Sümegi György: *Fülep Lajos tiszteletes úr Baján* című írását, melyben a szerző bőségesen idéz a bajai presbiteri jegyzőkönyvekből. *Forrás*, 1985. 1. sz. 64—73.

5 Bárdos Lajos 1905-ben született a Tolna megyei Bátán, a budapesti teológiára 1925. szeptember 21-én iratkozott be, 1929-ben végzett. Jelenleg külföldön él.

6 A zirci apátság fennhatósága alá tartozó bajai ciszterci rendi gimnázium.

14.

Baja, 1926. május 10.

Megköszöni az amerikai segélyt, melyet a bajai gyülekezeti lap megindítására kapott.

(Autográf: Püspöki iratok 1051/1926.)

33. szám
Baja, 1926. május 10.

Bajai Református Egyház

Főtiszteletű Püspök Úr!

Hálás köszönet az amerikai segélyért, melynek nyugtáját ide mellékelem. Köszönöm továbbá terveim iránt tanúsított szíves jóságát, kilátásba helyezett támogatását, intervencióját, az ígért könyveket.

A lap előállítása körül mindent el akarok követni, hogy minél olcsóbban lehessen megoldani. Az Egyházi Híradóval[1] már érintkezésbe léptem, most — szíves tanácsára — megpróbálom a Ker. Családdal[2] is, de egyik helybeli nyomdával is tárgyalok.

A legmélyebb tisztelettel
Fülep Lajos

1 Az *Egyházi Híradó* a budafoki református gyülekezet lapja, 1920—1951 között jelent meg.
2 A *Keresztyén Család* református hetilap 1921—1940 között. Alapítója és főszerkesztője Czeglédy Sándor volt, Tahitótfaluban adták ki.

Iratok a kőrösmezei zsidódeportálás történetéhez 1941

Közli: Majsai Tamás

Az alább közölt iratok három forrásból valók: 1. A Dunamelléki Református Egyházkerület Ráday Levéltárának A/1/b: egyházközigazgatási iratok fondja, a püspöki hivatali iratok 2571/1941. sz. alatt iktatott tétele. Ezek származhatnak kizárólag Weiss Edithtől, de esetleg másoktól is (pl. Cavallier Józseftől). 2. Mona Ilona, a Szociális Testvérek Társasága tagjánál levő, általa őrzött Slachta-iratok [1]. 3. A Magyar Zsidó Levéltárban Pásztor Józsefnek, a Magyar Izraeliták Pártfogó Irodája főtitkárának hagyatéka.

A közlés során az intézmény- és családneveket egységesítettük, a szövegek ortográfiáját a mai gyakorlathoz igazítottuk, a helyesírási hibákat javítottuk. Hasonlóképpen korrigáltunk minden géphibát és nyilvánvaló elírást. A szövegen ezt meghaladó mértékben nem változtattunk. Ahol kiegészítés, értelmező betoldás, esetleg kihagyás elkerülhetetlenül szükségesnek mutatkozott, ott ezt mindenkor szögletes zárójelbe tettük.

Az iratokat megelőző regesztában csak akkor közöljük az irat szerzőjét és címzettjét, ha ez kétséget kizáróan megállapítható. A 2., 3., 8., 11., 12. és 29. sz. irat megalapozott hipotézissel származtatható a Magyar Izraeliták Pártfogó Irodájától, illetve annak munkatársaitól.

[1] Mona Ilonának, a szerző és a szerkesztőség ezúton is megköszöni, hogy az általa megőrzött iratokat közlésre átengedte. Kedves kötelességünknek teszünk eleget, amikor itt közreadjuk Mona Ilonának Slachta Margitról írt rövid méltatását.

A megélénkülő tegnap-kutatás, az elfogultság nélküli igazságkeresés, mindinkább világosabbá teszik az 1938—45 közötti időszak képét. Egyre többet ismerünk meg a kor következetes ellenállóiról, emberi jogaikban megsértett felebarátaik segítőiről, mentőiről. A szellemi ellenállás története ma még megíratlan, pedig a kereszténység igazi megértői és megélői közül sokan helytálltak keresztségük nevében, szellemi fegyvereikkel. Magyarországon e küzdelem egyik kiemelkedő egyénisége, Slachta Margit, a Szociális Testvérek Társaságának alapítója és vezetője volt, aki már 1938-tól kezdve következetesen szembenállt a hitleri ideológiával. Az első ún. zsidótörvény (1938: XV. tc.) tárgyalása idején indítványozta, hogy a Magyar Katolikus Nőegyesületek Országos Szövetsége[a] tegyen közzé egy nyilatkozatot, mely többek között a következőket foglalta volna magába: a Szövetség „az eszméknek mai forrongó és zavaros időszakában szükségesnek tartja álláspontját a következőkben összegezni: 1. Minthogy ... katholikus alapon áll, nem teheti magáévá azt a sokak számára vezető irányeszmét, hogy a faj képezze a polgárok osztályozásának alapját... 2. Mint magyar szövetség, csakis a hazai törvények alapján állhat, amelyek 1848-ban kimondották minden polgárra nézve a jogegyenlőséget, mint változhatatlan és alapvető elvet. — Ennek ellentmondó áramlatokat, törekvéseket és elrendezéseket az alkotmány értelmében csak terrorisztikusnak minősíthet. 3. A szövetség a fajvédelemnek mai formáját az ország biztonsága és békéje szempontjából veszedelmesnek és bomlasztónak tartja... 5. Igazságtalannak tartja a kisebbségi regulációkat ilyen töredékformában és éppen azon kisebbséggel szemben, mely egészen magyarrá lett, szemben más nemzetiségekkel... [melyek] a nyugati fajelmélet folytán a kívülről behatoló robbantó törekvések eszközeivé lesznek..."[b] 1939. január 6-án a Keresztény Női Tábor (Katholikus Női Párt)[c] évadnyitó ülésén XI. Pius pápa „Mit brennender Sorge" című enciklikájára hivatkozva[d] szögezte le elvi álláspontjukat: „Ennek alapján a Női Párt állásfoglalását így fejezi ki: Mivel tiszta keresztény alapon áll, alaptételeiben nem teheti magáévá a zsidótörvényt..."[e] 1939. február 1-től *A Lélek Szava* című lapban[f] az elvi cikkek mellett „Kommentár nélkül" rovatban közölt sorozatos híradásokat a megszállt Ausztriában végbement eseményekről, a nácik elméleti és gyakorlati támadásairól az egyház és az egyházi intézmények ellen. Lengyelország lerohanása után pedig a háborús expanziót elutasító vezércikkben foglalkozott „az állam igazi érdeké"-vel.[g] Ez a szám cenzúrázva,

több széles hasábnyi „ablak"-kal jelent meg. A lap 1940. július 1-től folytatásokban közölte Balanyi György[h] cikkét: „Miért nem lehetünk nyilasok mi katholikus magyarok?" címmel.

Ebből a világnézeti háttérből érthető meg, hogy Slachta Margit, amint hírét vette a kőrösmezei eseményeknek, melyek során zsidók ezreit hurcolták ki Galícia területére, azonnal cselekedett, s a Szociális Testvérek Társaságának[i] bevonásával vette ki részét a mentőmunkából. Látva a deportálás kegyetlenségeit, és hogy az a legfelsőbb kormány- és közigazgatási szervek jóváhagyásával folyik, a kormányzó feleségéhez fordult személyesen és levélben, közbenjárását és segítségét kérve. A két levél megírásának idején Magyarország már egy hónapja hadiállapotban volt a Szovjetunióval, Hitler Németországa pedig sikereinek tetőpontján állt. Ebben a helyzetben írta le Slachta Margit Horthynénak azt, hogy „mi lesz, ha nem a német győz?", és jövendölte meg a „jog, igazság és kereszténység" elleni bűnök későbbi következményeit. A második levelet már mint a kőrösmezei borzalmak szemtanúja írja, s miután röviden vázolja a látottakat, kendőzetlenül elmondja, hogy azért fordul a kormányzónéhoz, „mert a felelős fő intézkedők vagy elmennek ‚szabadságra', ha valamilyen intézkedést tettek, vagy valami történik, amiben intézkedniök kellene, vagy nem adnak lehetőséget az ügyek elmondására, vagy a tények megcáfolják szavaik hitelét." Éppen ezért magától az államfőtől is kér kihallgatást Horthyné útján és már a levél átadójával kéri közölni a választ: „lehetséges-e az audencia és mikor?"

Horthyné válaszát nem ismerjük, Horthy vagy felesége esetleges közbelépéséről nincs adatunk. Az azonban bizonyosnak tűnik, hogy a deportálás hamarosan bekövetkezett leállítása nem utolsó sorban Slachta Margit több irányban is kifejtett bátor fellépésének eredménye volt.

Magyarázó jegyzetek Mona Ilona fenti soraihoz (a szerk.).

(a) A Szövetség 1918-ban alakult, összekötő és koordináló szerve volt az országban működő katolikus nőegyesületeknek. Szociális szakosztályát a tárgyalt időszakban Slachta Margit vezette.

(b) *A Testvér* 1938. (IX. évf.) 9. sz. 3. A célzás a német ajkú nemzetiségre irányul. A javaslatot a többség végül is nem fogadta el. *A Testvér* a Szociális Testvérek Társaságának lapja volt.

(c) Keresztény Női Tábor (Katholikus Női Párt): 1919-ben alakult. Törekvése volt a nők „gazdasági és állampolgári elhelyezkedését és érvényesülését a gyermek és család érdekeinek szem előtt tartásával a köz javára igazságosabb és méltányosabb alapon lehetővé tenni." (Ld. *Slachta Margit, az első magyar nőképviselő politikai működése*. Bp., Stephaneum, é. n., 38.)

(d) A nemzetiszocializmust, főként annak egyházpolitikáját bíráló enciklikát 1937. március 14-én bocsátották ki. Még ebben az évben magyarul is megjelent *Őszentsége Isten kegyelméből XI. Pius pápa körlevele Németország tisztelendő érsekeihez, püspökeihez és más főpásztoraihoz... a katolikus egyház helyzetéről a német birodalomban* címen („Mária-Kongregáció", Bp., é. n.) — Népszerű magyarázatokkal ellátva közreadta még KÖZI-HORVÁTH József: *Nemzetiszínű pogányság*. Bp., 1937.

(e) *Pesti Hírlap*, 1939. január 12. sz. 19.

(f) *A Lélek Szava* a Szentlélek Szövetség időszaki lapjaként indult, Slachta Margit szerkesztette. Az eredetileg hitbuzgalmi célokat szolgáló lap az események hatására egyre több világnézeti jellegű írást jelentetett meg.

(g) „Elvek." *Lélek Szava* 1939. (VI. évf.) október 1.

(h) Balanyi György: piarista szerzetestanár, történetíró.

(i) A Társaság 1923-ban alakult Slachta Margit vezetésével. Fő célkitűzése az volt, hogy hivatásos és képzett munkásokat adjon a katolikus egyháznak a lelki és szociális szolgálat végzésére.

1.

Budapest, 1941. július 16. [?]

SLACHTA MARGIT BATIZFALVY NÁNDORNAK

A deportálásról szóló tájékoztatást és a kitelepítésnél emberséges eljárást kér

Budapest, 1941. júl. 6.[1]

Kedves Batizfalvy![2]

Két évtizede annak, hogy együtt dolgoztunk. Sok idő és mennyi minden történt azóta!

Akkor maga még oly fiatal volt, hogy irányzati dolgokról akkor nem beszélgettünk, különben is annyi év alatt megváltozhatik az ember álláspontja. — Ezt csak azért írom, mert szükségesnek tartom magamról annyit megírni, hogy egyedül a krisztusi igazságok alapján állok, csak az Úr Istentől várom mindig azt, hogy eljárásaimat helyesnek mondja, vagy elmarasztalja, vagyis mindig lelkiismeretem szerint cselekszem.

Most annyi dolog történik a kereszténység nevében, de a kereszténység szelleme ellen. Ha tőlem segítséget vagy közbenjárást kérnek, *minden felebarátomnak* megteszem, ha az ügy igazságos. Az igazságosságot pedig csak *egyénenként* lehet elbírálni, nem lehet valakit csak azért menteni, mert mondjuk turáni fajú, vagy elítélni, mert zsidó.

Talán mostmár világos, hogy miért tettem ezt a hosszú bevezetést. — Értesültem arról, hogy azon a nagyon nehéz helyen van. Képzelem, hogy mennyi kétségbeesést és emberi szenvedést lát. Hallottam arról, hogy mennyire szívvel áll szomorú szolgálatának helyén. Tájékoztatást kérnek, privát tájékoztatást az ügyekről, mert itt nem ismeri ki magát az ember. És azért adtam meg azt a hosszú bevezetést, hogy engem ebben az ügyben semmi sem vezet, csak a jog és igazságérzet, a felebaráti szeretet.

Azt kérték tőlem izraeli ismerőseim, hogy járjak közben a mostani kitoloncolásoknál a következőkben:

1. Hazai illetőségű embereket ne utasítsanak ki.
2. Illetéktelenül itt tartózkodókat emberségesen tegyenek ki. Engedjék meg, hogy társadalmi úton élelmet kaphassanak, családtagokat ne szakítsanak el egymástól stb.
3. Akiket áttesznek a határon, ne tegyenek ki elpusztított, éhínséges területekre, ahol csaknem biztosan elpusztulnak.
4. Engedjék meg, hogy a gyűjtőtáborban egy-két önkéntes karitatív munkás a betegeket, esetleg szülőanyákat elláthassa.

Kedves Batizfalvy, tud nekem ezekben valami módon segíteni? Tud tanácsot adni?

Azonkívül itt a belügyben azt mondták, hogy a kiutasítások már megszűnnek. De úgy látszik, hogy ez nem áll. Mikor mentek még transzportok? Vagy mikor fognak menni? És mennyi embert tettek ki ezen a héten?

Mi módon lehetne elérni azt, hogy magyar illetőségű és főleg állampolgárságú embereket ne tegyenek ki? Pásztóy tanácsos a leghatározottabban állítja, hogy ő ezt nem akarja. — Mi az oka annak, hogy a végrehajtó közegek nem teljesítik azt,

amire itt parancsot kapnak? Mostanig sem kaptak semmi újabb utasítást a rendeleteknek miként való végrehajtását illetőleg?

Kérem szíves válaszát, amit előre is köszönök. — Az elvi alapoktól eltekintve, arra is sokszor gondolok, hogy milyen borzasztó lenne, ha mindezeket velünk cselekednék!

Előre is megköszönve szíves fáradságát

sokszor üdvözlöm

(Géppel írt aláíratlan másodlat; Mona Ilona tulajdonában.)

1 A dátum minden bizonnyal gépelési hiba. Helyesen talán: július 16.
2 Batizfalvyra, valamint a levelekben említett többi személyre és intézményre ld. a tanulmány jegyzeteit, 77. köv.

2.

Budapest, 1941. július 22.

JELENTÉS A DEPORTÁLÁS KÖRÜLMÉNYEIRŐL

Jelentés

A Budapestről 1941. VII. 15-én elsőnek lekísért 44 emberrel egyidőben megérkezett Kőrösmezőre több száz ember más helyekről, akiknek egy része már kint volt a havasaljai táborban. Azóta naponta sok százan érkeznek meg mindenhonnan.

Első időben az emberek Kőrösmezőn tartózkodtak addig, amíg ügyüket átvizsgálták, megmotozták őket és csomagjaikat, és csak azután mentek tovább Havasaljára, a táborba. Az emberek élelmezéséről a kincstár már az első nap óta egyáltalában nem gondoskodik, miután a 3 napi élelem, amit a rendelet szerint magukkal kell vinniök, a hatóság szerint az időre szól, amíg a táborból a határon túlra szállítják őket. Ivóvizük nincs a táborban, azt ezideig egy kölcsönkért nagy dézsa segítségével hozzák kb. 5—600 méterről. Az élelmezés ellátásáról úgy gondoskodtunk, hogy a kőrösmezei állomáson levőknek a falubeliek vittek ki ennivalót, de természetesen ez nem fedezte a szükségletet és elsősorban a gyermekek kaptak, úgyhogy voltak felnőttek, akik 2 napig nem ettek. A Kárpátalján összeszedett embereknek még annyi időt sem adtak, hogy legszükségesebb dolgaikat, vagy útravalójukat összecsomagolják. Havasalján pedig a kőrösmezői hitközség gyűjtése folytán összeszedett pénzből egy ideig főztek a tábor részére. De tekintettel arra, hogy a kb. létszám akkor is már 600 ember volt a táborban, ez sem fedezte a szükségletet. Közben ott járt az aknaszlatinai izraelita kiküldött, aki ígéretet tett, hogy fog hozni egy teherautón élelmiszert azzal a célzattal, hogy a tábor alezredes parancsnokával megbeszélt és a tábor területén részünkre kijelölt helyen felállítandó konyhában az emberek élelmezéséről gondoskodhassunk. Folyó hó 21-én éjjel 2 óráig nem történt semmi és dacára a kiadott hatósági igazolványnak, a beígért élelmiszer nem érkezett meg. A feladott élelmiszerek ezen időpontig ugyancsak nem érkeztek meg Kőrösmezőre.

Az első nap kb. 100 embert sikerült kivenni az átszállítandók közül azon az alapon, hogy magyar állampolgárságukat valószínűsíteni tudták a náluk levő okmányokkal, részben pedig megvolt az állampolgársági bizinyítványuk. Batizfalvy Nándor dr., a Budapestről az ügyek vezetésére Kőrösmezőre kiküldött rendőrfogalmazó úr, a legnagyobb jóindulattal és megértéssel igyekezett a dolgokat elbírálni. Azonban távirati rendelkezést kapott, hogy a táborból csak azokat bocsáthatja ki, akiknek állampolgársági bizonyítványuk a kezükben van, úgyhogy még éjszaka kimentek a vasúthoz és kb. 21 embert a már elbocsátottak közül ismét visszavittek a táborba. A második napon ezen utasítás alapján összeszedtük az állampolgársági bizonyítványokat és Batizfalvy fogalmazó úr hajlandó volt egy jegyzéket írni ezekről és aláírta azzal, hogy ezek a táborban maradnak további intézkedésig. Közben azonban újabb rendelkezéseket kapott Ungvárról és így kétségessé vált, hogy az állampolgársági bizonyítvánnyal rendelkezők is elmehetnek-e. Utóbb sikerült rávenni arra, hangoztatva azt, hogy nincs olyan rendelkezés, mely szerint az állampolgársági bizonyítvánnyal rendelkezők is eltávolítandók, — másnap kiengedje őket. Azonban mire a táborba odaérkezett, legnagyobb meglepetésre egy csomó magyar állampojgársági bizonyítvánnyal rendelkezőt is a katonai parancsnok áttett a határon. Ezen nap újabb szállítmány érkezett, mire a fogalmazó úr közölte velünk, hogy mindenkit, akit Kárpátaljáról behoznak, kénytelen azonnal továbbadni.

Időközben olyan rendelkezés is érkezett, hogy meg kell gyorsítani az emberek átszállítását, mire szombaton, VII. 19-én, a tábort teljesen kiürítették, úgyhogy aznap több mint 900 embert szállítottak át a határon a már előzőleg átszállított néhány száz emberen kívül, míg vasárnap, folyó hó 20-án 1400 embert szállítottak át. Nagy részüket úgy, hogy amint a vasúti kocsiból leszállították, csak megszámolták őket és azonnal autókra szálltak és határon túlra szállíttattak. A Kőrösmezőn végrehajtott egyéni motozásnál a detektívek nagy szigorúságot gyakoroltak és egész csekély értékű tárgyakat elvettek az emberektől. Erre felhívtuk Batizfalvy fogalmazó úr figyelmét, aki megértést tanúsított a dolgok iránt és el is rendelte, hogy adják vissza az ilyen kisebb értékű dolgokat. Kőrösmezői pályaudvari parancsnokság felhívására az embereket most már nem is viszik át a kőrösmezői táborba, hanem egyenesen felküldték a szerelvényeket a havasaljai vasútállomásra és ott kerültek átvitelre. A táborban két nagy helyiség áll rendelkezésre, amiben semmi egyéb nincs, csak egy kis szalma. Ha a létszám — ami igen gyakran megtörténik — meghaladja a 600-at, rettentő zsúfoltságban vannak az emberek összeszorítva, úgy hogy még lefeküdni sem bírnak. Azonkívül hétfőn, 21-én, oly tömegű ember érkezett, hogy nem tudták mindet a barakképületben elhelyezni és így több száz ember fedél nélkül, a szabadban maradt. Az őrség viszont igen erélyesen lép fel velük szemben.

Előfordultak, hogy egy feleség jött a férjét meglátogatni Kőrösmezőre és azonnal ott-tartották, úgy, ahogy volt, minden csomag, élelem nélkül betették a transzportba és már át is ment. Felhoztak 85 éves haldokló öregasszonyt, falábú embert, teljesen süketnéma embert és ezeket is továbbították a határon. Csománfalván előfordult, hogy egy családhoz elmentek, ahol a családfő nem volt otthon, a feleséget érte küldték, de mire ezek visszaérkeztek, már egyetlen leányukat elvitték, holott az állampolgársági bizonyítvány birtokukban van. A KEOKH-kiküldött ebben az esetben hozzájárult ahhoz, hogy az illető leányt saját felelősségünkre egyelőre levigyük a kőrösmezői rabbihoz és addig ott marad, amíg édesapja bemutatja az állampolgársági bizonyítványt. Megérkezett hétfő este egy szállítmánnyal egy asszony, akinek a pályaudvaron szülési fájdalmai léptek fel, bevitték a faluba és ott szülte meg gyermekét. Két beteg ugyancsak a mi felelősségünkre (40 fokos láz miatt, az egyik, míg

a másik súlyos tüdőbaj miatt) egyelőre a faluban maradt. Egyes értesülések szerint a csendőrség az állomáson tartózkodó és a transzporttal találkozó zsidókat összeszedi és minden további nélkül beállítja a sorba, úgyhogy érkezett is az egyik szállítmánnyal több olyan ember, aki még a névjegyzékben sem szerepel.

Meg kell még említeni, hogy az emberek, akik teherkocsiban érkeznek, a késő esti órákban, kénytelenek az éjszakát a lezárt teherkocsikban tölteni. Kezdetben két napig is eltartott, amíg egyáltalában a zárt kocsikból kiszállították őket. Újabban egy nap alatt megtörténik a kiszállítás. A táborban a higienia legelemibb követelményei sincsenek meg és az egész úgy fest, mint ahogy az egyik csendőr megjegyezte: „mintha élőállat szállítás volna".

A családok igen gyakran szétszórva érkeznek és így külön-külön kerülnek át a határon, mert még az sem engedtetik meg részükre, hogy ott a táborban bevárják hozzátartozóikat. Az is előfordul[t], hogy egy 7 éves kislányt hozott az egyik csendőr azzal, hogy 200 méternyire volt látogatóban a gyermek szüleitől és azt sem voltak hajlandók megvárni, amíg elhozzák gyermeküket. Úgy, hogy a gyermek édesanyja aznap reggel átkerült a határon, míg a kislány egyedül ment utánuk, hogy ezek hol és mikor találkoznak, az teljesen bizonytalan.

A határon túlról, hogy hová viszik őket, semmiféle megbízható értesülés nincs. Minden oldalról szerzett, de nem hivatalos értesítés szerint az embereket nem Kolomeába, hanem a Dnyeszter folyó túlsó partjára viszik, ahol pedig a közlések szerint semmineműélelmiszer nem kapható, sőt az ottani lakosság is a legnagyobb nélkülözéseknek van kitéve.

Hatósági értesülés szerint pedig az embereket Kolomeába viszik, ahol nagyon jó termés van és egyesek bútorozott házakat kaphatnak. A máramarosszigeti alispán úr véleménye szerint igen sokan sokkal jobb anyagi helyzetbe és megélhetési viszonyok közé kerülnek, mint itt voltak. Az alispán úr egyedül Máramaros megyéből 30 000 ember átszállítását helyezte kilátásba.

Az alispán úr magához hívatta a zsidóság ottani vezetőit és közölte velük, hogy magából Máramarossziget városból 5000 zsidót kíván elküldeni Galíciába, tekintet nélkül állampolgárságára. Elhívatta a bankok vezetőit, hogy vegyék át a zsidó vagyonok likvidálását, ő majd eljár a Nemzeti Banknál, hogy 30 pengőnél többet is vihessenek magukkal.

Budapest, 1941. július 22.

(Géppel írt másodlat, a jobb felső sarokban kézírással: visszavárólag; Mona Ilona tulajdonában.)

3.

Budapest, 1941. július 23.

FELJEGYZÉS A DEPORTÁLÁS KÖRÜLMÉNYEIRŐL ÉS A KÖZBEN ELKÖVETETT JOGI VISSZAÉLÉSEKRŐL

Helyi zsidó közületek oly értesítéseket kaptak, hogy számos túloldali helyen a visszamaradt ukrán lakosság máris tiltakozik az odaszállított zsidók helybenmaradása ellen, sok helyütt kiverték őket a faluból és az erdőkbe voltak kénytelenek menekülni. Egyes helyeken valóságos pogromok kezdődnek, ezen — hangsúlyozzuk általunk nem ellenőrizhető — híresztelések szerint

Az ottani katonai és helyi hatóságok közölték, hogy most napi 2000 ember szállítására rendezkednek be. Természetesen ez csak oly módon történhetik, ha a lakosságot egyes helyeken tömegével szedik össze. Értesülések vannak arról, hogy egyes falukból az összes zsidókat elszállították.

Ki kell emelnünk, hogy a velünk közölt rendelet szerint a kitelepítési akció azokra a lengyel és orosz állampolgárságú külhonosságúakra vonatkozik, akik ellen jogerős kiutasító határozat van, vagy azoktól a lakhatási engedélyeket jogerősen megtagadták. Ezzel szemben a Kárpátalján nem azt vizsgálják, hogy ki tartozik ebbe a kategóriába, hanem hogy ki nem tudja állampolgársági bizonyítvánnyal igazolni magyar állampolgárságát, sőt sok helyütt és nagy számban az ily bizonyítvánnyal rendelkezőket is elviszik.

Egyes helyeken 3—5 napi határidőt adnak magyar állampolgársági bizonyítvány beszerzésére. Másutt az okmányokat nem fogadják el, hanem közigazgatási eljárás lefolytatását kérik, mert pl. az egyik okmányban Jakob áll, a másikban Jakab, az egyikben Katz, a másikban Kacz.

Nem lehet természetesen segíteni azokban az esetekben sem, amikor az állampolgársági bizonyítvány iránti kérelem már a minisztériumban fekszik, de ott — sajnos tízezrével — még elintézetlen. Ugyancsak nem lehet segíteni olyankor, amikor állampolgársági bizonyítványt nem kértek, mert hiszen ez csak deklaratív okmány és egyébként az okiratok igazolják a szükséges kérést.

Számos helyen a közigazgatási hatóságok megtagadják a szükséges okiratoknak, pl. adózási bizonyítványoknak kiszolgáltatását.

Az anyaországban még nagyjában irányadó az az alaprendelet, amely szerint lengyel külhonosokat telepítenek ki, de már tömegével vannak esetek, amikor nem csupán a jogerősen kiutasítottakat és azokat, akiktől a lakhatási engedély jogerősen megtagadtatott, visznek el, de olyanokat is, ahol a kiutasítás nem jogerős és ahol a lakhatási engedély nem megtagadtatott, de éppen megadatott. Ilyenkor megvonják a már jogerősen megadott lakhatási engedélyt.

A rendelet szerint 70 éven felüliek és hatósági orvosi megállapítás szerinti betegek nem szállítandók el. Egymásután jönnek az értesítések jóval idősebbek és tisztiorvosi bizonyítvánnyal igazolt súlyos betegek elszállításáról is. Ilyen esetek az anyaországban is (pl. Kassa) nagyobb számban fordulnak elő.

A Kárpátalján azonban sem a rendelet által meghatározott keretek nem tartatnak be, de amint a jelentésből kitűnik, magyar állampolgárok tömegével telepíttetnek ki az országból. Különösen kétségbeejtők azok az esetek, amikor külön viszik el a gyermekeket, külön az anyát, amikor elszállítják a férjet a feleségtől, és amikor elviszik a feleséget, a gyermeket, mialatt a férj valahol munkatáborban van. Attól

kell tartanunk, hogy ezek soha az életben nem fogják egymást látni. Az élelmezésről és a legprimitívebb egészségügyi ellátásról sincs gondoskodás, a határon túl pedig az odaszállítottak a legkétségbeejtőbb körülmények közé kerülnek és valósággal az éhhalálnak, a szomjhalálnak, a betegségek pusztításainak és sokszor — el kell hinnünk — az erőszakos végnek vannak kitéve.

Budapest, 1941. július 23.

(Géppel írt eredeti; Mona Ilona tulajdonában.)

4.

Budapest, 1941. július 28.

A MAGYAR IZRAELITÁK PÁRTFOGÓ IRODÁJA ÁLTAL LEJEGYZETT SZEMÉLYES BESZÁMOLÓ: A DUNASZERDAHELYI DEPORTÁLÁS ÉS A VISSZATÉRŐK TÁMOGATÁSÁRA TETT JAVASLAT

Jelentés

Ma megjelent irodánkban [név]. 1868-ban született és bemutatta a mellékelt igazolványt, mely szerint Kőrösmezőről dr. Batizfalvy rendőrfogalmazó úr visszaküldte otthonába.

[név] hittestvérünk a következőket mondotta: 73 éves, éjszaka idején felkeltették és meghallgatás nélkül súlyos beteg feleségével együtt elvitték. Orvosi igazolványa szerint egészségi állapota olyan, hogy huzamosabb utazást nem bír ki. Tekintettel arra, hogy felesége szemmel láthatóan súlyos beteg volt, azt hazaengedték. Összesen 37 embert vittek el Dunaszerdahelyről kora reggel, azonban a megengedett 30 pengővel nem látták el [név]-ot. Kevés élelmiszert is adtak vele, mert többre a hitközségbelieknek nem volt alkalmuk. A komáromi hitközség a szállítmányt bőségesen ellátta élelmiszerrel, kocsi szalmával is. [név] eljutott Kőrösmezőig, ahol azonnal feltűnt beteges állapota és magas kora. Batizfalvy rendőrfogalmazó úr magához szólította és akkor megtudta, hogy 73 éves. Súlyos szemrehányásokkal illette a szállítmányt kísérő rendőri tisztviselőket, miért hoznak ilyen embereket. Ebben a szállítmányban volt [név] nevű hittestvérünk, aki megmutatta állampolgársági okmányát és ennek alapján ugyancsak visszaküldték. Az odaszállított emberek élelmezése [név] állítása szerint teljesen szervezetlen és rendezetlen. A katonai, illetve rendőri hatóságok csak konyhamaradékot adtak, és ott a helybeliek ugyancsak nem tudnak élelmiszert adni. Mikor [név] Batizfalvy rendőrfogalmazó úr jóvoltából visszautazhatott volna, nem volt senki, aki ellátta volna útiköltséggel, hogy legalább hazakerüljön, csupán a fent említett [név] úr jóvoltából juthatott Budapestre, úgyhogy a nála levő 30 pengőt vele testvériesen megosztotta.

Ezek alapján mindenesetre

1. sürgős intézkedés volna szükséges oly irányban, hogy az élelmezés az ott levő hittestvérek számára sürgősen biztosíttassék;

2. hogy megfelelő pénzmennyiség álljon rendelkezésre, ha esetleg vissza lehetne utazni, vagy ha egyesek a megengedett minimális 30 pengővel sem rendelkeznek;
3. utasítandók az összes hitközségek, hogy akár a mi költségünkre lássák el az ilyen nincsteleneket ezzel a minimális összeggel.

Budapest, 1941. július 28-án.
Dr. P/GM

(Géppel írt másodlat; MZsL PH.)

5.

Havasalja, 1941. július 24.

HAZAKÜLDÖTT DEPORTÁLT IGAZOLÁSA

Igazolvány

Igazolom, hogy [név] gorlicei 1868. évi születésű dunaszerdahelyi lakost őrizetből elbocsájtottam, mert magas korával járó törődöttsége miatt nem szállítható tovább.
Utasítottam őt, hogy lakóhelyére való megérkezése után az I. fokú rendőrhatóságnál *azonnal* jelentkezzék.

Havasalja, 1941. július 24-én.

Dr. Batizfalvy (s. k.)
m. kir. rendőrfogalmazó
Határvidéki M. Kir. rendőri kirendeltség Kőrösmező (bélyegzője)

Géppel írt másodlat; MZsL PH.)

6.

Budapest, 1941. július 29.

SLACHTA MARGIT LEVELE GRÓF KÁROLYI JÓZSEFNÉNEK[1]

A Vöröskereszt segítségét kéri a deportáltak szociális támogatására

41. július 29.

Mélyen tisztelt Grófné!
Engedje meg, hogy ezen keserves ügyben kérjem megértő közreműködését. Mellékelek a dolgokról egy összefoglaló képet. Hogy mi ennek az akciónak a háttérben

mozgató motívuma, azt bajos lenne megállapítani. Illetőleg tudjuk, hogy honnan ered az egész áramlat, csak azt nem lehet tudni, hogy most hirtelen miért lett ilyen vehemenssé, ilyen könyörtelenné, és miért akarják a lebonyolítást ennyire express. Itt Pesten is éjszaka mennek neki egy-egy ilyen zsidó menekültektől vagy polgároktól lakott háznak és úgy viszik el őket.

Télen is előfordultak már ilyen dolgok, de csak szórványosan. Egy csíkszeredai eset került hozzám, valami százötven embert vittek el minden további nélkül Csíkszeredából Kőrösmezőre és télvíz idején kitették őket orosz földre. A legtöbbnek sikerült visszabújdosnia, de 23-nak nyoma veszett.

Ebben a szomorú ügyben Weiss Edith bárónő és Cavallier József kerestek fel és arra kértek, járjak közben a kormányzónénál olyan értelemben, hogy a magyar honosokat hagyják meg az országban, az illetéktelenül itt-tartózkodó menekülteket pedig emberséges módon távolítsák el, ne úgy, hogy szinte a biztos halálba kergessék őket.

Teljesen igazságosnak találván ezt a kérést, én azt közvetítettem a kormányzónéhoz, akitől azt is kértük, hogy a maga részéről, bizalmi ember útján, győződtessen meg a helyzetről. További kérelmünk az volt, kapjanak a gyűjtőtáborok és a határszéli táborok szintén társadalmi munkásokat, hölgyeket, akiknek feladata, hogy az élelmezésnél, betegségi eseteknél stb. ezen szerencsétlen embertársaiknak megkönnyítsék a gyűjtőtáborokban való létet és átvizsgálhassák irataikat, s azon esetben, ha az iratokból kitűnik, hogy jogtalanul vannak itt, a parancsnoknál visszaszállításukra vonatkozólag előterjesztést tehessenek.

Hogy a főméltóságú asszony [hogyan] valósíthatja ezt a kérést, azt nem tudom, még nem terjesztettem elő konkrét formában, nem is olyan könnyű megfelelő munkaerőket kapni (önkénteseket vagy honoráltakat), mert ez rendkívül gyors tempójú munkát igényel, mivel a felhajszolt nagy létszám miatt a gyűjtőtáborokból az embereket gyorsan kell továbbítani, vagy ki, vagy vissza.

Úgy gondolom, hogy két szervezet van, amely programszerűen és sajnos már prakszis alapján fejthetne ki áldásos működést: a Lengyel Magyar Szövetség[2] és a Vöröskereszt.

Az ügy sörgősségére való tekintettel tegnap is, ma is kerestem Grófnét. Sajnos azt a felvilágosítást kaptam, hogy nem méltóztatik otthon lenni, így a kormányzónénak írt második levelemben csak mint a magam gondolatát említettem meg ezt a két szervezetet. Ez a megemlítés abszolút semmi obligót nem jelent, mert megírtam, hogy sem Méltóságod, sem Lukács Sarolta[3] részéről nem történhetett semmi megállapodás, mivel az illetékesek nem voltak Budapesten.

Nagyon hálás lennék, telefonválaszért. 29-66-11 és 49-77-11 szám alatt kérem Grófné nagybecsű válaszát. Ha éppen nem volnék odahaza, Paula[4] vagy Auguszta[5] testvér átveszik számomra az üzenetet.

Végtelenül szomorú, hogy a helyzet nem tud nyugvópontra jutni. Ki tudja, mi vár még reánk.

Grófnénak mély tiszteletemet fejezve ki, maradok

igaz híve:

(Géppel írt, aláíratlan másodlat; a levél felső részén ceruzával: Károlyi Grófnő; Mona Ilona tulajdonában.)

1 A címzett Slachta Margitnak 1941. július 29-i Horthy Miklósnéhoz írt levele szerint Károlyi Józsefné volt; személyére ld. *Iratok* 7. sz. 4. jegyz.

2 Valószínűleg a Magyar—Lengyel Menekültügyi Bizottságról van szó, mely 1939 szeptemberében alakult a Vörös Kereszt-Egylet közreműködésével a háború folyamán Magyarországra menekült és ittrekedt lengyelek támogatására.

3 Lukács Sarolta, a Magyar Vörös Kereszt-Egylet alelnöke és szociális osztályának vezetője
4 Rónai Paula, a Szociális Testvérek Társasága magyar kerületének főnöknője.
5 Ikrik Augusta, a Szociális Testvérek Társasága erdélyi kerületének főnöknője.

7.

Budapest, 1941. július 29.

SLACHTA MARGIT LEVELE HORTHY MIKLÓSNÉNAK

Adatokat küld a deportálásról és segítségét kéri a kitelepítésnél folyó visszaélések megszüntetéséhez.

VII. 29. 41.

Főméltóságú Asszonyom!

Adatokra várva nem küldöttem el a Lélek Szavának egyes számait. Most azonban már nem várok azokra, hanem mellékelem a lapot és annyi adatot, amennyiről nekem éppen tudomásom van. Nem összefoglaló adatok ezek, hiszen most nem dolgozom a közélet terén,[1] tehát csak annyiban szerzek tudomást a dolgokról, amennyiben munkáinkat súrolják, vagy véletlenül hozzánk sodródnak.

Nem írtam neveket, nehogy valakinek akaratlanul is komplikációt okozzak, de amennyiben méltóztatik óhajtani, az illetők készséggel állnak helyt állításaikért.

Fentlétemkor nem jutott eszembe a jelen aktuális ügyek fő intézőjének neve. Az illető P á s z t ó y Á m o n, belügyminisztériumi miniszteri tanácsos. A kőrösmezői gyűjtőtábor parancsnoka pedig B a t i z f a l v y N á n d o r, rendőrfogalmazó.

Én az ügyet a jog, igazság és kereszténység szempontjából bátorkodtam Főméltóságod elé terjeszteni, de egy nem megvetendő, gyakorlati gondolat is foglalkoztat. Senki ember nem tudja biztosan a háború kimenetelének mikéntjét. Mi lesz, ha *nem* a német győz. Akkor mindaz, amit most német befolyásra, vagy presszióra a magyar hivatalos tényezők elkövettek, statisztikailag és bebizonyítva meg fog jelenni. Akkor minden igazságtalanság és embertelenség ellenünk lesz, akik mindig kisország leszünk, tehát igazságunkat mindig szűken fogják mérni. Hát még akkor mi lesz osztályrészünk, ha olyan tartalmú vádakat hozhatnak fel ellenünk, melyeknek elmarasztaló voltát saját magunknak is el kell fogadnunk. Hazánknak eddigi legnagyobb védelme az volt, hogy *jogállam* volt. Az a külső befolyás, mely minket ettől megfoszt és ezen önvédelmi helyzetünkből kiemel, a tulajdonképpeni egyetlen és mindenkorra megőrizhető legnagyobb védelmi erőnktől foszt meg.

Mivel a zsidók kiutasítása egészen szokatlan gyorsan folyik, országos vonatkozásban és ezrekre kiható méretben történik, bátor vagyok kérni Főméltóságodat, kegyeskedjék nemcsak bizalmi emberével a helyzetről meggyőződést szereztetni, hanem azt is lehetővé tenni, illetőleg elrendeltetni, hogy társadalmi önkéntes munkaerők küldessenek ki hivatalosan. Ezeknek feladata az lenne, hogy a különböző gyűjtőtáborokban, főleg a határszéli gyűjtőtáborban vezessék az élelmezést, gondoskodjanak a betegekről, a legminimálisabb élelemmel ellássák a kiutasítottakat és átnézzék irataikat, s ezek alapján hivatalos előterjesztést tegyenek a parancsnoknak

arra nézve, hogy kiknek kell elhagyniok az országot, mivel illetéktelenül vannak itt és kiket kell visszaküldeni, mivel honosságuk bebizonyított, akkor is, ha nincs állampolgársági igazolványa, aminthogy az a legtöbb embernek nincs. — Ez elég nehéz és áldozatos munka és főleg gyors tempót követel, mivel a nagy létszámnál fogva a gyűjtőtáborokból gyorsan kell mindenkit továbbítani, vagy ki, vagy vissza.

Gondolkozván a kivitel lehetőségéről, úgy látszik nekem, hogy a leghivatottabb két szervezet a Vöröskereszt és a Lengyel—Magyar Szövetség lenne.[2]

Ezt a gondolatot csak bátorkodom felvetni, ismerve úgy gróf Károlyi Józsefné[3] gondolkodásmódját, mint Lukács Saroltáét, de az illetőkkel nem beszélhettem, mert úgy Károlyi grófné, mint Simon Elemér,[3] csak holnap, vagy holnapután lesznek Pesten.

Hálásan köszönöm, hogy fogadni és ennek a nehéz ügynek időt szentelni kegyeskedett és maradok

Főméltóságú Asszonyomnak

Mély tisztelettel:

(Géppel írt másodlat, aláírás nélkül; Mona Ilona tulajdonában.)

1 Utalás arra, hogy Slachta Margit országgyűlési képviselő volt.
2 Slachta Margit feltehetően a Magyar—Lengyel Menekültügyi Bizottságra gondol.
3 Károlyi Józsefné grófnő a Szent Kereszt Egyesületen belül a konvertiták támogatására 1939. X. 3-án alakult püspökkari bizottság tagja. Nem tudunk viszont arról, hogy Károlyi Józsefné a levélben említett két intézmény valamelyikének tisztségviselője lett volna.
4 Vitéz Simon Elemér 1932-től a Magyar Vörös Kereszt országos elnöke.

8.

Budapest, 1941. július 29.

JAVASLAT A DEPORTÁLTAK MEGSEGÍTÉSÉRŐL

Javaslat a kiutasított és Galíciába vitt hittestvéreink megsegítésével kapcsolatban.[1]

1. Eddigi megbeszélések következménye, hogy a Kőrösmezőre került kiutasítottak ott élelmiszerhez juthassanak, esetleg némi élelmiszerrel ellátva mehessenek tovább. Tekintettel arra, hogy az élelmezése ezeknek a kiutasítottaknak új lakhatási területén rendkívül problematikus, kívánatos volna az illetékes tényezőket megkérni arra, hogy az élelmezés további biztosítása érdekében megfelelő kapcsolat legyen létesíthető ennek a területnek zsidósága és a magyar zsidóság képviselete között.

2. A kiutasított és Galícia területére szállított zsidóság foglalkoztatása, produktív munkába beállítása érdekében ugyancsak szükséges volna akár keresztény, akár zsidó kormánybiztos kinevezése, aki mellett lehetőleg három tanács, lehetőleg zsidókból, szervezné meg, intézné ezeknek a zsidóknak ügyét, hogy munkájuk valóban értékes legyen és ennek folytán megfelelő keresetük és megélhetésük biztosítottnak lássék. A magyar kormány vélekedhetik bármiképp ezekről a zsidókról, bizonyos az, hogy

ezek magyarul éreznek, gondolkodnak és magyarul beszélnek. Meggyőződésünk, hogy ezek munkája valaha még értékes szolgálatot jelent magyar hazájuk számára.

3. Természetes, hogy ezeknek, a megszervezésnek és ellátásnak irányítására munkaeszközök előteremtésének ügye csak akkor váltható valóra, ha megfelelő pénz felett rendelkezhetünk. Ezért külön meg kellene kérni a hivatalos tényezőket, hogy erre a célra, kimondottan csak a zsidóság körében, természetesen szigorú elszámolási kötelezettséggel gyűjtést indíthassunk meg.

4. Az eddigi deportálások alkalmával végtelen fájdalommal láttuk az egész elintézési ügy eléggé embertelen voltát, különösen embertelennek érezzük azt, hogy munkára nem képes gyermekeket vittek és ami a munkaképtelenné vált aggokkal történik.

Úgy a gyermekek, mint az aggok, addig, amíg a munkaképesek elhelyezkedhetnek és némi keresetet biztosíthatnak maguknak, csak a legsúlyosabb terhet jelentik, ezért mindent el kell követnünk, hogy a kormány belássa, hogy a termelő munkát éppen az biztosítja, ha ezek a gyermekek és aggok ideiglenesen itt maradhatnak. Bizonyos, hogy egyszerű felhívás alapján sok hitközség akadna, amely néhány gyermeket, aggot átmenetileg vállalna, esetleg azonban külön otthonokban vagy szeretetházakban is elhelyezhetők volnának. A deportációnak ez a része oly égbekiáltó, hogy meggyőződésünk az, hogyha a kormányzóné őfőméltóságához, egyes miniszterekhez, kiváló politikusokhoz (pl. Bethlen, Rassay, Apponyi, Kövér Géza,[2] Szüllő Géza[3] és stb.), továbbá a katolikus és protestáns püspökökhöz táviratban fordulnánk ennek az ügynek támogatása érdekében, kérésünk kétségtelenül meghallgatásra találna. Hangsúlyozzuk természetesen, hogy ezek csak ideiglenesen maradnának itt, és mihelyt a szülők vagy hozzátartozók arról értesítenek, hogy a legkisebb lehetőségük megvan arra, hogy gyermeküket vagy szüleiket elhozhatják és eltarthatják, azonnal továbbítanók azokat.

5. Sürgősen szükséges a Galíciába kiutasított hittestvérek ittmaradt vagyoni ügyeinek rendezésére vonatkozólag valamilyen tájékoztatás, mert félő, hogy kellő irányítás nélkül még kis vagyontárgyaikat is elherdálják vagy itthagyják annak reménye nélkül, hogy ezek ellenértékét valaha megkapják.

6. A belügyminisztériumban sok-sok hónap óta fekszenek az állampolgárság kiadása iránti kérvények. Szükséges volna megfelelő helyen az intervenció az eljárások gyorsítása érdekében. Kívánatos volna továbbá az állampolgársághoz szükséges iratok megszerzésének céljából további nagyobb összegek kiutalása és végül hivatalos helyről megfelelő nyilatkozat, hogy kikre terjed ki végeredményben a kiutasítás, mert ha minden hivatalos tájékoztatás nélkül tovább folyik ez a kegyetlen végrehajtás, ennek, mindentől eltekintve, az ország gazdasági helyzetére is kihatása lesz, mert sok helyen a bizonytalanság miatt a munka szünetel, vagy legalább csökkent, teljes letargiával folyik, tehát nagyobbrészt inproduktív.

Budapest, 1941. július 29-én.
Dr. P/GM.

(Géppel írt másodlat; MZsL PH.)

1 A nem egyszer pongyola fogalmazás azt valószínűsíti, hogy az irat belső használatra készült emlékeztető.
2 Kövér Géza személyére nem találtunk közelebbi adatot.
3 Szüllő Géza jogász, földbirtokos; részt vett a Néppárt és a csehszlovákiai Keresztényszocialista Párt megalakításában, az elcsatolt Felvidék kisebbségi ügyeinek szószólója, a csehszlovákiai Magyar Nemzeti Kisebbség Népszövetségi Ligájának elnöke; 1938-tól örökös felsőházi tag; közírói működéséért az MTA külső tagjává választották.

9.

[1941. július]

RÉSZLET EGY GALÍCIÁBÓL ÉRKEZETT LEVÉLBŐL

Semmiféle hatóság nincs, csak a parasztok uralkodnak, szörnyű kegyetlenségeket követnek el, kényük-kedvük szerint bánnak az emberekkel. Éhínség van. Posta nem működik.

(Feladva: Klusta bei Charkow-ban 1941. július 30-án; géppel írt másolat, név nélkül; Mona Ilona tulajdonában.)

10.

Budapest, 1941. július 31.

A MAGYARORSZÁGI IZRAELITÁK ORSZÁGOS IRODÁJÁNAK LEVELE A MAGYAR VÖRÖS KERESZT-EGYLETNEK

A deportáltak gondozását kérik

77.165/1941.

A Magyar Vörös Kereszt-Egylet
Nagytekintetű Elnökségének, Budapest

A m. kir. belügyminiszter úr őnagyméltósága által elrendelt és hetek óta folyamatban levő Galíciába való kitelepítési akcióval kapcsolatban a mély tisztelettel alulírt Magyarországi Izraeliták Országos Irodája, mint a magyar izraelita hitfelekezet képviseleti szerve nevében legyen szabad az alábbi tiszteletteljes kérelemmel fordulnunk a nagytekintetű elnökséghez:

A kitelepítési akció hozzávetőleges becslés szerint eddig mintegy 14—15 000 emberre terjedt ki és eddig kb. 8000 főre tehető azoknak a száma, akik már Galíciába kihelyeztettek. A kitelepítést a kőrösmezői és havasaljai gyűjtőtáborokba való szállítás előzi meg, ahol jelenleg is 6000 hitfelünk van őrizetben. Mihelyt egy szállítmány Galíciába áttétetik, az említett táborokba újabb szállítmányok érkeznek.

A havasaljai táborban többezer férfi, nő és gyermek — köztük újszülöttek és csecsemők — van elhelyezve, akiknek egészségügyi és szociális gondozását megbízottaink nem képesek ellátni, mert ez a tábor katonai parancsnokság alatt áll és polgári egyének nem mehetnek be a tábor belsejébe. Mély tisztelettel arra kérjük tehát a nagytekintetű elnökséget, hogy az ezen táborban elhelyezett személyek egészségügyi és szociális gondozását, az itteni hozzátartozókkal való érintkezés lehetővé tételét stb. magára vállalni méltóztassék.

Ami a már Galíciába kihelyezett személyeket illeti, ezekkel sajnos semmiféle érintkezési lehetőségünk nincs, miután Galícia hadi terület. Legyen szabad azzal a

tiszteletteljes kéréssel fordulnunk a nagytekintetű elnökséghez, hogy az ezen területre kihelyezett hitfeleinkről való gondoskodást (élelmezés, egészségügyi szolgálat, elhelyezés, az itteni hozzátartozókkal való érintkezés közvetítése, pénz- és csomagküldés stb.) elvállalni kegyeskedjék.

Megemlíteni bátorkodunk, hogy tudomásunk szerint úgy a táborokban, mint galíciai területen számos öreg, beteg és gyermek — köztük újszülöttek és csecsemők — vannak elhelyezve.

Midőn azzal a tiszteletteljes kérelemmel járulunk a nagytekintetű elnökség elé, hogy e szerencsétlen, sorsüldözött embereket kegyes pártfogásába venni és őket a Vöröskereszt emberbaráti gondozásában részesíteni kegyeskedjék, maradtunk leghálásabb köszönetünk és mély tiszteletünk nyilvánítása mellett

Budapest, 1941. évi július hó 31-én.

A Magyarországi Izraeliták Országos Irodája nevében:

főtitkár alelnök

Géppel írt, kézírással javított, aláíratlan másodlat; MZsL PH.)

11.

Budapest, 1941. augusztus 3.

JELENTÉS A DEPORTÁLÁS KÖRÜLMÉNYEIRŐL ÉS JAVASLAT A VISSZAÉLÉSEK MÉRSÉKLÉSÉRE

1941. július 12-én indult meg a galíciai kitelepítési akció. Az e tárgyban kibocsátott rendelet eredetileg jogerősen kiutasított lengyel és orosz állampolgárokra szorítkozott, de már az első napoktól kezdve ezt a keretet túlléptek oly képpen, hogy a kárpátaljai megyékben a magyar állampolgárokat, sőt állampolgársági bizonyítványokkal bírókat is utasítottak és telepítettek ki, az anyaországban pedig nem jogerősen kiutasított lengyel és orosz, de ezenkívül egyéb (német stb.) állampolgárságú menekülteket is.

A Kárpátalján a közigazgatási hatóságok sok helyütt az őslakó zsidók meghatározott százalékának eltávolítását és kitelepítését rendelték el, sokszor 50—60% arányban.

1941. július 31-én a M. Kir. Belügyminisztérium magyar állampolgárok kiutasítását kifejezetten megtiltotta és az akciót újból kizárólag lengyel és orosz honosokra korlátozta. Közöltetett az is, hogy magyar állampolgárok alatt nemcsak azok értendők, akiknek magyar állampolgársági bizonyítványuk van, de a vélelmezett magyar állampolgárok is, az őslakók is, tehát azok is, akik bár kellő okmányokkal nem rendelkeznek, de származásuk, vagy régi itt lakásuk következtében magyar állampolgárságúnak vélelmezendők.

A M. Kir. Belügyminisztérium ezen álláspontját a vidéki hatóságok sok helyütt nem respektálják és nem hajtják kellően végre.

A Pártfogó Irodához tömegesen futnak be jelentések arról, hogy magyar állam-

polgárokat és nem lengyel, illetve orosz, de egyéb állampolgárságú külhonosokat is internálnak és kitelepítenek.

Elsősorban súlyos bajt okoz az, hogy a rendelkezést — úgy látszik — nem kapta meg a kőrösmezői kirendeltség, amely a kitelepítéseket foganatosítja.

Dr. Batizfalvy Nándor rendőrfogalmazó úr, a KEOKH kőrösmezői kiküldötte, augusztus 1-én úgy délelőtt, mint délután közölte a Pártfogó Iroda ottani kiküldöttével, hogy ilyen utasítást nem kapott. E napon reggel 154 személyt a tábor érintése nélkül, egyenesen katonai teherautókba tettek és a határon túlra szállították anélkül, hogy állampolgárságukat bármiképpen megvizsgálták volna. Ebben a transzportban a Pártfogó Iroda kiküldöttjének jelentése szerint olyan egyének is voltak, akik nem lengyel vagy orosz állampolgárok, illetőleg származásúak. — A kőrösmezői táborban lévőket a katonaság ugyancsak kivétel nélkül elszállította a határon túlra, a fenti szempontok figyelembevétele nélkül.

Ungvárról, Ökörmezőről, Técsőről, Munkácsról, Husztról, Nagyszőllősről érkeztek 1941. augusztus 2-án sürgönyök[1] arról, hogy a belügyminisztérium említett rendelkezését e helyeken nem foganatosítják. Mindezekről a helyekről panaszkodnak, hogy magyar állampolgárok továbbra is eltávolíttatnak és a belügyminisztérium szóban forgó intézkedése nem valósul meg. Konkrét személyekre nézve érkeznek panaszok arról, hogy a magyar állampolgárság megállapítása iránti kérelem a belügyminisztériumban elintézés alatt áll, ennek ellenére a szóban forgó személyt elszállítják, sőt elszállítottak olyanokat is, kiknek állampolgársági bizonyítványuk volt.

A legsürgősebben intézkedni kellene tehát abban az irányban, hogy minden I. fokú rendőrhatóság, főszolgabíró, alispán stb. a leghatározottabban utasítást kapjon a belügyminisztériumtól a precíz keresztülvitel tárgyában.

Ugyancsak rendkívül fontos volna intézkedni abban az irányban, hogy a kérelmezők simán megkaphassák okmányaikat, a felterjesztések és az állampolgársági ügyek elintézése pedig gyorsan és birtokon belül történhessék meg.

Azon a kereten belül (lengyel és orosz állampolgárok), amelyre nézve a kitelepítési akció még hatályban van, még mindig számos olyan kategória létezik, amelynek érdekében enyhítés volna eszközlendő, éspedig:

1. A M. Kir. Belügyminisztérium álláspontja szerint azok az orosz, illetve lengyel állampolgárságú nők, akik az 1939: IV. tc. hatályba lépése után magyar állampolgárságú zsidóval kötöttek házasságot és így már a magyar állampolgárságot meg nem szerezték, ki nem telepíthetők. Ezen álláspont ellenére a gyakorlatban még mindig internálják és kitelepítik az ilyen feleségeket, tehát a házasságokat szétrombolják. Sürgős utasítás volna tehát kiadandó ugyancsak az összes számba jövő hatóság részére.

2. Számos esetben toloncolnak ki özvegyasszonyokat gyermekeikkel együtt, akiknek férje volt lengyel vagy orosz származású, de sokszor már 5—10—15 éve halott, a feleség pedig házasságkötés előtt magyar állampolgár volt. — Olyan eset is előfordult, hogy a kiutasítottal együtt internálják és kitelepítik a tőle 10—20 éve elvált feleséget is, mert hiszen a házasság felbontása folytán az asszony előző magyar állampolgárságát nem nyeri vissza.

3. Igen sok esetben olyan orosz hadifoglyokat telepítenek ki magyar származású feleségükkel és gyermekükkel együtt, akik a világháború első éveiben kerültek hadifogságba, itt letelepedtek, családot alapítottak, iparjogot szereztek stb. Legutóbb kitelepítésre került egy ilyen hadifogoly, magyar származású feleségével és 8 fiával együtt, akik közül a legfiatalabb 2 éves, a legidősebb 21 éves volt. Minthogy az ilyen esetekben beszivárgásról szó sem lehet, mert hiszen az ilyen hadifogoly

éppen akarata ellenére került Magyarországra és a bolsevista Oroszországba visszatérni nem akarván maradt itt, az ilyen méltányos esetekben kivétel volna teendő.

4. Számos esetben fordul elő, hogy internálnak és kitelepítenek valakit, akinek családtagjai magas koruk vagy súlyos betegségük miatt már el nem szállíthatók. Ilyen esetekben gyakran fordul elő, hogy az agg korban lévő szülők, ápolásra szoruló gyermekek, vagy testvérek egyetlen gondviselőjüket és eltartójukat vesztik el a szóban forgó családtag kitelepítése által.

5. Igen számos esetben hadiárvák, hadiözvegyek, sokszorosan kitüntetett frontharcosok kerülnek kitelepítésre. Méltányos volna e részben az országért érdemeket szerzettekkel szemben elnézést gyakorolni, mert hiszen ezek már a háború előtt is itt éltek, Magyarországért harcoltak vagy adta életét a hős apa vagy férj.

6. A M. Kir. Belügyminisztérium igen sokezer lengyel és orosz származású zsidónak adott Magyarországon lakhatási engedélyt (könyvecskét) és egyben munkavállalási engedélyt. Ezek itt polgári egzisztenciát alapítottak, állásban vannak, üzleteket létesítettek stb. Az ilyeneknek kitelepítése éppen azokkal a szempontokkal áll ellentétben, amelyeket a lakhatási engedély és a munkavállalási engedély megadásakor a hatóság méltányolt.

A kitelepítés lebonyolítása sajnos még mindig igen fájdalmas módon történik.

Elsősorban is a hatóságok hihetetlen sürgősséggel internálják és telepítik ki a szóban forgó személyeket. Akárhányszor történik meg, hogy az internálást követően 1—2 óra múlva az illető személy már a vonaton ül és a határra viszik anélkül, hogy a legközelebbi hozzátartozóitól elbúcsúzott, leglényegesebb ügyeit elintézte volna. A tartózkodási és munkavállalási engedéllyel bíró személyeket sokszor munkahelyükről viszik zárt táborokba és onnan a határra.

A kitelepítettnek kis vagyonkája az esetek igen nagy részében őrizet nélkül és gondozás nélkül marad. Nincs rá mód és idő, hogy a kiutasított maga helyett megbízottat rendeljen, az augusztusi lakbért már nem fizetheti meg, háziállatai etetéséről senki sem gondoskodik, tömérdek érték megy veszendőbe.

Az elszállítás módja sokszor túlzottan szigorú. A Kárpátalján — eddig legalább — marhavagonokat használtak, amelyeket sokszor 24—48 órán át ki sem nyitnak. Az emberek rendkívüli zsúfoltságban teszik meg az utat a határig.

Az alaprendelet azt kívánja, hogy mindenki 3 napi élelmet vigyen magával. A nagy sürgősség folytán, a nincstelen szegénységük folytán, ezt az előírást teljesíteni nem tudják. Az I. fokú hatóságok sok helyütt megakadályozzák, hogy erről az ellátásról zsidó magánszemélyek vagy zsidó közületek gondoskodhassanak. Még 1941. augusztus 2-án is érkezett sürgöny Szatmárnémetiből és szóbeli közlés Máramarossziget ről, hogy a rendőrhatóságok nem engednek az átutazók részére élelmet juttatni.

A kőrösmezői táborban maga a hatóság semmi néven nevezendő ellátást a kitelepítendőknek nem nyújt, sem vizet, sem ennivalót. Erről ugyancsak a zsidó közületeknek kell gondoskodniok. Nincs gondoskodás egészségügyi szempontból sem.

Sokszor történik meg, hogy a családtagok egymástól elszakadnak a kitelepítés túl gyors lebonyolítása miatt, szülők nem találkoznak gyermekeikkel, gyermekek a szülőkkel és attól kell tartani, hogy miután a kitelepítés Galícia legkülönbözőbb vidékeire történik, ezek többé soha az életben egymást nem látják.

Semmiféle gondoskodás nem történt eddig arról, hogy a kitelepítettek részére valamilyen módon hozzátartozóik vagy közületek akár élelmezési, akár egészségügyi segítséget nyújthassanak. Még nincs meg a lehetősége annak — ami pedig igen

sürgős és fontos volna —, hogy valamilyen érintkezési mód rendszeresíttessék a kitelepítettek és az itthonmaradottak között.

A határon túlról természetesen csupán ellenőrizhetetlen és szórványos hírek jönnek, ezek közül a hírek közül számos értesítés biztató, mert azt mondja, hogy sok helyütt vannak lakhelyek és a visszamaradt lakosság bizonyos segítséget is nyújt.

Más helyekről azonban kétségbeejtően szomorú hírek érkeznek arról, hogy sem ellátás, sem életlehetőség ott nincsen, de sőt az életbiztonság is olyannyira hiányzik, hogy a kitelepítettek a legsúlyosabb támadásoknak vannak kitéve. Olyan értesítések is érkeztek, hogy az egyes vidékeken élő és nélkülöző őslakosság a jövevényeket elűzi és életükre tör, mert az amúgy is súlyos élelmezési helyzetben bennük nélkülözésük növekvésének okozóit látják.

Budapest, 1941. augusztus 3.

(Géppel írt eredeti; Mona Ilona tulajdonában.)

1 Ld. *Iratok* 12. sz.

12.

1941. augusztus 1—4.

A MAGYAR IZRAELITÁK PÁRTFOGÓ IRODÁJÁHOZ ÉRKEZETT SÜRGÖNYJELENTÉSEK A DEPORTÁLÁSRÓL

1. Dombóvárról 1941. augusztus 1-én:

„Dombó 16 24/25 1 1758
Hivatkozva técsői hitközséghez távirati értesítésünkre, kérjük legsürgősebben intézkedni, hogy további elszállítások beszüntessenek, mivel ezen vidéken kiszállítások folyamatban vannak, drótválaszt okvetlenül

izraelita hitközség"

2. Munkácsról 1941. augusztus 1-én:

„Munkács tel 21 25 1 1615
Rendőrhatóságok eddig nem kaptak utasítást, magyar állampolgárok továbbra is eltávolíttatnak, azonnali intézkedést és választ kérünk

pártfogó Munkács"

3. Nagyszöllősről 1941. augusztus 2-án:

„ddd Nagyszöllős 74 39 2 1355
Godinger Szeréna nagyszöllősi lakos ökörmezői születésű egyént gyermekeivel együtt ma ökörmezői kirendeltség utasítására Kőrösmezőre szállították stop Iratait magával vitte, teljesen rendben vannak stop Intézkedjenek sürgősen stop Sürgönyválaszt intézkedésről

pártfogó"

4. Szatmárnémetiből 1941. augusztus 2-án:

„Szatmárnémeti 219 25/24 2 1040
Kérjük illetékes rendőrhatóságnál eljárni, telefonáljanak itteni rendőrségnek, hogy engedjen átutazóknak élelmet juttatni, eredményről távirati értesítést kérünk

Ort Izr Hitközség"

5. Nagyszöllősről 1941. augusztus 3-án:

„Nagyszöllős 86 28 31 0800
Ökörmezőről szombaton elvitték Bergman Mózest, kassai illetőségű, összes papírjai rendben voltak, sürgősen intézkedjen

Guttmann"

6. Ökörmezőről 1941. augusztus 3-án:

„Ökörmező 53 11/10 3 10/30
Szállítások megint folyamatban vannak bizonyítványokkal is, drótválaszt

elnökség"

7. Nagyszöllősről 1941. augusztus 3-án:

„Nagyszöllős 106 30 3 12/50
Sürgönyt megkaptuk, közöljük Huszt, Nagyszöllős, Majdanka, Ökörmező, Zugó községekből tömeges szállítások folynak stop Alispánhoz rendelet leérkezett, de intervenciómra kijelentette, hogy nem tartozik hatáskörébe

Guttmann"

8. Szolyváról 1941. augusztus 3-án:

„Szolyva 108 47/45 3 2010
Elsejétől kezdve táviratukat nem értjük, máma elszállítottak állampolgársággal és állampolgárság megszerzéséhez összes iratokkal bírókat stop Rosenberg Izidor Bukocról állampolgársági bizonyítvány 344 814/941 keltezett 1941 március 29 felmutatása dacára el lett szállítva, kérjük sürgős intézkedésüket és sürgönyválaszt

Spiegel József"

9. Nagyszöllősről 1941. augusztus 3-án:

„ddd Nagyszöllős 114 25 3 18 000
László doktor informál, enyhítő körrendelet Kárpátaljára nem vonatkozik, szállítások minden felől állandóan folyamatban, kérek sürgős távirati információt

Guttmann"

10. Ungvárról 1941. augusztus 3-án:

„Ungvár 1+361 14 3 1508
Határövezettől összes hitsorsosaink kivétel nélkül elszállítva Csap felé valószínűleg Kőrösmezőre

dr László"

11. Munkácsról 1941. augusztus 3-án:

„Munkács 116 21 3 1055
Verecke és összes falvai állampolgársági bizonyítvánnyal is vagy állampolgárságot igazoló okmányokkal kiutasítás nélkül toloncolják stop Távirati intézkedést

pártfogó iroda"

12. Husztról 1941. augusztus 3-án:

„Huszt 310 33/31 3 16/22
A mai napon Nagymagyarországon született iratokkal rendelkező családokat kiutasítottak stop Sürgős intézkedést kérünk

pártfogó"

13. Kivonat a huszti pártfogó iroda 1941. augusztus 4-én érkezett jelentéséből:

„Huszt: Huszton a mai napon elszállították, illetve egyelőre még az állomáson vannak mindazok, akik a múlt héten kiutasítási végzést kaptak, azért, mert szlovenszkói születésűek. Összesen 26 család. Ökörmezői járás: Ma reggel óta állandóan szállítják lefelé Husztra az állomásra az úgynevezett verchovinai[1] zsidókat, tekintet nélkül az irataikra, sőt tekintet nélkül az állampolgársági okiratukra, amely többeknek megvan és előmutatták. Toronyán például kiürítették úgyszólván az egész falut. Mi itten a helybeli hatóságoknál hiába próbálkozunk interveniálni a szerencsétlenek érdekében, de sajnos hiába. Az itteni h. rendőrség megkapta ugyan a pesti utasítást, hogy amennyiben valaki iratokkal, mégpedig olyanokkal, amelyekkel az illető magyar állampolgársága kitűnik, igazolja magát, akkor nem szállítható el, most azonban arra hivatkoznak, hogy a mai szállításokra a csendőrség máshonnan és nem tőlük kapott utasítást.

Huszt, 1941. augusztus hó 3.

Pártfogó"

(Géppel írt másolat; Mona Ilona tulajdonában.)

1 Verhovina: A kárpátaljai hegyvidék.

13.

1941. augusztus 4.

KIVONAT EGY ISMERETLEN FELADÓ ÁLTAL TOVÁBBÍTOTT LEVÉLBŐL

Mindent és mindenkit mozgassatok meg az érdekünkben, nem a mi kettőnkről van szó, hanem kb. 2000 emberről, apró gyermekekről, nőkről, öregekről, fiatalokról és férfiakról. Ma reggel 5 napi rettenetes szenvedés után megérkeztünk Kamenic Depolski[1] nevű városba, majdnem az orosz határon. Alighogy leraktak bennünket, a német parancsnok kijelentette, hogy innen holnap reggel elmegyünk. A városban nem maradhatunk, menjünk Oroszország felé. A legnagyobb kétségbeesésben vagyunk, pénz nélkül, élelem nélkül gyalog induljunk el. Nem lehet leírni, hogy kétségbe vagyunk esve, nem tudjuk, mit csináljunk, rémes, ki vagyunk téve az éhhalálnak. Idáig is csak az otthonit ettük, beosztva, hogy minél tovább tartson. Itt egyáltalán nem kapunk semmit, 1 kg kenyér 10 pengő, de pénz nincs. Egész érthetetlen, hogy amikor a magyar hatóság ide internál bennünket, ugyanakkor a német ható-

ság kiutasít. Így áll a helyzet, kérlek benneteket, azonnal kövessetek el mindent, mert végünk van 2000 emberrel együtt. Aláírás.

(Géppel írt másolat; Mona Ilona tulajdonában.)

1 Föltehetően: Kamenyec Podolszkij.

14.

[1941. augusztus]

JELENTÉS AZ ÖKÖRMEZŐ KÖRNYÉKÉN VÉGBEVITT DEPORTÁLÁSRÓL ÉS A KITELEPÍTETTEK HATÁRON TÚLI HELYZETÉRŐL

Ökörmezőről jelentik

Szinevér, Priszlop, Felső- és Alsóhidegpatak, valamint Toronya községeket teljesen zsidótalanították. Valamennyi zsidót elvitték. Ezekkel együtt Pickel Lászlót is, akinek az állampolgársági okmánya a kezében volt. Sokat olyat is, akiknek az iratait a rendőrség annak idején rendben találta.

Lakásukat nem adhatták át rendesen, leltárt nem vehettek fel. Csak kivételesen történt, hogy a lakások kulcsát ismerősöknek átadták. Egy ilyen átadott lakásba a következő éjszaka betörtek.

Közben László Gyula dr. Ungváron közbenjárt és illetékes helyen állítólag azt az értesítést kapta, hogy katonai intézkedések folytán történnek az evakuálások.

Megbízható zsidó szemtanú — sofőr a hadseregben —, aki a Dnyeszteren túl is teljesített katonai szolgálatot, az ottani helyzetről ezt mondja: A Dnyeszteren innen a lakosság nagyjából a régi, még az orosz megszállás előtti,[1] lengyelek, zsidók, odavaló ukránok. A Dnyeszteren túl kevés a lakosság, nagyrészt oroszok, megbízhatóság szempontjából vizsgálva magukkal vitték és visszahagyták a nekik megbízhatatlan elemeket, különösen a cárizmus után odamenekült ukránokat. De most, a háború folyamán sikerült visszatelepíteniök sok ukránt, akiket a megszállás idején Szibériába telepítettek és kicseréltek kommunistákkal. Most a kitelepített ukránokat uniformisba öltöztették és így jutottak ismét vissza Galíciának erre a részére. A zsidóság szempontjából ez az elem veszedelmesebb.

A tanú tud több pogromról, továbbá a most tőlünk kikerült zsidók között is előfordult egyéni, pogromszerű rablás a jelzett lakosság részéről. Az első napokban a Dnyeszteren átvitt transzportokat saját katonaságunk fosztotta ki és így tolta át a megrongált Dnyeszter-hidakon, ahonnan lehetetlen a visszatérés vagy személyi összeköttetés. A Dnyeszter rendkívül szigorúan őrzött határvonal.

Kolomeában a helyzet ma már sokkal kedvezőbb. Az ottani parancsnok véget vetett az önkényeskedéseknek és statáriálisan intézi el a fosztogatást vagy pogromszerű jelenségeket.

A Dnyeszteren inneni területen a termés lábon áll, most fognak hozzá az aratáshoz. Ipari üzemek is vannak és a megélhetés is valamelyest lehetséges, de a Dnyesz-

teren túl minden el van pusztítva. Rendkívül nehéz bármilyen élelmiszerhez hozzájutni.

(Géppel írt másodlat; anonim; MZsL PH.)

1 Utalás a területnek a Szovjetunió által történt megszállására 1939-ben.

15.

Budapest, 1941. augusztus 5.

POLGÁR GYÖRGY SLACHTA MARGITNAK

Megküldi a Galíciába deportált magyar állampolgárok névjegyzékét.

Dr. P/D. Budapest, 1941. augusztus 5.

Főtisztelendő
Slachta Margit főnökasszonynak
Budapest

Főtisztelendő Főnökasszony!

Weiss Edith bárónő utasítása folytán csatoltan van szerencsém beküldeni azoknak jegyzékét, akikről névszerint is tudjuk, hogy Galíciába küldték őket, noha magyar állampolgárok voltak.

Főnökasszony jóságáért méltóztassék hálás köszönetemet fogadni,

kézcsókkal igaz híve:
Dr. Polgár György

(A Magyar Izraeliták Pártfogó Iridája fejléces papírján géppel írt eredeti, s. k. aláírással; Mona Ilona tulajdonában.)

16.

[1941. augusztus]

DEPORTÁLT LEVELE

Név
Budapest

Kedves Rezső!

Olyan szenvedéseken mentünk keresztül, amit Budapesten el sem lehet képzelni. Ha csak 5%-át tudtam volna, talán nem is tudom, mit csináltam volna. Az ukránok

kirabolják a zsidókat, akiket átterelnek a Dnyeszteren, nagyon sokat bedobnak a Dnyeszterbe is. Éhezünk, ha rövidesen nem történik változás, elpusztulunk, mert ennivalónk nincs. A papát ne engedd el. Kövess el mindent, ha lehet, hogy hazajuthassunk. Megesz bennünket a piszok, nem akarnak sehova sem beengedni bennünket. Itt, ahol vagyunk sem maradhatunk, vannak csoportok, akik kifosztva kóborolnak a vidéken, mert ukrán bandák megtámadják őket. Egy nap 50—60 holttest úszik le a Dnyeszteren, itt tegnap temettek 50-et. Lassan elfogy mindenünk, úgyhogy a legsötétebb jövő vár ránk. Egy asszony meg is őrült. Csókolunk

Miki

(Kézzel írt, megcímezett levelezőlapról készített fotómásolat, feladva [a postai bélyegző szerint] Nagydoboson, 1941. augusztus 14-én (?); Ráday L. — A/1/b-2571/1941.)

17.

Budapest, 1941. augusztus 13.

SLACHTA MARGIT LEVELE HORTHY MIKLÓSNÉNAK

Beszámol Kőrösmezőn tett útjáról; kihallgatást kér Horthytól és feleségétől; küldi a deportálás visszaéléseinek megszüntetésére vonatkozó javaslatát.

Budapest, 1941. augusztus 13.

Főméltóságú Asszonyom!

A várban kapott audiencia alkalmával kegyeskedett legközelebbi tartózkodási helyeinek dátumát megmondani, amit úgy értelmezek, hogy engedélyt kaptam arra, hogy az ott előadott ügyet folytatólagosan feltárhassam.

Egy kis társasággal[1] felutaztam Kőrösmezőre, illetőleg Havasaljára és egyes más községekbe, ahonnan mostanában az internálások, összeterelések és kiutasítások történnek.

A központi írott, méltányos és érthető rendeletekkel ellentétes, kusza és embertelen intézkedéseket láttunk. — Láttunk állampolgársági okiratukat kezükben tartó embereket, félkarú hadirokkantat, alig csoszogó aggastyánt, kanyarós kisgyermeket kétnapi utaztatás után órákon keresztül a tömeggel esőben a nyílt teherkocsin való továbbszállításra várni. Láttuk ezen szerencsétlenek gúnyolására felállított akasztófát az állomáson a rajta lógó varjúval, Karácsonyfalván a beszögezett ablakú néptelen házakat, mert lakóikat éjjel, vagy hajnalban vitték el, a ricsei női koncentrációs tábort, családtagjaikat pedig Garanyban, láttam a hosszú vagonsort, melyben a szerencsétleneket odaszállították és közülük 24 vagon embert visszaküldtek, láttam Száldoboson, hogyan rakják teherkocsira a falu bámészkodása mellett szuronyos katonák és csendőrök őrködése mellett az embereket, amikor az akció beszüntetésére már kiment a rendelet,[2] láttam Putnokról egy csoportot, kiknek iratait a szolgabíróság beszedte, visszatartotta és tulajdonosait elszállíttatta stb., stb.

Nekem az ügynek mindig csak fele az, hogy minden ember Isten gyermeke, tehát igazságtalanul és kegyetlenül senkivel sem lehet bánni. — A másik fele annak átlátása, hogy mi lesz velünk, ha az ország lecsúszik a jogelvek alapjáról és mind mé-

lyebben és mélyebben csúszik a demoralizációba, a csendes anarchiába. S ami ma csendes, milyen rombolásban fog kitörni később, főleg ínség idejében, ha már nem lesz zsidó, akin megszokta, hogy az ököl és erőszak a törvény.

Ezért bátorkodom újra audienciát kérni, most már saját tapasztalataim alapján, kérem, hogy nemcsak főméltóságú Asszonyomnak, de a Kormányzó őfőméltóságának is elmondhassam az ügyeket és kérjem intézkedését. Teljes *bizalommal* mondom, azért kérem a meghallgattatást Főméltóságtoktól, mert a felelős fő intézkedők vagy elmennek „szabadságra", ha valamilyen intézkedést tettek, vagy valami történik, amiben intézkedniök kellene, vagy nem adnak lehetőséget az ügyek elmondására, vagy a tények megcáfolják szavaik hitelét.

Ha mégsem kaphatnék kihallgatást, azon esetre mellékelem annak v á z l a t á t,[3] amit a gyakorlatban szükségesnek gondolnék, hogy megszűnjék az önkényeskedés, a farizeus áthárítgatás, a felelőtlenség és mindent összevéve az ország további demoralizálása, lelki épségének rombolása, a kegyetlenkedések és igazságtalanságok.

Bátor vagyok Suhay Imre[4] altábornagy nevét említeni, mint olyan emberét, aki a Kormányzó őfőméltóságának igaz, ferdítetlen képet tud adni a tényekről, hozzátéve azt, hogy nem mindig azok a legmegbízhatóbb emberek, akikre viszontagságok közt számítani lehet, akik a legsimábbak és szemben a legkezesebbek. Sok félreállított ember jelent fölfelé, lefelé nagyobb értéket a haza szempontjából, éppen mert sorsuk bizonyítja, hogy inkább készek a jellem útját járni, mint önérdekből Janus arcot hordani. Suhay altábornagy igaz ember, s ilyen nehéz időkben olyan fontos a való helyzetet olyanok útján megismerni, akik hűségesen adják azt vissza és nem úgy, ahogy az az ő egyéni szempontjukból rájuk nézve előnyös.

Tekintvén, hogy minden szóbeli ellenkező kijelentések dacára a deportálások ezerszámra és lázas gyorsasággal folynak, bátorkodom Főméltóságodtól lehetőleg levelem átadójával jóságos válaszát kérnem, hogy lehetséges-e az audiencia és mikor?

Kenderesre elküldöttem a túlvilágra vonatkozó közleményeinket és itt mellékelem a sokaknak annyira kedves imáját: A Halottak Zsolozsmáját és a temetési liturgia magyar fordítását.[5]

Főméltóságodnak mély tisztelettel

Thököly út 69.[6]
Telefonok: 49-77-11 és 29-66-11.

(Géppel írt másodlat, aláírás nélkül; Mona Ilona tulajdonában.)

1 A „kis társaság" tagjai voltak még: gróf Apponyi György, Pakocs Károly kanonok, a Szentlélek Szövetség ügyvezetője, Szabó Imre érseki titkár és Szapáry Erzsébet grófnő. Augusztus 3-án megkezdett útjuk során szerzett tapasztalataikról készített beszámolójukat ld. Iratok 19. sz.
2 Slachta valószínűleg a július 31-i belügyminiszteri instrukcióra utal, mely magyar állampolgárságúak kiszállítását megtiltotta (ld. *Iratok* 11. sz.). Az akciót teljesen csak augusztus 15-én állították le.
3 Ez a vázlat nem ismert.
4 Suhay Imre nyugalmazott altábornagy, katonai író.
5 Slachta Margit és a Szociális Testvérek Társaságának tevékenységéhez tartozott a vallásos szellemiség mélyítése és a vallásos irodalom terjesztése is. Horthyné katolikus vallású volt.
6 A Szociális Testvérek Társasága anyaházának címe.

18.

Budapest, 1941. augusztus 19.

A MAGYAR IZRAELITÁK PÁRTFOGÓ IRODÁJA WEISS EDITHNEK

Közlik, hogy a száldobosi öt családot nem deportálták.

Dr. HB/BÉ
Méltóságos
báró Weiss Edith úrnőnek
Budapest

Budapest, 1941. augusztus 19.

A száldobosi öt család ügyében van szerencsénk tisztelettel jelenteni, hogy huszti központunktól megkeresésünkre a következő válasz érkezett: „Rovatolt ügyre hivatkozva tisztelettel közöljük, hogy a száldobosiékat 24 órai fogvatartás, vagyis vagonban lakásuk után, hosszabb eljárás folytán el se indították Kőrösmező felé, hanem szabadon lettek bocsátva."

Fogadja Méltóságod őszinte tiszteletünk kifejezését és vagyunk hittestvéri üdvözlettel és kézcsókkal:

(A MIPI fejléces papírján géppel írt eredeti levél, olvashatatlan aláírás, Magyar Izraeliták Pártfogó Irodája Jogügyi Osztály feliratú pecséttel; Mona Ilona tulajdonában.)

19.

Budapest, 1941. augusztus 20.

GRÓF APPONYI GYÖRGY, SLACHTA MARGIT, DR. SZABÓ IMRE ÉS GRÓF SZAPÁRY ERZSÉBET ÚTI BESZÁMOLÓJA

A kárpátaljai deportálás körülményeiről.

A m. kir. belügyminiszter úr 192/res/1941/VII. b. számú „szigorúan bizalmas" jelzésű rendeletében elrendelte, hogy az ország valamennyi elsőfokú rendőrhatósága írja össze a területén lakó galíciai vagy oroszországi honos, tartózkodási engedéllyel nem rendelkező, vagy már jogerős végzéssel kiutasított zsidó egyént, akik ellen eddig nem lehetett a kiutasítást foganatosítani, mert Galícia orosz megszállás alatt állt. Kelet-Galíciának a honvédség által történt megszállása óta alkalmasnak látszott az idő ezeknek az egyéneknek (tehát, mint a belügyminiszteri rendelet mondja: a galíciai vagy oroszországi honos és onnan az *utóbbi* időben beszivárgottaknak) Galíciába való visszaszállítására, illetőleg az ellenük *már meghozott* kiutasítási vég-

zés foganatosítására. Ennek az akciónak gyors és lehetőleg zökkenésmentes lebonyolítása volt a belügyminiszteri rendelet nyilvánvaló célja.

Nem érezzük magunkat hivatva arra, hogy magát a belügyminiszter úr rendeletét érdemben bíráljuk. Elismerjük, hogy az utóbbi időben beszivárgott nem magyar honos és többségükben nem kívánatos elemek eltávolítása mellett sok érv szólt mihelyt megnyílt annak a lehetősége. Ám ennek az akciónak lebonyolításakor is erkölcsi kötelessége a kormányzatnak és a végrehajtó közegeknek, hogy a rendelet által sújtott embereket megkíméljék minden fölösleges megaláztatástól, életük és egészségük veszélyeztetésétől, valamint a nem mindig túl finom tapintattal rendelkező alsóbbrendű közigazgatási tényezők brutalitásától. Hogy ezt a követelményt az esetek 99%-ában mennyire nem vették figyelembe, alább fogjuk bizonyítani.

Alighogy a belügyminiszter úr említett rendelete megjelent, százával érkeztek a panaszok arról, hogy a rendeletre való hivatkozással, vagy anélkül is az ország különböző részeiben, így még Budapesten is, de főképpen a Kárpátalján, válogatás nélkül szedik össze a zsidókat és több helyről lezárt marhavagonokban szállítják őket Kőrösmezőre, katonai vezetés alatt álló gyűjtőtáborba, ahonnan a katonaság teherautókra rakva viszi őket át a határon és „valahol Galíciában" ismeretlen helyen teszi le. Az így elvitt embereket többnyire rajtaütésszerűen, legtöbbször éjjel fogja el lakásukon a rendőrség vagy csendőrség, alig egy óra (rendesen kevesebb) időt engedve a legszükségesebb holmik összecsomagolására, vagy a személyenként engedélyezett 30,— pengő készpénz megszerzésére és viszi legtöbbször hiányos öltözékben egyenesen oda, ahol belökik őket a készen várakozó marhavagonokba. A gyakran több mint 24 órás út alatt a vagonok zárva maradnak, a bentlevők legelemibb szükségletük elvégzésére sem hagyhatják el azokat, képzelhető, hogy milyen állapotban érkeznek Kőrösmezőre, tulajdonképpeni kálváriájuk első stációjára. Hogy mindez így van, arról utóbb *saját szemünkkel* győződtünk meg. Szavahihető tanútól (magasrangú államrendőrségi tisztviselőtől) hallottuk, hogy szállítás közben orvosi segítség nélkül volt kénytelen egy anya megszülni gyermekét. Azt is hallottuk és utóbb Kőrösmezőn *saját szemünkkel láttuk*, hogy a rendeletnek azt a részét sem tartják be, amely megtiltja 70 éves vagy idősebb egyének, valamint betegek, szülés előtt álló, vagy szoptatós anyák stb. elszállítását.

Amint a panaszok nagyobb számban kezdtek befutni, Rassay Károly és gróf Apponyi György országgyűlési képviselők kihallgatást kértek a belügyminiszter úrtól, aki három napi várakoztatás után fogadta őket.[1] Ez alkalommal a belügyminiszter úr közölte, hogy szigorú távirati utasítást küldött valamennyi elsőfokú rendőrhatóságnak, meghagyván, hogy a kitoloncolásoknál tartsák be a rendelet intézkedéseit és ne lépjék túl az abban megjelölt személyek körét. Az alsóbb hatóságok azonban, a később beérkezett panaszok szerint, vagy nem, vagy csak részben tettek eleget a miniszteri utasításnak. Vagyis tovább folyt a rendeletben meg nem jelölt kategóriákba tartozó emberek tömeges elszállítása. Kárpátalján pedig tömegesen fogtak össze és szállítottak Kőrösmezőre olyan zsidókat, akiknek nem voltak meg a zsebükben az állampolgárságukat igazoló iratok.

Alulírottak: Slachta Margit, a szociális testvérek főnöknője, gróf Szapáry Erzsébet,[2] dr. Szabó Imre pápai kamarás[3] és gróf Apponyi György országgyűlési képviselő elhatároztuk, hogy gépkocsin Kőrösmezőre utazunk és saját szemünkkel nézzük meg az odaérkező szállítmányok kivagonírozását, táborba kísérését és a táborból száműzetési helyükre való továbbszállítását. Erre a lépésre azért határoztuk el magunkat, hogy személyesen győződjünk meg arról, mennyiben felelnek meg a panaszok a valóságnak. Lelkiismeretbeli kötelességünk volt ez a szemleút azért is, hogy ne szálljon a fejünkre a vád, hogy csak puszta hallomás alapján kardoskodunk az

úgynevezett túlzott állítások mellett és senki se hinthessen port a szemünkbe az igazságot elferdítő jelentésekkel.

Augusztus 9-én reggel indultunk útnak Budapestről. Útközben Szatmárnémetiben hozzánk csatlakozott Pakocs Károly[4] kanonok országgyűlési képviselő is, aki velünk, tartott Kőrösmezőre, majd onnan visszajövet Nagyszőllősön vált el társaságunktól. Ezen az útszakaszon tehát ő is tanúja minden ténymegállapításunknak.

Augusztus 9-én későn délután érkeztünk Kőrösmezőre, ahol első utunk mindjárt a havasaljai gyűjtőtáborhoz vezetett. A tábor katonai vezetés alatt állván, polgári személyek részére tilos terület, oda tehát nem léphettünk be. A kerítésen kívülről is láthattuk, hogy a tábornak csúfolt karám egy léckerítéssel elkerített, kb. 1 kat. hold nagyságú sáros, agyagos terület, a közepén egy nagy, 5—600 embert befogadó fészerrel. Volt olyan idő is, amikor 3000-en voltak a kerítésen belül, ottlétünkkor is 1000-en felül volt a létszám. Így nagyrészük az állandó esőben a sáros nyílt területen volt kénytelen tanyázni és már átázva-fázva indult útnak a nyitott katonai teherautókon a valószínű éhenhalás felé. A kerítésen át szóba elegyedtünk egynéhány szerencsétlennel, akik közül *még véletlenül sem akadt galíciai vagy oroszországi.* Az őket őrző katonaság azonban hamarosan végét vetette minden beszélgetésnek és meglehetősen nyers hangon visszaparancsolta a tábor belsejébe azokat, akik velünk beszélni merészeltek. Itt láttuk azt is, hogy az őrszemélyzet a katonaságnál eddig szokatlan fegyvert, botszerepet betöltő lécet tartott a kezében, nyilván nem azért, hogy sétapálcának használja.

A táborból Havasalja vasútállomáshoz mentünk, ahol egy éppen odaérkezett szállítmány szerencsétlen ember várt átvételre. Ezek nagyobbrészt Kárpátalja különböző részeiről jöttek, de volt közöttük kassai, putnoki, sőt budapesti is. Utóbbiak között volt egy házaspár egy kanyarós kisgyermekkel. Ezek Budapestről ugyanazzal a vonattal jöttek, amellyel Slachta Margit testvér Szatmárnémetiig utazott, és csak a legerélyesebb fellépéssel sikerült neki a rendőrrel szemben a beteg gyermeknek egy kis tejet bejuttatni. Minthogy másnap, 10-én reggel ismét ott voltunk az állomáson, ezúttal zuhogó esőben, egy, az előzőnél jóval nagyobb transzport átvételénél, az ott tapasztaltakat egyesítve adjuk elő. Mielőtt ebbe belefognánk, csak annyit, hogy egész éjjel vitték a teherautók a deportáltakat a táborból a határon át Galíciába.

Az állomáson az ilyen szállítmányok átvételénél, *saját észlelésünk szerint*, a helyzet a következő: Megérkezik a 20 vagy annál is több zsúfolt marhavagonból álló vonat. Az „utasokat" kieresztik a mindenféle szeméttel, papír- és ételhulladékkal és emberi ürülékkel telített kocsikból és a vonat mellett származási hely szerint csoportosítva sorakoztatják őket. Ott várnak ezek a szerencsétlenek, dideregve a hidegben, esőben, sárban, míg reájuk kerül a sor. Aki valóban látta azt a kétségbeesést, amely ezeknek az otthonukból brutálisan kiragadott barmokként odaszállított és az ismeretlenbe, valószínűleg a halálba, tovább szállítandó embereknek az arcán ül, aki tanúja volt annak a minden szónál többet beszélő reményt vesztett néma csendnek, amellyel mennek tovább az elkerülhetetlen végzet felé, annak emlékében élete végéig megmarad ez a Dante Infernójába kívánkozó kép. Csak azt csodáljuk, hogy akad magát embernek tartó lény, aki szinte kéjelegve és a jól végzett munka tudatával vállalkozik ezekre a szörnyűségekre és még büszkén hivatkozik is rájuk. Hogy ilyen is akad, arról utunk során meggyőződtünk.

Az állomáson felsorakoztatott emberek most a szállítmány „átfésülését" várják. Ez igen szükséges, főképpen azért, mert a főszolgabírák, vidéki rendőrkapitányok stb., válogatás nélkül küldik az embereket Kőrösmezőre. Ezt az „átfésülést" Batizfalvy rendőrfogalmazó végezte a tőle telhető alapossággal és lelkiismeretességgel.

Ez az utolsó alkalom arra, hogy ki lehessen emelni azoknak egy részét, akiket jogcím nélkül szállítottak el, mert az állomásról a táborba kerül a szállítmány, ahol a katonaság veszi azt át és ahol a rendőrség közegének már nincs intézkedési joga. A tábor parancsnoka pedig már nem vizsgálja át az oda beszállítottakat, onnan irgalmatlanul átvisznek a határon mindenkit, aki oda került, még ha a belügyminiszter által kiállított magyar állampolgársági bizonyítvány is van a zsebében, ha beteg, ha 70 éves elmúlt, vagy akár ha szülés előtt álló asszony. Az átfésüléskor két sorsdöntő tény forog fenn: Először nem áll elég idő rendelkezésre, másodszor nincs alkalmas fedett helyiség a szállítmány alapos felülvizsgálására. Minthogy valamennyi odaérkezőnek van valamilyen irata, amelynek alapján reméli, hogy megszabadul szörnyű sorsától, órákra lenne szükség, még egy alkalmas irodában is, hogy azokat az egyedül dolgozó Batizfalvy fogalmazó átvizsgálhassa. Így azonban csak találomra lehet a legkiáltóbban igazságtalan esetekből egynéhányat kiragadni, a többi viszik, illetőleg mint valami nyájat terelik a táborba, amelynek kapujára bátran ki lehetne írni: „Lasciate ogni speranza". Egyébként is csak azok emelhetők ki, akik 70 éven felül vannak, akik betegek, vagy akiknél a magyar állampolgárság okmányok alapján vélelmezhető. Ez még nem jelenti azt — még ha sikerülne is az összes erre jogosultakat kiemelni —, hogy a többinek elszállítása jogos és megfelel a belügyminiszteri rendeletnek. Bár sokakkal beszéltünk, még *tévedésből sem találtunk egyet sem, aki akár csak vélelmezhető lett volna galíciai vagy oroszországi honosnak.* Jogosan felvethetjük tehát a kérdést, vajon főleg az első időszakban volt-e törvényes alapja az esetek nagy többségében a deportálásnak. Erre vall az eddig elszállított és a határon átdobott emberek nagy száma is. Hivatalos megállapítás szerint augusztus 10-ig mintegy 14 000 egyént deportáltak. Úgy halljuk, hogy azóta ez a szám már megközelítette a 20 000-et. Senkivel, aki valamelyest ismeri a helyzetet, nem lehet elhitetni, hogy ezeknek több mint egy kis töredéke volt galíciai vagy oroszországi.

Közvetlen személyes tapasztalatból augusztus 9-én este és 10-én reggel a következő kiáltóbb eseteket észleltük a havasaljai állomáson történt átfésülés során (az érdekelteket ez esetben sikerült is a szállítmányból kiemeltetni): egy félkarú 50%-os hadirokkant feleségével és öt gyermekével, atyja, anyja is Munkácson születtek; egy 70 éven felüli asszony, aki ráadásul olyan beteg is volt, hogy csak kétoldali támogatással tudott járni; egy közel 70 éves rabbi, akinek atyja is már ugyanott volt rabbi; jónéhány 70—90 éves ember; egy ember, aki az orosz szomszédság idején át-átjárt és Magyarország számára teljesített, élete kockáztatásával, kémszolgálatot, amiért Pataky miniszterelnökségi államtitkártól hivatalos elismerést és köszönetet kapott (a vonatkozó írást felmutatta); több súlyos beteg; sokan, akiknek magyar állampolgársága a náluk levő iratokból *kétségtelenül* megállapítható volt. Ezeket, mint mondottuk, sikerült kiemelni és a helyszínen kiállított olyan rendőrhatósági igazolással ellátva hazaküldeni, amely egyelőre biztosítja nyugodt otthonmaradásukat. De hányan lehettek hasonlók a transzport többi részében, amelynek átfésülésére már nem volt idő, s akiket könyörtelenül továbbvittek. Egy ilyen szállítmányt végignézni egyenlő a legsúlyosabb vádirattal elsőfokú hatóságainkkal szemben, amelyek vagy könnyelmű lelkiismeretlenséggel, vagy akarva, a puszta gyűlölettől hajtva, és az általuk remélt „új rendszer" szemében érdemekre pályázva, emberek ezreit dobják oda a kínszenvedések hosszú sorának és a valószínű pusztulásnak minden írott jogszabály és íratlan erkölcsi törvény ellenére. Csak azon csodálkozik az ember, hogy ezek a magukat magyarnak és keresztténynek, valamint lelkiismeretes tisztviselőknek tartó emberek nem félnek a sorozatos törvénytelen intézkedéseiknek kijáró megtorlástól. Már-már azon kell gondolkodóba esni, hogy vajon nincs-e a hivatalos rendeleten kívül valami titkos utasítás, amely annak ellenkezőjét tartalmazza. Ismerve

a belügyminiszter úr egyéniségét, ezt a magyar *anyaországban* kizártnak tartjuk. Hogy Kárpátalján mi a helyzet, arra később térünk át.

Egyik felháborító eset a következő volt: Csomó ember érkezett az augusztus 10-i szállítmánnyal a putnoki járásból, és az irataikból kiderült, hogy magyar állampolgárok. Egy másik csoport ugyancsak Putnokról azt vallotta, *hogy mindannyioknak megvolt az összes irata, de azokat a főszolgabíró bekérte és amikor nem volt már náluk semmi okmány, a következő szállítmánnyal útnak indította őket.* Ezeket Batizfalvy fogalmazó ki is emelte, ideiglenesen Kőrösmezőn internálta és táviratilag intézkedett, hogy Putnokról küldjék el irataikat. Nem tudjuk, hogy az ügynek mi volt a folytatása.

Láttuk 10-én reggel azt a szomorú képet is, amint a táborból útnak indult az esőben, a többnyire ponyvák nélküli teherautók karaván Galícia felé, megrakodva azokkal a szerencsétlenekkel, akiknek már semmi reményük sem lehet. Itt jegyezzük meg, hogy a táborban a zsidó pártfogó iroda konyhát tartott fenn. Ennek működését a tábor parancsnoka éppen 10-én reggel szüntette meg. Ismét egy keresztényi cselekedet!

Utunk Kőrösmezőről Husztra vitt. Útközben több községben láttuk a lezárt és beszögezett táblájú házak nagy számát. Ezek olyan községek voltak, ahol a zsidóság nagy százalékban élt. Ebből azt következtettük, hogy ezek a házak hirtelen elszállított zsidók elhagyott lakóházai. Megerősítette ezt a véleményünket Técsőn kapott információnk, amely szerint a járás zsidóságának kb. 90%-át vitték el az elmúlt két hétben. Nyilvánvaló, hogy az egész Kárpátalján mindig a legnagyobb számarányú zsidósággal rendelkező técsői járásban ezek a deportáltak nem az utóbbi két évben szivároghattak be Galíciából vagy Oroszországból. Huszt felé közeledvén az egyik községben éppen szemtanúi voltunk annak az épületes jelenetnek, amikor a községháza előtt csendőrök és katonák teherautóra rakták a deportálásra szánt összefogdosott zsidókat. Bementünk a községházára, ahol a jegyzőtől azt a felvilágosítást kaptuk, hogy ezeket az embereket a főszolgabíró rendeletére a járási székhelyről küldött lista alapján szedték össze a csendőrök aznap reggel és azonnal továbbviszik őket. Ebből joggal következtethetjük azt, hogy itt sem lehetett az áldozatoknak túl sok idejük legszükségesebb holmijok összecsomagolására és főleg arra, amit a belügyminiszteri rendelet világosan előírt, hogy ti. visszamaradó ingatlan és ingó vagyonukat valakire rábízzák. Ha a Kőrösmezőn szerzett tapasztalataink nem edzettek volna már meg minket az ilyen embertelenségekkel szemben, talán még jobban megkapott volna és elkeserített volna bennünket az a kép, amelyet itt láttunk és amelyet Szapáry Erzsébet grófnő fényképen is megörökített. Itt azt is tapasztaltuk, hogy a csendőrök hihetetlenül goromba hangon adták ki utasításaikat, síró gyermekekre durván rámordultak és zokogó asszonyokat trágár szavakkal akartak elhallgattatni. Ez annyiban volt újdonság, mert Kőrösmezőn sem a csendőrség, sem a rendőrség részéről ilyen brutalitást nem tapasztaltunk, sőt ott a rendőrlegénység maga segített, hogy azok, akiknek birtokában őket esetleg megmentő iratok voltak, soronkívül Batizfalvy rendőrfogalmazó elé jussanak. Szükségesnek tartottuk a magatartásnak ezt a különbözőségét kiemelni.

Huszton először a járás főszolgabíráját kerestük fel. Felvilágosítást kértünk tőle arra nézve, hogy az ő járásában az egész akció milyen keretek között és milyen rendelet alapján bonyolódik le. A főszolgabíró kijelentette nekünk, hogy ő bizony nagyon üdvöznek tartja járásának lehetőleg teljes zsidómentesítését, amire nézve a kárpátaljai kormányzói biztosság utasításai szerint jár el. Arra a kérdésünkre, hogy ez a gyakorlatban mit jelent, azt felelte, hogy ő kitesz minden zsidót, aki az állampolgárságát bizonyítani, vagy a birtokában levő iratokkal legalábbis valószínűsí-

teni nem tudja. Arra a kérdésre, hogy tudja-e, hogy a belügyminiszteri rendelet értelmében csak a már jogerősen kiutasított galíciai és oroszországi zsidók távolíthatók el, azt felelte, hogy tudja, de a Kárpátalja területén más jogszabályok az irányadók. Meg is nevezte azt, aki Kárpátalján ezekben az ügyekben teljhatalmúan rendelkezik Meskó Arisztid rendőrtanácsos személyében.

A főszolgabírói hivatalból távozván, felkerestük a helybeli zsidóság egyik vezető emberét, akinek komolyságáról és szavahihetőségéről a legjobb információink voltak. A következőket hallottuk tőle: Huszton és a járásban válogatás nélkül folyik azoknak a zsidóknak összefogdosása és deportálása, akik állampolgárságukat nem tudják igazolni. Rövid idővel ezelőtt a főszolgabíró felszólította a zsidókat, hogy mutassák be azokat az okmányaikat, amelyeknek alapján állampolgárságuk bizonyítható. Sokan ily módon beadták összes irataikat a főszolgabírói hivatalba, abban a hiszemben, hogy ezek alapján hivatalból fogják számukra kiállítani az állampolgársági bizonyítványt. Amikor megindult a deportálási akció, megrohanták a főszolgabírói hivatalt, hogy visszakapják irataikat. A legtöbb esetben a főszolgabíró „nem ért rá" ügyükkel foglalkozni. Így azután ezeket mint olyanokat, akik állampolgárságukat bizonyító iratokkal nem rendelkeznek (hiszen a zsebükben nem volt semmi), rövidesen összefogdosták, Kőrösmezőre szállították és átdobták Galíciába. Informátorunk azt is elmondotta, hogy az emberek összefogdosását többnyire éjjel végezték, és a szerencsétleneknek alig egy órai időt engedélyeztek a szedelődzködésre. Volt olyan eset is, amikor a családnál látogatóban voltak anyaországbeli vendég-gyerekek. A deportálandóknak ezeket is magukkal kellett vinniök, hiába tárták fel a helyzetet az eljáró csendőrök előtt. Most ezek a Magyarország más részéből való gyermekek is ott vannak valahol Galíciában, ha ugyan még élnek, szüleik pedig kétségbeesetten tépik a hajukat, mert tudják, hogy soha többet nem fogják őket megtalálni. Azt is hallottuk, hogy elvittek családokat, noha a családfő az ország más részében éppen honvédelmi szolgálatot teljesített. Kisebb brutalitásokról is hallottunk, így pl. arról, hogy a csendőr bevitt egy zsidót a borbélyhoz azzal, hogy borotválja le a szakállát, majd szigorúan ráparancsolt a zsidóra, hogy borotválkozás után jelentkezzék a csendőrségen. A halálra rémült zsidóval, aki meg volt róla győződve, hogy most el fogják vinni, ott közölték, hogy rendben van, haza mehet. Ezt nyilván sikerült tréfának tekintik Huszton.

Minthogy céltalannak láttuk, hogy még több helyen megálljunk, hiszen ahol eddig érdeklődtünk és amit eddig láttunk, mind megerősítette azt, amit Budapesten hallottunk volt (csak közelről nézve minden még egy fokkal rosszabb volt), elhatároztuk, hogy most már egyenesen Ungvárra megyünk és ott járunk utána annak, vajon micsoda hatalom intézi Kárpátalján az emberek sorsát látszólag egészen függetlenül a belügyminisztertől, fütyülve az ország törvényeire és a miniszter rendelkezéseire. Abból indultunk ki, amit Huszton hallottunk, nevezetesen, hogy a deportálási akciónál a kormányzói biztosság utasításai alapján járnak el. Elsősorban a felelősséget viselő Kozma Miklós kormányzói biztost akartuk felkeresni, aki azonban szabadságon volt.[5] A kormányzói biztos távollétében helyettesével, Halász miniszteri tanácsossal akartunk beszélni. Ő éppen vadászaton volt. E második kudarcunk után nem sokat kérdezősködtünk, hanem egyenesen felkerestük a lakásán Meskó Arisztid rendőrtanácsost. Őt otthon találtuk és el kell ismernünk, hogy a felvilágosítások terén a legnagyobb előzékenységgel állott rendelkezésünkre. Két kérdéscsoportot tettünk fel neki. Elsősorban azt kérdeztük meg, hogy Kárpátalján a zsidók deportálása az ismert belügyminiszteri rendelet vagy más jogszabály szerint történik-e. Az utóbbi esetben, hogy melyik az a jogszabály és ki annak felelős szerkesztője? E kérdéseinkre olyan választ kaptunk, amelynek okfejtése egyáltalán nem győzött meg

minket. Meskó szerint a belügyminiszter rendelete csak az anyaországra vonatkozik, Kárpátalján egyedül a kormányzói biztos illetékes az ilyen ügyekben és az ő rendelete alapján bonyolódik le ott az akció. Különben is a kormányzói biztos idevágó utasításait ő (Meskó) fogalmazta meg, ő utasította ilyen irányban az elsőfokú rendőrhatóságokat és ő gondoskodik arról, hogy a „tisztogatási akció" a legszigorúbban, minden egyéni tragédiára való tekintet nélkül hajtassék végre. Meg is mondotta, hogy kik azok, akiket ő deportáltat. Az első csoportba sorolta azokat, akikre a belügyminiszteri rendelet hatálya kiterjed. A második csoport deportálandó szerinte az egyéb idegen (német, szlovák, román) állampolgárságú zsidókból áll. Arra a kérdésünkre, hogy ezeket miért nem téteti át saját hazájukba, azt felelte, hogy e három állam úgy sem enged be zsidókat, különben is kár volna velök a jó szomszédi viszonyt ilyesmivel rontani, tehát nem marad más hátra, mint őket Galíciába átrakni. Felhívtuk figyelmét arra, hogy ezeknek legalább is egy része politikai menekültnek tekintendő, akik nem a maguk jószántából jöttek ide, hanem azért, mert hazájukban börtön, internáló tábor vagy annál is rosszabb várt volna reájuk, tehát a nemzetközi jog értelmében menedékjog illeti meg őket. Ez az érvelésünk nem tett rá semmi hatást. Végül a harmadik csoportba azokat a magyar honos zsidókat sorolta, akik állampolgárságukat nem tudják bizonyítani.

Meskó rendőrtanácsos ezekre az utóbbiakra vonatkozóan előadta, hogy kb. hat hónappal ezelőtt utasította a Kárpátalján lakó zsidókat, hogy aki tudja, szerezze meg a belügyminisztériumtól állampolgársági bizonyítványát. Szerinte a zsidók ezt a rendelkezést „tudatosan szabotálták", mert Galícia akkor még orosz uralom alatt állott és tudták, hogy őket úgy sem lehet kitenni, hiszen egyik szomszédos állam sem engedi be őket. Ilyesmit elhitetni akarni igazán naivitás! Ezt úgy hisszük, nem kell bizonyítani. Aki ismeri a zsidóság óvatosságát, különösen ma, amikor már két zsidótörvényt hoztunk és állandóan szó van a harmadikról, bajosan fogja elhinni, hogy „tudatos szabotálással" teremtsenek maguknak előnytelen helyzetet. Inkább az a valószínű, hogy ügyük elintézésére várnak, hiszen tudjuk, hogy a belügyminisztériumban az állampolgársági ügyek olyan tömege fekszik, amely a gyors elintézést lehetetlenné teszi. Így ezeket csak beérkezésük sorrendjében tudják elővenni és egy ma beadott kérvény esetleg csak egy év múlva kerül elintézésre. Nem hisszük, hogy ezt Meskó úr ne tudná. Mint ahogy azt is tudnia kell, miként kezelik például a huszti járásban az állampolgársági ügyeket. Neki azonban nyilván csak az fontos, hogy minél több zsidót tehessen ki. Ezt egyébként meg is mondta, hogy igen kívánatosnak tartja a zsidók minél erősebb megritkítását, mert Kárpátalján a zsidók mások, mint az anyaországban, ti. valamennyi magyarellenes és kommunista. Ez utóbbi állításának bizonyítására csak egy perdöntő bizonyítéka volt: hogy a rádión Londont és Moszkvát hallgatják!

Feltett kérdéseink másik csoportja a deportálások végrehajtásának miként jére vonatkozott. Megkérdeztük, helyesli-e — feltéve, de meg nem engedve, hogy maga a deportálás minden esetben jogos — azt a módot, ahogyan azt végrehajtják. Felsoroltuk az észlelt embertelen eljárásokat. Erre azt válaszolta, hogy feltétlenül helyesnek és szükségesnek tartja, hogy a végrehajtó közegek úgy járjanak el, ahogy eljárnak, mert csak így biztosítható, hogy senki se bújhasson ki a kiszállítás alól. Felhozta, hogy eredetileg 6 óra időt akart adni a szenvedő alanyoknak a csomagolásra, hátrahagyott vagyonuk átadására stb., de kénytelen volt ezt az időt egy órára megrövidíteni, mert szerinte sokan megszöktek, ha túlságosan hosszú idő állott rendelkezésükre. Ezért is tartja jónak, hogy meglepetésszerű rajtaütéssel, lehetőleg éjjel, álmukból felriasztva szedjék össze őket, így legalább biztosan horogra kerül valamennyi. Amikor a tapasztalt kegyetlenségeket és a szerencsétlen embereknek kétség-

beesését ecseteltük előtte, valamint rámutattunk, hogy Galíciában az a sors vár rájuk, hogy a jobbik esetben azonnal agyonverik őket az ukrán parasztok, a roszszabbikban, hogy lassú, kínos szenvedés után éhen halnak, kijelentette, hogy egyéni tragédiák őt nem érdeklik, a fontos a kitűzött cél. Ezt pedig ő minden erejével meg fogja valósítani. Közölte azt is — és ezt eljárásának igazolásául említette —, hogy jó volt sietni, mert a németek aznap (10-én) megtiltották, hogy több zsidót tegyünk át Galíciába és így „sajnos" az egészet le kellett fújni. Azóta tudjuk, hogy Meskó úr sajnálkozása korai volt.

Röviden elmondottuk mindazt, amit tapasztaltunk. Összefoglalva megállapítjuk, hogy:

1. a deportálandók kategóriájának megállapításánál a legtöbb hatóság nem tartja be a belügyminiszteri rendelet intézkedéseit, hanem önkényesen túllépi azokat;
2. hogy Kárpátalja kormányzói biztossága nem tartja tiszteletben a m. kir. belügyminiszter rendeletét, amely nyilván erre a területre is vonatkozik, hiszen tudtunkkal Kárpátalja Magyarországhoz tartozik, — hanem ugyanabban az ügyben saját, a belügyminiszteri rendelettől eltérő utasításokat ad közegeinek;
3. hogy az eljáró hatóságok, csekély kivétellel, a keresztülvitelnél a lehető legnagyobb kíméletlenséget és brutalitást alkalmazzák, mintha akarva törekednének arra, hogy az áldozatok kínszenvedését lehetőleg még fokozzák. Egy civilizált, magát kereszténynek nevező államban a nagyképűen hirdetett elvek egyenes megcsúfolása az a mód, ahogy ezekkel a többnyire teljesen ártatlan emberekkel bánnak. Ha egy fegyőr bánna így a gondjára bízott, jogerősen fegyházbüntetésre ítélt rablógyilkossal, biztosan megbüntetnék.

Ámbár elismerjük, hogy bizonyos, hazánk területére beszivárgott és Magyarországgal semmi közösséggel nem bíró elemek — legyenek azok zsidók vagy nem zsidók — eltávolítása fontos nemzeti érdek, mégis a legélesebben elítéljük az akciónak összes felsorolt mozzanatait és végrehajtásának a módját. Felemeljük tiltakozó szavunkat, hogy hazánkban ilyen tömeges hatósági atrocitások történhessenek és teszszük ezt mint emberek, mint keresztények és mint magyarok. Mint emberek fellázad ellene minden emberi érzésünk és egészséges természetes ösztönünk. Mint keresztények Isten és vallásunk parancsainak legsúlyosabb megsértését látjuk benne. Mint magyarok nem tűrhetjük szó nélkül a magyar becsületnek azt a bemocskolását, amit ezek a szörnyűségek jelentenek. Nem tudhatjuk, mit hoz a jövő, de egy biztos: lesz még idő, amikor ismét a szabadság, a jog, az igazság fognak uralkodni az erőszak helyett. Magyarország jövője és nemzetünk becsülete szempontjából nem közömbös, hogy mi lesz akkor eljárásunkról a művelt emberiség véleménye.

Tudjuk, hogy e pillanatban nem népszerű ügyet képviselünk. De kötelességünknek tartjuk szavunkat felemelni ott, ahol a hallgatás lelkiismeretünk szerint bűn volna.

Budapest, 1941. augusztus 20. Szent István király napján.

(Géppel írt másolat; Ráday L. — A/1/b-2571/1941.)

1 A mondat fele („aki három...") a másolaton ceruzával át van húzva.
2 Gróf Szapáry Erzsébet személyére nem találtunk közelebbi adatot.
3 Szabó Imre (1901—1976), katolikus lelkész. 1938-ban pápai titkos kamarás címet kapott, 1931-től a Budapesti Helynökség szolgálatában állt, 1935—1944 között annak titkára. (Beke Margit prímási levéltáros szíves közlése.) Szabó Hamvas Endre püspök, érseki helytartó helyett utazott, aki akadályoztatása miatt nem tudott velük menni (ld.: Nemzetgyűlési Értesítő, 1947. 592—612.).

4 Pakocs Károly kanonok, pápai kamarás, országgyűlési képviselő, író és költő.
5 Slachtáék augusztus 10-én járhattak Kozma Miklósnál, aki — titkárának feljegyzése szerint — éppen e nap érkezett Budapestre. (OL K 429-44.)

20.

Stanislau, 1941. augusztus 28.

A STANISLAUI ZSIDÓ TANÁCS BÁRÓ WEISS EDITHNEK

Segítséget kérnek 2300 Magyarországról deportált, az éhhalál szélén álló zsidó megsegítéséhez.

Judenrat Stanislau — Stanislau, 28. August 1941

Hochverehrte gnädige Frau Baronin,

Wir sind zu unserem Bedauern gezwungen, Ihnen nachstehende Mitteilung zu machen:

Wie Ihnen bekannt is, sind aus Ungarn viele Tausend Juden deportiert worden. Seit ungefähr 5 bis 7 Wochen wandern diese Juden von Ort zu Ort unter den denkbar schlechtesten Verhältnissen, ohne jedwede Unterkunft und Kost, da die hiesigen Juden infolge vollständigen materiellen Zusammenbruches nicht imstande sind, diesen Leuten das zum Leben Notwendige zu bieten.

Unter den schwersten Bedingungen sind jetzt hier in Stanislau ungefähr 2300 solcher aus Ungarn deportierter Juden angelangt, und haben vorläufig im hiesigen Tempel und in einigen Bethäusern notdürftigste Unterkunft gefunden. Essen können die Leute kaum bekommen, da die Kultusgemeinde Stanislau nicht über die Mitteln und die Macht verfügt, entsprechende Lebensmittel zu verschaffen. Die Leute sind auch infolge der langen Wanderung vollständig heruntergekommen, entkräftet und in ihrem Äussern verwahrlost.

Um eine Katastrophe des vollständigen Zugrundegehens dieser Menschen zu vermeiden, müssen unbedingt Mittel von ausserhalb herbeigeschafft werden, und wir bitten Sie daher und appellieren gemeinsam mit diesen armen Deportierten an Ihre bekannte philantropische Einstellung diesen armen Menschen gegenüber, alles Mögliche zu tun, um uns die Mittel zu schicken, damit wir in dieser furchtbaren Situation entsprechend eingreifen können. Wir bitten Sie auch, an allen diejenigen Stellen, an welche wir uns von hieraus nicht wenden können, auf die entsetzliche Lage dieser Unglücklichen hinzuweissen. Wir bitten nochmals um allerrascheste Hilfe und empfehlen uns mit ergebenster Hochachtung.

Hochwohlgeboren
Frau Baronin Edith Weiss
Budapest, Andrassy út 116.

körpecsét
olvashatatlan aláírás

(Géppel írt levélről készített fotómásolat; a körpecsét felirata: Die Älteste der Juden in Stanislav; Ráday L. — A/1/b-2571/1941.)

21.

1941. augusztus 30.

BESZÁMOLÓ A ZSIDÓK GALÍCIAI HELYZETÉRŐL ÉS A KAMENYEC-PODOLSZKIJBAN LEFOLYT TÖMEGGYILKOSSÁGRÓL

941. VIII. 30.

Régen készülök beszámolni a bennünket érdeklő problémákról, azonban eddig nemigen volt alkalmam erről egy összefoglaló képet adnom, annál is inkább, mert a látott borzalmak újszerűsége és minden emberi képzeletet felülmúló — hirtelen nem is jut eszembe elég súlyos kifejezés — kegyetlensége annyira megrázó hatással volt rám, hogy sokszor csaknem az önkívület határán jártam. Minden rémhír, amit az itteni kegyetlenkedésekről hallottunk, hatványozódva elevenedett fel előttem, csak azt az egyet nem tudom, mivel érdemeltem meg Istentől azt a csapást, hogy ezeket nekem végig kell néznem, vagy talán azért van, hogy hitemben megerősödve még nagyobb lendülettel tudjak küzdeni munkánkért. Megpróbálom leírni élményünket. Bizonyára tudsz a tőlünk kiszállított rengeteg zsidóról, hogy ezekre milyen sors vár, azt később. F. hó 8-án pénteken kb. 20 km távolságon levő 2 községből kihajtották a zsidókat ukrán sorfal között és végig az egész úton verték őket olyan botokkal, hogy kb. 15 halott és a többi mind sebesült (kartörés, borda stb.), zsidó orvosok vették ápolás alá, felírták a szükséges gyógyszert, de a gyógyszertár zsidó részére semmit nem ad ki. A legelemibbről beszélve, semmit a világon nem tudnak venni, kenyér az egy fogalom, — az nincs, mit mondjak, az ukránok nem adnak el nekik semmit. Ha valahol megállunk, százan és százan vesznek körül bennünket, a kenyérért, amit tudtunk összeszedni, azt mind kiosztjuk, de mi ez a szükséglethez képest. Jellemzésül a következő jelenet: Vettünk cigarettáért málnát, a rossz szemeket kiöntöttük, felnőtt emberek a földről szedték össze és úgy tömték magukba, az éhhalál szélén állanak, az ukránok napról-napra rabolják ki őket, sokat agyonvernek, az egyik községben a házukat rágyújtották, a magyar katonaság mentette ki őket és szegényes holmijukat a biztos pusztulásból. Egy másik eset: az egyik községben, ahol mi is állomásoztunk, befut egy német kocsi 4 némettel, összeszednek 15 zsidót, köztük a cca. 70 éves rabbit is, kocsit mosni. Először egyet-kettőt jól elvernek, utána a kocsi tisztítása, azt leírni nem lehet, ahogyan az lefolyt, ha másik helyre küldte, úgy csípőfogóval szakállánál fogva cibálták őket, végül a szakállak felét lenyírták és úgy zavarták őket körül a városban, a nyírásról csak annyit, hogy az arcuk csupa vér volt, mert az ukrán kölykek bele-bele nyírtak az arcukba is. A Dnyeszterből naponta szedték ki a zsidó hullákat, öreg-fiatal, sőt 3—4 éves gyermekeket, de legfőképp fiatal lánykákat, megbecstelenítve, nyomorékká kínozva, hogy nem lehetett nézni őket, a mi katonáink temették el őket jeltelenül, volt nap, hogy száz is leúszott, végül már nem is szedik ki őket, csak ha a hídnál fennakad, kiigazítják, hogy tovább utazhasson. Egyik nagy városra egy bizonyos összegű sarcot vetettek ki, túszul elvittek 5000 előkelő jobb zsidót, amikor lefizették az összeget, a lengyel intellektuellek segítségével, újabb 1500 zsidót elvittek. Hogy mi lett a sorsuk, azt csak 3 nap múlva tudtam meg, amikor is egészen más helyen a németek 2 nap 2 éjjel automata pisztollyal cca. 15 000 zsidót intéztek el. Az ukránok ástak nagy gödröket, puskatussal, korbáccsal zavarták őket oda, ahol a megváltás német

automata pisztolygolyó formájában megváltotta őket a további szenvedéstől, de nem nézték, hogy meghalt-e már vagy sem, beleesett a gödörbe, a következő pillanatban rá egy másik és így tovább, míg a gödör meg nem telt, ha megtelt, hiába volt köztük esetleg még élő is, elföldelték és a játék folyt a másik gödörnél tovább. A géppisztoly pukkanása most 3—4 nap múlva is az agyamat nyomja és talán nem is felejtem el, míg élek. Az 1941. VII. 27—28. nagy jarceitje[1] lesz a zsidóknak, mert 15 000 ártatlan ember veszett el ezen egy városban csak, mert közülünk való volt, sajnos közöttük sok magyarországi is. Egész nap csak ez jár a fejemben. Isten irgalmazzon mindannyiunknak.

(Géppel írt másolat; Ráday L. — A/1/b-2571/1941.)

1 Német—jiddis (Jahreszeit): halálozási évforduló.

22.

Kőrösmező, 1941. augusztus 30.

DEPORTÁLT LEVELE

Kőrösmező, 1941. VIII. 30.

Drága szép Gizukám,

hála Istennek jól vagyok, most megpróbálok sejpítés nélkül írni, mert meglehetősen nyugodt a hangulat, megkaptam a 26-ai leveled és természetesen az előbbit is, képzeld, hogy örültem neki, már azt hiszem, hogy a csomagban nem küldött levelet meg is bocsátottam, de még nem felejtettem el; sokat szeretnék írni, de sajnos nem bírja a papír. A csomagküldés korlátozásáról már mi is tudunk, egyelőre nem hiányzik, talán holnap elmegyünk Proskurovba települni, eddig Delatin, Kolomea és Kamenenyec Podolszkij volt a telephely, innen még elég gyakran bejöttünk Kőrösmezőre, de Proskurovból már nem egy tagban közlekedünk, mi Podolszkij-ig és onnan mások Kőrösmezőre; az idő szeszélyessége nem befolyásol, már megszoktam; az Antival soká beszélgettem vasárnap és elmondott mindent, ami otthon történt a Miklóssal meg másokkal; én is szeretném elmondani, hogy mi történt a Tibinek feleségével meg a gyerekkel, meg még sok mással tegnapelőtt, azaz 28-án, de másképp nem tudom megírni, mint csak a látogatás [olvashatatlan szó] formájában; lehetséges, egy kicsit kusza az értelme, de hát próbáld megérteni; feléjük gólyajárvány volt s. s. [?], de hát mit írjak ilyesmiről; én nagyon nagyon szeretlek és boldog vagyok, hogy az enyém vagy, otthon vagy és nincs semmi bajod, nagyon sok szeretettel csókollak

Károly

Írhatsz borítékban is!

(Kézzel írt levél fényképmásolata; Ráday L. — A/1/b-2571/1941.)

23.

[1941. augusztus—szeptember]

DEPORTÁLT CSALÁD LEVELE

Drága Szidikém és Józsikám, és Gyerekek!

Egy őszinte levelet kell írnom, de nagyon sajnálom, hogy el kell téged szomorítanom. Minket sajnos tévesen informáltak, öt nap óta úton vagyunk. Egy kálvária volt az életünk. Azt mondták, hogy lakások vannak és mindenki el tud majd helyezkedni. Az igazság pedig az, hogy a faluba az ukránok be sem akarják engedni a zsidókat, mindenhonnan kizavarnak és még az életünk sincs biztonságban. Sehol semmi kilátás.

Az utazást nem írom le. Nem akarok olyan részletesen írni, mert elfog a sírás és nem tudok tovább írni, pedig azért írok, mert Pesten nem tudnak erről semmit sem.

Letettek a Dnyeszter túlsó partján és ott szabad emberek lettünk, nincs semerre menni, özönlenek a zsidók ide, naponta 800—900 embert tesznek le a határon, sorsukra bízzák őket. Mikor minket letettek, 7 km volt az első falu, kocsit csak úgy tudtunk volna kapni, ha öt böröndért egy egész öltönyt adunk nekik, a pengő nem kell, cigarettával már annyira el vannak látva, hogy azért sem akarnak semmit sem adni, csak cukorért vagy ruhaneműért. Most már istenes. Sok embert bedobtak a Dnyeszterbe, meg legyilkoltak, de most már lefegyverezték őket, de azért garázdálkodnak, ha látják, hogy kis csapat jön. Ilyen informálásokkal indultunk utolsó rendeltetési helyünkre, vagyis az ígéret földjére, Tlus-ra, gyalog. Képzeld a mamát és a papát a csomagokkal és öt nap óta nem aludtunk, csak egy vagonban. Amint beérkeztünk a faluba, a második házból Schenkelbach szaladt ki és rögtön mondta, hogy náluk van hely, jöjjünk oda aludni. Erre a csomagokkal együtt szaladtunk, nehogy a többi megelőzzön minket, mert egy egész nagy csapat jöttünk, és mire én bevittem a csomagokat, addig a mamát meg a papát bevitték az ukránok több emberrel együtt, hogy nem szabad a faluban maradni. Most képzeld a helyzetet, mikor kijöttünk a papa meg a mama a csomagokkal együtt eltűntek. Erre hálisten jöttek a magyar katonák, igazán mondhatom, nagyon udvariasak voltak. Megkértem az egyik tizedest, hogy segítsen rajtam, elvitték az apámat meg az anyámat. Erre ő személyesen eljött és elhozta őket, mert különben őket is elvitték volna 40 kmrel odébb egy faluba, ahol utóbb értesültem, hogy szintén nem engedték be őket, azoknak este 8-ig el kellett hagyni a falut, szóval majdnem a szülőket is elvitték volna és mi külön maradtunk volna.

Élelmezést egyáltalán nem lehet kapni. A papa ment reggel 5-kor vásárolni, 1/2 kg krumpli volt az eredmény és hat uborka és hat tojás. Szóval ez a helyzet, nincs lakás, nincs ennivaló, a pénzünket nem fogadják el. Itt mindenki el van keseredve, hogy mi lesz. Van egy házaspár, akik egy falat ennivaló nélkül jöttek és direkt éheznek. Nekünk is csak addig lesz, amíg lesz mit cserélni, munkaalkalom egyáltalán nincs, szóval, amit elvittünk, abból tudunk egy hónapig élni. És mi lesz azután? A Schenkelbachék már mindent eladtak, amit csak lehetett. Mi itt éhhalálra vagyunk ítélve, ez lesz a sorsunk. Semmi kilátás sincs és az autók még mindig ontják a Dnyeszter partjáig a menekültek százait, elfáradva, kiéhezve, 8—10 gyerekkel némelyik pajeszosnak és aztán továbbzavarják őket. Ezt végignézni! És ezekkel gorombán bánnak. A pestiektől valahogy félnek, de azokat még meg is verték, ott a szemünk láttára. Olyanok szegények, mint a kutyák, olyan alázatosak. Horodenkán a barakk-

ban két születést átéltünk. A földön feküdtek a beteg nők. Egyszóval kétségbeejtően kilátástalan minden és el vagyunk keseredve.

Szidikém, nem írtam volna egy ilyen levelet, de nem tudják Pesten, hogy itt mi van. El kell menned a Zollschan Ilus férjéhez és ő menjen Pestre az OMZsA-hoz és tegyen szót, meg a Vörösvárihoz, mindent kövessetek el. A Jenő bácsihoz is vidd el, inkább ölje meg magát, de ne hagyja magát idehozni, legalább otthon hal meg az ember. Bár mi is így csináltunk volna, megkíméltük volna magunkat ennyi szenvedéstől. Mintha a világ megfordult volna, olyan barbárok lettek az emberek. Tele van minden végig, sehol sem lehet már bemenni. Máramarosszigetről százával hozzák az embereket, az országúton végig mennek a batyus zsidók, némelyik 40 km-t gyalog. Láttam egy olyant is, akinek a szájában, a fogai között is volt egy batyu, zuhogott és mezítláb volt. Soha, amit én itt láttam, nem fogom elfelejteni, amíg élek, és ha egyszer az Isten megsegít, sokat fogok mesélni. Szidikém, ne bánkódj, hogy ezt megírtam, de muszáj volt könnyíteni és hátha lehet egy felsőbb fórumnál jelenteni, hogy ne hagyjanak egy budapesti születésű és érzésben is magyar embert elpusztulni.

Mégegyszer Józsikám, nem szabad haragudni, hogy megírtam ezt a levelet, hátha tudnak segíteni rajtunk. Én nem írtam volna neked, de nekünk nincs más hozzátartozónk, csak te. Holnap tovább kell menni batyuval a vállunkon, mert nem maradhatunk itt.

A rokonokat csókoljuk milliószor,

Mama, Papa, Manci.

A gyerekek jól vannak, a Lederberger Laci csókoltat Tibike. Ők is egy csirkéért eladtak egy öltönyt. Holnap ők is velünk jönnek. Berger testvére is itt van, neki van albérletben egy szobája, cserél mindent, de neki is menni kell holnap. Vidd föl a hitközségbe is a levelet.

(Géppel írt másolat; MZsL PH.)

24.

[1941. augusztus—szeptember]

DEPORTÁLT LEVELE

Drága Szeretteim!

Már annyi mindent átéltünk, hogy nem tudok panaszkodni. Semmi okos gondolat nem jut az eszembe, a sors ellen nem tudok semmit tenni. Úgy dobál bennünket, hogy lázálmaimban sem képzeltem, pedig sokszor elmeséltem az álmaimat. Legyetek nagyon boldogok és próbáljatok bennünket elfelejteni. Sokszor voltunk rosszak hozzátok, de akkor még nem tudtunk az isteni csapásokról. Most már jók volnánk mindenkihez. Nem is bánom, hogy Limi nincs velünk, miért is kellene neki ezt átélni, csak a drága szép gyermekeimért fáj nagyon az a beteg szívem. Lili szegény bele van törődve, csak Artúr [?] még nem akar semmiképp meghalni. Pedig nemigen lesz egyéb hátra. Annyi kilométereket gyalogoltunk, hogy arrafelé már nem akarunk többet, csak ha lehet, hazafelé, akkor szívesen. Kíváncsi vagyok, hogy van-e értelme,

hogy hazafelé bújkáljunk, meg van-e már az írás a kezetekben. Tudtam én még otthon, mikor elindultunk, hogy mi vár ránk, de ezt sohasem hittem volna. Hiszen nem lehet megállni, mindenütt csak kergetnek tovább. Mindent elfognak majd mesélni az ösmerősök, ha hazakerülnek, nincs értelme, hogy én beszéljek róla.

Nem is írok többet róla. Nagyon szeretlek most benneteket, mindenkit külön. És nem bántam meg semmit, mert Limi a világon a legjobb férj, és apa nem kívánhat senki magának jobbat. Nagyon jól éltünk, csak kár, még keveset. Még sok dolgunk lett volna. Vigasztaló, hogy vannak jó emberek a világon. Nagyon sokszor csókolunk Benneteket Drágáim.

Juci és gyerekek

(Kézzel írt levél fényképmásolata; Ráday L. — A/1/b-2571/1941.)

25.

[1941. augusztus—szeptember]

DEPORTÁLT LEVELE

Drága Nagyapa, Nagymama és Gyerekek!

Hogy milyen rémes a helyzetünk, azt el sem tetszenek képzelni. Most is valamilyen kisebb városban vagyunk, de már innen is el kell mennünk. Nem tudom, mi lesz velünk. A Dnyeszteren átvisznek és szabadon engednek. Most vissza szeretnénk menni. De hogyan, azt nem tudjuk. De elhatároztuk, hogy vissza az ország belsejébe nem mehetünk és nem akarunk. Lehet, hogy meghalunk, de nekünk már minden mindegy. Ha már nem [olvashatatlan szó] elintézni azt az ügyet, legalább azt, hogy Apu jöjjön utánunk. Legalább együtt halnánk meg. Már nem tudom, mit írjak. Csak nagyon sok szerencsét kívánok Nagyapáéknak, Rózsiéknak és Szeréna néniéknek.

Nagyon sokszor csókolok mindenkit utoljára

Lili

(Kézzel írt levél fényképmásolata; Ráday L. — A/1/b-2571/1941.)

26.

[1941. augusztus—szeptember]

DEPORTÁLT LEVELE

Drágáim!

Mi itt vagyunk a Dnyeszter partján. Anyu meg Lili mindenképpen meg akar halni. Én nem is tudom, hogy mit csináljak, vagy haljak én is meg, vagy nem. Anyu

semmiképpen nem akar tovább menni. Ha Apu nem fog eljönni, akkor én is meghalok. Felejtsetek el minket. Elmegyünk nagyon messze, ahol már soha sem fogunk találkozni. Nincs már mit írni nekem. Csókollak benneteket és legyetek boldogok. Isten veletek!

Csókol benneteket

Artúr

Utolsó levelem.

(Kézzel írt levél fényképmásolata; Ráday L. — A/1/b-2571.)

27.

Budapest, 1941. szeptember 28.

BÁRÓ WEISS EDITH LEVELE RAVASZ LÁSZLÓNAK

Megköszöni a püspöknek, hogy fogadta és küldi a deportálásról szóló beszámolókat.

Andrássy út 116.
Budapest

1941. IX. 28.

Kegyelmes Uram!

Hálás szívvel köszönöm olyan jóleső, megértő türelmét és jóságát, mellyel meghallgatott és mely felbátorít arra, hogy mellékelten átszármaztassam a már élőszóval érintett szomorú témák összefoglalását. Hiszen Kegyelmes uram tudja, hogy napról-napra, óráról-órára újabb szomorú jelenségek mutatkoznak. Ezek felsorolása végtelen volna, sem türelmét, sem idejét nem akarnám még jobban igénybe venni.

Kérem, higgye el, hogy lelkem mélyéig meghatott jósága.

Mélységes hálával és tisztelettel,

Weiss Edith

(Autográf levél; Ráday L. — A/1/b-2571.)

28.

Budapest, 1941. október 3.

BÁRÓ WEISS EDITH LEVELE RAVASZ LÁSZLÓNAK

Támogatást kér a határon visszatérni próbáló deportáltak beengedéséhez.

Andrássy út 116. 1941. X. 3.
Budapest

Kegyelmes Uram!

Nagyon kérem, ne vegye rossz néven, hogy múltkori levelemet megtoldom, azonban az utolsó napokban olyan események jutottak tudomásomra, melyeket nem hagyhatok szó nélkül és melyek a már ecsetelt, szomorú kép kiegészítői. Nagyon kérem, venné fel Kegyelmes uram ezeket is jóakaratába.

A határon túlról továbbra is ijesztő hírek érkeznek. Aki teheti, menti életét és ezt a német hatóságok megkönnyítik, mert tömegesen adnak ki a magyar határ felé szóló „Passierschein"-okat. Ha ezek a szerencsétlenek a határon megjelennek, a határőrök felülvizsgálat nélkül visszalökik őket a semmibe, a halálba. Újra és újra próbálkoznak. Akinek mégis sikerül a határon innen kerülni, hitsorsosainál keres menedéket és ezzel segélykezet nyújtó embertársa is a hatósági megtorló intézkedésnek teszi ki magát.[1] A felvidéki pártfogó irodákat vezető urak ma itt Pesten jelentették mindezeket, segélyt kértek; szerintük a határon és a no mans landban várakozó éhező, lerongyolódott kitelepítettek száma sok százra — pár ezerre — tehető.

Minden kérésünk oda irányulna, rendeltessék el hivatalosan, hogy a határon jelentkezőket ne űzzék vissza, hanem vizsgálják előbb meg, és a magyar állampolgárnak véleményezhetőeket immár legálisan engedjék hazájukba, és legálisan részesülhessenek embermentő első segélyben.

Ismételten kérem Kegyelmes uramat, ne vegye rossz néven, ha ezek hallatára újból zaklatom, de a múltkor olyan jólesően tapasztalt emberi megértése bátorít fel erre a lépésre.

Végtelen hálával és mélységes tisztelettel,

Weiss Edith

(Autográf; Ráday L. — A/1/b-2571.)

1 Utalás az 500/1940. BM sz. rendelet 3. §-ára, mely megtiltja az olyan külföldiek támogatását, akik rendőrhatósági engedély nélkül tartózkodnak az országban.

29.

[1941. október]

JELENTÉS A HATÁRON VISSZATÉRNI PRÓBÁLÓ DEPORTÁLTAK SORSÁRÓL ÉS JAVASLAT A HELYZET NORMALIZÁLÁSÁRA

1. Pontos megállapításunk szerint eddig semmiféle rendelet nem érkezett a kárpátaljai KEOKH kirendeltségekhez, vagy más elsőfokú rendőrhatóságokhoz arra vonatkozóan, hogy a határon átjövőket állampolgárság szempontjából vizsgálják meg, akár Garanyban vagy másutt, és hogy eszerint bocsássák őket szabadon vagy internálják.

2. Valahányszor egy ilyen hazaérkező a csendőrségnek vagy katonaságnak kezébe kerül, azt visszaviszik a határon és átdobják, tekintet nélkül arra, hogy vajon az iratai a zsebében vannak-e vagy sem. Nem a németek részére történő átadás folyik, hanem csak a senki földjére való áttétel. Ebben a tekintetben semmiféle kímélet nincsen. Előfordult Alsószinevér községben, hogy a németek hordágyon küldtek át egy Sáfár nevű halálosan beteg embert. Ez valahogyan értesítette rokonait, hogy jöjjenek érte. Sáfárt erre hordágyastól visszatették a határon. Utóbb pedig más átjövőktől megtudták, hogy a szerencsétlen meg is halt. Rokonait, két férfit, akik mentőautón jöttek Sáfárért, letartóztatták és internálták.

3. Az említett senki földjén éjszakánként látni a tábortüzeket, amelyek mellett melegednek azok a szerencsétlenek, akiket a németek Passierschein-okkal a határra küldtek. Leírhatatlan azoknak az állapota, akik átjönnek. Félig megfagyva, tökéletesen legyengülve érkeznek, rongyokban, ruhátlanul. Volt rá eset, hogy egy szerencsétlen asszony pusztán egy imaköpenyben (taleszban) érkezett meg. Cipője alig van valakinek. Nemcsak az átjövők, de a határmenti lakosság, erdőkerülők, erdészek közlése szerint a senki földje hullákkal van tele. Ezeket már nem temeti el senki, néha gallyakkal vannak befedve.

Október 16-i értesülés szerint Ökörmező fölött a határon, magyar oldalon, találtak hat hullát, akiknek eltemetésére október 15-én a hatóság az ökörmezői hitközségnek engedélyt adott.

Az emberek az éhségtől, a nélkülözéstől pusztulnak el, elsősorban a gyermekek és öregek. Egy asszony érkezett át a határon, aki két kisgyermekét saját kezével kikapart sírban temette el a határon.

4. A határon a legszigorúbb hajtóvadászat folyik az átjövőkre. Nem csak csendőrség és rendőrség, portyázó katonai századok, de felfegyverzett leventék is őrzik a határt, nehogy egy-egy szerencsétlen átjöhessen. Aki a legkisebb gyanúba keveredik, hogy a túloldalon levőt akar segíteni, vagy már ideát levőt segített meg, azt menthetetlenül internálják.

5. A határon túl tovább folytatódnak ugyanazok a rémségek, mint amilyen a Kamenyec-Podolskij-i pogrom volt. Az átjövők azt mondják, hogy számos helyen pusztítanak ki egész falvakat és településeket fegyverrel, minden válogatás nélkül, hogy megszabaduljanak tőlük.

A következő intézkedéseket kellene sürgősen eszközölni:

a) Az összes rendőrhatóságokat, karhatalmi alakulatokat értesíteni kell, hogy a határon át érkezőket a rendőrhatóságok vegyék őrizetbe, vizsgálják meg hovatartozásukat. Ha magyar, bocsássák el, a hontalanokat vagy külföldieket internálják.

b) Lehetővé kell tenni, hogy a visszaérkezőket hajlékkal, ruházattal, gyógyszerrel el lehessen látni anélkül, hogy ezért bárki bármiféle retorzióban részesüljön.

c) Feltétlenül lehetőséget kell találni arra, hogy a senki földjén pusztuló tömegek segítségben részesüljenek.

d) Mindent el kell követni, hogy a határon túl levők részére pénzt lehessen átutalni, simán, különös formaságok nélkül, lehetőleg a Judenrat-ok kezeihez, hogy ezek ott élelmezésről és minimális ruházatról, tüzelőről gondoskodhassanak.

(Géppel írt másodlat; a szöveg végén kézírással: Terezlő, Toronya; Mona Ilona tulajdonában.)

30.

1941. november 13.

DEPORTÁLT CSALÁD LEVELEI

XI. 13.

Drága Ilus!

Ki sem mondhatom, hogy örültem pár soraidnak, már három hónapja nem tudok rólad és nem tudtam, hogy utánunk küldtek-e vagy sem, de nagyon örülök, hogy Pesten vagy, mert nem bírtad volna ki ezt az életet, ami itt van. Drága Ilus, nem tudok most részletesen írni, mert olyan idegállapotban élünk, leírni sem lehet. Itt már nagyon hideg van, én útépítésnél dolgozom minden fizetés nélkül, de szívesen dolgozok, mert addig nem történhet semmi bajom, úgy kell érteni, hogy itt 16—60 évig kötelező a munka, de nem ez a baj, itt sok német katona van, a Gestapo is itt van, amikor eszükbe jut, egy-egy utcát kiürítenek, ahol zsidók laknak és az embereket elviszik és nem tudjuk, hová. Állítólag kivégzik őket. Itt ma [már] úgy megszoktuk a halálfélelmet, már föl se vesszük. Drága Ilus, de azért ne ijedj meg, mert én úgy érzem, hogy én megmenekülök ebből a pokolból és újra találkozunk Pesten és egy új életet kezdünk és megnyugtatásodra még, hogy van egy munkaigazolványom a németektől és így engem békén hagynak.

És most a gyerekekről. A Tercsi egy zsidó családnál van elhelyezve, jó dolga van, a Zsuzsa is egy borbélymesternél van, neki még jobb. Robit még nem tudtam elhelyezni sehova, de azért ennivalót szerzek neki. A Rózsi is segít hozzája, ő mos a gyerekekre és tisztántartja őket és varr rájuk, nem is bírom soha meghálálni neki, amit a gyerekekért tett. Nekünk minden csomagot elloptak, csak a Rózsinak a holmija maradt meg, de ezt mind eladta, hogy enni tudjon adni a gyerekeknek, úgyhogy alig van mit felvennie.

Drága Ilus, nagyon kérlek, írj, itt teljesen el vagyunk zárva a világtól, nem tudok semmit, írd meg, mit csinálsz és a rokonokról, ismerősökről is írj, azonkívül írj egy kérvényt Horthynak és vidd személyesen a várba, mert nagyon szeretnék hazamenni, és más módot most nem tudok és azonkívül a Rózsi ügyében is kellene valamit csinálni, ő magyar állampolgár és mint kísérő jött el velünk, menj fel a férjéhez és beszéld meg a dolgot vele. Drága Ilus, írd meg, mi van a Pistával. A csomagot és a pénzt csak ma este kapom meg és így még nem tudom, mi van benne. Nekem nincs meleg ruhám, ha módod van rá, küldj. A gyerekeknek van télikabátjuk, csak cipő-

jük, meg kesztyű, sapka nincs, a Rózsinak meleg harisnyát és írj a Dezsőről, ha tudsz valamit róluk és menj el a Pártfogó Irodába, hogy ők adjanak meleg ruhát és menj el a főnökömhöz is, ő is fog valamit adni. Drága Ilus, én most többet nem írok, majd a Tercsi folytatja.

Mindenkit üdvözlök és téged számtalanszor csókol

Józsi.

Édes Anyuskám!

El sem képzeled, mennyire örültem a pár sornak, amit írtál. Kérlek, legközelebb többet írj. Én egy nagyon jó zsidó családnál vagyok. Eleget adnak enni, sőt sokat is. Igaz, hogy mindenben segítenem kell, de ez nem baj, legalább nem lustulok el. Tegnap este például megtanultam kenyeret dagasztani. Édes Anyuskám, el se képzeled, hogy szeretnék iskolába járni. Egy külön kérésem volna, nem most, ráér, egy könyvet ha lehetne, jó vastagot. És a Zsuzsának egy babát, ez is ráér, előbb a fontos dolgokat tessék elküldeni. Sálat is tessék küldeni. Szegény apu, úgy lefogyott, nem lehet ráismerni. Egész nap dolgozik, most pl. 20 fok hidegben egy szabad mezőn, egy folyó mellett dolgoznak. Ha volna meleg ruhája, ez is kibírható lenne. Nincsen neki semmiféle meleg ruhája. Nadrágja teljesen elrongyolódott. Nincsen télikabátja, mert azt oda kellett adni a Dnyeszternél egy ukrán parasztnak, hogy csónakon átvigyen. Az átkelés elég izgalmas volt, amit apus megírt egy naplóban, mert apu rendszeresen ír naplót. A Zsuzsa szintén nagyon jó családnál van. A Robinak még nem bírtunk helyet szerezni, de megígérték, hogy vasárnap beveszik az árvaházba, hol nagyon jó dolga lesz. A Rózsi néni nagyon jó hozzánk, igaz, hogy apu is mindennap meglátogat mindnyájunkat. Anyukám, légy szíves az én nevemben fogalmazz meg egy magyaros kérvényt. Írd meg, hogy apa Magyarországon született, és hogy te ott maradtál, de jó magyarosan, úgy, mintha én írnám. Küldd el azt, és én majd postán elküldöm Horthynak. Azért te is írj a te nevedben. Mi már mindnyájan majdnem jól beszélünk zsidóul, még a Robi is. Itt nem is számít zsidónak, aki nem tud beszélni, ezért volt nehéz nekünk is. Ne vegyél semmit, hanem a Pártfogó Irodában kérjél.

Úgy szeretnélek megcsókolni!

Tercsi

Drága Anyukám, sokat írni nem tudok.

Sokszor csókol Zsuzsád.

A Robi még nem tud írni és így, mikor megmondtam neki, hogy jött hír rólad, a nyakamba ugrott örömében. Drága Iluskám, postán is lehet küldeni levelet, csak cenzurálják, úgy írjál, hogy meg tudjam kapni. Most új címem van: Szevecsenki 7 Kolomea, Simon Teicher nevű családnál alszom. Jó emberek, nyomdász az egész család és nem olyan vallásosak, mert itt csak az számít zsidónak, aki tud jiddisül, már én is egy keveset megtanultam, de a gyerekek jobban tudnak, mint én. Drága Iluskám, írd meg, hogy megvan-e még a megmaradt holmink és hol laksz és miből élsz. Ha van időd, menj el a Királyi Pál u. 8.[-ba] Krausz festékeshez, és mondd meg neki, hogy küldjön önborotva készüléket, nekem nincs, amit magammal hoztam, még használat előtt elrabolták a Dnyeszteren túl, és nem tudok borotválkozni, és ha küldsz, valami újságba csomagold, mert nem tudok magyar újsághoz jutni. Legközelebb többet írok.

Sokszor csókol

Józsi.

A pénzt megkaptam, kekszet és fügét, 20 szacharint és a babákat.

(Géppel írt másolat; MZsL PH.)

Soos Géza és Hadnagy Domokos tájékoztatása a magyarországi helyzetről és a Magyar Függetlenségi Mozgalomról 1944 decemberében

(Az amerikai központi hírszerző hivatal által készített összefoglaló jelentés.)

Közli: Karsai Elek

Bevezetés

1944. december 11-én a spanyolországi San Severóban állomásozó brit politikai tanácsadó az alábbi jelentést küldte Casertába, az angolszász főparancsnokságnak és Londonba, a Foreign Officenak, a külügyminisztériumnak:

„1944. december 9-én egy Heinkel III. típusú repülőgép szállt le egy, az amerikaiak által ellenőrzött repülőtéren, San Severóban, a repülőgép a magyarországi Pápa városából indult.

A repülőgép fedélzetén érkezett csoport jelenleg biztonsági szerveink felügyelete alatt van, a csoport tagjai azt állítják, hogy őket a magyar ellenállási mozgalom (magyar nevén: Magyar Függetlenségi Mozgalom — MFM) küldte, az a mozgalom, melyet Horthy[1] szervezett 1944 márciusában.

A csoport az alábbi személyekből áll:

a) Dr. Soos Géza, akiről azt állítják, hogy a MFM főtitkára.[2]

b) Hadnagy Domokos őrnagy, aki a magyar légierő vezérkari főnöksége műszaki részlegében teljesít szolgálatot. Ő vezette a repülőgépet, magával hozta feleségét és gyermekét, továbbá egy rádiós és egy szerelő. Tagja az MFM-nek.

c) Bentinek báró, a holland hadsereg századosa, aki megszökött a német fogságból és együttműködött az MFM-mel. Rokona a kairói holland követnek.

Az MFM-et Horthy utasítása alapján Szentiványi[3] szervezte meg, aki Moszkvába ment szeptember végén. Az itteni delegációt Budapesten az MFM azzal bízta meg, hogy létesítsen kapcsolatot a szövetséges tényezőkkel Apor báró révén, ki Rómában van, és összehangolja az MFM-erőfeszítéseit a Budapest ellen indított orosz támadással.[14]

Dr. Soos magával hozott egy számjelkulcsot, amellyel érintkezésbe tud léni Budapesttel: azt állítja, hogy amint Budapesten megkapták az üzenetet, attól számított hat órán belül az MFM elküld bármiféle információt a fővárosi közintézmények és a kormányhivatalok tevékenységéről.

Hadnagy őrnagy is kapott utasítást arra, hogy lépjen kapcsolatba Apor báróval. Őt Horthy már felhasználta arra, hogy hasonló küldetéseket előkészítsen, beleértve Náday tábornok olaszországi útját[5] és néhány más utat, legújabban Tóth Ernő őrnagy[6] és Vörös tábornok fia[7] oroszországi útját 1944 szeptemberében.

Tekintettel arra, hogy e küldöttség bizonyos mértékig értékes lehet hadműveleti szempontból, megbeszélést folytatok a Balkáni Légierő parancsnokló tisztjével arról, hogy a társaságot légiúton azonnal szállítsák át Casertába."

Casertában székelt ugyanis az Office of Strategic Service, az OSS, a Startégiai Szolgálatok Hivatala. Ezt a szervezetet 1942-ben hozták létre Roosevelt elnök utasítására, vezetője Donovan New York-i ügyvéd volt. Az OSS volt a II. világháború alatt az amerikai központi hírszerző hivatal, mely a három katonai fegyvernem, a szárazföldi, a haditengerészeti és a légierő hírszerző szervezeteitől függetlenül működött. (1947-ben az OSS helyébe a CIA — Central Intelligence Agency — lépett.)

Soóst és Hadnagyot feltűnő gyorsasággal átvitték Casertába, ahol őket az OSS emberei rendkívül alapos kihallgatássorozaton kérdezték ki. Az 1944. december 13-tól december 31-ig lefolytatott kihallgatás után az OSS különleges részlege, a Research and Analysis Branch (Kutatási és Elemző Csoport), a kihallgatások alapján 1945. január 27-én részletes tanulmányt készített a magyarországi helyzetről, ennek első része az 1944. március 19-től 1944. október 15-ig tartó időszak eseményeit tárgyalja, míg a második rész az 1944. október 15-től 1944. december 9-ig történteket foglalja össze.

A jelentés tartalmi áttekintése

Bevezetés és összegzés

A Kutatási és Elemző Csoport szükségesnek tartja megemlíteni, hogy Soos sok eredeti dokumentumot hozott magával, ezeket egy későbbi időpontban, megfelelő helyen meg fogják vizsgálni. Az elmondottakat két fejezetbe foglalták: az október 15-e előtti és utáni eseményekre; mivel Soos és Hadnagy közlései nem voltak mindenben egybehangzók, az elbeszélt eseményekben sok az űr, a hézag, a történet egyébiránt is nagyon bonyolult, ezért szükségesnek látszott, hogy kiegészítésül egy időrendi áttekintést és az említett személyekről rövid tájékoztatót készítsenek.

Az MFM — meghatározásuk szerint — jellegében magyar és kálvinista, tagjai kizárólag értelmiségi, a katonai és a hivatalnoki rétegekből valók, szoros kapcsolatban voltak Teleki Pállal és környezetével. Az 1944. március 19-i német megszállás és annak súlyos következményei balfelé tolták a mozgalmat, amely most „kiáll a magyar társadalom szerkezetének drasztikus és demokratikus átalakítása mellett, mint olyan követelés mellett, ami a magyar probléma bármiféle megoldásának elengedhetetlen előfeltétele." Ezen az alapon csatlakozott a MFM a Magyar Fronthoz, az ellenállás átfogó szervezetéhez.

Konklúziók:

a) Az MFM teljesen azonosult a Horthy-rendszerrel; vezetői azon az álláspontón voltak, hogy Horthyt csak úgy lehet megmenteni, ha szembefordul a németekkel. Horthy legszűkebb környezetéből több személyt az MFM felelős vezetői között találunk, Horthytól kapták az utasításokat és jóideig nem keresték a szövetséget a népi alapon álló Magyar Fronttal, amelyet olyan pártok alkotnak, melyek már a német megszállás előtt szembenálltak a Horthy-rendszerrel.

b) 1944. október 15-e kudarcának okai: szervezeti elégtelenség, a rossz titoktartás, mely egyaránt jellemezte az MFM-et és a Magyar Frontot.

Végül: 1944. október 15-e előtt az oroszok hajlandók voltak tárgyalni Horthyval vagy az ellenállási mozgalommal, hogy biztosítsák katonai együttműködésüket a németek ellen. Soos és Hadnagy szerint még ahhoz is jozzájárultak volna, hogy a végleges békeszerződésig a magyarok megtartsák Erdély azon részeit, amelyeket a fegyverszünet megkötése idején megszállva tartottak, továbbá azon más területeket, amelyek nem tartoznak a trianoni Magyarországhoz, de amelyek lakóinak többsége magyar.

Az események időrendi áttekintése: 1944. március 1. és október 15. között.

Ezután következik a részletes tárgyalás. Az első rész, amely október 15-ig hozza az eseményeket, 8 fejezetre oszlik. Ezek: [I.] A márciusi válság; [II.] Az ellenállás szervezete; [III.] Az egyházak és a zsidódeportálás; [IV.] A júliusi válság; [V.] A németek forradalmi átalakulást készítenek elő; [VI.] Horthy fegyverszüneti előkészületei; [VII.] A Horthy—MFM terv kudarca; [VIII.] Horthy „mártíromsága". Ezt követik a szöveghez fűzött jegyzetek, majd a névmutató.

[I.] A márciusi válság. A németek a Magyarország megszállását célzó előkészületekhez — Soos és Hadnagy közlése szerint — március eleje körül kezdtek hozzá, amikor a budapesti Németbirodalmi Gimnázium hetedikes és nyolcadikos diákjai abbahagyták az iskolába járást. Ha megkérdezték őket, azt válaszolták: „Mi a haza szolgálatára, a Hitlerjugendbe vagyunk beosztva." A német gimnázium diákjai állították össze azoknak a jelentős németellenes személyeknek a listáját, akiket a Gestapo célszerűnek vélt letartóztatni. A megszálláskor a Gestapo embereit ők kalauzolták a megadott címekre.

A továbbiakban Soos és Hadnagy részletesen előadták Horthy kormányzó március 18-i klessheimi tárgyalását Hitlerrel. Forrásukat is megnevezték: Csatay honvédelmi miniszter titkárának személyében. Elbeszélésük ismeretlen momentumot nem tartalmaz, igyekeztek Horthyra semmi terhelőt nem mondani. Így nem beszéltek arról, hogy a tárgyalás végül is azzal végződött, hogy Horthy, hosszas vonakodás után és némi fenyegetés hatására, de végülis elfogadta Hitler minden lényeges követelését, elsősorban azt, hogy Magyarország nem lép ki a háborúból, sőt ellenkezőleg, minden személyi és anyagi erőforrását harcbaveti Németország oldalán, azután azt, hogy felszá-

molják a németellenes politikai erőket, és végül, de nem utolsó sorban azt, hogy radikálisan megoldják a zsidókérdést.

Ami az OSS tanulmány e részében új és figyelemre méltó, az egy lapalji jegyzetben található. Ebből megtudjuk, hogy az egyik fontos dokumentum, amellyel Hitler bizonyította Horthynak a magyar diplomácia béketapogatózásait, a stockholmi magyar katonai attasé jelentése volt, mely Ullein-Revicky Antal, svédországi magyar követ titkos tárgyalásait foglalta össze. Ez a rész a következőkkel fejeződik be: „A kormányzó magatartása a válság egész ideje alatt az, hogy nagyon silány, gyenge értesülései voltak a németek terveiről, továbbá az, hogy rosszul időzítette saját fenyegető lépéseit, és hogy csak akkor gondolt ellenállásra, amikor a játszma már elveszett, — meg kellett hogy ismétlődjék októberben." (Ti. az 1944. október 15-i fegyverszünet megkötésekor.)

[II.] Az ellenállás szervezete. Az OSS dokumentum szerint a Magyar Ellenállási Mozgalom 1944-ben két különálló és egymástól élesen különböző csoportra oszlott, a két csoport csak a nyár végén egyesítette erőit. „Az egyik csoportot a baloldal pártjai alkották, amelyek mögött tömegek állottak és amely pártok 25 éven át szembenálltak a Horthy-rendszerrel. A másik csoport tisztviselőkből, katonatisztekből és értelmiségiekből tevődött össze, jóformán mind dzsentri származásúak voltak. E második csoport jellegében nagymértékben magyar volt, és tagjai között, ha egyáltalán voltak, nagyon kevés volt a sváb, a zsidó vagy a szláv. A csoport tagjainak nagy hányada erdélyi és kálvinista volt, és szorosan kötődött a kormányzóhoz."

Soos és Hadnagy tájékoztatásából az OSS szakértői azt a következtetést vonták le, hogy a második csoport fő célja október 15-én a Horthy-rendszer megmentése volt.

1944 március végén a Magyar Függetlenségi Mozgalom Százak Tanácsa lerakta a Magyar Függetlenségi Mozgalom alapjait. Az MFM megalakulásánál a vezető szerepet Szent Iványi Domokos, ifjabb Horthy Miklós személyes jóbarátja játszotta. Az alapító tagok között említik Kovács András, ifj. Horthy Miklós egyik titkárát, Soos Gézát, aki a „Soli Deo Gloria" elnevezésű kálvinista ifjúsági mozgalom szellemi vezére volt, Boér Eleket, a budapesti kálvinista egyház világi vezetőjét, Faragho Gábor altábornagyot, a csendőrség főfelügyelőjét, Kudar Lajos csendőrezredest,[13] dálnoki Veress Lajost, a 2. hadsereg parancsnokát, Horváth Ferenc tábornokot és Szent-Miklóssy István őrnagyot.

Az MFM katonai osztályát csak július végén állították fel, mivel e részleg kiszemelt vezetőjét, Szent-Iványit a frontra vezényelték és csak a nyár végén tért haza. A politikai osztály vezetője maga Soos volt, az MFM főtitkári tisztét Szent-Iványi vállalta. Horthy kormányzó csak a megalakulás után szerzett tudomást az MFM létrejöttéről, de attól kezdve teljes mértékben helyeselte tevékenységét.

[III.] Az egyházak és a zsidódeportálás. Soos és Hadnagy e téma bevezetőjében hivatkozott arra a röpiratra, amelyet 1944. október 30-a után adtak ki „Igaz szó az igaz magyarokhoz" címen. E röpirat azzal vádolta a németeket, hogy „a zsidók üldözésével el akarták terelni a közvélemény figyelmét az ország szerencsétlen helyzetéről."

Világnézetüknek megfelelően azt igyekeztek bizonygatni, hogy a náci célkitűzésekkel szemben a kálvinista egyház tanúsította a legnagyobb ellenállást, amelyet támogatott a luteránus egyház és a katolikus papság. Majd így folytatták: „Ami a nácizmust és a német hódító törekvéseket illeti, általánosságban, az egyházak mind többé-kevésbé ugyanazt az álláspontot vallották: hirdesd az evangéliumot és ne avatkozzál a politikába. Bár a papság nem imádkozott a nácizmus üdvéért, de nem is mondott imát ellene."

Az egyházi ellenállás „motorja" az 1942-ben alapított „Jó Pásztor Misszió" volt, vezéralakja pedig Éliás József, a zsidó származású kálvinista pap, aki egyúttal az MFM zsidó szekciójának vezetője is volt.

1944. május 19-én a protestáns püspökök közös memorandumban tiltakoztak a középkori gettórendszer felélesztése ellen; a katolikus egyház hivatalosan nem tiltakozott, ez föltehetően Serédi hercegprímáson múlott, mivel a katolikus alsópapság szorosan együttműködött a protestáns vezetőkkel. A Szent Kereszt Egyesület elnöke, Cavalier József és elnökhelyettese, a jezsuita Jánosi páter, Éliással szoros kapcsolatot tartott.

Az összeállítás rögzíti Ravasz püspök látogatását Horthy kormányzónál 1944 május végén. Az OSS-nak adott információ szerint Ravasz püspök már beteg volt, fölkelt betegágyából, Horthy kormányzóhoz ment, akitől megkérdezte, „vajon tudja-e, milyen bűnöket követnek el nevében?" A kormányzó azt válaszolta, hogy a németek félmillió magyar munkást kértek német hadiüzemekbe és Sztójay miniszterelnök arra kérte a németeket, hogy a magyarok helyett fogadjanak el zsidókat. Mind Sztójay, mind Veesenmayer kijelentette: Hitler megígérte, hogy ezeket a zsidókat épp olyan bánásmódban részesítik, mint amilyenben a magyarok részesülnének. A kormányzó megkérdezte, mennyi ideig szándékoznak dolgoztatni e munkásokat Németországban, és hozzátette: nem okos dolog, hogy elválasztják a családfenntartókat családjaiktól. Sztójay azt felelte, hogy a németek ezt megértették és azt kérték, hogy a munkásokkal együtt családjaikat is küldjék ki.

Amikor Ravasz továbbra is kitartott azon állítása mellett, hogy a zsidókkal kegyetlenül bánnak, a kormányzó ingerült lett és közölte a püspökkel, hogy nincs hozzászokva, hogy kételkedjenek a szavában. A kormányzó azzal fejezte be a beszélgetést, hogy Ravasz beszéljen Sztójayval."

Sztójay a püspököt Jaross belügyminiszterhez utasította, aki mindent megígért, de semmit nem váltott be ígéreteiből.

Ezután a tanulmány részletesen ismerteti a protestáns egyházak tervezett tiltakozó akcióit a zsidókérdésben, majd Serédi hercegprímás elutasító álláspontját a közös fellépés ügyében.

[IV.] A júliusi válság. Elmondja a Bárczy István elleni merényletet, azt, hogy miként sikerült megakadályozni a Baky-féle csendőrpuccsot és ezzel egyidejűleg a budapesti zsidók deportálását.

[V.] A németek forradalmi átalakulást készítenek elő c. fejezet a magyarországi német politikai irányvonalról szól, arról, hogy 1944 július közepe után a Ribbentropp—Veesenmayer vonalat a Himmler—Winkelmann vonal váltotta fel.

[VI.] Horthy fegyverszüneti előkészületei. E részben néhány figyelemre méltó megjegyzést találunk. Az első: „A németellenes csoportok soha nem dolgozták ki rendszeresen terveiket, de az mindenesetre ott volt terveik között, hogy annyi katonai egységet vonjanak közvetlen ellenőrzésük alá, amennyit csak lehet, hogy az ellenállási mozgalom embereit annyi kormányzati kulcspozícióba helyezzék, amennyibe csak tudják, hogy kedvező egyezményt kössenek a szövetségesekkel és hogy rávegyék arra az angolszász hatalmakat, hogy szállják meg részben az országot."

A második: „Ambrózy, a kormányzó magántitkára [helyesen: a kabinetiroda főnöke] is tagja lett az MFM-nek. A németek tudomást szereztek az MFM terveiről, ugyanakkor az Horthy—MFM csoportok értesültek a német tervekről, augusztustól a német előkészületek a nyilasok hatalomrasegítésére és Horthy előkészületei a katonai szembefordulásra párhuzamosan futottak. De a német hírszerzés magasabb színvonalúnak bizonyult az MFM hírszerzésénél és ez volt a döntő tényező a Horthy-kísérlet kudarcánál."

Lakatost 1944. augusztus 29-én nevezte ki Horthy miniszterelnökké, „Lakatos visszautasította, hogy csatlakozzék az MFM-hez, állásfoglalását azzal indokolta, hogy szavát adta a németeknek, hogy nem vesz részt semmiféle ellenük irányuló akcióban; de minden fontosabb kérdést megbeszélt Szent-Iványival."

Azután egy érdekes alkuról: „Sajnálatos módon Bethlen ragaszkodott ahhoz, hogy Rakovszky Iványt, egyik emberét, vegyék be a Lakatos-kormányba. Az MFM vezetői között ez nagy nyugtalanságot keltett, minthogy Rakovsky szövetségesbarát nézetei közismertek voltak. A németek készségesen beleegyeztek ebbe, de azt követelték, hogy — valamit valamiért — Reményi-Schnellernek is adjanak egy miniszteri tárcát. Ez az ember mindenestül benne volt a német tervekben, főkémje lett a németeknek a következő hetekben, és minden kormánydöntésről értesítette a németeket."

Soos és Hadnagy tájékoztatása szerint a Magyar Front és az MFM között a komoly együttműködés csak 1944 augusztus első felében alakult ki; szeptember elején az MFM formálisan csatlakozott a Magyar Fronthoz. Az ok: Az MFM katonai vezetőinek fel kellett ismerniük, hogy „a magyar kommunista munkások jelentős szerepet játszhatnak Budapesten az irányváltozás idején. Soos szerint az a döntés, hogy a munkásokat nem fegyverzik fel, október 17-e előtt, csak három nappal az irányváltozásra megjelölt időpont előtt, végzetes tévedésnek bizonyult."

Azután: Mialatt az ellenállási mozgalom folytatta előkészületeit Budapest ellenőrzésének biztosítására, Horthy kormányzó megkezdte tárgyalásait a fegyverszünet megkötésére; azt tervezte, hogy a honvédség erőit úgy helyezi el, hogy megtámadhassák a németeket. „Szerencsétlen módon a legmegbízhatóbb csapatokat, a stockholmi magyar követség sugallmazására, a déli frontszakaszon helyezték el, abban a reményben, hogy e térségben közvetlenül érintkezést tudnak létesíteni az angolszászokkal."

A tanulmány leírja az első magyar küldöttek — Aczél, Faust, Dudás — moszkvai útjának megszervezését, azután arról is kapunk tájékoztatást, hogy Horthy a delegáció kedvező fogadtatásának hatására szánta el magát arra, hogy újabb, most már hivatalos megbízatással ellátott delegációt küld Moszkvába. Ennek tagjai Faragho Gábor, Szent-Iványi Domokos (mindketten az MFM vezető személyiségei) és Teleki Géza voltak.

Ezzel egyidőben Horthy Náday tábornokot Olaszországba küldte, hogy létesítsen kapcsolatot az angolszászokkal. Toszt, Horthy szárnysegédje úgy tájékoztatta az MFM vezetőit, hogy Horthy azt remélte: „Náday ki tudja eszközölni, hogy ledobjanak néhány ezer ejtőernyőst az 1. hadsereg vonalai mögött,... így az angol—amerikai csapatok meg tudják előzni az orosz csapatokat az ország megszállásában."

[VII.] A Horthy—MFM terv kudarca. Ebben a fejezetben az számít új ténynek, hogy a fegyverszünetet bejelentő kormányzói kiáltvány gondolata Ullein-Reviczky stockholmi magyar követtől

eredt. A terv az volt, hogy Horthy a harcoló csapatok parancsnokságára megy, de ő kijelentette, nem hagyja el a várat. Ez az elhatározása végzetesnek bizonyult.

[VIII.] Horthy „mártíromsága". Soos és Hadnagy az 1944. október 15—16-i eseményekről nyújtott tájékoztatót így fejezték be: „Horthy a válságból igaz hősként került ki, minden igaz magyar szemében népszerűbb, mint azelőtt." Lemondása törvénytelen — a németek azzal kényszerítették rá, hogy négyéves unokájára pisztolyt szegeztek —, következésképpen „az első magyar demokratikus kormány" [idézőjelben az eredetiben], melynek megalakítására Horthy Tildy Zoltánnak adott megbízatást, Magyarország törvényes kormánya.

A jelentés 2. részének bevezetője *(Bevezetés és összegzés)* megismétli az MFM létrejöttéről, jellegéről szükséges tudnivalókat, s megállapítja, hogy „a két forrás [Soos és Hadnagy] természetesen arra törekszik, hogy felnagyítsa a csoportjuk által kifejtett tevékenységet".

A Soos és Hadnagy által közöltek lényegét a jelentés szerzői az alábbiakban összegezték: 1. A Szálasi-rendszer törvénytelen és így nekik, az MFM tagjainak van igényük arra, hogy törvényesen kormányozzanak, mint a régi kormány utódai. „Egy ellenállási kormány figyelemre méltó hasonlatosságot mutatna a Debrecenben megalakított kormánnyal." 2. Az ellenállási mozgalom katonai téren kudarcot vallott. „Ez nem jelenti azt, hogy a felszabadulás után az ellenállás nem játszik majd vezetőszerepet a magyar politikai életben. A debreceni kormány megalakítása és jellege az ellenkezőjét sugallja."

Ezt a bevezető részt ezúttal is egy kronológiai áttekintés követi.

A jelentés a továbbiakban tizenegy fejezetben tárgyalja a dolgokat. Ezek: [I.] A Szálasi-kormány legalizálása. [II.] Az ellenállási mozgalom ismételt kísérletei az oroszokkal történő kapcsolatfelvételre. [III.] A magyar hadsereg magatartása. [IV.] A szegedi misszió és az „orosz" összekötő tiszt. [V.] A Felszabadítási Bizottság. [VI.] Az MFM titkársága. [VII.] Az MFM katonai és a pénzügyi szekciója. [VIII.] Az MFM politikai szekciója. [IX.] Az MFM politikai jellege. [X.] A kommunista pártok és frakciók. [XI.] Kisgazdák, radikális parasztok és szociáldemokraták.

[I.] A Szálasi-kormány legalizálása. Leírja a kormány részéről foganatosítottakat és a vele szemben megnyilvánuló ellenzést. Taglalja Szálasi nemzetvezetővé történt választásának körülményeit, hangsúlyozván Töreky Gézának, a Kúria elnökének pozitív — nyilasellenes — magatartását. Kiemeli Tasnádi-Nagy Andrásnak, a Képviselőház elnökének Szálasit támogató szerepét, s azt, hogy emiatt nyíltan követelték: mondjon le a református egyházban betöltött főgondnoki tisztségéről. Tasnádi-Nagy álláspontját Serédi hercegprímás támogatta, aki úgy tájékoztatta az Országtanácsot, hogy Horthy kormányzó Tóth atyán keresztül azt üzente neki: önként mondott le kormányzói tisztéről. (Ahogy a jelentés írja zárójelben: „Valójában a kormányzó arra kérte Tóthot, hogy ennek éppen az ellenkezőjéről tájékoztassa Serédit.") Soos ezt azzal magyarázta, hogy „a hercegprímás soha nem békült meg azzal a ténnyel, hogy Magyarország államfője egy protestáns."

[II.] Az ellenállási mozgalom ismételt kísérletei az oroszokkal történő kapcsolat felvételére c. fejezet elmondja, hogy Soos személyesen adott át egy jegyzéket az oroszokhoz való továbbításra, melyben — hivatkozva arra, hogy Horthyt erőszakkal mondatták le — az általa kijelölt Tildy miniszterelnöki elismerését kérték. Tildy biztonsági okokból ellenezte a „földalatti" (underground) kormány megalakítását, és meghatározott nevekből álló lista összeállítását. Soos úgy tudja, hogy a Kisgazdapártot Nagy Ferenc, Bajcsy-Zsilinszky és Dessewffy gróf, a Szociáldemokrata Pártot Szakasits Árpád képviselte volna a kormányban, az „ortodox" kommunisták három tárcát kaptak volna, Veress Lajos, a 2. hadsereg parancsnoka volt kiszemelve a honvédelmi miniszteri vagy a vezérkari főnöki posztra, míg Dudás és Kovács Imre államtitkárok lettek volna.

Soos említést tett egy második jegyzékről, amelyet szintén a svéd követségen keresztül küldtek el és amely azt tudakolta, hogy a magukat megadó, átálló magyar katonai egységek, tisztek és közkatonák milyen fogadtatásra számíthatnak? Egyik jegyzékre sem kaptak választ.

[III.] A magyar hadsereg magatartása. A tanulmány szerzői arra a megállapításra jutnak, hogy a közkatonák zöme még nem jutott el odáig, hogy felvegye a kapcsolatot az oroszokkal; szószerint közlik a szövegét annak a röpiratnak, amely megfelelő bánásmódot helyezett kilátásba az oroszokhoz átálló katonáknak. „A két MFM vezető állandóan visszatér arra a témára, hogy az amerikai és a brit csapatok jelenléte, függetlenül attól, mily kevesen vannak, létfontosságú a magyar hadseregnek a szövetségesek oldalán történő átcsoportosításához."

[IV.] A szegedi misszió és az „orosz" összekötőtiszt. Soos szerint Simonffy-Tóth Ernő őrnagy és Vörös Tibor százados Szegedre küldése volt a harmadik kísérlet, hogy az orosz parancsnokkal felvegyék a kapcsolatot. Simonffy-Tóth magával vitte Tildy levelét, mely hangsúlyozta, hogy az ellenállási mozgalom továbbra is Horthyt tekinti kormányzónak és a fegyverszüneti szerződést hatályban levőnek tartja, kérik az oroszokat, hogy küldjenek egy összekötő tisztet, akinek segít-

ségével az ellenállási mozgalom katonai akciót tud végrehajtani. Simonffy-Tóth utasítást kapott, hogy javasolja az oroszoknak: frontális támadás helyett szárnytámadással próbálkozzanak Budapest térségében.

November 2-án vagy 3-án meg is jelent egy orosz összekötőtiszt, aki Váry őrnagy néven mutatkozott be és azt állította, hogy magyar és kommunista és hogy az oroszok képezték ki partizánparancsnoknak. Pénzes-Fekete Géza — a SZUMBE vagy másnéven a Szovjetunió Magyar Barátainak Egyesülete vezetője vezette be a Felszabadítási Bizottságba.

Dudás, aki tagja volt az első nem-hivatalos moszkvai delegációnak, teljesen bizonyos volt abban, hogy az összekötőtiszt megbízható és nagyon rossznéven vette, hogy Soos és Hadnagy ebben kételkedett. Gyanújuk alátámasztására elősorolták, Váry néhány tervezett akcióját, és azt, hogy amikor a Felszabadítási Bizottság vezetőit a nyomozók letartóztatták, Váry eltűnt.

[V.] A Felszabadítási Bizottság (ez nyilván azonos a Magyar Nemzeti Felkelés Felszabadítási Bizottságával, rövidítve: MNFFB). Soos és Hadnagy tájékoztatása szerint e bizottság 1944. október 25-e körül alakult, mint az ellenállási mozgalom mindent átfogó végrehajtó szerve. Ezzel kapcsolatban külön, hosszasan kitérnek Dudás szerepére, különös tekintettel viszonyára az „ortodox" kommunistákhoz.

Tildy ellenezte az új bizottság létrehozását, mivel a Magyar Frontot megfelelő hatékony végrehajtó szervnek tartotta és attól félt, hogy az új szervezet veszélyezteti a földalatti mozgalom biztonságát; másrészt Soosék szerint, el akarta kerülni, hogy egy kommunista többségű bizottság irányítsa az ellenállási mozgalmat. Az új szervezet vezetője Bajcsy-Zsilinszky lett, Tildy visszautasította a részvételt. Minthogy Bajcsy-Zsilinszky ritkán tudott résztvenni a tárgyalásokon, őt Csorba helyettesítette. Soós képviselte az MFM-et, Kovács a parasztság radikális szárnyát és Szakasits, ki egyetlen alkalommal sem jelent meg az üléseken, a szociáldemokratákat. Az „ortodox" kommunistákat Kállay Gyula képviselte. Részt vett a bizottságban Fekete-Pénzes Géza és Gyenes József, a Magyar Diákok Szabadságfrontja képviseletében. A szervezet katonai bizottságának vezetését Kiss János altábornagy és Nagy Jenő ezredes vállalta.

Az MFM élesen bírálta az MNFFB-t részben a ki nem elégítő biztonsági rendszabályok, részben a bizottság határozatlansága miatt.

A következő négy fejezet az MFM jellegével, személyi összetételével, a katonai, pénzügyi és politikai szekcióinak felépítésével foglalkozik.

[VI.] Az MFM titkársága. Soos és Hadnagy az MFM-et az ellenállás valamifajta vezérkarának tartja, amely ellátja a mozgalmat azzal a katonai és technikai „know-how-val", melynek a politikai pártok általában híjával vannak. A szervezetnek 2700 embere van, közülük 600 Budapesten található, „a tagok 90%-a hivatásos katona, polgári tisztviselő és értelmiségi. Soos és Hadnagy úgy tudja, hogy lényegében a vezérkar minden magyar etnikai származású tagja és Magyarország legtehetségesebb mérnökei, orvosai az MFM-hez tartoznak."

A titkárság, a mozgalom irányító szerve, 50—60 személyből áll. 1944. szeptember 26-ig, moszkvai elutazásáig a főtitkár Szent-Iványi Domokos volt. A jelentés leírja Szent-Iványi pályafutását; 1942-ben Kállay miniszterelnök bevonta a békeelőkészítő bizottság munkálataiba, „ebben a minőségben Szent-Iványi kapcsolatokat épített ki a finánctőke, a nehézipar és a protestáns egyházak németellenes elemeivel. Bár nem dinamikus egyéniség, nemsokára ő lett annak a németellenes csoportnak a vezetője, amelyik még 1942-ben számításba vette, hogy Németország végül is megszállja Magyarországot és nyílt konfliktusra kerül sor a két ország között. E csoport élén betöltött vezető szerepe az MFM létrehozásában csúcsosodott ki. A végsőkig németellenes és elvakultan angolszász—brit barát Szent-Iványi fél az oroszoktól és gyűlöli őket. Szociális kérdésekben végsőfokon progresszív és úgy jellemezték őt, hogy egyike azoknak, aki kész minden olyan szociális reformra, amely megmenti a reakciót."

Szent-Iványi kivonása után Soos lett az MFM főtitkára, ő a Soli Deo Gloria elnöke volt, nem tartozott egyetlen politikai párthoz sem, de nézetei nagyon közel álltak a Kisgazdapárt balszárnyához tartozókéhoz. A második és harmadik titkári tisztséget Arany Bálint és Bognár István viselték, utóbbi a Soli Deo Gloria alelnöke.

[VII.] A katona szekció. Első vezetője Szent-Miklóssy István őrnagy volt, ki szorosan együttműködött a kommunista Somogyi Miklóssal és Faust Imrével. E szekcióban tevékenykedett Arany Bálint, Hadnagy Domokos és Kupa László, — ez utóbbi vezetőszerepet töltött be a Soli Deo Gloriaban és Soos távozása után átvette az MFM adminisztratív irányítását.

A pénzügyi szekció vezetője Darányi György, a Magyar Malomipari Üzemek ügyvezető igazgatója volt. E szekció legkiemelkedőbb tagjai Zerkovitz Péter és Oszkár voltak, gazdag zsidó borkereskedők.

[VIII.] A politikai szekció három csoportra oszlott: propaganda, elvesztett területek és külügyi kapcsolatok. Az első volt a legjelentősebb, ennek élén Mészáros István állt, ki közeli munkatársa volt Ullein-Reviczky Antalnak és Antall Józsefnek. „Abból a tényből, hogy az MFM-nek volt erdélyi, észak- és dél-magyarországi csoportja, következik, hogy a szervezetet a területi revízióra való törekvések jellemezték." Soos és Hadnagy részletes felvilágosítást nyújtott e három csoport felépítéséről, személyi viszonyairól, valamint az angolszász és a jugoszláv kapcsolatokat ápoló csoportokról. Az MFM és a zsidók között a kapcsolat fenntartásáról az a külön szekció gondoskodott, melyet Éliás József tiszteletes vezetett; ő volt a vezetője a Jó Pásztor Missziónak is, amelyet a zsidó menekültek gondozására hoztak létre.

[IX.] Az MFM politikai jellege. Ez a fejezet megállapítja, hogy „e mozgalom a magyar uralkodó osztályok leginkább liberális szárnyát képviseli". Soos és Hadnagy többízben is úgy utalt az MFM-re, mint „a Teleki-párt"-ra. Következik Teleki jellemzése: „Teleki, persze elsődlegesen reakciós volt. Teljességgel hitt a magyar arisztokrácia és a dzsentri vezetőszerepében. Ellenzett minden agrárreformot. Közéleti pályafutását az a vágy vezette, hogy visszaszerezze a Trianonban elvesztett területeket. De Teleki németellenes volt és drámai öngyilkossága, mely tiltakozás volt Magyarország németbarát külpolitikája ellen, legendás alakká tette és most az új németellenes érzelmek szimbólumává lett."

Az MFM-nek jelenleg nincs tömegháttere, ismerte el Soos és Hadnagy, de úgy vélik, hogy később, ha politikai párttá szerveződnek, a különböző árnyalatú politikai csoportokból számosan csatlakoznak hozzá.

[X.] A kommunista pártok és frakciók. Soos és Hadnagy szerint jelenleg a kommunisták a legerősebbek, a tömegek támogatják őket, az ő vezető garnitúrájuk rendelkezik tapasztalatokkal az illegális harcokban. A három kommunista irányzat Dudás, Csomoss és Kállai vezetése alatt működik. Az „ortodox" kommunisták valódi vezetői Rákosi Mátyás, Madzsar József és Somogyi Miklós.

[XI.] A Kisgazdapárt, a radikális parasztok és szociáldemokraták. E három párt vezetői a nyílt politikai harchoz szoktak hozzá és nincs tapasztalatuk az illegális mozgalomban, ezért gyakorlatilag kisebb volt a hozzájárulásuk az ellenállási mozgalomhoz, mint a kommunistáké vagy az MFM-é. „Általánosságban e vezető garnitúra egy demokratikus Magyarország mellett tör lándzsát, helyesli a földreformot és a Szovjetunióval való jó kapcsolatokat. Ellene van a magyar gazdaság kommunizálásának vagy Magyarország bekebelezésének a Szovjetunióba." A Kisgazdapárt vezetői között a fő helyre Tildyt teszik, akit a kormányzó megbízott, amint lehetséges, „az első magyar demokratikus kormány megalakításával". A radikális parasztfrakció vezetőiként Soos és Hadnagy Kovács Imrét és Szabó Pált jelölik meg, részletesen jellemezve Kovács irodalmi munkásságát. „A néma forradalom" című könyvéért két hónapi felfüggesztett börtönbüntetést kapott és kizárták volna a budapesti egyetemről, ha Teleki nem lépett volna közbe." A szociáldemokraták nagyon keveset tettek az ellenállási mozgalomban. Passzív politikájuk miatt tagjaik nagy részét elvesztették, ezek a kommunistákhoz mentek át. Megemlíti a Malasits Géza vezette szárnyat, mely nem volt hajlandó részt venni a Magyar Frontban, szemben a Szakasits Árpád irányítása alatt tevékenykedő csoporttal; ez utóbbinak sikerült számos munkásszervezetét megőriznie.

A forrásközlés szempontjai

A washingtoni Állami Levéltárban található irat szövegét angol nyelven, teljes terjedelemben, az eredeti jegyzetekkel és az életrajzi függelékkel együtt közöljük. Megtartottuk az eredeti helyesírást (pl a kezdő nagybetűk használatában). Jegyzeteket csak a legszükségesebb esetben fűztünk a szöveghez, illetve az angol jegyzetekhez.

Nem tartottuk feladatunknak, hogy vitába szálljunk Soos és Hadnagy információival, vagy hogy cáfoljuk a jelentés egyes állításait, értékítéleteit.

A jelentés közreadását indokolja, hogy bővíti a magyar ellenállási mozgalomról való ismereteinket és hogy részletesen tájékoztat a Magyar Függetlenségi Mozgalomról, szervezeti felépítéséről, tevékenységétől; minderről eddig meglehetősen kevés adat került nyilvánosságra. Már pedig nyilvánvaló, hogy az MFM hozzátartozott a magyar ellenállási mozgalomhoz és tevékenységének ismerete nélkül jó néhány fontos esemény háttere, mozgató rugói homályban maradnának. Így többek közt az egyházak magatartása a zsidókérdésben, a július 6-i puccs meghiúsítása, az első és a második moszkvai delegáció kiküldése. Végül, de nem utolsó sorban, érdekes az 1944. évi. magyar politikai helyzet képe, az MFM két vezetőjének szemszögéből nézve.

JEGYZETEK

1 Nem a kormányzóról, hanem a fiáról, ifj. Horthy Miklósról van szó, aki az ún. Kiugrási Irodát vezette — így emlegette a közvélemény azt a budai Várban működő szervet, melynek feladata, papíron, a külföldi magyarok gondozása volt, valójában azonban Magyarországnak a háborúból való kilépése, kiugrása előkészítésén dolgozott, meglehetősen amatőr, primitív módon rejtve valódi tevékenységét.

2 Soos Géza életrajza: GERGELY Ferenc: *A házigazda. Soos Géza emlékére.* Confessio 1983. 1. sz. 22—28. Részletesen elmondja Soos Géza és Hadnagy Domokos december 9-i útjának hazai előzményeit, de ahogy írja: „Soos Géza küldetése végrehajtásának részleteit ma sem ismerjük. Ha elsősorban Budapest megmentése érdekében kellett volna eredményt elérniük, küldetésük nem érte el, már nem érhette el célját."

3 Szent-Iványi Domokos. A szövegben előkerülő nevekhez életrajzi jegyzeteket egyébként csak kivételes esetben írtunk, mert az első jelentés végén közölt életrajzok a kellő tájékoztatást megadják.

4 Apor Gábor báró, vatikáni magyar követ (előzőleg a külügyminisztérium politikai osztályát vezette) 1944. március 19-e után nem volt hajlandó vállalni a Sztójay-kormány diplomáciai képviseletét és csatlakozott a nyolc másik disszidens követhez.

5 Náday István tábornok 1944. szeptember 22-én — Horthy kormányzó megbízásából — repülőgépen Dél-Olaszországba ment, hogy felvegye a kapcsolatot az angolszászokkal.

6 Simonffy-Tóth Ernő őrnagy, aki 1944. november 16-án érkezett repülőgépen Moszkvába, az MFM megbízásából.

7 Vörös Tibor százados.

I.

Some Aspects of the History of the Hungarian Resistance Movement (19 March–15 October 1944)

Introduction and Conclusions

The following pages represent an attempt to organize and evaluate the information provided by the Soos party concerning the development of the Hungarian resistance movement. The party consists of Dr. Géza Soos, first secretary of the MFM, Air Force Major Domokos Hadnagy, military delegate of the MFM, 1st Lt. Johannes Adolf Bentinck of the Dutch Army, formarly a German prisoner of war, and four other persons. The party flew to Italy on 9 December in order to contact Allied authorities on behalf of the resistance movement. Besides the interrogation which was carried on at irregular intervals during the period 13—31 December, this analysis is based on a number of documents which the Soos party brought with them. These documents will be identified at the appropriate places in the analysis.[1]

Because of the quantity of information provided by the Soos party, and because of the new light it sheds on recent Hungarian developments, it has seemed advisable to break the account short at 15 October, and to present the story of the resistance between that date and 9 December in a second paper. Soos and Hadnagy have not always been consistent, and there are significant gaps in their information. Moreover, their story is highly complicated if not confused. An appendix has therefore been added in order to identify the individual actors in greater detail. Furthermore, a chronological summary has been introduced before the main body of the text.

The reader should constantly keep in mind the fact that Soos anr Hadnagy represent a particular resistance group, predominantly Magyar and Calvinist in character, whose membership comes almost exlusively from the professional, military, and administrative classes of Hungary. The two sources regard the MFM as the spiritual descendant of Count Paul Teleki and his circle, although it seems that the experience of German occupation has caused the MFM to move leftwards, until now it apparently stands for a drastic and democratic reorganization of Hungary's social structure as the necessary prerequisite to any solution of the Hungarian problem. This outlook is the basis of the MFM's membership in the Hungarian Front, teh overall organization of the resistance.

Certain tentative conclusions may be reached on the basis of the evidence provided by the Soos party. First of all, the MFM was closely identified with the Horthy regime and felt that Horthy could be saved only by turning against the Germans. Many people close to Horthy were responsible leaders in the MFM. They took orders from Horthy, and did not seek an alliance with the popularly based Hungarian Front, composed of parties long in opposition to the regime, until too late in the game. Secondly, the failure of the resistance on 15 October 1944 seems to

have been due in large measure to the organizational incapacity and bad security of the MFM and the Horthy group itself. A major part of the blame for the failure must fall on Horthy himself, since he did not finally decide to break with the Germans until late in July, continually made irresponsible decisions in matters both of personnel and action, and, at the decisive moment, acted without consulting either the MFM or the Hungarian Front. Finally, it may tentatively be concluded that on 15 October, before the German coup, the Russians were willing to deal with Horthy and/or the resistance movement; and, in order to secure their military collaboration against the Germans, even to permit the Hungarians to hold until the definitive peace those areas of Transylvania which they occupied at the time of the armistice, in addition to other territories not included in Trianon Hungary which were in majority Hungarian.

Chronological Summary

March crisis

1 March	German pupils in Budapest check adresses of persons to be arrested.
7 March	German troop concentration begin.
15–16 March	Von Jagow invites Horthy to Berchtesgaden.
18 March	Two Hitler–Horthy meetings without agreement. Budapest cabinet unable to decide on course of action.
19 March	Germans cross frontier, meet sporadic resistance. Horthy returns to find capital occupied. Cabinet resigns, arrests begin.
19–22 March	Crisis continues. Horthy submits to threats and stays on, but has diffficulty forming a cabinet.
22 March	Horthy accepts Sztójay.

Organization of resistance

24–31 March	Foundation of the MFM.
Early April	Political and propaganda sections of the MFM created.
Early April	Formation of the Hungarian Front, consisting of Small Holders, Social Democrats, Communists, and Double Cross Association.

The churches and the persecution of the Jews

5–6 April	Protestant clergymen of Jewish origin exempted from order requiring Jews to wear Star of David.
19 May	Protestant memorandum protests against the establishment of ghettos.
25 May	Deportation of the Jews begins.
23 June	Serédi refuses to cooperate with the Protestants in opposing the deportations.
26 June	King os Sweden protests against deportations.
27 June	Sztójay sends Antal to Serédi to forestall Catholic protests.
28 June	Pope protests. Germans propose to remove Sztójay in favor of Imrédy. Imrédy attempts to have Bárczy assassinated.
29 June	Serédi issues statement reviewing Catholic opposition to anti-Semitism.
2 July	Scheduled reading in churches of joint Protestant–Catholic protest against deportations postponed by air raids.
9 July	Protest read in churches. Deportations stop until October. By this date 400,000 Jews outside Budapest ve already been deported.

July crisis

Late July–early August	Endre, Secretary of State for Jewish affairs, brings two gendarme battalions to Budapest to continue deportations. In reply MFM member of General Staff summons loyal panzer units. Horthy reshuffles cabinet drastically and announces that deportations must stop. Germans caught off balance by speed of Horthy's action.

German preparations for revolution; Horthy–MFM preparations for armistice.

Early August	Germans drop Ribbentrop–Wesenmeyer line and prepare to replace Horthy with Arrow Cross regime. Bring two panzer divisions into the Budapest area.
Early August	Hungarian Communist party founded. MFM begins to collaborate with Hungarian Front.
Mid August	Horthy and MFM become aware of German plans, decide definitely on armistice with Allies. Germans learn of Horthy plan.
23 August	Rumanian surrender convinces Horthy that he must deal with Russians as well as with Western Allies.
29 August	Lakatos cabinet installed for purpose of negotiating armistice. Insistence on Bethlen man leads to inclusion in cabinet of German agent as well.
Early September	MFM joins the Hungarian Front, lays plans for control of Budapest; postpones arming or workers until 17 October. Horthy takes first military measures for eventual attack on Germans.
9 September	Preventive measures taken to stop Arrow Cross coup allegedly scheduled for this day.
10 September	Decision taken to send an official delegation to Moscow.
13–20 September	Mission from Horthy and the resistance goes to Moscow, where it is well-received. Russians surprised to find that Hungarian Communist want frontier revision. Horthy pleased with results.

Failure of the Horthy—MFM plans.

26 September	Official delegation sent to Moscow, apparently reaches armistice agreement by 15 October. Náday sent to Italy to contact Western Allies. 20 October set for change-over. In absence of Faragho, Germans bring back to Budapest the two gendarme battalions.
11 October	Germans kidnap General Bakay to foil his plan of arresting pro-Nazi Hungarians. Two SS divisions arrive and loyal Hungarian troops sent to the front. Horthy shaken.
15 October	Germans kidnap Nicholas Horthy, Jr. In expectation of Arrow Cross putsch Horthy prepares to announce armistice five days early. Informs German ambassador, who alerts Arrow Cross. The Horthy–MFM effort is a total failure by evening, owing partly to the cooperation of Swabian elements in the Hungarian General Staff with the Germans.

[I.] *The March Crisis*

The Germans apparently began to prepare for the occupation of Hungary about 1 March, when the pupils of the 7th and 8th classes of the *Reichsdeutsches Gymnasium* of Budapest ceased to attend school. When asked for an explanation, they replied: "*Wir sind im Vaterlands Dienst bei Hitlerjugend*". Actually they were personally checking lists of prominent Hungarians whom the Gestapo intended to arrest. During the crisis they guided Gestapomen to the pertinent residences.

Troop concentrations began about 7 March. Foreign Minister Ghyczy asked the Germans what the purpose of these concentrations might be. The foreign office in Berlin replied that, owing to the breakdown of the rail lines through Galícia, it was necessary to increase the transit of German troops through Hungary to the Russian front.[2] In fact, of course, the occupation was provoked by the efforts of the Kállay government to negotiate armistice terms with the Allied powers. [1.]

On 15 March, von Jagow transmitted to Horthy, while both were attending the opera, an invitation to visit Hitler at Berchtesgaden. Horthy have an evasive answer. Next day von Jagow repeated the invitation, pointing out that recently the chiefs of Germany's various allies had conferred with the *Führer*. He also suggested that arrangements for the final withdrawal of the Hungarian troops from Russia could be made. Kállay and the cabinet still opposed Horthy's going, but the Regent said

he had nothing to fear from Hitler and that the importance of the Hungarian withdrawal was such as to make it imperative for him to go.[3] The Regent and his party, including Csatay, Szombathelyi and Ghyczy, left by train on the afternoon of 17 March.

The first Hitler—Horthy meeting took place the following morning. [2] Hitler began the conference by reading the Regent a lecture on Hungary's misdoings. He made four accusations. First, Hungary intended to "double-cross" Germany and get out of the war. Secondly, Hungary had been seeking to evade full participation in the war. Thirdly, Hungary's economic effort was not sufficient. Compared with the Germans, the Hungarians were living in luxury. Finally, Hungary was sabotaging Germany's continental Jewish policy and assuming a provocative attitude on this question. In turn, Hungarian Jewry was sabotaging the government'actions and breaking down Hungarian morals. Hitler therefore demanded:

1. general Hungarian mobilization,
2. complete military cooperation between the Hungarian and German armies, the former to be placed under the command of the latter,
3. a series of measures which would amount to complete economic fusion between the two countries,
4. definitive solution of the Jewish question.

Horthy refused to accept any of the four points. He pointed out that the Hungarian army was so lacking in equipment that general mobilization was physically impossible. He said also that general mobilization was not in Hungary's interest. The demand for complete military cooperation he characterized as unacceptable on the ground that it affected Hungary's sovereignty. As to economic cooperation, he had no experts with him and, without consultation with his own people, could not venture to accept any suggestion in this field. The Jewish question he regarded as a purely Hungarian affair.

At this Hitler produced documents showing that the German foreign office was fully aware of the peace negotiations in which Hungary was involved. [3] The Regent replied that he knew of no such negotiations and that he never undertook any action which was not fair and honest. Hitler pounded on the table and shouted that he knew Hungary was attempting "to jump out" *(herauszuspringen)*. In turn, Horthy pounded the table and declared that if the German leader knew his own intentions better than be himself there was nothing further to talk about. The conference broke up in an atmosphere of great excitement.

The afternoon of the eighteenth Csatay came of the Regent saying that the Germans desired a second conference. When the Regent declared that he had nothing further to say, the Germans gave him to understand that the *Reichkanzler* personally desired a second meeting. Horthy agreed. Hitler merely repeated his four demands and, when the Regent proved adamant, declared that German forces would occupy Hungary in order to carry out "these measures of security". The Regent retorted that in that case he would resist. The *Führer* suggested that he would not be in a position to offer resistance. Horthy said he wanted to leave at once.

The Germans sought to delay his departure. When they held up his car, the Regent approached Keitel and asked, "*Bin ich schon ein Gefangener, oder bin ich noch frei?*" At the station, the railway authorities would not permit the train to leave, saying that the lines were already overburdened. When the train did start, it was put on the siding every second or third station, its speed being regulated by an armored train some fifty kilometers ahead. It was not until the nineteenth at 10 a.m. that the

Regent reached Budapest, to find that German troops had already occupied the capital and other vital strategic points throughout the country. There was even a German guard at the royal palace.

Meantime in Budapest the cabinet hed met on the afternoon of 18 March. Keresztes-Fischer and Zsindely advocated resistance if the Germans should resort to force, but no decision was reached as there was no contact with Horthy. As Minister of Interior, however, Keresztes-Fischer ordered the gendarmerie, the police, and the customs guard to resist. When the Germans crossed the frontier at 2 a.m. 19 March they were met with sporadic resistance.

At 3 p.m. on 19 March the cabinet met again. Count Bethlen was also called to the meeting. On the question of resistance or non-resistance the cabinet was divided but was finally won over to the latter course by Csatay, who reported that all key points, barracks, and lines of communication were already in German hands and that any action would be hopeless. The cabinet resigned. The Gestapo arrested Keresztes-Fischer as he left the Prime Minister's Office. Bethlen and Kállay found asylum in the royal castle for a time, Kállay later escaping to the Turkish legation. In the next three days the Germans arrested most of the men they wanted but removed only a small number to Germany, the rest being placed in Hungarian prisons.[4]

Soos and Hadnagy do not know what point in the crisis the Regent gave in, but they insist that he was brought round only by the use of drastic threats. They state that he threatened to abdicate or commit suicide and that the Germans informed him that in either event they would 1. permit the Croatian, Rumanian and Slovak armies to enter the country and plunder it for two weeks. The Croatian army actually crossed the Hungarian frontier on 19 March; 2. shoot every prominent Hungarian they could lay their hands on. The Germans showed Horthy lists of 2,000 Hungarian leaders in every walk of life—physicians and artists as well as politicians; 3. liquidate Hungarian Jewry in two weeks. If, on the other hand, the Regent kept his post, the Germans would permit him to continue as the effective ruler of the country.

Once Horthy had given in, he found difficulty in forming a cabinet. No one except Sztójay wanted to accept the responsibilities if the premiership and the Regent did not want Sztójay. Hóman and Bárdossy, who were considered pro-German and whose presence in the cabinet was desired by the Germans, were also unwilling to enter. Rumor has it that this was the case with Imrédy. There was considerable confusion until 4 p.m. of 22 March, when Horthy received an ultimatum from Ribbentrop to the effect that if a government had not been formed within two hours the three German threats would be carried out at once. At 5:55 p.m. the Regent accepted the Sztójay cabinet.

He signed only the documents of appointment and declared that he did not wish to see any member of the new cabinet. When Sztójay presented a communique covering the development of the crisis and stating that the German occupation took place by mutual agreement, the Regent pushed the paper away in a rage, declaring that such a shameful lie could not be told the Hungarian people. The communique had to be published without the Regent's signature, but Sztójay released it before the document announcing his own appointment, which Horthy had signed, thus creating the impression that both documents had the Regent's approval. This so outraged Horthy that he demanded Sztójay's immediate resignation. Weesenmeyer intervened and persuaded the prime minister to write the offended ruler a letter admitting his own responsibility for the phrase "with mutual understanding" and declaring that that phrase had been inserted in the interest of the German—Hun-

garian *Schicksalsgemeinschaft*. For some time after this Horthy kept to the palace, saying repeatedly that he felt himself a prisoner. The Regent's behaviour throughout the crisis—poor intelligence as to the plans of the Germans, inept timing of his own *demarches*, resistance after the game was already lost—was to be repeated in October.

[II.] *Organization of the resistance*

It may be said that the March crisis brought the Hungarian resistance movement into existence. There had been some underground activity before 19 March but this had resulted in few if any overt acts, such as sabotage. It would seem that no social group felt strongly enough about collaboration with the Germans to assume the risks of underground warfare. This fact stands in contrast to the present bitterly anti-German orientation of the resistance. When finally organized in April 1944, Hungarian resistance consisted of two separate and disparate groups which did not join forces until late summer. One group was constituted by the parties of the left, which represented the masses and for twenty years had been in opposition to the the Horthy regime. The other group was made up of bureaucrats, army officers, and intellectuals, virtually all of whom stemmed from the gentry. This second group was largely Magyar in character, containing few if any Swabians, Jews, or Slavs. It also contained a high proportion of Transylvanians and Calvinists and was closely connected with the Regent. From the following paragraphs it will become clear that, until 15 October, the prime purpose of the second group was to save the Horthy regime.

During the last week in March the Council of One Hundred of the Hungarian Independence Movement *(Magyar Függetlenségi Mozgalom)* was founded. The leading role in the foundation of the MFM was played by Domokos Szentiványi, a personal friend of Horthy, later sent by him to Moscow to conduct armistice negotiations. One of the secretaries of Nicholas Horthy jr., Andreas Kovács, was also a charter member. Soos himself was among the founders and it is important to note that he is the spiritual leader of *Soli Deo Gloria*, the Calvinist youth movement. Elek Bocs, lay leader of the Calvinist church of Budapest and for some years in Geneva on church matters, was an original member. So were General Gábor Faragho, commander-in-chief of the Gendarmerie, Col. Lajos Kudar of the Gendarmerie, General Lajos Veress, commander of the Second Army, General Ferenc Horváth, and Major István Szentmiklósi. Many of the founders had been associates of the late Count Paul Teleki who, according to Soos, had in his later years developed plans for the gradual reconstruction of the Hungarian social structure in a democratic sense. Teleki's schemes allegedly envisaged land reform and cultural autonomy for the minorities. The Teleki group was gravely disturbed by the fact that so many of the key positions in the Hungarian state and armed forces had come to be held by Swabians, whom they distrusted.

In the early days of April the MFM created a political and a propaganda section. The military section, however, was not organized until the middle of July because its appointed leader, Szentmiklósi, was sent off to the front and did not return until then. The secretary of the political section was Soos himself. Szentiványi was general secretary of the organization. The Regent did not know of the establishment of the MFM until after the event, but gave his full approval and, from April onward, the new movement played an increasingly important role in his efforts to desengage Hungary from the German alliance.

It was also in early April that the political parties began to recover from the blow struck them on 19 March. In the first weeks it was difficult to know who had been arrested and who had not. The first sign of life was an appeal issued by the Small Holders and the Szakasits wing of the Social Democrats, asking opposition elements to join the Hungarian Front *(Magyar Front)*. This appeal was issued on the basis of the pre-Sztójay agreement between Small Holders and Social Democrats for safeguarding the independence of Hungary.[5] The Malasits fraction of the Social Democratic party had already renounced this agreement. This faction adopted an attitude of complete passivity. Malasits said that he had been ready to cooperate with the *Herren* until they had betrayed the common people on 19 March. He felt that now there was no reason for the workers to risk themselves. What with German purges and the ultimate victory of Allied arms the ruling classes would be destroyed by other forces and the workers would then be able to step into their heritage.

Upon the issuance of the Hungarian Front appeal, the Communists and the Association of the Double Cross (legitimists) immediately joined. Before 19 March the Communist party had not existed as an organized body. Many Communists began to return from Moscow; Rákosi sent some of his friends, as did Madzsar, and in the same month Madzsar himself arrived. It appeared as though the Moscow affiliation would become the controlling factor in the reconstituted party. A university students' resistance movement, organized by Vilmos Fitos, and the Communist Győrffy studnet group,[6] led by Imre Kovács, joined the Front sometime in the spring or early summer.

[III.] *The churches and the deportation of the Jews*

The struggle over the solution of the Jewish problem began in April. Hitler had made decisive action in this sphere one of his four principal demands on 18 March and the clandestine circular, "True words to true Hungarians", accused the Germans of having sought to divert public attention from the unhappy position of the country by persecuting the Jews. The major opposition to the Nazi program came from the Calvinist Church, which was given some support by the Lutheran and Catholic clergy, and this opposition led directly to the July crisis.

With regard to Nazism and German domination in general, the churches had all taken more or less the same stand: preach the evangel and do not mix in politics. Thus while the clergy did not preach in favour of Nazism, neither did they preach against it. The Protestant bishops were "nice fellows", without the courage of their convictions. Of the Protestant clergy, Soos estimates that between 50 and 60 percent were anti-German, 10 to 20 percent—those who had studied in the *Reich*—pro-German, and the rest indifferent.

On the specific question of anti-Semitism, however, the churches finally took a stand. The "motor" of the churches' opposition was the Good Samaritan Mission, founded in 1942 by the chief Calvinist Bishop Ravasz, which had helped as much as it could the 200,000—300,000 Jewish refugees who had fled to Hungary by 19 March.[7] The principal figure in the Mission was József Éliás, a Calvinist pastor of Jewish origin, who also became the leader of the Jewish section of the MFM.

When the order that all Jews must wear the Star of David was issued, Bishop Ravasz, who was seriously ill all during the struggle, asked his subordinates to protest. The objective seems to have been to relieve Calvinist ministers of Jewish origin of the obligation of wearing the star. A total of perhaps 150 men, Lutherans as well

as Calvinists, would have been affected by the order. As his subordinates were unsuccessful, Ravasz left his sick bed and protested personally to the state authorities. The Lutheran Bishop Radvánszky undertook a similar action and on 5 or 6 April, Protestant clergymen of Jewish origin were exempted from the new regulation.

Over a month later, 19 May, the Protestant bishops sent a common memorandum to the Prime Minister protesting, on principle, against the reestablishment of the ghetto system. The Catholic church did not make an official protest, presumably because of the attitude of the Prince Primate, Cardinal Serédi, although important Catholics lower in the hierarchy worked very closely with the Protestant leaders. The president and vice-president of the Holy Cross Association, József Cavallier and the Jesuit Father János,[9] worked in close connection with Elias. When the Protestant memorandum on ghettos proved fruitless, Bishop Vilmos Apor of Győr resolved to visit weekly the Győr ghetto as a measure of protest and obtained dermission from the government. The German captain in charge of the ghetto, however, would not let him enter, whereupon the bishop wired Sztójay demanding that the government insist on the point. [4] When the government did, the Germans in one night removed the ghetto from Győr.

On 25 May the deportation began.[10] No word of these appeated in the Budapest newspapers and it was not until the end of the month that the good Samaritan Mission had definite evidence of what was happening. Ravasz got out of bed again and went directly to the Regent. He asked Horthy if he knew what crimes were being committed in his name. [5] The Regent replied that the Germans has asked for a half a million Hungarian workers to be sent to German war plants and that Sztójay had asked the Germans to take Jews instead of Hungarians. Both Sztójay and Weesenmeyer had stated that Hitler promised that these Jews would be treated exactly as Hungarian workers. The Regent had asked how long it was intended to keep these workers in Germany, adding that it was not wise to separate providers from their families. Sztójay replied that the Germans understood this and had asked that only entire families should be sent there.

When Ravasz insisted that the Jews were being mistreated, the Regent became angry and informed the Bishop that he was not accustomed to having his word questioned. [6] The Regent ended the interview by suggesting to Ravasz that he see Sztójay.

The Prime Minister referred the Bishop to the Minister of the Interior, who let Ravasz, sick as he was, cool his heels in the anteroom the whole of an afternoon. When the Minister did admit the Bishop he promised everything but subsequently did nothing[11] Ravasz determined upon a major protest, drew up a sharp memorandum on the subject and sent it to all bishops, Catholic as well as Protestant. The only bishop who refused to sign was the Catholic Petery. Cavallier carried the protest, with all his signatures, to Prince Primate Serédi. He carried also a letter from Ravasz asking Serédi, if he felt unable to sign the protest because of its Protestant origin, to draw up one of his own, which Ravasz promised all the Protestant bishops would sign. The Primate refused.[12] Afterwards he rebuked Bishop Apor for the role he had played in the Jewish question.

On 23 June an official Protestant delegation called on Serédi. It was composed of Baron Radvánszky, president of the Hungarian Lutheran synod, and Jenő Balogh, president of the Calvinist synod. Ravasz was too ill to leave his bed. The delegation asked for the Primate's collaboration in opposing the deportations. The Prima te replied that he could not take joint action with the Protestants. They should do as they wished; he, in his turn, would do what he could. At this the delegation went

to Sztójay, declared that unless something were done a pastoral letter on the subject would be read in all the Protestant churches in Hungary. Sztójay promised to "do something".

He sent Propaganda Minister Antal to Esztergom on 27 June. Antal asked Serédi not to participate in any action against the government, since it was intended to stop the deportations.[13] Later Antal visited Ravasz, stating that Serédi insisted no protest should be made that the government intended to stop deportations. On 26 June the protest of the Swedish king arrived, on 28 June the protest of the Pope, and on the twenty-ninth Serédi himself gave an account in a circular on the various steps which the Catholic Church had taken. An agreement was reached between the Protestant and Catholic authorities whereby an official statement declared that the church was aware of its duties as these emanated from the evangel, that in the Jewish question all possible steps had been taken, and that if no imporvement in the situation was observed further action would be undertaken. The statement was to have been read on 2 July, but air raids on that Sunday postponed the reading until the ninth.

The action of the churches and the foreign powers brought the deportations to a halt. Between 9 July and 15 October probably not more than 2,000 Jews were deported, and these by the use of various legal tricks. But in a sense the victory of the churches was meaningless, as, by the end of June, 400,000 Jews living outside Budapest had already been deported. As it turned out, the Jews of Budapest were saved only until the advent of the Szálasi regime.

[IV.] *The July crisis*

The protests of the Hungarian churches, together with those of the Swedish king and the Papacy, disturbed the Regent. As if to make sure of the facts in the case, he sent his daughter-in-law, in company with Elias, to visit the ghettos and observe with her own eyes. She reported that what Ravasz had said was perfectly true, that the deportations from the provinces were continuing, and that preparations were being made to remove the Jews of Budapest. Horthy called in first Sztójay and then Weesenmeyer. He told each of them that he had been cheated and betrayed. Hitler had given his word that the Hungarian Jews were not to be treated as their Polish coreligionists had been. It was shortly after these interviews that the deportations were stopped.

Immediately the Germans began to prepare for the elimination of Sztójay and for the installation of an Imrédy regime. These plans were not well considered, however. As the first step, it was decided by Imrédy that István Bárczy, Secretary of State in the Office of Prime Minister, would have to be liquidated. This man was the Regent's most intimate advisor and it was presumed that he advised Horthy in an anti-German and anti-Imrédy sense and was largely responsible for the Regent's intervention in the Jewish deportations. With an automobile belonging to Vince Görgey, a member of Imrédy's group, three Hungarian soldiers proceeded to Bárczy's villa in Szent-Endre on 28 June. The leader as Aspirant Lang. He had recruited the other two, one a Swabian like himself, for "a patriotic act". Outside Bárczy's villa he informed his fellows that the patriotic act was the assassination of Bárczy—"because he is a man of the Regent". The Magyar member of the trio promptly drew his revolver and killed Lang; the other two were arresred by the police, as was Vince Görgey. In Görgey's flat the police found a list of Hungarians who were to be assassinated, together with a supply of hand grenades and ammunition.[14]

Some few days after the attempt on Bárczy two battalions of gendarmerie, normally stationed at Nagyvárad and Galánta, were called to Budapest by Endre, Secretary of State for the Jewish Question in the Ministry of Interior, without the knowledge of General Faraghó, commander-in-chief of the gendarmerie, or of the Regent.[15] The commander of the battalions, Swabian col. Galántai, when drunk, declared that it was ridiculous for an 86 year-old lunatic (king of Sweden) to give advice to a 75 year-old nut (Horthy), that they were only fooling themselves if they believed they had stopped the deportations, and that if necessary his two battalions would take away the Jews together with "their Regent". Upon hearing of Galántai's statements, Lt. col. Ferencz Koszorús of the general staff, a member of the MFM, ordered to Budadest units of the Hungarian panzer school at Esztergom, which arrived within a few hours.

Koszorús then reported to the Regent that these units would be able to cope with any forces the Germans and Hungarian Nazis might be able to collect. Horthy called General Faragho and General Lázár, commander of the bodyguard, and, in a highly dramatic manner, put to them a series of questions. Had the officers taken a military oath of allegiance? To whom? Were they willing to live up to their oaths? On receiving affirmative answers, the Regent ordered the two gendarme battalions returned to their stations, appointed Faragho commander-in-chief of all forces in Budapest, and instructed him to take all measures necessary to prevent the deportation of the Budapest Jews and to protect the security of the country. All Hungarian forces in the capital were allerted and, along with the panzer units, posted at strategic positions. This caused great excitement the next day as no one—including the Germans, the Prime Minister, the Chief of the Hungarian General Staff and the Minister of War—knew what was up. The German units in and around Budapest were prepared for action.

Horthy sent for the cabinet, and informed them that he himself had alerted the armed forces. Anyone who attempted to continue the deportation of the Jews would be shot. He forbade once and for all that gendarme units should turn up in Budapest without his knowledge. He demanded that Andor Jaross, Imrédyst Minister of Interior, and Secretaries of State Endre and Baky, be immediately dismissed.[16] At this Imrédy, Rátz, and Anton Kunder declared their solidarity with Jaross. The Regent retorted that in that case he accepted their resignations too. Horthy named Miklós Bonczos as Jaross' successor and gave the Commerce portfolio to Szász. No one was appointed to succeed Imrédy as Minister of War Economy. Horthy took the oath of allegiance from the new ministers. All this was accomplished in less than an hour. Sztójay was worried about the German reaction when they found themselves presented with a *fait accompli*. The Regent said that he himself was not in the least alarmed.

Weesenmeyer was then called in by Horthy, and informed of what had taken place. The envoy's only response was to inquire after the Regent's state of health. The Germans apparently were prepared to admit that this time the Regent had had the best of it. Some weeks later Weesenmeyer tried to insist that Endre and Baky be retained, but Endre was dismissed nonetheless.

[V.] *The Germans prepare a revolution*

The July crisis had a decisive effect on German policy. Heretofore this policy had been dominated by Ribbentrop and Weesenmeyer, who apparently believed that, by saving legal appearances and by cooperating with the Horthy group and the MEP,

they might secure the collaboration of the Hungarian people. It is true that the Ribbentrop policy planned to replace the Sztójay group by the Imrédy group, but this change was to be effected within the existing constitutional framework. After the July crisis the Germans seem to have decided that this policy was no longer feasible. This decision was the more logical for them because the Imrédy party had begun to change its line, and was no longer to be counted upon.

Imrédy and Rátz had indeed declared their solidarity with Jaross, but this had apparently been a tactical action not based on principle. Imrédy had changed his ideas about solving the Jewish problem. The successful Allied invasion of France, the effect produced upon important Catholic sections of his following by the protests of the Catholic leaders, the propaganda campaign against Imrédy himself undertaken by the Arrow Cross and the Hungarian Nazis who brought up again the question of his own ancestry, all help to motivate this change. When Imrédy began to change his position on the Jewish question, the Arrow Cross sneered that his Jewish blood was coming to the fore. As a result of all these factors Berlin apparently decided to drop the Ribbentrop line.

The new policy was that allegedly advocated by Himmler and Winkelmann (Commander of the German SS in Hungary): the complete destruction of the old political regime and the replacement of the constitutional organs with a true Nazi dictatorship under the Arrow Cross and affiliated groups. Himmler and Winkelmann were prepared to make two concessions: to accept Bárdossy in place of Szálasi, since they realized how corrupt and intellectually weak the Arrow Corss was; and to retain Horthy himself, because of his popularity, though not the group around him.

Almost immediately after the July crisis the Germans began to make their preparations. They managed to have the Hungarian armored units returned to Esztergom, from where they were eventually dispatched to the front. Two German panzer divisions were brought into the Budapest area. One of them was stationed at Esztergom, the other at Örkény. They remained there even when the Russian armies advanced into Hungarian territory. In August the Germans began a series of secret conversations with the Swabian elements in the Hungarian general staff. [8] The Swabian in turn contacted other staff and line officers, asking them if they were ready to promote a complete fusion of the Hungarian with the German war effort even against the will of the Regent. At the same time pro-German Hungarian officers began to organize *Sturmabteilungen* within the ranks of the army, who where to arrest all undesirable army officers on a given signal. Arrow Cross arm band were distributed to these *Sturmabteilungen*, which they later wore during the October crisis. The guiding spirits in these preparations were Beregfy, Bárdossy, Reményi-Schneller and Winkelmann.

From the middle of August Horthy and the MFM were aware that the Germans were planning a revolution. The MFM had "trusties" in many key spots. [9] These even procured a German document entitled: "How to solve the Hungarian problem", which portrayed Horthy as a senile old man who could be "handled", once the clique which surrounded him was eliminated. The document further explained that the Hungarian race consisted of two elements, the Finno-Ugrian and the Turco-Tataric. The Finno-Ugrians were by nature calm, subservient, without ambition, and easily managed. The Turco-Tataric group, on the other hand, was dynamic, militant, obstinate, and desirous of dominating. The Hungarian problem could be solved by eliminating the Turco-Tataric group.[17]

[VI.] *Horthy's preparations for an armistice*

Meantime Horthy, his circle, and the MFM, with some assistance from the *Magyar Front*, were preparing to disengage Hungary from the German alliance and cross over into the Allied camp. Horthy had wavered a good deal and it was not until after the July crisis that he definitely made up his mind to take this step. Even then he thought in terms of a separate agreement with the Anglo-Saxon powers. It was the coup d'état and surrender of Rumania (23 August) which brought him to realize that he would have to deal directly with the Russians.[18] The plans of the anti-German groups were never systematically formulated, but their objectives were to get direct control of as many military units as possible, to locate resistance personnel in as many key governmental positions as possible, to reach a favorable agreement with the Allies, and to induce the Anglo-Saxon powers to occupy parts of the country. The planning was carried on in the castle and at the residences of Tildy, Csomóss, István Bárczy, István Fáy and Lakatos. Szentiványi played a leading role and Bethlen and Kánya were brought into the group. MFM leaders conferred with Horthy almost daily. Ambrózy, the Regent's private secretary,[19] was now a member of the MFM. The Germans became aware of this planning about the same time the Horthy—MFM groups learned of the German schemes; from August German preparations for the Arrow Cross revolution and Horthy's preparations for the military *volte face* ran parallel. The Germans intelligence system, however, proved far superior to that of the MFM, and this was a decisive factor in the failure of the Horthy effort.

As a result of the July crisis, Horthy had been able to place the Budapest police under the control of General Faragho, already chief of the gendarmerie. Horthy also sought to eliminate János Vörös, chief of the General Staff, whom he did not trust. He proposed Lakatos as a replacement but the German vetoed the suggestion. The capitulation of Rumania so weakened their position as to permit Horthy on 29 August to dismiss the Sztójay cabinet and to replace it with one headed by Lakatos.

The purpose of the new government was to arrange an armistice; its few pro-German members owed their positions to Horthy's hope of confusing the Germans. Lakatos refused to join the MFM, on the ground that he had given his word to the Germans that he would not undertake any action against them, but he consulted with Szentiványi on every major point. Unfortunately, Bethlen insisted on the inclusion of Iván Rakovszky, one of his men, in the new cabinet. The MFM leaders were perturbed at this, as Rakovszky's pro-Allied sentiments were too wellknown. The Germans readily agreed to Rakovszky's inclusion, demanding as a *quid pro quo* that Reményi-Schneller be given a post. This man was deeply involved in the German plans, and served as a key spy throughout the next few weeks, reporting all cabinet transactions to the Germans.

In his first speech to parliament, on 21 September, Lakatos did not mention the Allies. Opposition deputies not under arrest attended and openly criticized the Sztójay government. They protested against the abolition of the opposition parties and the arrest of members of parliament. They demanded a free debate of the Prime Minister's speech. One of the deputies was Csorba of the Small Holders, later vice-president of the Committee of Liberation. These speeches were not published in the Hungarian press, but are recorded in the registers of the lower house.

Lakatos' first step was to place sage men in key positions. He appointed General Szilárd Bakay commander-in-chief of all the armed forces in Budapest—army, police, and gendarmerie. Bakay prepared the military strategy of the decisive moment

to come. At the same time, Vörös was won over to the resistance. Capt. István Tóth and Col. Alexander András, both members of the General Staff Corps and of the MFM, laid the plans of the Swabian element of the general staff before Vörös and asked him to transfer, at the appropriate moment, the general staff, the military cabinet of the Regent, and the Regent himself to eastern Hungary, to the fighting troops, Vörös consented and later, dressed in mufti and accompanied by Dudás, Csomóss, and Somogyi, attended a secret meeting of the resistance movement. Lakatos also appointed István Fáy Secretary of State and Andre Hlatky Chief of the Press Department in the Prime Minister's Office. Since Hlatky was likewise made chief of the Hungarian Radio and News Agency, this put him in virtual control of all propaganda organs, and eliminated the pro-Nazi Kolozsváry-Borcsa from the Radio and News Agency. An attempt to remove Zilahy-Sebess, chief of the Press Section of the Foreign Office, was given up in the face of German protests.

With Bakay in control of all forces in Budapest, Faragho in charge of the gendarmerie, and the censorship and radio in the hands of Hlatky, the next step was to secure armed mass support. To this end the Lakatos government created the National Guard, an organization by means of which it was hoped to arm the peasants of each village, but particularly those in the neighbourhood of Budapest.[20] To provide the National Guard with equipment an effort was made to unit it with the National Rifle Association. The resistance asked Vörös and Csatay to remove the pro-German Col. Kálmán Verbőczy, president of the Rifle Association, and to appoint Col. Árpád Kaszás, a good friend of Csomóss. It was also proposed to install Baron Ede Atzél, member of the MFM, as civilian leader of the Association. While unable to prevent the removal of Verbőczy, the Swabians in the General Staff succeeded in securing the appointment of General Béldy, whose position was equivocal. Béldy had been pro-German but, at the time of his appointment, had, in the words of Soos, "begun to adapt himself". Béldy was also appointed commander of the National Guard. [10]

Since the resistance could not surely count upon control of the National Guard, it became more important than ever to arm the workers of Budapest. This was a delicate problem, inasmuch as the Hungarian Front, which controlled the workingmen's movement, was comprised of elements which for years had opposed the Horthy regime, whereas the MFM represented the interests of that regime. In August a basic realignment of forces had taken place within the Hungarian Front. The active sections of the working class had transferred their allegiance from the Social Democrats to the newly founded Hungarian Communist party, whose leaders were: József Dudás, a Transylvanian who had spent several years in a Rumanian prison in company with Titu Petrescu, leader of the Rumanian Social Democratic Party; Miklós Csomóss, physician with a long political career; Géza Rubletzky, formerly secretary of the Hungarian Revisionist League; Gyula Ortutay, an ethnographer; Lajos Toscsik,[21] formerly member of the Czechoslovak Young Communist movement; Gábor Bíró; and a certain Bakony. Their party stood for a "nationalist communism", and, according to Soos, it had come into being for two reasons. The regular Communist party, ha says, was entirely controlled by a clique which accepted Moscow's orders without question, while the Social Democartic leaders, even the Malasits faction, showed themselves unwilling to take active measures. The Hungarian Communist party thus consisted of a leading group which had seceded from the orthodox Communist party because it could not accept the third international, together with a rank and file of industrial workers, who were not content with the passive policy of the Social Democrats.

The Hungarian Front and the MFM had begun serious collaboration only in the first half of August. At the beginning of September the MFM formally joined the Hungarian Front. In the minds of Soos and Hadnagy this was not the act of a political party but solely a device for linking the general staff of the resistance (MFM) with the political parties. It must have been obvious to the MFM that the Hungarian Communist workers could play an important role in Budapest at the time of the change-over. In fact the decision not to arm the workers before 17 October, only three days before the date selected for the change-over itself, proved to be a fatal error, as Soos admits.

As for future MFM—Hungarian Front collaboration, it is significant that in August, Csomóss after consultation with other resistance leaders, presented the Regent with two lists of men who might compose the new Hungarian government after the change-over had been accomplished. One of these lists was headed by Tildy, the other by Bethlen. The Bethlen proposal was distinctly a Hungarian Communist idea, with which the Front as a whole did not agree. Apparently the Hungarian Communists wanted Bethlen because they felt he would be acceptable to the Anglo-Saxons. The orthodox Communists were not pleased with either list, but after 15 October demanded and were granted the right to three cabinet posts. In any case, after talking with Csomóss, Horthy dictated a letter to Ambrőzy stating that, if anything happened to him, he wished Tildy to form the first democratic Hungarian government whenever that should be possible. The letter, addressed to Tildy, was signed by Ambrózy, not by Horthy himself.

While the resistance was making preparations for the control of Budapest, the Regent undertook to negotiate and armistice and work the *Honvéd* army into a position from which it could attack the Germans. Early in September, Generals Miklós and Veress, commanders of the First and Second Armies respectively, were called to Budapest and instructed by Horthy to disengage their troops from the Russian front and march on Budapest at a given signal. It was unfortunate that the most reliable troops, in accordance with suggestions coming from the Hungarian legation in Stockholm, had been placed on the southern frontier in the hope that direct contact withthe Anglo-Saxons could be made at that point.

On 10 September Horthy and Lakatos decided to send an unofficial delegation to Moscow. This decision was in line with advice sent by Bakacs-Bessenyey, dissident Hungarian Minister in Berne. As delegates, the MFM suggested Dudás, leader of the Hungarian Communist party; Faust, a leader of the Orthodox Communists; and Baron Atzél of the MFM. The Social Democrats were not informed of the proposed mission, and, although the members of the Kovács wing of the Small Holders were aware that the mission was going, Soos does not know wether they approved. Horthy and Lakatos agreed to the personnel recommendations of the MFM. Col. Kudar of the Gendarmerie and Col. Kuthy, chief of the Second Bureau of the General Staff, provided the party with papers indicating that they were charged with an intelligence mission. The group was then sent to Gen. Ferencz Farkas, a member of Miklós' staff, who on 13 or 14 September personally guided them through the lines at Kőrösmező. About a week later the mission was back. Soos spoke with two of the delegates on 25 September.

The Russians accorded the mission a very favorable reception. They were taken first to Malinowsky, then to the Russian commander-in-chief for the Balkan area, and finally to Moscow, where they spent two days. The Russians prefaced everything with the remark that, before a definitive agreement was reached, they would have to consult their Allies. For their part, however, they were anxious to receive

an official delegation, would permit the Hungarian army to fight as such against the Germans, and wanted a pro-Russian but democratic Hungarian government. While the Soviet authorities demanded that was criminals be handed over to them, they stated repeatedly that they had no intention of interfering in Hungarian domestic affairs. They asked many questions about Horthy, about the group which surrounded the Regent, and about the resistance movement.

The delegates brought up the question of the Trianon frontiers, asking that they be modified on a purely ethnographic basis. The Russians seemed surprised to hear such a request from Faust and Dudás and specifically asked them if, as Communists, they believed that modification of these frontiers was necessary. Faust and Dudás said yes. The Russians thereupon took the position that, provided their Allies agreed, the Transylvanian frontier until the definitive peace would be identical with the front on the day the armistice came into effect. As for other borders, those areas the majority of whose population was Hungarian would remain under Hungarian administration until final peace arrangements were made.[22]

Horthy was highly pleased with these results. About 26 September he dispatched ap official delegation consisting of Faragho and Szentiványi by the same route. The mission was in contact with the Regent by radio. While Soos, who took Szentiványi's place as first secretary of the MFM, does not know the specific contents of the messages exchanged, he asserts that they were favorable. He believes also that armistice terms were decided upon before 15 October.[23] While Faragho apd Szentiványi were on their way to Moscow, Horthy sent Col Gen. Náday to Italy to contact the Anglo-Saxons.[24] It appears that Toszt, Horthy's aide-de-camp, hoped that Náday could arrange for the dropping of several thousand Allied parachutists in the rear of the First Army. This was regarded as advisable both because the disengagement of the Hungarian armies would be made psychologically easier and because the Anglo—American troops would offset the occupation of the country by Russian forces. Horthy and the MFM now waited only for the day on which the forces they could mobilize in Budapest would roughly equal those at the disposal of the Germans. The date for the change-over was fixed for 20 October.

[VII.] *Failure of the Horthy—MFM plan*

The failure of the Horthy—MFM effort to cross over into the Allied camp was partly, if not largely due to bad security. Aside from Reményi-Schneller, who reported all cabinet transactions, the Germans had a spy in the Military Cabinet of the Regent, and one of Nicholas Horthy Jr.'s secretaries was also working for them. [11] A Dutch lieutenant, who escaped with the Soos party after having spent some time in the Hungarian underground, feels that underground personnel had only very vague notions of security, and that the loose talk of some of the principals accounted for their own arrest. The Germans were thus aware of what was intended and were able to take preventive measures and even to force Horthy's hand.

In September the resistance was provoked into taking serious preventive measures of its own. Soos received word from Szentiványi's private secretary that the German *putsch* was scheduled for 4 o'clock 9 September. This information had been let slip by an Arrow Cross army officer at a social gathering. Soos at once found means to inform the Regent, the Supreme *Honvéd* Council, and the workers' representatives. General Bakay alerted the capital's garrisons at 4:30 p.m. and issued an order of the day instructing the troops to shoot at once if trouble began and to strive for

the complete annihilation of the enemy. From the style of the order it was apparent to everyone that Bakay referred to the Germans and the Arrow Cross. That same night thousands of workers, many of them with small arms and hand grenades, assembled at their factories, though these were shut down for the week-end. Soos believes that the Germans called off their *putsch* as a consequence of these measures.

As soon as Faragho, commander of the Gendarmerie, left for Moscow, the two gendarmerie battalions which had played a role in the July crisis, returned to the capital. On 11 October the Germans took advantege of a foggy evening to kidnap Gen. Bakay. Bakay had determined to arrest about 1,200 unreliable Hungarians, mostly soldiers and members of the Arrow Cross, on the night of 12 or 13 October. Shortly after Bakay's abduction, two SS divisions arrived and, through the offices of Gen. László, Deputy Chief of the General Staff, Hungarian units in the vicinity of Budapest were transferred to the front at Kecskemét and Cegléd.

These events shook Horthy and the MFM. The leaders of this organization urged the Regent to eliminate some 40 members of the General Staff and again suggested that he go to the east and join the fighting troops. But Horthy was adamant; he would not desert his post, he said and his post was the castle.[25] To replace Bakay, Horthy ordered Farkas back from the First Army. But since Farkas could not reach the capital before 14 October, Gen. Aggteleky was made interim chief of all armed forces in Budapest. The Swabian Hindy was appointed Aggteleky's second in command. Just why Hindy should have relieved Gen. Kálmán Hardy, Bakay's second, is not clear. The date for the armistice (20 October) was not changed, as it was still believed that by that time the anti-German Hungarian forces would be sufficiently strong.

Another German preventive measure, the kidnapping of Nicholas Horthy Jr., caused the Regent to precipitate action.[26] The Regent's son was lured into Gestapo hands with the story that a representative of Tito wanted to speak with him. He and his four guards put up a fight, but the guards were killed and "Nicky" himself, seriously wounded, was carried off, reportedly to Vienna. The kidnapping occurred at 9 a.m. 15 October. The Regent learned of the fact at eleven, was shortly thereafter informed that the Germans planned to seize his wife as she went to church. A few minutes later he was informed that the Arrow Cross *putsch* was scheduled for 6 p.m. and that the Germans intended to kidnap him. Soos believes that the Arrow Cross action was scheduled for six, but he can supply non concrete evidence to support his belief.

At noon the Regent called a conference of his closest advisors. Among those present were Lt. Gen. Brunswick, the Regent's travel master, Gen. Lázár, Aggteleki, Vattay, Toszt, and Csatay. [14] Despite the fact that German strength was greater than that which the Horthy group could organize, immediate action was decided upon. The MFM was not consulted but an order was given out instructing the resistance to stand by for action. The Regent's proclamation was drawn up for broadcast. This means of announcing the armistice had been suggested by Ullein-Reviczky in a letter written to the Regent in September. Finally, an order to the troops, countersigned by Csatay, was prepared for broadcast. This done, the Regent called in Weesenmeyer and informed him that Hungary was going to ask for an armistice. The envoy stated that he took notice of the Regent's declaration and would pack at once. Instead of packing, he alerted the Szálasi group which, since Bakay's intentions had become known, were living under protective guard in a villa at Szent Miklós út 5 or 7.

Meantime Hlatky, accompanied by 30 soldiers, had been dispatched to the studios

of Radio Budapest. A further 300 soldiers were sent to guard the transmitter at Lakihegy. The Regent's proclamation was read by Hlatky himself at 1 p.m. Simultaneously Aggteleki ordered the barracks alerted and himself went to the barracks in Veres Pálné utca where he began to dictate orders for transmission by telephone to the various units.

Hindy overheard Aggteleki, and with their assistance he overpowered the switchboard operators and issued orders in Aggteleki's name. He instructed the anti-aircraft units of Budapest, which were supposed to block the city's entrances to the German panzer divisions at Örkény and Esztergom, to await further orders. He ordered the National Guard units arriving in the capital to hold their fire.

The Germans lost no time in mobilizing their own forces. At 3 p.m. the SS divisions moved into the city and began occupying bridges and baracks and setting up machine guns at strategic points. The panzer divisions moved in from Örkény and Esztergom. Twenty thousand rifles, 1,000 machine pistols, and hand granades were distributed to members of the Arrow Cross from depots in Pasaréti út. The two gendarme battalions took over the barracks in Böszörményi út, thus placing the command controls of the gendarmerie in German hands.

When all this had happened, the pro-German elements of the general staff held a conference, agreed that any effort at resistance was already too late and that, in order to avoid bloodshed, they must declare for Szálasi. They wrote up Vörös' order to the troops to continue fighting. The actual author of the order was at his villa outside Budapest and played no role in the crisis. The false order was sent to Gen. Justi, commanding officer of the *Felsenzentral*.[27]

The *Felsenzentral* contained the central signal sections of the Hungarian army. As an emergency measure a duplicate studio for Radio Budapest ahd also been installed. When the Regent's proclamation had come over the radio, Justi, a Swabian and rival of Vörös, held a conference with Gen. Kesseö,[28] Col. Kozma, and Col. Baly. The three officers decided to disobey the Regent and work for Szálasi. Justi sent out orders to Hungarian units not to oppose the German forces. Upon the arrival of Vörös' false order, Justi cut the regular studio off and had the order broadcast from the substitute studio in the *Felsenzentral*. Justi also dispatched Capt. Dénes, GSC, to Lakihegy to seize control of the transmitter. On the pretense of bringing reinforcements, Dénes and his men got on the site and succeeded in disarming the 300 men sent by the Regent. By evening the only force still at the disposition of the Regent was the body guard.

The one remaining hope was that Miklós and Veres would succeed in disengaging their armies and march on the capital. Their efforts to do so were also foiled by pro-German elements within their staffs. Veres unwisely left his army on 13 October and started for Budapest to have one last consultation with the Regent before the change-over; the Germans seized him on the fifteenth. Miklós could do no more than surrender to the Russians with several thousand of his men.[29] When at 6 p.m. German units began to attack the castle, the Horthy cause was beyond all hope. It may be said that the Germans and their Hungarian allies were able to wreck the Horthy effort in about 6 hours.

[VIII.] *Horthy's "martyrdom"*

While the castle was being besieged the cabinet met in the Prime Minister's office, which is directly across the way, and resigned in order to give the Regent a free hand. The bodyguard fought bravely, but their casualties were heavy—about one-

third of them were killed—and the Germans brought up armored units. By morning the ammunition of the defenders was giving out. Seeing this, Horthy sent his family to the Papal Nuncio, who shortly turned them over to the Germans with the statement that he did not want to mix in politics. About 11 a.m. 16 October, the bodyguard surrendered. The Germans entered the castle and Weesenmeyer arrested the Regent. At 4 p.m. the Regent was taken to Gestapo headquarters in the Schwabenberg. In order to get him to sign his abdication—which had already been published by the German radio—his captors held a machine pistol to the head of his four-year-old grandchild. Before he left for Germany, the Regent spoke with a Catholic priest, János K. Tóth, and he asked the priest to inform thr Prince Primate of the circumstances under which he had abdicated. Together with his family and some members of his personal entourage, he was loaded on a train and, apparently, taken to a small castle about 15 miles outside of Munich. The MFM has received a message from the prisoners. "Sometimes we are allowed outside in the garden", the message said, and closed with a request for warm clothes, for "Nicky" as well as the others, as he "may be able to wear them some day again". Soos and Hadnagy feel that Horthy emerged from the crisis a true Hungarian hero, more popular than ever with all real Hungarians. They emphasize the illegal character of the Regent's abdication and the consequent legality of the "first democratic Hungarian government" which the Regent enjoined Tildy to form.

NOTES

[1] The clandestine circular "True words to true Hungarians" („*Igaz szó az igaz magyarokhoz*", published after 30 Oct. and brought out by the Soos party) states that in February 1943 the Hungarian government ordered its troops in Russia to maintain position not less than 50 kilometres behind the fighting line, that this decision was communicated to the Allied governments, and that consequently Hungary was not subjected to air attack until after the advent of the Sztójay cabinet.

[2] Soos states that he learned the details of the Hitler–Horthy meetings from the secretaries of Csatay and Ghyczy. The secretaries were not present during the actual conversations.

[3] Soos heard that one of the documents which Hitler produced was a report written by the Hungarian military attache in Stockholm which discussed the "peace feelers" undertaken by Ullein-Revitzky.

[4] Soós states that the Sztójay–Apor correspondence on this subject is among his papers in Budapest.

[5] According to Soos the Jews were placed in cattle cars and the doors sealed with lead. The cars were so full that no one could sit or lie down the thousands perished before they reached their destination. When the trains arrived in Slovakia, the doors were thrown open by SS men and a number of German nurses and attendants exclaimed with horror at the mistreatment the Jews had suffered at the hands of the "Hungarians". The survivors were then given food and medical attention and wete reassured that all would be well with them now that they were out of the hands of the Hungarian fanatics. They were even supplied with postcards to be sent to their families informing them that they were well and safe. Soós has a number of such cards in his possession. Within a day or so after the Jews arrived in Slovakia they were removed to Poland and consigned to the gas wagons. Soos' source was an MFM member who was in Slovakia at the time. He states further that Eliás is in a position to document the whole account.

[6] Soos states that Ravasz recounted this conversation to him shortly after the event and that the Bishop drew up a *pro memoria*, which is now among Soos' papers in Budapest.

[7] Although Soos is not sure of the precise days on which the following events occurred, he is certain of their order.

[8] Soos brought with him an official MFM list of Hungarian General staff officers who are regarded as war criminals.

[9] Soos brought with him a list of MFM members in the Hungarian general staff.

[10] At the time of the October crisis, Beldy was arrested by the Germans and placed under guard in a hotel room. He succeeded in overpowering his guard and escaping in civilian clothes. Nothing has been heard of him since.[30]

[11] In this connection it is interesting to note that Péter Hain, chief of the Nazi Hungarian Gestapo, served as a German spy in the Regent's bodyguard for some years. The Regent was frequently informed of his activity but always waved the matter aside with the remark that Hain was "a very nice fellow".

[12] Soos at first said that Lakatos was present and opposed action as premature. Later he expressed uncartainty concerning this point.

APPENDIX

Identification of personalities mentioned in the text[31]

AGGTELEKY, Gen. [Béla]: Succeeded Gen. Bakay as commander of all Hungarian armed forces in Budapest on 11 October 1944. Arrested by the Germans on 15 October.

AMBROZY, Gyula: Appointed Chief of the Regence Office in 1943 and given the title of Royal Hungarian Counselor in 1944.

ANDRÁS, Col. Sándor: GSC. Member of the MFM. Discharged from the Aviation Section of the Was Ministry after 19 March 1944. He was afterwards appointed to a teaching post in the Ludovica War College, Budapest.

ANTAL, István: Belongs to the extreme right wing of the MEP. Minister of Propaganda in the Kállay government and Minister of Justice and of Education under Sztójay.

APOR, Vilmos: Catholis Bishop of Győr. Brother of the Hungarian Minister to the Holy See.

ATZÉL, Baron Ede: Former Arrow Cross leader and member of the rightist Wesselényi Shooting Club. After 19 March 1944 joined the MFM and was sent to Moscow in September as a member of the unofficial armistice mission.

BAKAY, Gen. Szilárd: Appointed commander-in-chief of all Hungarian armed forces in Budapest after the crisis of July 1944. Kidnapped by the Gestapo on 11 October.

BAKONY: Prominent in the newly founded Hungarian (nationalist) Communist party.

BAKY, László: Leading Hungarian Nazi. Secretary of State in the Ministry of Interior and active in the enforcement of the laws against the Jews.

BALOGH, Jenő: Diocesan Superintendent (Temporal) of the Hungarian Reformed Church.[32]

BALY, Col.: Officer assigned to the *Felsenzentral.* Cooperated with the Germans on 15 October 1944.

BÁRDOSSY, Dr. László: Professional diplomat. Fdreign Minister under Teleki, whom he secceeded as Prime Minister. Replaced by Kállay in March 1942.

BÁRCZY-BARCZIHÁZI, István: One of Horthy's closest advisors. Under Secretary of State in the Prime Minister's Office. Arrested by the Arrow Cross regime on 25 October 1944.

BÉLDY, Gen. Alajos: Formerly military attache in London and Washington. National leader of Military Training and Sports leader of the Levente. Under Lakatos appointed commander of the National Guard and President of the National Rifle Association. Arrested by the Germans on or after 15 October 1944.

BENTINCK, 1st Lt. Johannes Adolf: Professional Dutch soldier who escaped from a German prison camp, lived underground in Hungary for some months, and finally escaped to Italy with Soós and Hadnagy (see first paragraph of the text).

BEREGFY, wen. Károly: GSC. Member of the Executive Council and Minister of Defence under Szálasi.

BETHLEN, Count István: One of Horthy's closest advisors and Prime Minister from 1920 to 1931.

BÍRÓ, Gábor: Prominent member of the newly founded Hungarian (nationalist) Communist party.

BOCS [recte: BOÉR], Elek: Lay leader of the Calvinist church of Budapest and for some years a representative of that church in Geneva. One of the original member of the MFM.

BONCZOS, Dr. Miklós: Member of parliament and of the extreme right wing of the MEP. Appointed Minister of Interior 7 August 1944 and served for a time in that capacity under Lakatos.

BRUNSWICK, Gen. György: The Regent's travel master. Accompanied the Regent on his visit to Hitler in the spring of 1943.

CAVALLIER, Dr. József: Hungarian journalist and President of the Catholic Holy Cross Association.

CSATAY, Gen. Lajos: Minister of Defence from June 1943 to 15 October 1944. Together with his wife, committed souicide in prison after the overthrow of Horthy.

CSOMÓSS, Miklós: A Budapest surgeon of Transylvanian origin who has devoted most of his energies to politics and is at present one of the leaders of the newly formed Hungarian (nationalist) Communist party.[33]

CSORBA, János: Leader of the Small Holders' party and vice-president of the underground Committee of Liberation.

DÉNES, Capt.: Officer assigned to the *Felsenzentral* who cooperated with the Germans on 15 October 1944.

DUDÁS, József: Leader of the newly formed Hungarian (nationalist) Communist party. A Transylvanian, he spent several years in a Rumanian prison in company with Petrescu.[34]

ÉLIÁS, József: Calvinist minister of Jewish origin. Leader of the Good Samaritan Mission founded by the Calvinists in 1942 to assist Jewish refugees. Chief of the Jewish Section of the MFM.

ENDRE, Dr. László: Secretary of State in the Ministry of Interior and active in the execution of the anti-Semitic measures of the Sztójay government. Magyarized his name from Jancsek.

FARAGHO, Gen. Gábor: Formerly military attache in Moscow. Chief Inspector of the Gendarmerie until his departure for Moscow in September 1944 as a member of the official Hungarian armistice mission. One of the original members of the MFM. At present Minister of Supply in the Debreczen government.

FARKAS, Gen. Ferencz: Chief of the Hungarian Boy Scout movement. Member of the staff of the First Hungarian Army under Miklós. Under Szálasi appointed government comissioner in charge of the evacuation of the Hungarian population from the danger zones.

FAUST, Imre: Leader of the orthodox Communist party and member of the unofficial Hungarian armistice mission.

FÁY, István: Hungarian Privy Councilor and one-time Undersecretary of State in the Ministry of Education and Cults. Appointed Secretary of State in the Prime Minister's Office, 20 September 1944; discharged after the coup of 15 October.

FITOS, Vilmos: Engineer and assistant professor in the Budapest Polytechnical Institute. Member of MFM and organizer of a students' resistance movement.

GALÁNTAI, Col.: Swabian commander of the two gendarme battalions whose arrival in Budapest provoked the July crisis.

GHYCZY, Jenő: Career diplomat who became permanent Deputy Foreign Minister in 1941 and Minister of Foreign Affairs from 20 July 1943 to 19 March 1944.[35]

GÖRGEY, Vince: Notorious Nazi journalist, possibly a German agent. Considered by the MFM as a war criminal.

HADNAGY, Major Domokos: GSC Air Force. Chief of the Material Section of the Hungarian Air Force. Member of the MFM; escaped to Italy 9 December 1944 as military delegate of the Hungarian resistance movement.

HARDY, Gen. Kálmán: Former aide-de-camp of the Regent, later military attache at Berlin. On 12 October 1944 removed as second in command of all Hungarian armed forces in Budapest.

HINDY, Iván: Swabian commander of the *Felsenzentral* who cooperated with the Germans on 15 October 1944, was afterwards appointed commander of the Budapest garrison, and has been reported killed in action in the siege of Budapest.[36]

HLATKY, Dr. André: Chief of the Press Section of the Prime Minister's Office under Bethlen. On 9 September 1944 appointed Government Commissar of the Press, the Hungarian Telegraph Service, the Telephone News Service and the Radio Corporation. Arrested on 15 October.

HÓMAN, Bálint: Extreme right wing member of the MEP. Minister of Education under Gombos and Darányi. Minister without Portfolio under Imrédy and Teleki.

HORTHY, Jr., Miklós: Only surviving son of the Regent. Arrested by the German Gestapo on 15 October 1944.

HORVÁTH, Gen. Ferencz: MEP deputy for re-occupied Yugoslavia. An original member of the MFM.

IMRÉDY, Béla: Leading Hungarian Nazi. Former Prime Minister and Minister of War Economy in the Sztójay government.

JAGOW [Dietrich], von: German envoy in Budapest at the time of the March crisis.

JÁNOS [recte: JÁNOSI], Father[37]: Vice-President of the Catholic Holy Cross Association.

JAROSS, Andor: Minister of Interior in the Sztójay government. Responsible for the execution of the anti-Jewish laws.

JUSTI [JUSTY], Gen. Emil: Appointed commander of the *Felsenzentral* shortly after 19 March 1944. Actively assisted the Germans during the October crisis.

KÁLLAY, Miklós: Prime Minister of Hungary at the time of the March crisis, after which he fled to the Turkish legation for protection.

KÁNYA, Kálmán: Formerly Foreign Minister. Life member of the Upper House and President of tne Foreign Relations Committee of that house.

KAPITÁNFFY, Capt.: Swabian GS officer who drew up Vörös' false order of the day on 15 October 1944.

KASZÁS, Col. Árpád: Friend of Csomóss; suggested by the MFM as President of the National Rifle Association.

KERESZTES-FISCHER, dr. Ferenc: Minister of the Interior from December 1943 to 19 March 1944 at which time he was arrested by the Germans. According to Soos he is still alive.[38]

KESSEO [recte: DESEŐ], Gen. László: Officer assigned to the *Felsenzentral*. Cooperated with the Germans on 15 October.

KOLOZSVÁRY-BORCSA, [Mihály]: Pro-Nazi journalist. As of 14 April 1944 appointed President of the Hungarian News Agency, Director of the Hungarian Broadcasting Company and Chief of Censorship with the title of Secretary of State. Relieved of these posts 9 September 1944 and reappointed Chief of Press by Szálasi 31 October 1941.

KOSZORUS, Lt. Col. Ferenc: GSC. Member of the MFM.

KOVÁCS, Andreas: Secretary of Miklós Horthy Jr. and one of the original members of the MFM.

KOVÁCS, Imre: Leader of the radical peasant faction of the Small Holders' party, will organize a separate peasant party as soon as Hungary is liberated. A desciple of Teleki, an important writer on peasant life, he is pro-Russian.

KOZMA, Col. [József]: Officer assigned to the *Felsenzentral*. Cooperated actively with the Germans on 15 October 1944.

KUDAR, Col. Lajos: Gendarme officer and one of the original members of MFM.

KUNDER, Antal: Member of parliament. Held cabinet posts under Gömbös and Imrédy. Active member of the Imrédy party. Minister of Trade and Transportation in the Sztójay cabinet.

KUTHY, Col. László: Chief of the Section GB of the General Staff. Cooperated with the MFM. Badly wounded when arrested for refusing to accept office under the Szálasi regime.

LAKATOS, Gen. Géza: Close firend of Horthy's. Formerly Commander-in-Chief of the First Army. Succeeded Sztójay as Prime Minister on 19 August 1944. Forced out by the Szálasi coup and now in prison at Sopron-Kőhida.

LÁSZLÓ, Gen. Dezső: Deputy chief of the General Staff under Lakatos. Appointed commander of the First Army by Szálasi.

LÁZÁR, Gen. Károly: Commander of the Regent's bodyguard.

MALASITS, Géza: Prominent Social Democrat. Member of parliament until 1938. After 19 March 1944, chief of the Social Democratic faction which refused to cooperate with the resistance.

MIKLÓS DÁLNOKY, Gen. Béla: Commander of the First Army at the time of the abortive Horthy coup. Surrendered to the Russians. At present Prime Minister of the Debrecen government.

NÁDAY, Gen. István: Commander of the First Army until the advent of the Sztójay regime. Sent to Italy by Horthy in September 1944 to negotiate an armistice with Allied authorities.

ORTUTAY, Gyula: Ethnographer. Leader of the newly founded Hungarian (nationalist) Communist party.

PÉTERY, József: Catholic Bishop of Vác.

RADVÁNSKY, Baron Albert: Superintendent of the Lutheran Church.[39] Protestant guardian of St. Stephen's crown.

RAKOVSZKY, Dr. Iván: Close friend of Bethlen and Minister of Interior in his government. Anti-Nazi member of the MEP. Minister of Religion and Education under Lakatos.

RÁTZ, Gen. Jenő: Of Rumanian origin. Chief of the General Staff in 1937. Minister of War in 1938. Deputy Prime Minister under Sztójay. Leading Hungarian Nazi.

RAVASZ, Dr. László: Calvinist Bishop of Budapest.

REMÉNYI-SCHNELLER, Dr. Lajos: Member of parliament for the MEP. Swabian and pro-Nazi. Minister of Finance almost continuously since 1938, holds that post under Szálasi.

RUBLETSKY [RUBLETZKY], Géza: Formerly secretary of the Hungarian Revisionist League. A leader of the newly founded Hungarian (nationalist) Communist party.

SZAKASITS, Árpád: A leader of the Social Democratic party and one of its representatives in parliament. Until 19 March the edithior-in-chief of the party organ *Népszava*. After that time chief of the Social Democratic faction Officich was willing to cooperate with the Hungarian Front in reistance activities.

SERÉDI, Dr. JustiniOan: Archbishop of Esztergom and Prince Primate of Hungara.

SOMOGYI [Miklós]: One of the leaders of the newly founded Hungarian (nationalist) Communist party.

SOOS, Dr. Géza: Official of the Foreign Office division for cultural relations. President of the Calvinist youth organization *Soli Deo Gloria*. One of the original members of the MFM and, from the first, Secretary of the MFM.

SZÁLASI, Major Ferencz: Chief of the Arrow Cross party and Leader of the Nation since 15 October 1944.

SZÁSZ, Dr. Lajos: Friend and protegée of Reményi-Schneller. Member of parliament for the MEP. Actively pro-Nazi. Minister of Supply in the Kállay government; Minister of Trade and later of Commerce and Communications in the Sztójay government; Minister of Commerce and Communications under Szálasi.

SZENTIVÁNYI [SZENT-IVÁNYI], Dr. Domokos: Former chief of Section for Cultural Relations in the Foreign Office, Founder of the MFM and First Secretary of that organization until his departure for Moscow in September 1944 as member of Horthy's official armistice delegation.

SZENTMIKLÓSI [SZENT-MIKLÓSY], Major István: One of the original members of the MFM and chief of its military section. Arrested by the Germans after 15 October 1944.

SZOMBATHELYI, Gen. Ferenc: Chief of Staff at the time of the March crisis. Removed shortly thereafter.

SZTÓJAY, Gen. Döme: Prime Minister from 19 March to 7 August 1944. Of Serb origin, real name Stoyakovich.

TELEKI, Count Pál: Prime Minister from 1939 to 1941.

TILDY, Zoltán: Calvinist minister. One of the founders and at present leader of the Small Holders' party.

TÓTH, Capt. István: GSC. Leader of the Military Section of the MFM.

TÓTH, János K.: Catholic priest through whom Horthy communicated with the resistance movement after his arrest in 16 October 1944.

TOSCSIK [recte: JÓCSIK], Lajos: Formerly member of the Czechoslovak Young Communist movement. Now a leader of the newly founded Hungarian (nationalist) Communist party.

TOSZT, Lt. Col. Gyula: Air Corps officer. Adjutant to Horthy for the past two years. Died during the 15 October crisis.

ULLEIN-REVITSKY [ULLEIN-REVICZKY], Antal: Hungarian Minister to Sweden since September 1943; refused to recognized the Sztójay regime.

VATTAY, Gen. Antal: Inspector of Cavalry. Personal friend of Horthy and chief of his military cabinet.

VERBŐCZY, Col. Kálmán: Pro-German President of the National Rifle Association. Replaced by Gen. Béldy in late summer 1944.

VERESS, Gen. Lajos: Original member of the MFM and Commander of the Second Army at the time of the October crisis.

VÖRÖS, Gen. János: Appointed Chief of Staff of the Hungarian Army 19 April 1944. Arrested after 15 October but managed to cross over to the Russians. At present Minister of Defense in the Debrecen government.

WEESENMEYER [VEESENMAYER], Dr. Edmund: After April 1944 German envoy to Hungary. Directed all activities of the German occupation forces.

WINKELMANN, Gen. Otto: *Obergruppenführer der Polizei*. Chief of the German SS in Hungary.

ZILAHY-SEBESS, Jenő: Pro-Nazi career diplomat. Appointed by Sztójay as chief of the Press Department of the Foreign Ministry.

ZSINDELY, Dr. Ferenc: Minister of Commerce and Communications from March 1943 until 19 March 1944.

II.

Further Aspects of the History of the Hungarian Resistance Movement (15 October–9 December 1944)

Introduction and Conclusions

This paper is a continuation of R and A Hungarian Report No. 11 which dealt with the history of the resistance movement from 19 March to 15 October 1944. It attempts to organize and evaluate the information provided by the Soos mission concerning resistance activity between the Szálasi coup and the departure of that mission for Italy. The mission consists of Dr. Géza Soos and Major Domokos Hadnagy, respectively first secretary and military delegate of the MFM *(Magyar Függetlenségi Mozgalom)*. [1] To clarify the complicated picture which the sources prsent, a chronological summary has been introduced before the main body of the text.

The reader should keep constantly in mind that Soós and Hadnagy represent a particular resistance group, predominantly Magyar and Calvinist in character, whose membership comes almost exclusively from the professional, military, and administrative classes of Hungary. The two sources naturally tend to exaggerate the role played by their own group. They maintain that the MFM is spiritually descended from Count Pál Teleki and his circle, although it seems that the experience of German occupation has caused the MFM to move leftwards, until now it apparently stands for a drastic and democratic reorganization of Hungary's social structure as a prerequisite to any solution of the Hungarian problem. This outlook is the basis of the MFM's membership in the Hungarian Front, the overall organization of the resistance.

On the basis of the evidence presented in this paper certain tentative conclusions may be suggested. First, the resistance emphasizes the illegality of the Szálasi regime and puts forward its own claim to government as the legitimate, if not the legal, successor of the old regime. A resistance government would comprise a coalition of those political parties which, for years, were in opposition to the Horthy regime, together with the MFM, a pro-Horthy resistance group representing the actively anti-German and more liberal sections of the old ruling class. In composition a resistance government would bear a remarkable resemblance to the provisional government formed at Debrecen. The divisions within the ranks of the Communists might well reduce the influence which the Soviets could bring to bear on such a government through party channels.

Secondly, the resistance movement has been a military failure. Its efforts to organize sabotage and armed resistance never achieved tangible results. How far resistance successes in the propaganda field may compensate for its military failure is discussed elsewhere. [2] The military ineffectiveness of the movement may be ascribed to its inability to renew contact with the Russians, the fact that it was penetrated by the

Gestapo, and to a certain clumsiness and overlapping of organization which, at one point, allowed the Communists to gain a shaky control of resistance activities through the setting up of a Committee of Liberation. The repeated and fruitless efforts of resistance leaders to contact the Russian commanders, together with the contradictor evidence of the state of opinion in the *honvéd* army, suggests that the Russians, after the events of 15—23 October, discounted the military value of the resistance completely. This is not to say, however, that after liberation the resistance will not play the leading role in Hungarian political life. The formation and character of the Debrecen government suggests the contrary. The fact that the resistance achieved what it did achieve in the space of sight months is indicative of considerable vitality. No doubt the great failure of the resistance is that it began only after 19 March.

Chronological Summary[40]

17 October	Employees of the Foreign Office take the oath to Szálasi under duress.
18 October	Convocation of the National Council which, owing to the treasonable counsel of Prince-Primate Serédi, declares the Regent's abdication legal.
23 October	Last radio message from Szentiványi; MFM instructed to close the gap between the First and Second Armies preparatory to their moving on Budapest.
23 October	Through Swedish Legation Hungarian Front attempts to transmit note-verbale to the Russians. This note affirms illegality of Regent's abdication and validity of the Hungarian–Russian armistice; it informs the Russians of the existence of an underground government led by Tildy and asks that a Russian liaison officer be sent to Budapest.
25 October	As the result of Communist pressure an overall Committee of Liberation is formed. Tildy refuses to participate on the ground that the new Committee is unnecessary and that it will endanger the security of the resistance. When formed, the Committee contains a majority of Communists.
25 October	Second note-verbale dispatched through the Swedish Legation raises the question of the status of Hungarian troops which surrender to the Russians.
30 October	A new resistance mission leaves by plane for Szeged. It is instructed to inform the Russians that the resistance continues to regard Horthy as chief of the Hungarian state and the armistice as in force. The Russians are to be shown the plans of the Budapest defenses and an effort made to persuade them to give up their frontal attack on the capital in favor of a flanking movement. The Russians are also to be asked for a liaison officer.
2 or 3 November	Resistance plans for a general action against the Germans on this date are postponed, partly in order to await an answer from the Russians and partly because the Committee of Liberation is not yet prepared for action.
2 or 3 November	A Major Váry is brought into the Committee of Liberation by the Communist leader Fekete-Pénzes and presented as the liaison officer awaited from the Russians.
4 November	Illegal convocation of parliament and illegal election of Szálasi as chief of state.
5 or 7 November	Supreme Court declares the abdication of the Regent, and therefore the election of Szálasi, illegal.
20 or 21 November	Resistance plans for a general sabotage action on this date are postponed as the result of Váry's insistance that the Russians do not favor overt action at the moment.
22 November	Gestapo arrests leading members of the Committee of Liberation and the Military Section of the MFM. This proves to be a crippling blow. Váry disappears.
About 22 November	Baron Atzél and friends leave on a selfappointed liaison mission to the Russians.
9 December	Since all efforts to contact the Russians have failed, Soos and Hadnagy fly to Italy to effect liaison with all the major Allies.

Soos and Hadnagy emphasize the illegal character of the Szálasi government. [3] They point out that every step in the process of legalization was illegally accomplished and they provide some hitherto unknown details in support of this thesis. The first step was the convocation, on 18 October, of the National Council to pass on the legality of Horthy's abdication.[41] The opinion of the Council on this point was sharply and evenly divided. The President of the Supreme Court, Dr. Géza Töreky, [4] expressed the opinion that the abdication was illegal and that therefore there was no question of electing a new chief of state. In this view he was supported by the President of the Court of Administration. On the other hand, Dr. András Tasnády-Nagy, [5] president of the lower house of parliament, considered that the abdication was valid. This man had consistently cooperated with the Sztójay government and his "bloody" anti-Semitism had brought him into open conflict with Bishop Ravasz. His resignation as superintendent of the Calvinist church had been openly demanded in Synod.

Tasnády-Nagy's view that the abdication had been legally executed was supported by Prince-Primate Serédi who, as it turned out, cast the deciding vote. The Prince-Primate informed the Council that Horthy had sent him word by means of Father Tóth that his abdication had been voluntary. (Actually the Regent had asked Tóth to inform Serédi of exactly the contrary.) Soos explains that the Prince-Primate had never reconciled himself to the fact that thre ruler of Hungary was a protestant. Furthermore, Szálasi himself had gone to Esztergom before the convocation of the Council in order to assure the Primate thate the position of the Catholic church would not be affected by the recent political changes. Szálasi specifically promised that the estates of the Church would not be touched. Once the National Council had accepted the Regent's abdication as legally accomplished, the way was open for Szálasi's election as chief of state.

Simultaneously with the meeting of the Council, the civil servants and the army were called upon to take an oath of allegiance to the new ruler. This oath was often administered with the assistance of an open show of force. Thus the employees of the Foreign Office were summoned by radio to appear on the morning of 17 October. The radio gave no explanation. Upon their arrival the staff was brought into a large reception room, where Arrow Cross members with machine guns were stationed, and informed that the oath to Szálasi would be administered, Two men who refused the oath even in these circumstances were arrested. Similar methods were used in other ministries and even with the army. At Decs and Nagykanizsa army units refused to take the oath and had to be replaced with more dependable troops.

Not only was the legalization of Horthy's abdication by the National Council fraudulently accomplished and the oath to Szálasi administered by threat of force, but parliament's election of Szálasi as chief of state was carried out by unconstitutional means.[42] Instead of a joint session, as required by the law's of the state, separate sessions of the upper and lower houses were held. Furthermore neither house mustered a quorum. The president of the upper house, Baron Sigismond Perényi, was a weak man whom German threats had kept from resigning after 15 October. Under German pressure he convoked the upper house for 4 November. Only 16 members attended, the quorum being 50. These were the same 16 who shortly before and met with the pro-Nazi Archduke József, who, since he regarded Horthy as a userper, had pressed the members to elect Szálasi. The Prince-Primate was one of the sixteen who conferred with the Archduke and voted for the Arrow Cross leader. The

lower house was convoked by Tasnády-Nagy. Several deputies asked for permission to speak at the session; they were informed through official channels that if they spoke they would not live until the next morning. Only 31 or 32 deputies attended the session.

Even after 4 November the high courts refused to recognize Szálasi's election. On the fifth or seventh of that month a plenary session of the Supreme Court declared that the abdication of the Regent could not be considered legal and that consequently Szálasi's election was not valid. After this Töreky resigned as president of the court. His place was taken by Dr. Jenő Szemák, previously President of the Court of Appeals, but this change did not alter the opinion of the court. A similar position was adopted by the Court of Administration, but it seems improbable that the courts were not later brought into line.

[II.] *Renewed Resistance Efforts to Contact the Russians*

While the new Hungarist regime was being "legalized" the underground reorganized and prepared for new action. The role of the Hungarian Front in the resistance now became much more important than it had been before 15 October. The MFM lost some of its previous importance and, while still pro-Horthy, shifted leftwards. Naturally resistance leaders regarded the reestablishment of contact with the Russians as a prime objective. Without some understanding with the Russian commanders open military action might lead only to the destruction of the resistance itself.

The last message from Szentiványi, chief of the MFM and member of Horthy's official armistice delegation, came from Radio Moscow on 23 October. The text of this message was approximately as follows:

> *Magyar Függetlenségi Mozgalom* (repeated three times). We have made the necessary contacts. Yellow and blue knights must proceed to carry out their orders. Szerzetes, Péter and Paul should continue with their work. Will report from Moscow every morning at 4:15 and again at 20:15. Kálmán.

According to Soos and Hadnagy, the yellow knight was Gen. Lajos Veress, commander of the Second Army, the blue knight Gen. Ferencz Horváth, [6] commander of a division of Szekler troops hastily organized from the remnants of defeated units. Their instruction were to establish contact between the First and Second Armies and, joining these two forces, move toward Budapest. Veress had been arrested on 15 October, and since the Germans had gained effective control of the *honvéd* army by 23 October, Szentiványi's instructions could not be obeyed.

On the same date that Szentiványi's last message was broadcast, the Hungarian Front transmitted a note-verbale to the Swedish legation and asked that it be delivered to the Russians. This note which Soos personally handed to Per Anger, First Secretary of the Swedish legation, explained the position which the resistance had adopted *vis-a-vis* the events of 15 October. It declared that since Horthy had first been forced to abdicate and then abducated, the resistance regarded him as still the Regent of Hungary. In case of such an eventuality, Horthy himself had instructed Tildy, leader of the Small Holders' party, to form a coalition government. This government, composed of representatives of all communist and democratic parties, stood ready to cooperate with the Allied governments. The Hungarian Front, representing 80 percent of the Hungarian people, regarded the Regent's armistice proclamation as still valid and therefore considered that a state of war existed be-

tween Hungary and Germany. The Front therefore asked that concrete arrangements for the surrender of Hungarian units be made. *Honvéd* troops hesitated to give themselves up because of uncertainty as to their treatment. The Front asked also that an Allied liaison officer be sent to the combat zone in order to make possible the regrouping of numerous but scattered elements in preparation for their accession to the Allied cause.

The underground government to which the note referred had never actually been formed. Tildy opposed the drawing up of a definitive list on security grounds and also because it was, in the circumstances, impossible to predict who would be available when the government could be constituted. It was generally understood in inner resistance circles, however, that the Small Holders would be represented by Ferencz Nagy, Bajcsy-Zsilinszky and Count Dessewffy,[43] and the Social Democrats by Árpád Szakasits. The orthodox Communists were to be given three posts. Lajos Veress, the commander of the Second Army, was to be Minister of War of Chief of the General Staff, while Dudás, leader of the Hungarian Communists, and Imre Kovács, chief of the radical peasant faction, were to be secretaries of state. Soos knows no other details.

Two days after the transmittal of the first note, the Swedish legation was given a second, which again brought up the question of the treatment which Hungarian military units, as well as individual officers and soldiers, going over to the Russian armies could expect. Were such units and individuals to be considered prisoners of war, or were they to be permitted to fight the Germans as Hungarian units? An immediate reply, possibly by way of radio or pamphlet, was requested. The note added that, on 21 October, a Hungarian unit fighting in the neighborhood of Kassa had, on instructions from MFM representatives, attempted to cross to the Russian lines. Despite the fact that the unit displayed white flags it was fired on by the Russians—there being eight casualties—and was forced to retire to the German side. [7]

[III.] *Attitude of the Hungarian Army*

Soos and Hadnagy state that no reply to these two notes was ever received. They feel that the Russians missed an opportunity to secure large-scale desertion of Hungarian soldiers. The *honvéds* were confused by the failure of their efforts to go over and were anxious as to the fate of several thousand men who crossed over with Miklós and units which had helped the Russians establish their first bridge-head over the Danube near Pécs. [8] The two MFM leaders emphasize that desertions in German-held Hungary had already reached significant proportions. At the time they left Hungary there were 80,000 deserters in Budapest alone.[44] They tell stories of wounded *honvéds* escaping from hospital trains bound for the Reich. After 15 October the Swabian elements in the ranks began anxiously to remagyarize themselves. Beregfy promised Hitler 300,000 soldiers for the defense of the Vienna line, but Soos doubts that more than 100,000 men can be withdrawn to this position. The Germans had already decided before Soos and Hadnagy left to break the Hungarian army down into isolated units no larger than companies. Hadnagy was authorized by the resistance to ask the Russians, in case no Allied liaison officer could be sent to German-occupied Hungary, to "open a gate" along the Drava where Hungarian units could surrender with or without arms.

Yet there is considerable evidence that the majority of the Hungarian rank and file was not yet willing to deal with the Russians. Apparently the Soviets did give a pamphlet reply to the resistance note of 25 October. The 4 November issue of

the *Struggle for Freedom*, a resistance newspaper which Soos brought out with him, declares:

> Ten thousand safe conduct leaflets are in circulation at the front. If a Hungarian *honvéd* produces such a leaflet, he has the choice of being equipped and fighting on, or of being interned as a PW with the understanding that he will be released after the war and can return home.

Furthermore the two MFM leaders constantly return to the theme that the presence of American or British troops, no matter how few, was vital to the regrouping of the Hungarian army on the Allied side. Lt. Col. Pál Németh, Chief of Staff of the Hungarian Air Force, himself an MFM leader, told Soos and Hadnagy that the moment American or British troops arrived, he would "make them a present of the whole air force". Other high-ranking officers were prepared to bring the Hungarian parachute battalions over to American or English troops. Soos and Hadnagy maintain that the mere presence behind the German line of a handful of Anglo-Saxon parachutists might have led so many Hungarian units to join them as to collapse the entire German front in Hungary. Since at one point in the conversations Soos declared that two-thirds of the Hungarian army would deal only with Anglo-Saxons and the other third was prepared to cooperate with the Russians as a last resort, it may be tentatively concluded that, in October and November, the anti-German sentiments of the Hungarian army had not yet become stronger than its fear of the Russians.

The Szeged Mission and the "Russian" Liaison Officer

As no answer was received from the Russians by way of the Swedish legation, and as the necessity for concerting resistance action with the Russian commanders was as imperative as ever, a third delegation, this time to Szeged, was organized. It consisted of Major Ernő Simonffy-Tóth, chief of the staff planning the defences of Budapest, Captain Tibor Vörös, son of the former Chief of the General Staff, and Lt. József Török as pilot. The flight was organized by Hadnagy and left about 30 October. Tóth carried a letter signed by Tildy as chief of the potential underground government. It stated that the resistance continued to regard Horthy as Regent and the armistice he had made as in force. The Russians were asked to send a liaison officer with whose help the resistance might undertake military action. Tóth also carried with him the plans of the capital's defenses. He was instructed to advise the Russians, on the basis of these plans, to break off their frontal attack and resort to a flanking movement. On a given signal the resistance would prepare a bridge-head over the Danube south of Budapest. Nothing was ever heard of the Szeged mission. The only evidence suggesting that it arrived was the fact that, some weeks after its departure, the Russians stopped their frontal attack and began to move forward on the flanks.

About 2 or 3 November, a Russian liaison officer did appear. He presented himself as Major Váry[45] and claimed to be a Hungarian and a Communist trained by the Russians as a partisan leader. He was introduced in the Committee of Liberation (see below) by Géza Fekete-Pénzes, chief of the *Szumbe*,[46] or Association of the Hungarian Friends of the Soviet Union, an orthodox Communist resistance group. [9] Dudás, chief of the Hungarian (nationalist) Communist party, was perfectly certain that Váry was a bonafide liaison officer and was even angry with Soos and Hadnagy for harboring doubts. Dudás' assertions were all the more effective

because, as a member of Horthy's unofficial armistice delegation he had radical peasant faction of the Small Holders' party, was also conviced that Váry was genuine.

Soos and Hadnagy, however, had reason to be suspicious. Váry told them that he could get representatives through the German defenses at Szeged with 10,000 French, and that he wanted to lead 100,000 Jews on Vienna, as these people ought to shed some blood in their own cause.

On Váry's insistance, the resistance called off a general sabotage action which had been prepared for 20 or 21 November. Through Dudás, two tons of explosive, packed in one kilo packages, each supplied with a detonator, had been distributed among some 2,000 industrial workers. Hadnagy had furnished the explosives. Váry said that the action would have to be postponed, as he had orders from the Russians to hold up overt action until further instructions. This did not seem unusual, as the orthodox Communist party, according to Soos, had constantly received similar directives from Moscow.

Soos, however, took the precaution of asking resistance agents working in the Hungarian Gestapo to check up on Váry. These reported that he was probably a Gestapo agent. Soos at once warned as many of the resistance leaders whom Váry knew as he could reach. The remainder were arrested about 22 November when they appeared for the next meeting of the Committee of Liberation. The Germans and Hungarians also laid hands on all those military leaders of the resistance to whom Váry had been indtrocuded—about 120 officers virtually the entire membership of the Military Section of the MFM. Needless to say, Váry himself disappeared.

The arrests of 22 November proved to be a crippling blow. All resistance plans for action had to be postponed and revamped. It is significant of the MFM attitude toward the Russians that Soos, in the message which he asked be transmitted to the government of the Soviet Union, implied that Váry was in fact a major in the Soviet army.

About the time of the November arrests, a self-appointed liaison mission left to make contact with the Russians. This was composed of Baron Ede Atzél and one or two of his officer friends. Atzél had been a member of the Regent's unofficial armistice mission of September and seems to have hit it off well with the Russians. [10] He went with the knowledge and approval of the MFM, but carried no special message. As of the time of Soos' departure, Atzél had not returned.

Even though it proved impossible to open up a channel of communications with the Russians after 15 October, Soos and Hadnagy state that the Russians all along were in possession of a signal plan by which they could have called forth a general attack against the Germans in Budapest when the final attack on the capital should be launched. This signal plan was carried to Moscow by Szentiványi and was to be transmitted over Radio Moscow, the rising to take place six hours afterwards, Soos included the plan in his message to the Soviet Union, but it was so badly conceived as to be almost useless. It should be noted that other signal plans which the Soos party brought with them were, from a technical point of view, impracticable. In any case, the purpose of the Soos mission itself, was in part to open a channel of communications with the Russians. The mission left Hungary on 9 December.

[V.] *The Committee of Liberation*

The ill-fated Committee of Liberation was established about 25 October as the overall executive organ of the resistance movement.[47] It came into existence primarily for political reasons. Previously the Hungarian (nationalist) Communist

party, led by József Dudás, had not been officially recognized by the resistance. The party was not represented as such in the Hungarian Front; all Communists were presumed to be represented by the vote of Gyula Kállay, titular leader of the orthodox Communists. Dudás' group continually pressed for separate recognition and the fact that it had the support of the active sections of the working class—Dudás claimed to have 30,000 followers in Budapest—gave the arguments of the new party considerable force. The Front had always taken the line, however, that it could not recognize Dudás so long as the orthodox Communists did not. These latter based their refusal to do so on a Moscow directive stating that schisms in the Communist ranks were to be avoided at all costs. Thus on two or three occasions the Front had rejected a proposal for the creation of a super-Front committee by means of which Dudás could be recognized.

Suddenly, however, the orthodox Communists reversed their position and reached an agreement with Dudás. The two parties jointly proposed the creation of a Committee of Liberation, in which would represent the Hungarian Communists. Tildy, President of the Front, opposed the idea. He argued that the Front was in itself the effective executive organ of the resistance and that the creation of a new committee would endanger the security of the underground. He may well have had other reasons for opposing the committee, inasmuch as, when organized, it contained a majority of Communists. Just why the Front gave way is not clear. Soos and Hadnagy argue that the Committee was not a Communist effort to secure control of the resistance, but their own evidence makes this assertion doubtful.

When constituted, the Committee of Liberation was headed by Bajcsy-Zsilinszky of the Small Holders. Tildy refused to participate. Since Bajcsy-Zsilinszky rarely attended meetings, these were presided over by the vice-president Csorba, also a Small Holder. Soos represented the MFM, Kovács the radical peasant faction of the Small Holders' party, and Szakasits, who never appeared at the meetings, the Social Democrats. As against Csorba, Soos, and Kovács, the Communists had a working majority. Kállay[48] represented the orthodox Communists, Dudás the Hungarian Communists, and Pénzes [11] the *Szumbe*. In addition the Student Freedom Movement, which was in majority non-Communist, was represented by József Gyenes.

Tildy's forebodings about security proved, of course, to be true. The Committee of Liberation established a military sub-committee headed by Gen. János Kiss and Lt. Col. Jenő Nagy. Kiss had been placed in retirement because he had opposed Hungary's entrance into the war. He is regarded by Soós and Hadnagy as one of the most pro-Anglo-Saxon officers in the *honvéd* army. Nagy was a member of the General Staff who had been brought into the resistance movement by the two Hungarian Communists Dudás and Csomóss. He had been imprisoned for six months in 1942 or 1943 because of his pro-Anglo-Saxon attitude and then relegated to the reserves. Both men were intimate friends of Bajcsy-Zsilinszky. [12] Kiss and Nagy apparently found themselves unable to undertake effective planning without the assistance of the Military Section of the MFM, so that a liaison arrangement between the sub-committee and the Section was set up. It was into these circles that the "Russian Major" Váry was introduced.

Apparently efforts were made to revive the Committee, as Soos states that Gen. Vásárhelyi[49] was offered Kiss' place as chief of the military sub-committee. Whether or not Vásárhelyi accepted, Soos does not know. Retired two or three years ago because of his anti-German sentiments, Vásárhelyi was reactivized by Vörös about 1 September after Vörös himself had begun to cooperate with the MFM. [13] The

revival of the Committee of Liberation was sharply criticized by the leadership of the MFM. Besides the security failure, MFM representatives emphasized the fact that the Committee reached decisions only after prolonged deliberations and that this had prevented the execution of resistance plans for a general action on 2 or 3 November. [14] Many MFM leaders had urged action, the opposition of the Committee of Liberation notwithstanding, but others had wanted to do things democratically and cooperate with a body which represented all elements of the resistance.

[VI.] *The Secretariat of the Hungarian Independence Movement (MFM)*

The Hungarian Front, which, so far as is known, continued to be the effective organ of the resistance, is officially composed of the MFM, the Small Holders, the Social Democrats, the Communists, and representatives of the Catholic and Calvinist churches. [15] The MFM, however, occupies a unique position within the Front. It claims not to be a political party, though it has hopes of becoming such in the future. It rather seeks to function as a kind of general staff of the resistance, supplying the military and technical "know-how" which political parties normally lack. [16] The MFM numbers about 2,700 members, of whom roughly 600 live in Budapest. Ninety percent of the members are professional soldiers, civil servants, and intellectuals. Soos and Hadnagy claim that virtually all ethnically Magyar members of the Hungarian General Staff and most of Hungary's able engineers, physicians, and professors belong to the MFM.

The control group in the MFM is the Secretariat which is composed of 50 or 60 persons and headed by three secretaries. [17] Until 26 September, the first secretary was Domokos Szentiványi. A civil servant of gentry origin, now about 50 years of age, Szentiványi was employed in the office of the Prime Minister after 1932 in the section concerned with Hungarians living abroad. He spent several years as vice-consul in Cleveland. Teleki, his friend and leader, had the Cultural Relations Section (3B) of the Foreign Ministry created for him. Because of jurisdictional disputes with Ullein-Reviczky, [18] chief of the Press Section (3) of the Foreign Office, Szentiványi was removed from this post in 1942. In this year he was chosen by Prime Minister Kállay as president of a committee to prepare studies on the approaching peace conference. In this capacity Szentiványi established contact with anti-German elements in high finance, heavy industry, and the Protestant churches. Although not a dynamic individual, he soon found himself the leader of an anti-German group which, even in 1942, assumed that in the end Germany would occupy Hungary and open conflict between the two countries would develop. His leadership of this group culminated in the foundation of the MFM. Bitterly anti-German and blindly pro-Allied, Szentiványi fears and hates the Russians. In social questions he is not in the least progressive and has been characterized as one of those who is prepared for any social reform which will save the reaction. [19]

After Szentiványi's departure with Horthy's official armistice mission to Moscow, Soos took his place as first secretary. The new leader had served as Szentiványi's secretary in the Cultural Relations Section and, moreover, was the president of the *Soli Deo Gloria*, the Calvinist youth organization. Soos has never belonged to a political party, but his outlook is very similar to that of a left-wing Small Holder. Soos was in turn succeeded by Col. Bálint Arany, an SKF engineer.

From the foundation of the MFM, the second and third secretaries were Arany and István Bognár.[50] Arany's special function was that of liaison officer with the Hungarian Front, while Bognár acted as liaison officer with the Communists, with

whom he is personally on excellent terms, and with the "scientific group" of Prof. Szentgyörgyi. Bognár is vice-president of *Soli Deo Gloria* and teaches in a municipal *Burgerschule*. [20]

[VII.] *Military and Financial Sections of MFM*

Below the Secretariat, the body of the MFM is devided into sections, of which those dealing with military affairs and propaganda are undoubtedly the most important. Other sections may have no more than a nominal existence of may have been organized primarily to provide a prominent personality with a title.

The first chief of the Military Section was Major István Szentmiklósy, a member of the General Staff who served as recorder to the Supreme Council of Defense and first adjutant to General Mészöly, the president of the Council. At one time Szentmiklósy had been attached to the German—Italian committee which was set up to study the Rumanian—Hungarian minorities problem and make recommendations to Berlin and Rome. An anti-German rightist Szentmiklósy worked very closely with Miklós Somogyi and Imre Faust, both members of the international Communist party. After his arrest on 15 October, [21] Szentmiklósy was apparently replaced by Lt. Col. Pál Németh, Chief of staff of the Hungarian Air Force under Szálasi as well as under earlier governments. It may be, however, that Szentmiklósy was succeeded by Capt. István Tóth, who has been especially active in accumulating evidence against those members of the General Staff whom the MFM regards as war criminals. The Secretary of the Military Section is Dr. Géza Kádár, formerly employed in the Cultural Relations Section of the Foreign Office but after 19 March place in Section VI (intelligence) of the General Staff through the offices of the MFM. Kádár is in touch with Somogyi and Miklós Szigeti, respectively military representatives of the Communists and the Social Democrats.

Other important members of the Military Section are Hadnagy himself, Arany, now also first secretary of the MFM, and László Kupa. [22] Hadnagy, who until his departure, was chief of the Material Section of the Hungarian Air Forces, is responsible for aviation matters. Arany heads a group whose function is both to prevent and repair enemy demolitions and to sabotage enemy installations. [23] Kupa is chief of the code and falsification office. He was formerly employed in Cultural Relations Section of the Foreign Office. Only 28 years old, Kupa has played a prominent role in *Soli Deo Gloria* and, after Soos' departure, assumed some of his administrative responsibilities in the MFM.

The Financial Section is headed by György Darányi, managing director of the Hungarian Milling Works *(Magyar Malomipari Üzemek)*. The most prominent members of the section, however, are the brothers Peter and Oskar Zerkowitz, wealthy Jewish wine merchants. [24] These two provided the MFM with a credit of two million pengős, thus becoming its principal financial backers. They also obtained money by soliciting contributions from industrial firms, the contributors being informed that the money would be used to assist Hungarian refugees. [25]

[VIII.] *Political Sections of the MFM*

The political branches of the MFM are organized partly on a functional, partly on a geographical basis. They fall into three groups concerned, respectively, with propaganda, the lost provinces, and foreign relations. Probably the most important,

and certainly the most successful, of all MFM branches is the Propaganda Section, [26] which is led by István Mészáros, an employee of the Press Section of the Foreign Office. Mészáros is an intimate collaborator of Ullein-Reviczky and József Antal, [27] serving the former as secretary. Strongly anti-German, he assisted the Polish refugees in Hungary. He advocates a serious and honest solution of the Hungarian social question.

The fact that the MFM has Transylvanian, North Hungarian, and South Hungarian sections indicates that the organization has marked revisionist tendencies. The function of all three sections was that of organizing the MFM in their respective territories. Section representatives sought out refugees who were prominent in the area concerned and persuaded them to return to their homes and serve as MFM agents.

The Transylvanian Section has two chiefs, Counts Béla and Ádám Teleki, both of them leaders of the Hungarian minority in Transylvania. Béla is a conservative aristocrat and a Bethlen man who for many years was president of the Hungarian delegation in the Rumanian parliament. In 1940 he became chief of the Transylvanian group in the Hungarian diet and after the German occupation made speeches urging the Hungarians to keep on fighting against the Bolshevik menace. Count Béla joined the MFM only after 15 October. Great differences of opinion exist between him and Count Ádám, his younger colleague. Ádám played a leading role in the Kolozsvár *Hitel* group, which advocated a serious though not revolutionary solution of the Hungarian social problem, the development of an effective system of cooperatives, and working out of a *modus vivendi* with the Rumanians. After the annexation of the northern Transylvania by Hungary, Ádám Teleki and his group took energetic steps in Budapest to secure better treatment for the Rumanian minority in that area.

The leader of the North Hungarian Section is Count István Révay, a good friend of Szentiványi's and a wellknown ethnographer. He has published a book on the ethnographic frontier between Slovakia and Hungary. Dr. Leó Deák is chief of the South Hungarian Section. A lawyer by profession, Deák represented the Hungarian minority in the Yugoslav parliament until 1929. He is internationally recognized as an expert on minority problems. As *főispán* of Újvidék, Deák attempted to prevent the famous massacres. Placed under house arrest by the local Hungarian military authorities, he escaped two days later and informed the Budapest government of what was taking place.

Foreign relations are handled by the Anglo-Saxon Section and the Yugoslav Liaison Officer. The leader of the Anglo-Saxon Section is Rev. Sándor Szentiványi, a Unitarian minister who spent several years in the United States and married an American. His deputy is László Laky, formerly manager of the Hungarian Steaua Oil Company as well as the secretary of the Y.M.C.A. in Budapest and Springfield. [28] The main objectives of the Section are to care for Anglo-Saxon nationals in Hungary and establish contact with the Anglo-Saxon powers. The Section obtained a house in Budapest and, according to Soos, brought there all Anglo-Saxon nationals living in the capital in order to protect them. Soos does not know if the Section was able to contact the Western Allies, but he states that it possessed some radio sets and that the first contact with Col. Howie [29] was made by the Section.

The Yugoslav Liaison Officer is Lt. Attila Berényi. A good friend of Atzél, Csomóss and Szentmiklósy, Berényi managed to establish contact with Tito, and Soos states positively that several couriers were exchanged. Tito's messages indicated that the Partisan chief was willing to accept any number of Hungarians in his ranks, as those already working and fighting with him had proved very effective. [30]

Relations between the MFM and the Jews are handled by a special section whose chief is rev. József Éliás, a Calvinist minister of Jewish birth. Éliás is also the leader of the Protestant Good Samaritan Mission, established to assist Jewish refugees. Much clandestine distribution of resistance propaganda was accomplished through the members of the Jewish community of Budapest until the community was liquidated.

[IX.] *Political Character of the MFM*

From this review of the key personnel of the MFM it seems clear that, on the whole, the movement represents the most liberal sections of the Hungarian ruling classes. Its present political texture suggests that the group may later play a role as a conscious political party, standing to the right of the already existing parties but far to the left of the MEP. This is in fact the plan. Soos and Hadnagy sometimes refer to the MFM as "the Teleki party". Count Pál was, of course, a reactionary of the first order. He believed thoroughly in the leadership role of the Hungarian aristocracy and gentry. He opposed all agrarian reform. His public career was dominated by the desire to recover the territories lost at Trianon. But Count Teleki was also a great anti-German and his dramatic suicide in protest against Hungary's pro-German Foreign policy has made him a legendary figure now, a symbol of the new feeling against the Germans.

The two MFM leaders admit that at present their group has no mass support; they say that at the moment such support would be inconsistent with their function as general staff of the resistance. They claim that, when the MFM does become a party, it will attract a following among the middle and professional classes and the youth organizations, as well as from the anti-German remnants of big business and the gentry. Possible competing reghtist parties may be eliminated by the redistribution of political power which would follow throughgoing land reform. Certainly the gentry and the Catholic clergy will lose much of their political influence if a through land reform is adopted. Soos states that all elements of the resistance, from left to right, are bound and determined to effect such reform. It is significant that no great landowner has been identified among the membership of the MFM:

[X.] *Communist Parties and Factions*

The present strength of the MFM lies in its quasimonopoly of technical and professional "know-how" and in the fact that many of its members hold key positions in government, industry, high finance and the press. The strength of the other major resistance elements, however, lies in their mass support, actual or potential. Of these other elements the Communists appear to be the strongest. According to Soos and Hadnagy, they are the only ones who have a leadership experience in underground warfare of "active and effective" masses. It was the so-called Hungarian Communist group which provided the 2,000 workers for the sabotage action planned for 21 or 22 November. It was Dudás, the chief of this group, who called out 10,000 workers for a three-day strike sometime in October. Dudás claims to have control over 30,000 workers in Budapest. The orthodox Communists are strong whereever there are large numbers of industrial workers, in Győr and Kolozsvár as well as Budapest.

According to Soos, the Hungarian Communists are communist only in name;

actually they are radical social democrats and most of the membership comes from the ranks of the Social Democratic party. The term communist has come to mean effective opposition to the Germans and the Arrow Cross. The new party is against dictatorship and although it favors close diplomatic relations with Moscow, opposed, to the incorporation of Hungary in the Soviet Union or the acceptance of party orders from the Russian Communist party.

Csomóss is the only leader of the Hungarian Communist party about whom much is known. A Transylvanian Szekler of peasant stock, he has played a role in the radical left since the early 1920's. He is not a well-educated man and his political views are by no means systematic, but at least until 19 March he stood for a thorough land reform, the preservation of private property, and a redically democratic government dominated by the peasants and industrial workers. He has been much more pro-American and pro-British than Russophile. According to Soos, Péter Veres, the self-educated peasant author who has a tremendous influence among the agricultural workers, should be counted among the Hungatian Communists, in views if not in party membership.

Within the ranks of the orthodox Communists three tendencies—or perhaps factions—are to be discerned. The nominal leader of the party, and its representative in the Hungarian Front, is Gyula Kállay. A journalist by profession, Kállay is described as a silent, modest, an loyal man who belongs to the second or third rank among Communist leaders. He is a second rate figure risked in an exposed position. The real leaders, according to the MFM representatives, are Matthias Rákosi, József Madzsar and Miklós Somogyi.

Before 19 March, Somogyi was president of the mason's trade union of Budapest and a member of the Social Democratic party. His faction is ethnically Magyar in composition and sometimes applies to itself the term "Hungarian Communist". The faction opposes incorporation but, on the other hand, is ready to follow the party line. Somogyi is a member of the Military Section of the MFM, the only instance of a political leader having membership in that organization. He is not too enthusiastic about Rákosi and Madzsar and has frequently neglected the immediate interests of the Communist party in order to promote the interests of the resistance as a whole. Yet he is too orthodox to join Dudás and the Hungarian Communist party.

The difference between the Rákosi and the Madzsar groups is largely one of personalities and ethnic composition. Both believe in a Hungarian Socialist Soviet Republic, though they cannot openly say so. Both appear to believe that Transylvania can be detached from Rumania by making it a soviet republic. In common with the Somogyi faction, both follow Moscow's orders which, according to Soos, enjoin cooperation with the Front and abstinence from overt action. Madzsar's group is ethnically heterogeneous, containing Jews and Germans as well as Magyars. Madzsar himself lived in exile in Moscow, returning to Budapest after 19 March. Rákosi's adherents are mostly non-Magyar Hungarians, Jews, Germans and Slavs. Rákosi a Jew with a Magyarized name who played a role in the Béla Kun regime, is still in Moscow. Since he is the only Hungarian Communist who has been publicized by the Soviets, many people in Budapest regard him as the man of the future.

[XI.] *Small Holders, Radical peasants and Social Democrats*

The other parties belonging to the Hungarian Front do not now have organized mass support. They do possess, however, a leadership of long experience and considerable standing. It would appear that they have not contributed as effectively to

resistance activities as the Communists or the MFM, owing largely to the fact that their leadership is accustomed to operating openly and not underground. In general, this leadership stands for a democratic Hungary, thorough land reform, and good relations with the Soviet power. It is against the communization of the Hungarian economy or the incorporation of Hungary in the Soviet Union.

The effective leader of the Small Holders' party is Tildy, who is not only presiedent of the Hungarian Front but was also charged by the Regent to form, when feasible, "the first democratic Hungarian government". Among the other chiefs are Bajcsy-Zsilinszky, president of the ill-fated Committee of Liberation, Count Dessewffy, a liberal intellectual and journalist,[51] Professor Szigeti[52] and Csorba.[53] As now organized the party includes two elements which will likely assume an independent existence after liberation. One of these is the special section organized for urban middle class elements. In conversation with Soos, Tildy stated that this group should become a separate middle class party.

The other element is the radical peasant faction led by Imre Kovács and Pál Szabó.[54] While technically a member of the Small Holders' party, Kovács officially represents his faction in the Hungarian Front. Soos and Hadnagy obviously feel that Kovács is a bit dangerous. They characterize him as *ungezahmt*, a *junger Kerl* with only a superficial education. They admit that he possesses marked qualities of leadership and is, perhaps, the most influential peasant orator in Hungary. This mixture of fear and admiration is understandable. Kovács is in his late twenties, a man of peasant stock who belonged to the "menshevik" group of socilogists and writers which, late in the thirties, published a series of courageous books on the peasant question. Kovács' own book, the "Mute Revolution" (Néma Forradalom), declared that the Hungarian social revolution was already in existence and awaited only a favorable moment to manifest itself. The book cost him a two month's suspended prison sentence and he would have been expelled from the University of Budapest had it not been for the intervention of Teleki. After a short time as the editor of *Hid* (bridge), organ of the MEFHOSZ (Union of Student Democratic Organizations) and member of the staff of *Szabad Szó* (Free Word), he returned to live again in his unbelievable poverty. [31] Kovács is pro-Slav. Pál Szabó is a shrewd but uneducated peasant who entered public life some years before the war as a protegee of Péter Veres. He founded *Szabad Szó* in 1935.

The Social Democrats have made a very poor showing in the resistance. They have lost a large body of adherents to the Hungarian Communists because of their passive policy. The faction led by Géza Malasits has refused to raise a hand: that led by Árpád Szakasits has joined, but not actively participated in, the Hungarian Front. Szakasits' group has preserved some of its workers' organization within the framework of the state Work Councils created under Sztójay. In some instances the Social Democratic workmen were able tg insist on their own leaders as chiefs of the Work Councils.

NOTES

[1] Interrogation took place at irregular intervals between 13 December and 26 January 1945.
[2] For the propaganda of the resistance movement see R and A Hungarian Report No. 12 "Recent propaganda developments in Hungary", 28 January 1945.

[3] The Germans arrested the whole of the Lakatos government, though some of the ministers were allowed to return to their homes "on their word of honor" and under guard. Csatay and his wife committed suicide in prison by taking poison. Lakatos and a few of his colleagues were, after some delay, confined at Sopron-Kőhida.

[4] Although a reactionary and a member of the Double Cross (legitimist) Federation, Toreky is both anti-Nazi and anti-German. His personal friendship with Horthy no doubt influenced his opinion.

[5] Tasnády-Nagy was a leader of the right wing of the MEP, president of the German–Hungarian Society of Budapest, and a prominent pro-Nazi.

[6] Kálmán, Páli and Szerzetes were, respectively, the code name of Szentiványi, Soos and Szentmiklósy, the latter having been Chief of the Military Section of the MFM until his arrest about 16 October. Péter was the code name of András Kövess, Szentiványi's secretary.

[7] The content of the two notes is derived largely from a message of 19 December 1944 which Soos drew up and asked to be transmitted to the Union of Socialist Soviet Republics through AFH channels. This communication was not complete, and Soos supplied orally those parts of the original notes not included in the communication. Apparently the unit mentioned in the second note was a signal battalion commanded by Teodor Ács.

[8] The number of men who went over with Miklós is given as 80,000. The units which went over Pécs are estimated as about 50,000 strong.

[9] For the *Szumbe* see R and A Hungarian Report No. 12. Fekete-Pénzes seems to have used both names individually at different times. Hereafter he will be referred to as Pénzes.

[10] Because of the importance of Atzél's role in the Hungarian underground, a few remarks on his background seem pertinent. An impoverished Transylvanian aristocrat, he is a nationalist fanatic who stands for active minority resistance against Rumanian rule. In 1935—36 he attempted to organize rifle associations among the Hungarian minority in Transylvania and, when the Rumanian authorities refused to permit his, he oriented these associations toward the improvement of the Hungarian peasants' economic status. The associations attempted to develop peasant cooperatives and to teach the peasants improved methods of cultivation. Atzél believes that the basis of Hungarian minority policy in Rumania should be shifted from the aristocratic and middle classes to the peasant masses. After the return of northern Transylvania to Hungary, Atzél armed his associations. This was originally done as a precaution against Rumanian attack, but with time the activity of the associations came to be directed primarily against the Germans. In this connection Atzél began dealing with Csomóss, a leader of the Hungarian (nationalist) Communist party in 1942, and through Csomóss came in contact with Endre Fall[55] and Gen. Lajos Veress. The latter gave his blessing to Atzél's anti-German plans. Atzél is apparently will-liked by the Communists generally. His fool-hardy courage is illustrated by the fact that, after his return from his first Moscow mission, he moved about the streets of Budapest openly, although the Germans had issued orders authorizing anyone to shoot him on sight.

[11] Soos regards Pénzes with great suspicion. This man is apparently an engineer and spent seven years in the Soviet Union. He was introduced to the resistance by Dudás. Not only did Pénzes bring Váry into the Committee of Liberation, but he was one of the few who knew where Bajcsy-Zsilinszky was hiding and, on 22 November, the Gestapo proceeded directly to this house. Furthermore a group of orthodox Communists, with whom Pénzes on occasion hid, were all apprehended by the Gestapo sometime in the middle of November. Pénzes was the only member of the group who escaped arrest. Soos now remembers that Pénzes was one of those who insisted most strongly on the creation of the Committee of Liberation.

[12] On 9 December 1944 the Hungarian Radio announced that Kiss and Nagy had been hanged for "participation during October and November last in the resistance movement of liberation and the 'Hungarian Front' ..."

[13] Vásárhelyi told Soos that he had accepted reactivization only on condition that Vörös maneuver the Army toward an armistice. Vásárhelyi was appointed government commissioner in charge of billeting refugees in Budapest. He resigned this post on 15 October.

[14] According to Soos, Pénzes always insisted that action should await word from the Russians.

[15] The Catholic representative is Prof. Gyula Szekfű, Hungary's best known historian. He had no authorization from Prince-Primate Serédi to represent the catholic church but acted on his own initiative and kept in touch with the anti-German elements in the church. The Calvinist representative is Rev. Pongrácz Kenessey,[56] who came into contact with the movement because he offered refuge to Szakasits. Both men were members of the Front from its foundation and regularly attended its secret meetings, but they took no part in making decisions and confined themselves to the role of observers.

[16] It is frequently dfficult in talking with sources to determine whether a given action was carried out or a given decision reached by the MFM or by the Front, or by both together.

[17] Soos makes a distinction between a Secretariat and a Political Section, but detailed examination would indicate that this distinction is largely formal.

[18] Ullein-Reviczky is at present dissident Hungarian Minister to Sweden.

[19] Szentiványi's personal secretary after 19 March was András Kövess, formerly the private secretary of Nicholas Horthy Jr.

[20] Other members of the Secretariat are: Kálmán Saláta[57] who maintains contact with officers not belonging to the general staff, István Cs. Rónay[58] in contact with the Polish and French undergrounds), Sándor Németh[59] (liaison with trade unions), Wilmos Fitos[60] and Prof. Sándor Kiss[61] (in contact with students' resistance movement), Domokos Torma[62] (in contact with literary circles and the press), Pál Gaczkó[63] (work with the undersworld of Angyalföld and Ferencváros and with taxi drivers), István Rácz and Mihály Hőgye.[64] Most of these men are young and relatively unknown.

[21] On this date Szentmiklósy received an order, issued in the name of Gen. Vörös, to report to Vörös' office. Against the advice of his friends, he obeyed the order and has not been heard from since.

[22] Soos refers to these three men as chiefs of independent sections, but this seems to be an exaggeration.

[23] In this connection it may be mentioned that Lajos Balogh, engineer employed at the municipal electricity works of Budapest, organized the workers of this establishment for the MFM and prepared to prevent German demolition of these works.

[24] In the middle of April, Oskar Zerkowitz was arrested by the Germans and imprisoned for two or three months. In prison he became acquainted with the Communists, and after his release met Faust, who presented him to Szentmiklósy.

[25] Oskar Zerkowitz also worked for the code and falsification office, forging false identity cards apd Hungarist party arm bands.

[26] For a detailed study of the activities of the propaganda section see R and A Hungarian Report No. 12.

[27] From 1938 Antal was chief of the section in the Ministry of the Interior which dealt with the refugees coming into Hungary from other countries. He was largely responsible for the fact that 30,000 Poles were permitted to leave Hungary and join the Allies. He has been arrested by the Germans.

[28] Soos does not know which Springfield.

[29] Col. Howie returned to Italy with General Náday in September.

[30] There is also a physicians Section headed by Gyula Nyírő,[65] a specialist in internal medicine who enjoys great authority in Hungarian medical circles. His secretary is a certain Balogh, brother of Lajos, engineer and MFM representative in the municipal electricity works of Budapest.

[31] In 1941 the General Staff seized upon a convenient excuse—Kovács' name was on an incidental list carried by an English lady suspected of espionage—to imprison the peasant author. He was confined four or five months without trial, finally conducted to the presence of Gen. Szombathelyi, Chief of the General Staff, who stated very dramatically that he knew him (Kovács) to be a good Hungarian, but that he (Szombathelyi) was also a good Hungarian. After declaring that nothing would be permitted to interfere with the prosecution of the war, Szombathelyi snapped: "Mr. Kovács, you are free!"

JEGYZETEK

1 Ezeket az iratokat nem mellékelték az összefoglaló jelentéshez, és másutt sem kerültek elő.

2 Erre vonatkozólag l. *A Wilhelmstrasse és Magyarország. Német diplomáciai iratok Magyarországról. 1933—1944.* Sajtó alá rendezte és bevezette: Ránki György, Pamlényi Ervin stb. Bp. Kossuth Kiadó, 1968. Jagow budapesti követ távirati jelentése Ribbentrop külügyminiszternek: 780—781. — Az OKW által nyújtott tájékoztatás szerint, a Bécs térségébe irányított páncélos tankhadosztálynak „az a rendeltetése, hogy az újonnan felállított, vagy felfrissítendő páncélos- és páncélgránátos hadosztályokat a Lajta-menti Bruck térségében kiképezze."

3 A Koronatanácsot megelőzően Szombathelyi vezérkari főnök megkérdezte a vezérkar nyilván-

tartási osztályát, hogy milyen álláspontot képviseljen Horthy kormányzó előtt. A válasz: „A német kívánságnak, jelen esetben annak, hogy a Kormányzó Úr keresse fel Hitlert a klessheimi főhadiszálláson, minden körülmények között eleget kell tenni." („*Szálasi naplója*". *A nyilas mozgalom a II. világháború idején.* Összeállította és kommentálta KARSAI Elek. Kossuth Kiadó, Bp., 1978. 148—150. — Érdemes megemlíteni, hogy a Napló így folytatódik: „A vezérkartól kérik a PV-t [Pártvezetőt], hogy állandó tartózkodási helyéről tájékoztatást adjon, hogy a várt komoly fordulatot közvetlenül tudomására hozhassák."

4 Az 1944. március 19-ére virradó éjszaka eseményeinek, valamint a március 19-én délelőtt tartott minisztertanácsi és koronatanácsi ülés lefolyásának leírását l. N. KÁLLAY: *Hungarian Premier. A Personal Account of nations struggle in the Second World War.* Columbia University Press. New York, 1954. 427—438.; Percy Ernst SCHRAMM: *Kriegstagebuch des Oberkommandos der Wehrmacht.* Bd. IV. I. Hb. 1944—1945. Frankfurt am Main 1961. 233—234.; KARSAI Elek: *A budai Vártól a Gyepűig. 1941—1945.* Táncsics Kiadó, Budapest, 1965. 436—454.

5 Soosék vagy nem tudták, vagy nem akarták megmondani, hogy Kudar ezredes a magyar elhárítás egyik vezetője volt.

6 „A demokratikus pártok kiáltványa a magyar nemzethez." (Újra kiadva: *A Magyar Front.* Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1984. 199—195.)

7 Nyilván a Győrffy Kollégiumra gondol.

8 A számok erősen túlzottak. Németországból, Ausztriából, valamint a környező, német megszállás alá került országokból (Szlovákiából, Lengyelországból, Cseh- és Morvaországból, Jugoszláviából) Magyarországra menekült és itt védelmet talált zsidók száma mintegy 15 000 lehetett. (Randolph L. BRAHAM: *The Politics of Genocide. The Halocaust in Hungary.* Columbia University Press, New York 1981. DUB. Vol. I. 109.)

9 Jánosi Ferenc jezsuita szerzetes.

10 Téves dátum, a deportálás a délnyugati határsávban kezdődött, 1944 április utolsó napjaiban, ezután kéthetes szünet következett, majd a folyamatos, országrészek szerinti végrehajtás 1944. május 15-én indult meg.

11 Ravasz László püspök az Endre—Baky—Jaross perben, 1945. december 29-én, ezen akciókról az alábbi tanúvallomást tette a népbíróság előtt: „1944, amikor a Sztójay-kormány megalakult, a református egyház a többi egyházakkal egyetemben erős küzdelemben volt a Sztójay-kormány magatartása, elsősorban a zsidókérdésben tanúsított magatartása ellen. Ebben a küzdelemben mint egyházam szolgálatában legidősebb püspöke és elnöke, én is részt vettem. 1944. év március hó végén jelent meg az emlékezetes sárgacsillag-viselési rendelet, amely alapvető rendelkezés volt a zsidók kezelésére nézve. Április 2-án vagy 3-án felmentem a kabinetirodába, hogy kihallgatást kérjek a kormányzótól, néhány lelkipásztornak, egyetemi tanárnak, tudósnak és írónak az érdekében. A kabinetirodában azt a felvilágosítást kaptam, hogy a kormányzó magát fogolynak tekinti, és nem kíván az ügyek menetébe beleszólni, s miniszterein kívül senkit sem fogad. A kormányzó ekkor nem is fogadott, hanem csak kb. 10 nap múlva, április 12-én. A zsidókérdésben első találkozásom Jaross Andorral történt meg, akit április 3-án kerestem fel. Jarosstól kértem, hogy sürgősen adjon mentesítést a lelkészekre, diakónusokra, diakonisszákra és presbiterekre, azután állítson fel külön tanácsot a keresztyén vallású, de zsidónak minősülő egyénekre nézve. Kértem továbbá, hogy ne bontsa meg a keresztyénné vált családok egységét azokban az esetekben, amikor a nagyszülő még nem tért át, vagy áttérése úgy történt meg, hogy ennek következtében nem esik kivételezés alá. Meg kell mondanom, hogy Jaross ezekben a kérdésekben megértő magatartást tanúsított, és kilátásba helyezte kérelmeim teljesítését. Búcsúzásom alkalmával megkérdeztem tőle, az előttem mutatott megértő magatartására való tekintettel, hogy miért engedi ilyen rendelkezések létrejöttét és miért lépett arra az útra, amelyiken most megy. Jaross válasza azóta is a fülemben hangzik: „ha én másként cselekedném, saját pártom szélsőséges szárnya söpörne el innen."

Későbbi idők folyamán valóban jelentek meg bizonyos enyhítést célzó rendeletek, azonban ezek nem voltak olyan teljesek, mint azokat nekem Jaross kilátásba helyezte, különösen nagyon nélkülöztem a presbiterekre vonatkozó kérésem nem teljesítését. Május 16-a táján a két protestáns egyház azonos tartalmú levelet írt a miniszterelnöknek — s elküldte ezt a belügyminiszternek is —, amelyben nagyon élesen elítélte a zsidók elkülönítését. A levél befejezésében megemlítettük azt is, hogy hírek terjednek a deportálások eshetőségéről is. A deportálás mindenütt, ahol megtörtént, a legszörnyűbb következményekkel járt. Kértük a miniszterelnököt, hogy a kormány hasson oda, hogy Magyarországot ettől a rettenetes szégyentől és Isten-ellenes bűntől megmentsék. Erre a beadványunkra nem kaptunk választ, mire azt megismételtük és most már, kb. június hó közepe táján, válasz is érkezett. A miniszterelnökhöz intézett levelünket a miniszterelnök a belügyminisztériumba küldötte át, hogy onnan kapjam meg a levélben foglaltakra a szükséges felvilágosítást. Ez a körülmény abból volt megállapítható, hogy a miniszterelnöktől az egyházak részére érkező válasz mellé egy belügyminisztériumi jelentés másolata volt csatolva, amelyet azonban nem a belügyminiszter, hanem Endre László írt. Endre

a jelentésében kereken tagadja a zsidósággal szembeni atrocitásokat, jó bánásmódot jelent, s egész jelentése tökéletesen ellentétben áll azzal, amiről az Egyház időközben közvetlen tapasztalatokból és benyomásokból meggyőződött.
Miután az Egyház pedig közvetlen benyomásból, tehát emberek személyes tapasztalatából győződött meg, végső lépésre határozta el magát. Megfogalmazott egy nagyon éles tiltakozást, amelyben a zsidósággal szembeni eljárást kárhoztatja. Megállapítja, hogy a zsidósággal szembeni eljárással a nemzet az Isten büntetését idézi fejére, lábbal tiporja az emberiesség legemberibb törvényeit és szégyenfoltot ejt nemzete nevére, annak a nemzetnek a nevére, amelyet ezer esztendőn át lovagias nemzetnek ismertek. A tiltakozás azzal fejeződött be, hogy ha nem változtatnak a zsidóság elleni eljáráson, úgy a magyar egyház a világ-protestantizmus elé fogja vinni az ügyet. Ezt a tiltakozást a miniszterelnök úrhoz címeztük és június 20-án vagy 21-én egy küldöttség adta át neki. Többszöri levélváltás után végre is értesítést kaptunk a miniszterelnöktől arról, hogy a deportálásokat Budapestre vonatkoztatva megszüntették.
Elő kell adnom, hogy időközben, nevezetesen április 27-e táján, Perényi Zsigmond, a Felsőház elnökének a kérésére, kihallgatást kértem a magam számára a kormányzótól. A kormányzó fogadott, s én elébetártam a gyűjtőtáborokban levő tarthatatlan helyzetet, az atrocitásokat, amelyekből a hozzánk intézett kétségbeesett levelekből is értesültünk. Kértem az államfőt, hogy ezekkel a túlkapásokkal a legerőteljesebben szálljon szembe, s ne engedje saját nevével fedeztetni azokat. A kormányzó közölte velem, hogy a zsidó férfiakat munkaszolgálatra viszik ki, családjukat pedig azért, hogy együtt legyenek a családtagok és a családot ne a nemzet tartsa el akkor, amikor a munkakereső Németországban dolgozik. Az volt az érzésem és a meglátásom, hogy a kormányzó közlése részéről teljes jóhiszemű meggyőződésének felelt meg.
Jaross Andorral a már említett találkozáson kívül más alkalommal nem találkoztam és nem beszéltem, nem voltam érintkezésben sem Endrével, sem Bakyval, s így hármójuk működéséről továbbiakat nem tudok mondani." (Belügyminisztériumi Irattár. Nb. 4419/1945. Endre László és társai. V. 79 802/3. 304—307.)

12 Raffay Sándor bányakerületi evangélikus püspök 1944. június 27-én levelet intézett Serédi Jusztinián hercegprímáshoz; kérte, hogy a három történelmi keresztény egyház együttesen lépjen fel a megkeresztelkedett zsidók érdekében a miniszterelnöknél vagy a kormányzónál. Serédi hercegprímás 1944. július 8-án adott válaszában elutasította a közös fellépést. (*Vádirat a nácizmus ellen. Dokumentumok a magyarországi zsidóüldözés történetéhez.* III. k. 1944. június 26.— 1944. október 15. Szerk. és a bevezető tanulmányt írta: KARSAI Elek. Magyar Izraeliták Országos Képviselete, Bp., 1967. 9—10., 111—112.)

13 A Sztójay-kormánnyal folytatott tárgyalásokról Serédi hercegprímás 1944. július 9-i körlevelében tájékoztatta a püspöki kar tagjait. (*Vádirat a nácizmus ellen*, i. m. III. k. 115—121.)

14 A Bárczy István miniszterelnökségi államtitkár ellen tervezett és kudarcba fulladt akció indítékait elsődleges források hiányában megnyugtató módon eddig nem sikerült tisztázni. Bárczy a különös akcióról 1944. július 9-én tájékoztatta Szálasit. („*Szálasi Naplója*" i. m. 258—259.)

15 A csendőralakulatokat Baky államtitkár parancsára vonták össze Budafokon, — részben a fővárosi zsidóság deportálásának lebonyolítására, részben, ha a kormányzó ezen akciót ellenezné, az ő eltávolítására. A csendőrség megjelenése a fővárosban természetesen nagy riadalmat keltett a deportálástól joggal rettegő zsidók körében, de paradox módon nagy nyugtalanságot okozott Szálasinak és híveinek is. (Baky intencióira, a július 6-i eseményekre: „*Szálasi Naplója*" i. m. 251—255.)

16 Jaross belügyminiszter Endrét és Bakyt 1944. június 30-án fölmentette a zsidóügyek intézésétől, de az államtitkári székből való eltávolításukra csak 1944. szeptember 5-én (Endre) és 1944. szeptember 6-án (Baky) került sor.

17 Erről a német dokumentumról nem tudunk, föltehető azonban, hogy Soos és Hadnagy egy másik összefoglaló jelentésre gondolt. E jelentést Veesenmayer készítette 1943 őszi magyarországi tapasztalatairól, a jelentés dátuma 1943. december 10. (*A Wilhelmstrasse és Magyarország*, i. m. 742—755.)

18 Horthy kormányzó a Románia átállása után Bakách-Bessenyey volt berni követet bízta meg az angolszász diplomatákkal történő kapcsolatfelvétellel, Magyarország háborúból való kiválásának megtárgyalásával. Bakách-Bessenyey 1944. augusztus 29-i titkos táviratában közölte az illetékes magyar tényezőkkel, hogy „a tárgyalásoknak az angolszászokra való korlátozása lehetetlen. Minden kísérlet az oroszok kizárására a tárgyalások azonnali csődjét jelenti." (OL Filmtár 14 086. sz. doboz. Macartney Papers St. Anthony College Library, Oxford. — Táviratváltás Bakách-Bessenyey és Budapest között, 1944. augusztus 26-tól 1944. szeptember 21-ig.)

19 Helyesen: a kormányzói kabinetiroda főnöke.

20 A nemzetőrség feladata a rendelet szerint „a közbiztonsági szervek (a m. kir. csendőrség és m. kir. rendőrség) támogatása az ország rendjének és közbiztonságának fenntartásában: kisebb ellenséges partizán- és ejtőernyős csoportok leküzdése, szabotázscselekmények megelőzése és elhárítása; ... szükség esetén a működő seregtest parancsnokságok rendelkezései szerint a

hadműveletek hátsó területének biztosítása." (*Magyarországi Rendeletek Tára.* 1944. 78. évfolyam. Bp., 1948. 529.)

21 Helyesen: Jócsik.

22 A delegáció útbaindításának előkészületeiről röviden említést tesz PINTÉR István: *A Magyar Front és az ellenállás.* (Kossuth Kiadó, Bp., 1970. 122.) KOROM Mihály a delegáció útjáról csak annyit ír, hogy a „Magyar Hazafiak Szabadság Szövetsége" élén álló ötös bizottságának tagja volt báró Atzél Ede és Dudás József is, akik „később a Kiugrási Iroda szervezésében — egy felderítő utazásban is részt vettek a Szovjetunióban." (KOROM Mihály: *Magyarország Ideiglenes Nemzeti Kormánya és a fegyverszünet. 1944—1945.* Akadémiai Kiadó, Bp., 1981. 85.) Részletesen tárgyalja a delegáció útját, moszkvai tárgyalásait BOKOR Péter, jórészt négy évtizeddel az események után felvett visszaemlékezések alapján — anélkül, hogy a Magyar Függetlenségi Mozgalom nevét leírná. (*Zsákutca. A Századunk sorozat interjúi.* RTV—Minerva, Bp., 1985. 133—180. „Az amatőr delegáció.")

23 A táviratváltás teljes szövegét közzétette KARSAI Elek: Magyar delegáció Moszkvában 1944 őszén. (*História* 1982. IV. évf. 2. sz.)

24 A Náday-missziót tárgyalja KOROM Mihály, Náday István 1945-ben készített jelentése, valamint brit külügyi iratok alapján. (I. m. 74—77.)

25 Lakatos miniszterelnök azzal vette rá Horthy kormányzót, hogy maradjon Budán a Várban, és ne menjen ki Husztra, az 1. magyar hadsereg parancsnokságára, hogy ott jelentse be a megkötött fegyverszünetet, hogy „a kapitány nem hagyja el a süllyedő hajót." (Lakatos Géza személyes közlése e publikáció szerzőjének 1964-ben.)

26 1944. október 15—16. eseményeit Soos és Hadnagy nem elsődleges források vagy közvetlen személyes tapasztalatok alapján rögzítette; előadásuk lényegében a közszájon forgó hírekre, a történeteket kiszínező mende-mondákra épült. (E két nap eseményeinek részletes leírását l. KARSAI: *A budai Vártól a Gyepűig*, i. m. 546—559.)

27 A Gellért hegyi sziklaközpont, Budapesten.

28 Helyesen: Deseő.

29 Tévedés. Miklós Béla tábornok kíséretében csak vezérkari főnöke, Kéry Kálmán és segédtisztje, Csukássy-Hecht volt, amikor átlépte a frontvonalat és jelentkezett a 4. Ukrán Front főparancsnokságán. (KARSAI: i. m. 564.)

30 Béldynek ekkor sikerült nyugatra menekülnie. A háború után a magyar népbíróság börtönbüntetésre ítélte. A rabkórházban halt meg 1946. december 22-én.

31 A szögletes zárójelbe rakott szavak a sajtó alá rendező kiegészítései.

32 Helyesen: A Református Egyetemes Konvent világi elnöke.

33 Csomoss Miklós foglalkozására nézve orvos volt.

34 Petrescu.

35 Ghiczy Jenő külügyminiszterségének pontos dátuma: 1943. augusztus 24.—1944. március 22.

36 Téves értesülés. 1946-ban a népbíróság halálra ítélte és kivégezték.

37 Jánosi Ferenc jezsuita szerzetes.

38 A németek koncentrációs táborba hurcolták. Meghalt: Attersee (Ausztria), 1947. március 3.

39 Az evangélikus egyház egyetemes főfelügyelője.

40 A kronológia, ahogy az egész összefoglalás kisebb-nagyobb tévedéseit nem javítottuk és nem jegyzeteltük. Az említett nevekhez a jegyzetben csak akkor adunk kiegészítést, ha a szövegből nem derül ki személyazonosságuk.

41 Az Országtanács, melynek személyi összetételét az 1937. XIX. tc. 3. §-a írta elő, 1944. október 27-én ült össze, báró Perényi Zsigmondnak, a Felsőház elnökének és Tasnádi Nagy Andrásnak, a képviselőház elnökének elnöklete alatt. Az ülésen részt vett — a két elnökön kívül — Szálasi Ferenc miniszterelnök, Serédi Jusztinián esztergomi érsek, bíboros hercegprímás, Jakab Mihály, a Kúria másodelnöke, Sipeki Balázs Kornél, a Közigazgatási Bíróság másodelnöke és Beregfy Károly vezérezredes, a honvédség főparancsnoka. Az Országtanács ülését azért hívták össze, mert — a jegyzőkönyv szerint — Horthy kormányzó az országgyűlés két házának elnökéhez intézett kéziratában méltóságáról lemondott, így a kormányzói szék megüresedett. A lemondó irat másolatát — az eredeti felmutatása mellett — Szöllősi miniszterelnök-helyettes október 24-én adta át a két ház elnökének. Tasnádi Nagy és Perényi megállapította, hogy „a kézirat eredeti és valódi", de szükségesnek tartotta, hogy az Országtanács tagjai is tekintsék meg az eredeti kéziratot. A megjelentek a kézirat megtekintése után kijelentették, hogy „a kézirat valódisága tekintetében nincs aggályuk. Perényi javaslatára az Országtanács felkérte Szálasit, hogy miután a nemzeti összefogás kormányát — a lemondási irat értelmében — már megalakította és a miniszterektől az esküt kivette, ő is tegye le az esküt az Országtanács előtt. Bár az 1937. XIX. tc. 4. §-a értelmében a Országtanácsnak — a kormányzói szék megüresedése esetén — az országgyűlést 8 napon belül össze kell hívni kormányzóválasztás céljából, Szálasi azt javasolta, hogy az országgyűlés „határozza el a kormányzói szék betöltésének elhalasztását, és az államfői hatalom gyakorlását ezúttal csak ideiglenesen rendezze." Az Országtanács a javas-

latot elfogadta és az országgyűlés két házát 1944. november 3-ra, a törvényjavaslat letárgyalására összehívta. (A jegyzőkönyvet teljes terjedelmében közölte dr. FRANK László: *Zöld ár.* Zrínyi Katonai Kiadó, Bp., 1975. 138—140.)

42 A képviselőház november 2-i ülésén mindössze 55 képviselő jelent meg (a 372-ből), akik elfogadták a Szálasi ideiglenes államfői megbízatásáról szóló törvényjavaslatot. A Felsőház november 3-án módosítás nélkül elfogadta a nemzetvezető jogköréről szóló törvényjavaslatot (1944. X. tc.). (Részletesen l. TELEKI Éva: *Nyilasuralom Magyarországon. 1944. október 16.— 1945. április 4.* Kossuth Kiadó, Bp., 1974. 96—98.)

43 Az említettek: Nagy Ferenc, a későbbi miniszterelnök; Bajcsy-Zsilinszky Endre és Dessewffy Gyula gróf.

44 1944. szeptember 30-tól 1945. február 2-ig a honvédsereg létszáma 863 288 fővel apadt — a bevonulási parancsok megtagadása, szökések, átállások, fogságbaesés és harci veszteségek (sebesülés, elhalálozás) következtében. A helyzetet jól jellemzi az az adat, mely szerint 1945. február 2-án egyetlen razzia alkalmával 995 katonaszökevényt, 2325 lézengő katonát és 4125 behívóparancsot megtagadó személyt állítottak elő. (Bővebben l. TÓTH Sándor: *A Szovjet Hadsereg felszabadító harcai Magyarországon.* Zrínyi Katonai Kiadó, Bp., 1965. 309—312.)

45 Váry őrnagy neve más dokumentumokban nem fordul elő.

46 A Szovjetunió Magyar Barátainak Egyesülete.

47 A Magyar Nemzeti Felkelés Felszabadító Bizottsága megalakulásával, tevékenységével a magyar történeti szakirodalom behatóan foglalkozott. L. többek közt *Magyar szabadságharcosok a fasizmus ellen. Dokumentumok a magyar antifasiszta ellenállási mozgalom történetéből. 1941— 1945.* Szerk.: HARSÁNYI János. Zrínyi Katonai Kiadó, Bp., 1966. 567—605.; PINTÉR István: *A Magyar Front és az ellenállás. (1944. március 19.—1945. április 4.)* Kossuth Könyvkiadó, Bp., 1970. 192—214., 220—229.; KÁLLAY Gyula: *A magyar függetlenségi mozgalom. 1939—1945.* 4. átdolgozott kiadás. Szikra Kiadó, Bp., 1955. 269—270.; TÓTH Sándor: i. m. 283—294.

48 Kállai Gyulát érti.

49 Ilyen nevű tábornok nem ismert.

50 Rövid életrajza: GERGELY Ferenc: A nagy szárszói táborok elnöke: Bognár István. *Confessio* 1983. 2. sz. 69—75.

51 A már említett Dessewffy Gyula gróf.

52 Szigeti...

53 Csorba János, 1945. január 21-től Budapest polgármestere.

54 Szabó Pál, az író.

55 Fall Endre, a Revíziós Liga ügyvezető igazgatója.

56 Kenessey Pongrác.

57 Saláta Kálmán, 1945 után kisgazdapárti képviselő. 1947 januárjában a köztársaság megdöntésére irányuló szervekedés vádjával bíróság elé állították.

58 Csicseri-Rónay István, külügyminisztériumi tisztviselő.

59 Németh Sándor.

60 Fitos Vilmos, a *Magyar Élet* szerkesztője.

61 Kiss Sándor, 1945 után kisgazdapárti képviselő, 1947 januárjában a köztársaság elleni perben őt is bíróság elé állították.

62 Torma Domokos, 1945 után a miniszterelnökség sajtó osztályának a vezetője.

63 Gaczkó Pál.

64 Rácz István és Hőgye Mihály, a kisgazdapárti ellenzékhez tartoztak.

65 Nyírő Gyula elmegyógyász és pszichopatológus, később egyetemi tanár.

Zwingli magyar bibliográfiája

Összeállította: Beliczay Angéla

1984-ben emlékeztünk Zwingli Ulrik születésének ötszázadik évfordulójáról. Ez alkalomból a reformátor életét, munkáját, jelentőségét szerte a világon méltatták. Emlékünnepségeket tartottak, könyvekben, cikkekben foglalkoztak vele. A magyarországi református egyház is méltóképpen emlékezett meg róla: Debrecenben, 1984 augusztusában Zwingli szümpoziont rendezett, hazai és külföldi előadókkal. Ennek anyaga egy kötetben, német nyelven fog megjelenni.

Hogy kik és mit írtak eddig Magyarországon Zwingliről, még senki sem állította össze. Az első bibliográfiát magam szedtem össze róla 1972-ben, de ez nem idehaza jelent meg, hanem Zürichben, Ulrich Gaebler: Huldrych Zwingli c. művének annotált bibliográfiai részében. A mostani ötszáz éves jibileum alkalom arra, hogy ezt kiegészítve az azóta megjelent írásokkal, közreadjuk, lehetőleg a teljes bibliográfiát. Azért lehetőleg, mert az Erdélyben, Felvidéken és Délvidéken megjelenő egyházi folyóiratokhoz 1920 óta igen nehéz hozzájutni, sokszor lehetetlen. De még nélkülük is tekintélyes a magyar Zwingli-irodalom.

A három reformátor közül hazánkban Zwinglivel foglalkoztak a legkevesebbet. Művei közül magyar nyelven csak kettő jelent meg: Commentariusa és 67. tétele. Meg egy pár szemelvény írásaiból. Komoly disszertáció se sok, csak Tüdős István magántanári dolgozata, Benke István írása, és Erdős Károly teológiai licenciátusi értekezése, amelyet Zürichben írt *Ulrich Zwingli, aus den Quellen dargestellt* címmel. Ez is csak kéziratban maradt, jelenleg a Debreceni Nagykönyvtár Kézirattárában található. Annál több a Zwingliről szóló pár oldalas cikk, népszerű füzet.

Az időrendi sorrend elárulja, hogy Zwinglivel jobbára akkor foglalkoztak, amikor születésének vagy halálának valamilyen évfordulója volt. A folyamatosság azonban nem szakadt meg, még a világháborúk idejében sem. Az 1950-es évektől fogva, ha lassan is, újból megindult a Zwingli-irodalom és komolyabb stúdiumok is készültek. A csúcsa az 1984-es év, amelyben 26 írás jelent meg róla.

A bibliográfia nemcsak a magyarországi Zwingli-irodalmat öleli fel, hanem felvettem a magyar szerzők külföldön megjelent cikkeit, valamint a külföldi szerzőknek magyarul megjelent írásait, végül a külföldön élő magyarok külföldön kiadott írásait is.

A) Zwingli saját munkái

1. *Commentariusa vagyis az igaz és hamis vallás magyarázata.* Ford. Tüdős István, Pruzsinszky Pál. Átnézte Szőts Farkas. Bp., Hornyánszky, 1905. 316 p. (A Magyar Protestáns Irodalmi Társaság kiadványai. 18.)

2. Hatvanhét tétele. Az eredeti szövegből ford. és jelen alakjában a debreceni ref. hittanszaki önképzőtársulat reformáció ünnepélyén az 1908. évi október 31. napján felolvasta Erdős Károly. *Közlöny*, 39. évf. 1908.
3. Ua. Klny. Debrecen, Városi ny. 1908. 23 p.
4. A lelkipásztori hivatásról. Ford. Erdős József. *Debreceni Prot. Lap*, 4. évf. 1884. 75—76., 110—111., 126—127., 134., 142—143., 150—153., 158—160. p.

B) Róla szóló írások

1871.
5. BOD Károly: Svájci reformátorok emléke a zürichi könyv- és levéltárban. (Zwingli reliquiák). *Prot. Tud. Szemle*, 3. évf. 1871. 385—386. p.
1872.
6. ERMEL Gyula: Párhuzamok Zwingli és Luther között. H. Hagenbach újabb egyháztörténelméből. *Prot. Tud. Szemle*, 4. évf. 1872. 97—100. p.
1883.
7. BALOGH Ferenc: Beszéd Luther és Zwingli születése négyszázéves ünnepélyén. *Debr. Prot. Lap*, 3. évf. 1883. 365—367., 374—376. p.
8. ERDŐS József: Zwingli négyszázados születésnapja előtt. *Debr. Prot. Lap*, 3. évf. 1883. 357—358. p.
9. SÁNTHA Károly: Zwingli, 1884. jan. 1. (Vers.) *Sárospataki Lapok*, 2. évf. 1883. 921—922. p.
1884.
10. BALOGH Ferenc: Beszéd Luther és Zwingli születése négyszázados ünnepélyén. (Folytatás.) *Debr. Prot. Lap*, 4. évf. 1884. 214—215., 219—220., 228—229., 238. p.
11. BENKE István: *Zwingli Ulrik élete és a helvét reformáció megalapítása. A nagy reformátor négyszázados évfordulója alkalmából, emlékének szentelve.* Sepsiszentgyörgy, Szerző, 1884. VIII. 183. p.
11/b BENKE István: Zwingli nevelési-oktatási elvei. *Erdélyi Prot. Közlöny*, 13. évf. 1884. 214—215., 219—220., 228—229., 238. p.
12. BOROS György: Zwingli Ulrich és theológiája. *Keresztény Magvető*, 19. évf. 1884. 1—18. p.
13. CSIKY Lajos: *Egyházi beszéd, elő- és utóimádsággal.* A Tiszántúli ev. reform. egyházkerület előtt 1884. április hó 27-én Zwingli Ulrich születésének négyszázados emlékére a Főiskola imatermében. Debrecen, Városi ny. 1884. 16. p.
14. CZELDER Márton: Zwingli Ulrich. (Született 1484. jan. 1-én, elesett a csatában 1531. okt. 11-én. Vers arcképpel.) *Magyar Prot. Egyházi és Iskolai Figyelő*, 6. évf. 1884. 3. p.
15. ERDŐS József: Zwingli Ulrich élete és reformátori működése. *Debr. Prot. Lap*, 4. évf. 1884. 32—58. p.
16. Ua. Klny. Debrecen, Városi ny. 1884. 24. p.
17. ERDŐS József: Zwingli Ulrich élete és reformátori működése főbb vonásaiban. *Prot. Egyházi és Iskolai Lap*, 27. évf. 1884. 268—270., 277—278., 288—289., 294—296. h.
18. GARDA József: Emlékbeszéd Zwingli felett. *Erdélyi Prot. Közlöny*, 13. évf. 1884. 260—261., 269—270., 277—278., 286—287., 294—295., 304—305., 319—320. p.
19. MÁRK Ferenc: *Zwingli Ulrich élete és reformátori működése.* Születésének négyszázados emlékére. Bp., Hornyánszky ny. 1884. (4), 47. p. arcképpel.
20. RÁKOSI Lajos—VASS Tamás—TAVASZI József: *Zwingli Ulrich emlékezete.*

Ima-emlékbeszéd, élet- és jellemrajz. A marosi evangélikus reformált egyházmegye által Maros-Vásárhelyt, 1884. évi május hó 7-én tartott négyszázados ünnepély alkalmával. Maros-Vásárhely, Imre ny. 1884. 32. p.
21. RÉVAI Pál: A vesztett harcok terén. Alkalmi egyházi beszéd a Zwingli-ünnepélyre. Sepsi-Szentgyörgy, Jókai ny. 1884. 30. p.
22. SZÁSZ Domokos. Zwingli Ulrich. *Erdélyi Prot. Közlöny*, 63. évf. 1884. 1—2. p.
23. SZÁSZ Károly: Ének Zwingli születésének négyszázados évfordulójára. *Magyar Prot. Egyházi és Iskolai Figyelő*, 6. évf. 1884. 1—2. p
24. Zwingli-ünnepély. *Magyar Prot. Egyházi és Iskolai Figyelő*, 6. évf. 1884. 89—91. p.
1885.
25. Zwingli-emlék Zürichben. (Szobrának leleplezésére.) *Sárospataki Lapok*, 5. évf. 1885. 644—645. p.
1891.
26. TÜDŐS István: Zwingli az ifjúság neveléséről. *Sárospataki Lapok*, 9. évf. 1891. 547—550., 568—570., 593—597. p.
1892.
27. KERESZTESI Sámuel: Tüdős István Zwingli mint dogmatikus c. könyvének ismertetése. *PEIL*, 35. évf. 1892. 552—553., 616—618., 665—666. h.
28. TÜDŐS István: *Zwingli mint dogmatikus.* Theol. magántanári vizsgára. Sárospatak, Steinfeld ny. 1892. 160. (1) p.
29. VASS Tamás: Zwingli reformátori működése és jelleme. *Erdélyi Prot. Közlöny*, 21. évf. 1892. 15—16., 24—25., 32—33. p.
30. Y—Z: Tüdős István Zwingli mint dogmatikus c. könyvének ismertetése. *Prot. Szemle*, 2. évf. 1892. 408—410. p.
1895.
31. KIS Albert: Zwingli és Kálvin. *Erdélyi Prot. Közlöny*, 24. évf. 1895. 404—405., 413—414. p.
1899.
32. BENKE István: Zwingli éneke. (Fordítás.) *PEIL*, 42. évf. 1899. 56—59. h.
33. FAZEKAS Gyula: Zwingli életéből. *PEIL*, 42. évf. 1899. 522—523. h.
1903.
34. TÜDŐS István: Zwingli nézete az evangéliumi tanácsokról. *Theol. Szaklap*, 2. évf. 1903—1904. 298—305. p.
1906.
35. JÁNOSI Zoltán: Zwingli Ulrich, az igazság bajnoka. *Debreceni Képes Kalendariom.* Debrecen, Városi ny. 1906. 2—22. p. arcképpel.
36. PRUZSINSZKY Pál: Zwingli Ulrich bibliája a zürichi városi könyvtárban. *PEIL*, 49. évf. 1906. 4—6. h.
1908.
37. MADAI Pál: *Zwingli mint politikus reformátor.* Bp., Barcza, 1908. 67. (3) p.
1912.
38. ERDŐS Károly: Ein bisher ungedruckter Brief Zwinglis. *Zwingliana.* 2. Jg. 1912. 596—600. p.
39. Ua.: Das Reformationswerk Zwinglis 1519—1528. *Reformirte Kirchenblatt.* 2. Jg. Zürich, 1912. 385—387., 393—396., 402—403., 410—411. p.
1913.
40. VARRÓ Dezső: Négyszáz év mögött álló Zwingli. *Kálvinista Ifjúság* (Kolozsvár), 2. évf. 1913. 132. p.
1917.

41. MARTON János: Zwingli reformátori föllépésének ideje. *Sárospataki Ref. Lapok*, 12. évf. 1917. 69., 75—76., 81—83., 99—100., 122—124. p.
42. SZABÓ József, S.: Önigazolásul a Zwingli-kérdésben. *Sárospataki Ref. Lapok*, 12. évf. 1917. 145—149. p.
43. Ua.: Zwingli reformátori föllépésének ideje. *Sárispataki Ref. Lapok*, 12. évf. 1917. 35—36., 44—45. p.
44. TAKARÓ Gézáné: *A kappali hős*. Bp., Hornyánszky (1917). 22. p. (Koszorú, 235.)
1918.
45. VITKÓCZY: Zwingli Ulrich. *Prot. Egyházi és Iskolai Lap*, 61. évf. 1918. 369—370. h.
1919.
46. (ERDŐS Károly) E. K.: Zwingli. *Debr. Prot. Lap*, 39. évf. 1919. 2—3. p.
1921.
47. MAKAY Miklós: Zwingli emléke Genfben. *Kálvinista Szemle*, 2. évf. 1921, 96—97. p.
1930.
48. CSIKESZ Sándor: Zwingli emlékezete. *Lelkészegyesület*, 22. évf. 1930. 329—330. p.
49. CSIKESZ Sándor: Zum Gedächtnis Zwingli. *Neue Zürcher Zeitung*, 1930. Nr. 1964. okt. 12.
1931.
50. BÍRÓ Sándor: A kappeli csata. *Kálvinista Világ* (Kolozsvár), 5. évf. 1931. 132. p.
51. GYALOKAY Jenő: A kappeli ütközet. *Prot. Szemle*, 40. évf. 1931. 695—697. p.
52. KULIFAY Gyula: Zwingli-ünnep a kappeli csatamezőn. *Kálvinista Szemle*. 12. évf. 1931. 346—347. p.
53. ORTH Győző: *Isten harsonája. Zwingli élete*. Nagyvárad, Királyhágómell. Egyházker. Iratterj. (1937). 63. p. (Református Könyvtár, 62.)
54. PRÖHLE Károly: Zwingli. Néhány gondolat halálának négyszázadik évfordulóján. *Prot. Szemle*, 40. évf. 1931. 673—676.
55. RÉVÉSZ Imre: Zwingli halálának négyszázadik évfordulójára. 1931. okt. 11. *Debreceni Prot. Lap*, 51. évf. 1931. 329—330. p.
56. Ua.: Zwingli arca. *Prot. Szemle*, 40. évf. 1931. 649—659. p.
57. Ua.: *Zwingli Ulrik élete, tanításai, jelentősége*. Dunántúli ág. hitv. evang. egyházker. belmissziói munkaprogramja az 1931—32. évre. 8. évf. 1931. 84—97. p.
58. SEBESTYÉN Jenő: Zwingli emlékezete. *Kálvinista Szemle*, 12. évf. 1931. 229. p.
59. SOOS Béla: Huldrych Zwingli küzdelmei. *Prot. Szemle*, 40. évf. 1931. 661—672. p.
60. Ua.: Zwingli és Luther találkozása Marburgban. *Theol. Szemle*, 7. évf. 1931. 404—441. p.
60/b SZABÓ Aladár ifj.: Zwingli Ulrich. Zwingli képe írásainak tükrében. Összegyűjtött idézetek írásaiból. *Református Figyelő*, 4. évf. Bp., 1931. 438—439. p.
61. SZABÓ Andor, ifj.: Zwingli Ulrich. Zwingli képe írásainak tükrében. Összegyűjtött idézetek írásaiból. *Ref. Figyelő*, 4. évf. 1931.
62. SZABÓ József, S.: Zwingli és a magyar reformáció. Feolovasás Budapesten 1931. okt. 29-én a Magyar Prot. Irodalmi Társaság hittudományi szakosztályának Zwingli emlékünnepén. *Theol. Szemle*, 7. évf. 1931. 291—299. p.
63. Ua.: Zwingli hatása Magyarországon. *Prot. Szemle*, 40. évf. 1931. 689—694. p.

64. SZIGETHY Ferenc: Zwingli. (Vers.) *Lelkészegyesület*, 23. évf. 1931. 265—266. p.
65. TAVASZY Sándor: Zwingli mint reformátor. Ezelőtt 400 esztendővel, 1531. október 11-én esett el a kappeli csatában. *Kálvinista Világ* (Kolozsvár), 1931. 5. évf. 129—131. p.
66. TROCSÁNYI Dezső: 1531. október 11. *Dunántúli Prot. Lap*, 42. évf. 1931. 159. p.
67. (ZOVÁNYI Jenő) Z. J.: *Zwingli tanfogalmainak jellemző vonásai*. Képek a kereszténység életéből. Mezőtúr, ny. n. 1931. 17—22. p.
68. *Zwingli* Ulrich. 1484—1531. *Vasárnap* (Debrecen), 17. évf. 1931. 337—338. p.
1932.
69. FARKAS Pál: Zwingli emléke. (Vers.) *Vasárnap* (Debrecen), 18. évf. 1932. 364—365.
70 PONGRÁCZ József: Zwingli az ember. A pápai ref. theol. akadémiai Tóth Ferenc Önképzőkör 1931. okt. 31-én tartott emlékünnepén. *Dunántúli Prot. Lap*, 1932. 43. évf. 1—2., 5—6., 10—11. p.
71. SOOS Béla: Zwingli és Luther találkozása Marburgban. Részlet egy készülő Zwingli-emlékrajzból. Debrecen, Orsz. Ref. Lelkészegyesület, 1932. 38. p. (Theológiai tanulmányok. 22.)
1934.
72. ERDŐS József: Zwingli Ulrich. Emlékezés 450 éves születési évfordulójára. *Vasárnap* (Debrecen), 20. évf. 1934. 10—11. p.
1935.
73. SOOS Béla: *Zwingli Ulrich küzdelme a római katholikus egyház ellen.* 1519—1524-ig. Debrecen, Városi ny. 1935. 80. p.
1936.
74. SOÓS Béla: Kálvin és Zwingli. Kálvin és kálvinizmus. Tanulmányok az institúcio négyszázadik évfordulójára. Debrecen, Városi ny. 1936. 275—291. p.
75. SOÓS Béla: Zwingli und Calvin. *Zwingliana*. 6. Jg. 1936. 306—327. p.
76. NAGY Géza: Zwingli személyisége és teológiája. Akik kősziklára építettek. Egyháztörténeti dolgozatok. Cluj-Kolozsvár, Grafikai ny. 1937. 27—45. p.
1940.
77. ILLYÉS Endre: *Zwingli Ulrich.* Bp., Bethánia ny. (1940). 16. p. (Református Traktátus sorozat. (49—52.)
1947.
78. MAJOR János, B.: A mi hitünk. 1. A helvét hitvallás és a magyar református egyház. *Új Ösvény*, 1. évf. Pápa, 1947. 3. sz. 1—2. p.
1951.
79. MAKKAI Sándor: Zwingli és Bucer mint lelkigondozók. *Ref. Egyház*, 3. évf. 1951. 24. p.
1959.
80. SZŐNYI György: Az egyházlátogatás. 2. Az egyházlátogatás reformátori gondolata Zwinglinél és Bullingernél. *Ref. Egyház*, 11. évf. 1959. 385—386. p.
1963.
81. SZŐNYI György: Zwingli, a hazafi. *Theol. Szemle*, 6. évf. 1963. 347—350. p.
1969.
82. GYENGE Imre: Zwingli, der Sozialrevolutionär. *Reformirte Kirchenblatt*, Wien, 46. Jg. 7. p.
83. HELLSTERN, Heinrich: Zwingli reformációjától a mai reformációig. Ford. ifj. Tarr Kálmán. *Theol. Szemle*, 15. évf. 1969. 140—142. p.

84. SZABÓ Andor: Emlékezés egy 450 éves évfordulóra. *Ref. Egyház*, 21. évf. 1969. 11—13. p.
85. TÓTH Károly: Zwingli-ünnepségek Zürichben. *Ref. Egyház*, 21. évf. 1969. 1. p.
1971.
86. JUHÁSZ István: Előadások a reformáció emlékünnepére. 2. A hit Zwingli Ulrich reformátori munkásságában. *Ref. Szemle* (Kolozsvár), 64. évf. 1971. 347—352. p.
87. NÉMETH Balázs: Ein Lebensbild. Evangelische Schulfunksendung. *Das Wort.* Wiener Blätter für evangelische Unterweisung. 1971) 1972. 7—15. p.
1974.
88. TŐKÉS István: Fritz Büsser: Hyldrich Zwingli. A reformáció mint prófétai feladat. Göttingen—Zürich—Frankfurt, 1973. könyvének ismertetése. *Ref. Szemle* (Kolozsvár), 67. évf. 1974. 224—225. p.
1980.
89. BELICZAY Angéla: A reformáció kezdete Svájcban. (Zwingli és a böjt.) *Ref. Lapja*, 24. évf. 1980. 9. sz. 4. p.
90. ZSINDELY Endre: Zwingli emlékezete. (1484—1531.) *Képes Kálvin Kalendárium 1981-re.* Bp., Zsinati Sajtóoszt. 1980. 142—145. p.
1981.
91. BARCZA Béla: Zwingli, a reformátor halálának 450. évfordulójára. *Lelkipásztor*, 56. évf. 1981. 2. sz. III. p.
92. KOCSIS Elemér: Az elfelejtett és félretett Zwingli. *Confessio*, 5. évf. 1981. 4. sz. 23—31. p.
93. Ua.: A reformáció időszerűsége. Zwingli a Szentlélek teológusa. *Ref. Lapja*, 25. évf. 1981. 44. sz. 1. p.
94. NAGY József: Hildrych Zwingli öröksége. A „zürichi Biblia" és reformációjának háttere. *Ref. Szemle* (Kolozsvár), 74. évf. 1981. 409—419. p.
95. ZSINDELY Endre: Zwingli emlékére. Előadás a Budapesti Ref. Teol. Akadémián 1981. október 19-én. *Theol. Szemle*, 24. évf. 1981. 340—345. p.
96. Ua.: Zwingli Ulrich reformátor emlékezete. *Ref. Lapja*, 25. évf. 1981. 44. sz. 3. p.
1982.
97. BELICZAY Angéla: Tanulmányúton a reformátorok nyomában. 2. Zwingli Ulrich. *Ref. Lapja*, 26. évf. 1982. 10. sz. 4—5. p.
98. NAGY József: Zwingli öröksége. 2. A berni, badeni, marburgi disputák. *Ref. Szemle* (Kolozsvár), 75. évf. 1982. 16—25. p.
99. SZŐNYI György: Az igehirdető Zwingli. (A reformátor halálának 450 éves fordulójára.) *Ref. Egyház*, 34. évf. 1982. 8—9. p.
1983.
100. BELICZAY Angéla: A reformáció kezdete Svájcban. (Zwingli és a böjt.) *Református évkönyv 1984-re.* Újvidék, Jugoszláviai ref. lelkészegyesület, 1983. 96—98. p.
101. Ua.: A reformátorok nyomában három országon keresztül. (Luther, Zwingli, Kálvin.) *Confessio*, 7. évf. 1983. 46—56. p., képekkel.
102. GYENGE Imre: Zwingli, mit oder ohne Luther. *Amt und Gemeinde*, 34. Jg. 1983. 120—126. p.
103. KISS Emil: Ötszáz éve született Zwingli. *Az én házam népe. Évkönyv 1984-re.* Bp., Szabad Egyházak, 1983. 185—187. p., arcképpel.
104. TŐKÉS István: Gottfried W. Locher: Huldrych Zwingli in neuer Sicht. Zü-

rich—Stuttgart, 1969. könyvének ismertetése. *Ref. Szemle* (Kolozsvár), 76. évf. 1983. 247. p.
105. Uő.: Ulrich Gäbler: Huldrych Zwingli in 20. Jahrhundert. Zürich, 1978. könyvének ismertetése. *Ref. Szemle* (Kolozsvár), 1983. 248. p.
1984.
106. BARTHA Tibor: Zwingli időszerűsége. Szümpozion születésének 500. évfordulója alkalmából. *Theol. Szemle*, 27. évf. 1984. 321. p.
107. BÉKÉSI Andor: A kappeli csatatéren. *Ref. Lapja*, 28. évf. 1984. 47. sz. 6—7. p.
108. Uő.: Zwingli szülőházában. *Ref. Lapja*, 28. évf. 1984. 46. sz. 6—7. p.
109. Uő.: Zwingli templomában. *Ref. Lapja*, 28. évf. 1984. 45. sz. 6—7. p.
110. BENKE István: Zwingli éneke. Fordítás. *Ref. Lapja*, 28. évf. 1984. 43. sz. 3. p.
111. GAEBLER, Ulrich: Nyitott kérdések a Zwingli-kutatásban. (Előadás a debreceni Zwingli szümpoziumon.) Ford. Fükő Dezső. *Theol. Szemle*, 27. évf. 1984. 328—331. p.
112. GYENGE Imre: *Zwinglis Biographie in Übersicht.* Ulrich Zwingli der Reformator. (Aktuelle Reihe des Ref. Kirchenblattes. 27.) Wien, 1984. 5—10. p.
113. J.: Zwingli emlékezete. *Magyar Nemzet*, 47. évf. 1984. 4. sz. p. p.
114. KOCSIS Elemér: Zwingli szociáletikája. *Confessio*, 8. évf. 1984. 90—100. p.
115. Uő.: Zwingli szociáletikája. (Előadás a debreceni Zwingli szümpoziumon.) *Theol. Szemle*, 27. évf. 1984. 338—344. p.
116. Uő. K. E.: Zwingli szümpozium. *Ref. Lapja*, 28. évf. 1984. 36. sz. 3. p.
117. KOMLÓS Attila: Zwingli, párbeszéd a világvallásokról és a marxizmusról. Debrecenben ülésezett a doktorok kollégiuma. *Ref. Lapja*, 28. évf. 1984. 35. sz. 1—3. p.
118. LOCHER, Gottfried: Luther, Zwingli, Kálvin. (Előadás a debreceni Zwingli szümpoziumon.) Ford. Fükő Dezső. *Theol. Szemle*, 27. évf. 1984. 321—327. p.
119. MAKKAI László: Zwingli európai politikája. (Előadás a Debreceni Zwingli szümpoziumon.) *Theol. Szemle*, 27. évf. 1984. 335—338. p.
120. NÉMETH Balázs: Wie Ulrich Zwingli aus Nächstenliebe zum reformator geworden ist. *Reformirten Kirchenblatt*, Wien, 61. Jg. 1984. 2. Heft. 1. p.
121. Uő.: Zwingli, Reformator der Gesellschaft. Ulrich Zwingli Reformator. Wien, 1984. 11—17. p. (Aktuelle Reihe des Reformirtes Kirchenblattes. 27.)
122. Uő.: Zwingli zieht in den Krieg. *Reformirtes Kirchenblatt*, Wien, 61. Jg. 1984. 5. Heft. 3. p.
123. POLLET, J(acques): Isten uralkodása Zwingli teológiájának középpontjában. (Előadás a Debreceni Zwingli szümpoziumon.) (Ford. Soós László.) *Theol. Szemle*, 27. évf. 1984. 344—353. p.
124. SZÉNÁSI Sándor: Képzelt beszélgetés Zwingli Ulrich mesterrel. *Ref. Lapja*, 28. évf. 1984. 11. sz. 3. p.
125. SZŐNYI András: Zwingli-szemle. *Ref. Egyház*, 35. évf 1984. 239—240. p.
126. TÓTH Károly: Zwingli jubileum Svájcban. *Ref. Lapja*, 28. évf. 1984. 6. sz. 3. p.
127. TŐKÉS István: Walther Köhler Huldrych Zwingli. Leipzig, 1983. könyvének ismertetése. *Ref. Szemle* (Kolozsvár), 77. évf. 1984. 181. p.
128. Ua.: Zwingli továbbélése és időszerűsége a magyar nyelvű református egyházban. *Theol. Szemle*, 27. évf. 1984. 279—287. p.
129. ZSINDELY Endre: Zwingli hatása Skóciától Magyarországig a reformáció századában. Lelkészértekezleti anyag. *Ref. Egyház*, 35. évf. 1984. 193—197. p.
130. Uő.: Zwingli hatása Skóciától Magyarországig a reformáció századában. (Előadás a debreceni Zwingli szümpoziumon.) *Theol. Szemle*, 27. évf. 1984. 331—335. p.

131. Uő.: Zwingli teológiája különös tekintettel úrvacsoratanára. *Theol. Szemle*, 27. évf. 1984. 148—153. p.
1985.
132. FODOR András: Zwingli Ulrich. *Lelkipásztor*, 50. évf. 1985. 1. sz. 22—27. p.
133. (NAGY József) Sz. N. B.: Zwingli bélyegeken. *Ref. Lapja*, 29. évf. 1985. 8. sz. 7. p., képekkel.

Névmutató

Balogh Ferenc 7, 10
Barcza Béla 91
Bartha Tibor 106
Békés Andor 107, 108, 109
Békési Andor 107, 108, 109
Beliczay Angéla 89, 97, 100, 101
Benke István 11, 11/b, 32, 110
Bíró Sándor 50
Bod Károly 5
Boros György 12
Csikesz Sándor 48, 49
Csiky Lajos 13
Czelder Márton 14
Erdős József 8, 15, 16, 17
Erdős Károly 38, 39, 46
Ermel Gyula 6
Farkas Pál 69
Fazekas Gyula 33
Fodor András 132
Gaebler Ulrich 111
Garda József 18
Gyalokay Jenő 51
Gyenge Imre 82, 102, 112
Hellstern Heinrich 83
Illyés Endre 77
J. 113
Jánosi Zoltán 35
Juhász István 86
Keresztesi Sámuel 27
Kis Albert 31
Kiss Emil 103
Kocsis Elemér 92, 93, 116, 114, 115
Komlós Attila 117
Kulifay Gyula 52
Locher, Gottfried 118
Madai Pál 37
Major János B. 78
Makay Miklós 47
Makkai László 119
Makkai Sándor 79
Márk Ferenc 19
Marton János 41
Nagy Géza 76
Nagy József 94, 98, 133
Németh Balázs 87, 120, 121, 122
Orth Győző 53
Pollet J(acques) 123
Pongrácz József 70
Prőhle Károly 54
Pruzsinszky Pál 36
Rákosi Lajos—Vass Tamás—Tavaszi József 20
Révai Pál 21
Révész Imre 55, 56, 57
Sántha Károly 9
Sebestyén Jenő 58
Soos Béla 59, 60, 71, 73, 74, 75
Szabó Aladár ifj. 60/b.
Szabó Andor ifj. 61
Szabó Andor 84
Szabó József S. 42, 43, 62, 63
Szász Domokos 22
Szász Károly 23
Szénási Sándor 124
Szigethy Ferenc 64
Szőnyi András 125
Szőnyi György 80, 81, 99
Takaró Gézáné 44
Tavaszy Sándor 65
Tóth Károly 85, 126
Tőkés István 88, 104, 105, 127, 128
Trócsányi Dezső 66
Tüdős István 26, 28, 34
Varro Dezső 40
Vass Tamás 29, 20
Vitkóczy 45
Y+B 30
Zoványi Jenő 67
Zsindely Endre 90, 95, 96, 129, 130, 131

KÖNYVISMERTETÉSEK

GARI Margit: *Le Vinaigre et le Fiel. La vie d'une paysanne hongroise.* Mémoires recueillis et présentés par Edith FÉL. Avec la collaboration de Tamás HOFFER. Traduit du hongrois par László PŐDÖR et Anne-Marie De BACKER. Budapest 1983. Coedition Librairie Plon/Corvina. 460 l., 32 illusztráció (Terre Humaine. Civilisations et Sociétés. Collection d'Études et de témoignages dirigée par Jean MALAURIE). Ecet és Epe. Egy magyar parasztasszony élete.

A rendszeres néprajzi érdeklődés Európa-szerte a múlt században, a népek nemzetté válásával egyidőben kezdődött. Nálunk pl. az eltűnt nemzeti őseposzunkért nyújtott kárpótlást népköltészetünk felfedezése. A parasztság „csacska meséi" egyszerre rangot kaptak: bizonyították ősiségünket „A' hová a történész fáklyája be nem világít, a kereszténységet nem ismerő ősök korába, behatolhatunk az ethnographia segítségével... Hiszen nyelvkincseink és szokások sem egyebek, mint a nép nyelvébe, szokásaiba bejegyzett történelmi adatok." (Kálmány Lajos kézirati hagyatékából a Néprajzi Múzeum Ethnológiai Adattárából, EA 2814/II. 366.) Felcsillan a magyar ősvallás rekonstruálásának lehetősége! És a fiatal magyar folklorisztika előtt a kísértés erős: a vallási néprajzi kutatás jelentős ideje és erői folynak el az ősvallási elemek hajszolásával. Így az igazi szellemétől eltérítette a kutatást, a hívők előtt pedig gyanússá vált és idegenkedést keltett.

A romantika mellett ellenhatásként megjelent a néprajzi pozitivizmus: hatalmas folklórgyűjtések keletkeztek a források, a típusok és a motívumok szorgos összehasonlító vizsgálatával. Anyaggyűjtésük nagy szolgálatot tett. Ugyanakkor azonban, akaratlanul, előkészítették az utat a néprajztudomány túlzott tárgyiasulásának, szinte katalogizálásának. Vagyis éppen a gazdag emberi élet maradt ki az ábrázolásból. Már az ősvalláskutatásban súlyosan megkritizált Kálmány Lajos is szemére veti Katona Lajosnak a soha nyilvánosságra nem jutott visszavágása fogalmazványában: „Katona, mint soraiból látom, inkább elmélettel foglalkozott, mint a népet megismerni törekedett volna." (KA 2814/II. 436—437.) Sem a romantikus, sem a pozitivista kutatás nem tudott tehát parasztságunk vallási életének igazi mivoltáról, bensőségéről képet adni és bár rengeteg „adat" gyűlt össze, éppen a dolgok igazát megragadni és ábrázolni nem volt képes. „Magyarországon a vallási néprajzi kutatások sajnálatosan kimaradtak a néprajz színképéből." (Fél Edit a *Ráday Gyűjtemény Évkönyvé*ben, II. 342.)

A köztudatot sem tudta ezáltal helyesen infolmálni a bizonytalan szaktudomány. A korábbi Veres Péter pl. így ír: [a magyar parasztság] vallásossága is csak látszat, szolga-komplexus, alkalmazkodási forma..." (*Ember és írás*. Bp., 1941. 85—86.) Ravasz László püspök sem kapott jobb információt, a magyar népet így mutatja be a külföldnek: „[a magyar] nem vonzódik a vallásos exaltáció felé, de nem is engedi meg a hitetlenséget és a tagadás szellemét... A túlvilág mintha nagyon is elvontnak tűnnék fel." (*L'ame du peuple hongrois*. A *La Hongrie et sa civilisation* c. munkában III. 8—9.) Persze, a katolikus püspök, Prohászka Ottokár sem vélekedik másként: „Ez a nép nem vallásos nép... Nem azt mondom, hogy nincsenek vallásos magyarok, de azt, a népjellemnek nem kiemelkedő vonása a vallásosság." (*Soliloquia* I. 242.; naplójegyzet 1912. december 22-én.)

Az általános szentencia tehát: mély lelkiségről a magyar népnél nem lehet beszélni. S ha mégis: az éppen nem „népi", hanem felsőbb tanítás, intézkedés „végrehajtása". Így magyarázza meg Szendrey Ákos Bálint Sándornak és „a vallási néprajzzal kísérletezőknek". (*Ethnografia*. 1940. 89—90.) Valahol — alighanem — utat tévesztettünk.

„La Hongrie profonde" hirdeti a most ismertetendő könyv francia reklámszalagja. Oly „mély",

hogy róla még a szakmai magyar néprajz sem tudott. De a francia kiadó szeme észrevette: Fél Edit persze nem azzal fogott munkához, hogy a magyar vallási néprajz zsákutcájából (Bálint Sándor kiváló munkássága kivétel!) kivezessen. Ahogy számomra a csaknem négy évtizedes tanítványi kapcsolat megengedi, én Gari Margit emlékezésének megjelentetését Fél Edit izgalmas és tanulságos tudományos fejlődése eredményének látom. Idén emlékezhet meg múzeumi munkájának 50 éves „aranyjubileumáról". Amikor a magyar tárgyi néprajz (így nevezték!) egyik mestere, Viski Károly őt tárgyak gyűjtésére küldte, végül is — végigjárva a szakmája és saját tudományos fejlődése útját — a tárgyakkal együtt embereket hozott be a múzeumba, mert rá kellett jönnie, hogy a néprajz igazi témája a létrehozó és a használó élő ember. A tárgyakban, a gazdálkodás, a díszítőművészet vagy a társadalom struktúráiban az ember tükröződik.

A matyókhoz a budapesti Néprajzi Múzeum 1952-től kezdve küldött kutatócsoportot Mezőkövesdre és környékére. Jelentős református tömegek szomszédságában a matyók mind katolikusok és a két világháború közti korszakban az ország talán legnyomorultabb sorsú földmíves népe voltak. Sajátos munka-migrációs rendszer alakult ki náluk: távoli nagybirtokokra szegődve, féléves summás munkával keresték kenyerüket. Gazdasági, társadalmi lehetőségeik szűkölése és a népcsoporton belüli házassági rendszerük feltűnően hagyományőrzővé tette közösségüket. Az adatközlők közül Fél Edit megismerte Margit asszonyt és az említett emberközpontú kutatási szemléletének hatására — én így látom — kikerülhetetlenül megtalálta benne azt a valakit, akit egész pályája alatt tudva tudatlanul mindig keresett. Margit asszony ui. nemcsak osztozott népcsoportja szegényeinek minden örömében, bánatában, hanem kitűnő partnernak is bizonyult az emberi valóság külső-belső világának ábrázolására és feltárására. Az már a kutató finomlelkűségén múlott, hogy sikerült Margit asszonnyal barátságot kötnie és vele (saját örömére is) 1970—75 között hosszú beszélgetéseket folytatni. Az ekkor fölvett magnótekercs mintegy 3500 gépelt oldalt eredményezett.

A párizsi Plon kiadónál megjelenő „Terre Humaine" sorozat, földünk kultúrájának és társadalmainak sokféleségét mutatja be egy-egy népcsoport vagy jellegzetes képviselője révén. Az emberi jelenség színképének ebből a sorozatából mindeddig hiányzott a magyar. Jean Malaurie professzor, a sorozat megindítója és szerkesztője volt az, aki felismerve Fél Edit munkájának jelentőségét, felkereste Margit asszonyt és rábeszélte az élet-emlékezések megjelentetésére, igen erősen lerövidítve. Így Fél Editre hárult az a nehéz és fájdalmas feladat, hogy mintegy egynyolcadára csökkentse az anyagot. Úgy azonban, hogy mégis hiteles és egész maradjon. A feladatot kitűnően oldotta meg: a könyv egyetlen folyamatos elbeszélés benyomását adja.

A könyvben tíz fejezet foglalja össze Gari Margit életének elmondását és hét fejezet függelék tartalmazza a szaktudományos magyarázatot és hitelesítést. Az I. fejezet mindjárt megadja a sajátos szellemi atmoszférát: „Ahogy az öregek mondták". Itt kapunk ízelítőt arról a hagyományvilágról, melybe — egészen a közelmúltig — belenevelődött a matyó ember. Megismerjük hitüket és tudásukat Istenről és a látható-láthatatlan világról. Nem Margit asszony individuális világa és műveltsége ez, hanem egész népcsoportjáé, tehát valóban népi kultúra.

A II. fejezet a családfa, a III. a kövesdi „Szegényzug", a IV. a sajátos summás-osztály ismertetése, azaz Margit emberi, családi és társadalmi környezete. Mindez az elbeszélő színes elmondásában, örömével-humorával — és fájdalmával. Háttérben persze a néprajzkutató diszkrét irányításával, hogy most már szellemileg és környezetileg is beleéljük magunkat ebbe a világba. Erre utal a nagy történész, Pierre Chaunu méltatása: Ez a könyv egyszerre példakép, tájékoztatás és módszerközlés". Ezután következhet az elbeszélő emlékezése gyermekkorára (V.), majd szerelmére és küzdelmes házasságára, valamint az otthontól távol töltött summás félesztendőkre (VI—VII.). Ez beletorkollik az „új időkbe", azaz az 1940-es évekkel kezdődő háborús esztendőkbe, majd jön a front, a felszabadulás, az új élet, „mely nem olyan kegyetlenül nehéz", a földosztás, melyből kimaradtak, a gyermekek felnövekedése. Megkapó a IX. és X. fejezet, a halálra gondolás és a másvilági élet hite, valamint az öregkori számvetés: „Legmélyebb magamból szólok az Istenhez: Ó, légy irgalmas, Uram! Ne hagyja cserben, szabadíts meg a világ hiúságaitól! Védd meg Gari Margitot boldogító oltalmaddal!"

Szólnunk kell a könyvnek mintegy 50 kisbetűs oldalt sűrűn megtöltő tudományos apparátusáról, az „Annexes I—VII."-ről és a számozott jegyzetekről. Fél Edit itt emeli tudományos értékűvé az életből vett emlékanyagot. Ismerteti a vállalkozás eredetét és a kutatás lefolyását, a felvételek módját (hosszadalmas munkával, Margit asszony barátságát megnyerve, kezdeti idegenkedését feloldva, irányítva, de mégis megtartva az önközlés természetes jogában és örömében). Fakszimilékben bemutatja a homályban maradt részletekre való rákérdezés levelezését, Mindezekkel módszerébe is beavat. Aztán kifejti az életrajzot és a családfát, amely bizony az élő elbeszélésből nehezen érthető. Szól Mezőkövesd viszonyairól és a matyó stílusról, továbbá a summás élet gazdasági-társadalmi mivoltáról, végül pedig a vallásos életlátásnak, a mienktől eltérő, életet átfogó jelentőségéről ebben a paraszti társadalomban. Mindezek hitelesítik az életből látszólag egyszeriként felvett emlékezések maradandó néprajzi értékét a szakember és az érdeklődő olvasó előtt egyaránt.

Méltatnunk kell a mű ragyogó fordítását is. Pődör László, annyi világirodalmi rangú mű azóta

elhunyt fordítója, az *Uj Tükör*ben (1984. június 3.) megvallja, hogy „élete egyik legnagyobb élményét jelentette" ezekkel az emlékezésekkel való találkozása. Csak több kísérletezés után vágott bele „e nehéz, dialektusban elmesélt, hol drámai, hol lírai, egyszer megilletődötten ájtatos, máskor ízes, népi humortól csillogó műnek fordításába." Fordítói alázatában született francia munkatársat is keresett és talált, a kiváló francia költőt és műfordítót, Anne-Marie de Backert. Csaknem három évi fáradsággal konzseniális munkát végeztek. A legnagyobb dicséretnek azt tartották, hogy a különféle ismertetések „nem vették észre: hiszen ezt eredetileg nem is franciául írták". Valóban a mű belső hangulatát is sikerült átmenteni az idegen olvasó világába.

„Egy asszony, egy hit, egy élet" — így foglalja össze benyomását a könyvről egyik francia ismertetője. (Közbevetőleg: a kommunista *L'Humanité*től a katolikus *La Croix*-ig egyaránt megdöbbent tisztelettel adóznak e hitből élő életnek.) Valóban: ez az asszony hitből él. Saját és népcsoportja küzdelmét csakis ebben a totális életszemléletben tudja viselni, mely áthatja a földet és az eget, és a jelenben is az örökkévalóságot látja. Vannak ugyan sajátosan lelkiségi fejezetek is (a már említett I. és a IX—X.), de az egész kövesdi szegényparasztság istenkeresésének páratlan és eddig a céhbeli tudomány által ki nem mutatott (sőt, mint előbb ismertettük, kétségbevont) bizonysága. „La Hongrie profonde..." Ez a benyomás méltán felveti bennünk e paraszti vallásos mentalitás hogyanjának a kérdését, mellyel az eddigi kutatás teljesen adós maradt.

Van Margit asszonynak egy mondása (326.), mely a maga paraszti egyszerűségében megsejtet valamit a „kultúra" és a „civilizáció" különbségéről, és amely — szerény véleményem szerint — válasz a mi „hogyan" kérdésünkre: „Húsz-harminc év múlva Mezőkövesden senki sem fogja tudni, kik voltak a matyók. Bizony, a lányok, akik már nem ismerik a nyomort, nem tudnak hímezni sem. Márpedig egyik a másik nélkül nem megy, ma már számot vetettem ezzel. Hímzés közben csak a nyomorúságról beszéltünk, arról a nyomorról, melyre büszkék voltunk és mintegy címerként tűztük ki!" Ebből a néprajzkutató is tanulhat és tanúsíthatja, hogy a „kultúra" az, ami a közösségben élő számára egyben tartja az egész látható-láthatatlan világot. Itt minden összetartozik, egymásra utal, egymást támogatja, segíti-bizonyítja. A kultúra: világkép, az élet értelmezése. Aki benne él, annak ezen belül minden evidens. Mi, a „civilizáció" indivudális gyermekei, ámulattal és valami nosztalgiával nézzük ezt a kulturális harmóniát. Hiányzik a világképünk, az élet egységes értelmezése és az a közösség, amely velem együtt vallja ennek érvényességét.

Hogy hogyan lehetett képes e paraszti élet erre az egységesítő kultúrateremtésre? Úgy, hogy vallásos és közösségi világkép volt, azaz elfogadta azt az egyedül átfogó rendező elvet az egész valóság (nemcsak ijesztő egymaga) számára. Ismeretünk szerint ez a keresztény középkoron át a barokkig egységesen így volt Európában. (Jellemző, hogy a néprajzot akkor találjuk fel, amikor a felsőbb rétegek kivonulnak ebből az egységes kultúrából.)

Mi a jellemzője ennek a kultúrának? Először is az, hogy történeti mélységű. Ennek jelentőségét és értelmezését Thomas Mann kísérli meg a József és testvérei-ben: „Mélységesen mély a múltnak kútja" — kezdi és érzékelteti: akik benne élnek a hagyomány élő sodrában, azoknak mindegy (azaz természetes), hogy ősével vagy vele történik meg valami, mert mindig mivelünk van az a dolog a hagyományban. Tehát egyaránt érvényes a régesrégi múltra és énrám is. Ez biztonságot ad a benne mozgónak. Ez a kultúra a történetiségen belül biblikus, legelsősorbap teocentrikus. Ehhez tartozik minden a látható-láthatatlan világban és így kozmikus. (Juhász Ferencet, a költőt, elragadta ez a látvány. L. *Uj Írás*, 1976 július.) Oly mértékben és oly módon biblikus, hogy az igét egészen a sajátjaként használja. Ámbár tudjuk, és persze ő is tudja, hogy voltaképpen „idézet", mégis teljes élénkséggel és biztonsággal él vele mint sajátjával. Ez különben az élőszavas kultúrák sajátossága. Nála esetenként újjászületik a biblikus ige. A könyvhöz csatolt VII. Appendix és a jegyzetek bőven igazolják ezt. Pierre Chaunu valósággal elképed ezen: „Ez a nő, aki nagy teológus — írja recenziójában a *Le Figaro*-ban — csak két osztályt járt ki. Ismeri a Bibliát, amit nem is olvasott, de amit neki az élőszavas hagyomány prédikált."

Ugyanakkor és megint ugyanúgy ez a kultúra templomi és liturgikus. Pl. a mennyország rendje magán viseli a templomi oltárképek (pl. Szentháromság) ábrázolását és a mennyország szentjei persze a hazai templomi elhelyezkedés rendje szerint tagozódnak. Jellemző, hogy pl. a korábbi virágvasárnapi szertartás egyik mozzanatát „kisajátítja" magának: a pap kereszttel ütötte meg a templom bezárt kapuját. Így kell — Margit szerint — kereszttel (szenvedéssel) megverni a mennyország kapuját, hogy bebocsájtást nyerjünk. Előimádkozó asszony, akinek ajkán századok imádságai kapnak újra hangot.

Margit asszony a ferences harmadrend tagja. Megint elmondható: hozzá hasonló társaival együtt sajátjává sajátította a rend hagyományainak megfelelő aszkézist. Ezek az életvallomások legmegindítóbb részletei. Ismeretem szerint a magyar néprajz mit sem tudott az imádság erejének élő hitéről (nem ráolvasásokról) a tudatos engesztelés és önsanyargatás vállalásáról. Pierre Chaunu szerint: népi Imitatio Christi. Magam meg azt mondanám: közben teljesen Szent Erzsébet (maga is ferences harmadrendi) legendája, Margit éjnek idején felkel ura mellől az ágyból, hogy a „ringón" fekve vezekeljen, mint a ferencesek. És a szegényeknek a még szegényebbek iránti kötelességeként ismert jócselekedetek (az ún. szegényetetés, kolduslakoma: „tudjuk, magát az Úr Jézust

vendégli meg" — megint, mint Szent Erzsébet), a halottakért való engesztelés, a „te érted Jézusom!" — vállalt számtalan áldozat. Mindezt Gari Margit úgy mutatja be, mint sokak által bizonyos magától értetődöttséggel viselt magatartást.

Végül, ez a kultúra közösségi. „Az öregek mondták, édesanyám..." stb. Itt kap feleletet Pierre Chaunu megdöbbenése: „csak két osztályt járt [és mégis...]". Pedig nincs is szüksége iskolára, mert ebben a közösségben az egyén, bár maga gondolkodik és cselekszik, a közösség révén, a mindenkinél való érvényesség miatt, tökéletes és természetes ismeretek biztonságában van. Ez annyira igaz, hogy fel sem vetődik az olvasóban, hogy mindez esetleg felülről kapott hittani vagy egyházfegyelmi rendelkezések engedelmes végrehajtása lenne, annyira teljesen népivé, közösségivé vált gondolati és cselekvési síkon. Mi, mai emberek a történetiség és a közösség itt olvasható módjai szerint nem élünk „kultúrában", csak civilizációban. Ezért olyan megdöbbentő számunkra Gari Margit életvallomása.

Gari Margit memoárjai, az ismertetésünk bevezetésében idézett tagadó álláspontokkal szemben bizonyítják, hogy a magyar népben is megvolt az alapvető vallásos világnézet, mely egzisztenciális kérdésekben is eligazította. Pierre Chaunu ez év április 26-án kelt levelében mégegyszer összegez: „Az Ecet és Epe a legkiválóbb alapvető tanúságtételünk a 20. század közepe népi vallásosságának érzékenységéről, kultúrájáról és gondolatvilágáról a katolikus hagyományvilágban. Nem ismerek hozzá mérhetőt, semmi ilyen magas fokút... Más felekezetű kutatókat is fel kellene indítania. Holnap már késő lesz."

* * *

A tanítványnak öröm, hogy Tanára hivatásának aranyjubileumán ismertethette ezt a nagyszerű gyűjtését és kiadványát.

Hetényi János

RITOÓK Zsigmond (szerk.): *Kálvin téri tanulmányok. Tanulmányok a Budapest Kálvin téri Református Gyülekezet történetéhez.* Budapest, 1983. 156. A Ráday Kollégium Sokszorosító Műhelye.

A kötet maradandó emléke lesz azoknak az ünnepi vállalkozásoknak, amelyeket a Kálvin téri egyház a maga nevezetes temploma 150 éves fennállása alkalmából szervezett 1980-ban. Az akkor elhangzott előadások — kiegészítve, apparátussal ellátva — néhány hozzájuk csatolt tanulmánnyal együtt, nagy vonalakban kiadják a gyülekezet 1796-tal induló, csaknem két évszázados történetét, megtoldva a múltszázadi templomalapítók idején is tudatosan vállalt és hangsúlyozott törökkori előzményekkel, amelyek a pesti református egyház kezdeteit egészen 1531-ig vezetik vissza. A közreboscájtók a kötetet, példás szerénységgel, csupán alapnak tekintik a budapesti reformátusok később megírandó teljes történeti monográfiájához, ez az alap azonban valószínűleg még sokáig szolgál majd alapvető kézikönyvül mindenkinek, aki a kálvini magyar egyház fővárosi múltja iránt érdeklődik.

A püspöki bevezető (Tóth Károly) ahhoz ad eligazítást, hogy az olvasó a szövegek gyakran száraz adatai, a „poros fiókokból" előszedett „megsárgult iratok", „régi okmányok" szavai mögött mélyebb értelmet, mozgósító erőt is lásson. Utal már az alapítás tényében „egy türelmesebb emberi szemlélet gyümölcsére", a gyülekezet egyes korszakainak püspök-lelkész reprezentánsaiban pedig egy-egy új irányzat mindig új és új — nem egyszer gyötrelmes — problémákkal szembekerülő képviselőire.

A tanulmányokban mindenekelőtt a gyülekezet életének külső eseményeit találjuk, rendszerint beépítve más szövegösszefüggésekbe. A törökkoriak csupán töredékesen, adatmorzsákból voltak összeilleszthetők, a 18. századra viszont még ezek a morzsák is eltűnnek: 1703-tól sem gyülekezet, sem számontartható egyes hívek nincsenek, tudjuk, protestánsok nem kaphattak letelepedési engedélyt (Balázs László). Az 1781. évi Türelmi Rendelet annál lelkesítőbb, az alapítás utáni évtizedek lázas szervezőmunkája: telekszerzés a templom és más épületek számára, építkezés, küzdelem az anyagiak előteremtéséért (Benda Kálmán). Az „érett korú" gyülekezet hívja azután életre a teológiai főiskolát, a gimnáziumot, a leányegyházakat, szervezi az alapítványokat, egyleteket és otthonokat, keresi az állammal való kapcsolat lehetséges módozatait (Ladányi Sándor, Beliczay Angéla, Tenke Sándor, Ritoók Zsigmond). Mindebben döntő része van a püspök-lelkészeknek, Báthory Gábortól és Török Páltól, Szász Károlyon át Ravasz Lászlóig és Bereczky Albertig, akik közül az első háromról az említett fejezetekben életrajzot és értékelést is kapunk. A tárgyaló-építő-gazdál-

kodó, a hetilap- és iskolaalapító szervező vagy az evangelizáló-szónok-szépíró típusok tovább színeződnek a konzervatív és liberális magatartásformákkal.

A korszak létesítményei közt különleges hely illeti az 1863-ban alapított német leányegyházat, még pedig, ahogyan a tanulmányíró hangsúlyozza, nem nyelvi-etnikai szempontok okán, hanem mint az „ébredés", a diakónia, a belmisszió egyik nagy hazai úttörőjét (Bodoky Richárd). Külön tanulmány elemzi a nagyvárosi korszak igehirdetésének teológiai, politikai, etikai és szociális tartalmát (Boross Géza).

A kötet kiemelkedő értéke a gyülekezet társadalmi rétegződésének több tanulmányban visszatérő analízise (Cseh-Szombati László, Vörös Károly). 1807., 1840—47. évi, valamint a dualizmus kori statisztikákra épül az a vizsgálódás, mely mindvégig az erős társadalmi polarizáltságot tükrözi: kezdetben magas hivatalok tisztviselői, ügyvédek és más értelmiségiek állnak szemben a napszámos-béres-cseléd-iparoslegény kategóriákkal, majd a kiegyezés utáni vagy az első világháború körüli években értelmiségiek, hivatalnokok (most már kishivatalnokok is) a fizikai munkából élőkkel (akik most is elsősorban a személyi szolgáltatások emberei, altisztek, kisiparosok), továbbá a megszaporodott számú tanulókkal. A polgár, a jómódú középréteg aránya mindvégig elhanyagolhatóan csekély marad. A főleg alföldi városokból és a pestkörnyéki falvakból (de még külföldről is, főleg Svájcból) nagy számban érkező bevándorlók azonban, akik biztosították a gyülekezet „fiatalos" összetételét és az átlagosnál nagyobb természetes szaporulatot, csak a korábbi rétegeket termelték újra. Két pólusa volt az iskolázottság is, az alsó- és felsőfokú iskolákat látogatók igen jó aránya mellett alacsony maradt a középiskolások száma.

Ezek a kötet legfontosabb mondanivalói. Nem maradhatott el mellőlük a templomépület tervezőjéről, ill. a tervnek az európai protestáns templomépítészet típusai közt való elhelyezéséről szóló tanulmány (Bibó István), sem az egyházzenei élet múltjának áttekintése (Máté János). A függelékben olvasható névsorok hasznosak, de nem hibátlanok, ahogyan a főszöveg technikai kivitele sem az.

Maksay Ferenc [†]

Küldetésem története. Itinerarium (1708—1709). Krmann Dániel munkája. Fordította SZABÓ Zsuzsanna, az utószót FABINY Tibor, a jegyzeteket FABINY Tibor és KISS Gy. Csaba írta, a helységnévmutatót KISS Gy. Csaba állította össze. Európa Könyvkiadó, Budapest, 1984. 184. lap.

Az ágostai hitvallású evangélikusok 1707. évi rózsahegyi országos zsinata követségbe küldte Krmann Dániel szuperintendenst és nemes Pohorszky Sámuelt XII. Károly svéd királyhoz, azzal a megbízással, hogy számoljanak be a magyarországi evangélikus egyház helyzetéről, kérjenek anyagi támogatást az eperjesi kollégium számára, a jövőre nézve pedig kérjék a király közbenjárását szabad vallásgyakorlatuk nemzetközi garanciákkal való biztosítására. A követek 1708. május 14-én indultak útnak Eperjesről, augusztus 17-én a fehéroroszországi Mogiljov városában kerültek XII. Károly színe elé, aki magával vitte őket oroszországi hadjáratára. Így lett Krmann szemtanúja 1709. július 8-án a svédek poltavai vereségének, s a király kíséretében menekült török területre, a besszarábiai Benderbe, ahonnan 1709. szeptember 5-én érkezett vissza Munkácsra. A szuperintendens latin útinaplója 1894-ben jelent meg nyomtatásban a Magyar Tudományos Akadémia *Monumenta Hungariae Historica.* Scriptores forráskiadvány-sorozatának 33. kötetében; szlovák fordítását a Szlovák Tudományos Akadémia adta ki 1969-ben, a magyar fordítás most a pozsonyi Tatran és a budapesti Európa Kiadó közös vállalkozásában látott napvilágot.

Krmann *Itinerariuma* tehát eddig is ismert és a kutatás számára hozzáférhető volt. Magyar fordításának közreadása mégis hézagpótló. Teljesen egyértelmű tapasztalata ugyanis a közelmúlt évtizedeknek, hogy csak azok a történeti forrásaink befolyásolják és alakítják történelmi köztudatunkat, amelyek magyar fordításban is hozzáférhetők. Elvitathatatlan mindazok érdeme, akik Krmann útleírását széles olvasóközönség számára hozzáférhetővé tették, közöttük is mindenekelőtt Szabó Zsuzsannáé, aki rendkívül színes, élvezetes nyelven tolmácsolta a Itineráriumot.

Ismert forrásról lévén szó, nem érzem feladatomnak az *Itinerarium* tartalmi ismertetését. Csak emlékeztetek Krmann földrajzi, néprajzi leírásaira, a legkülönbözőbb társadalmi helyzetű emberek megelevenítő erejű jellemzésére, a háború okozta szenvedések megrendítő ábrázolására, vagy a hajdani egri török parancsnokkal való találkozására a tatárok között. A recenzensnek nem magára a műre, hanem inkább a mű körítésére kell fordítania figyelmét, abban a reményben, hogy talán

sikerül ismertetésével megakadályoznia, hogy a képaláírások és az utószó tévedései bekerüljenek tudományos köztudatunkba.

A szlovák—magyar közös kiadás előnyei szembetűnőek. A könyv külső kiállítása, a papír minősége, a szedés szépsége a kassai nyomda kitűnő munkáját dicséri. Az illusztrációk a pozsonyi Egyetemi Könyvtár gazdag metszetanyagából adnak ízelítőt. De úgy látszik, a képaláírások is ott készültek, s a magyar kiadó nem vette magának a fáradságot, hogy kontrollálja őket. A Munkácsot ábrázoló metszet aláírása: „A munkácsi herceghez folyamodott Krmann útlevélért." Ha máshonnan nem, magából a naplóból megtudhatta volna az aláírás megszövegezője, hogy Krmann Rákóczi Ferenc fejedelemtől kért útlevelet, akinek címei között sok más mellett „Makovica és Munkács hercege, Sárospatak, Regéc, Ónod stb. ura" is ott volt. Eperjes ma valóban „a szlovák evangélikusok központja", de a 18. század elején lakossága túlnyomórészt német és magyar evangélikusokból állt. Rákóczi korában Rózsahegy, ahonnan Krmannt útjára küldték, sokkal több joggal volna a szlovák evangélikusok akkori központjának nevezhető. Végül mit szóljunk ahhoz, hogy XII. Károly poltavai veresége „véget vetett a tizenkét esztendeje húzódó északi háborúnak"? Mint ismeretes, az északi háború 1700-ban tört ki, kilenc, és nem tizenkét évvel Poltava előtt, s 1721-ben, a nystadi békekötéssel fejeződött be.

Az Utószó ugyancsak kellemetlen gondolatokat ébreszt. Az 1663-ban született Krmannról azt állítani, hogy 1706-ban „alig harminchárom éves" volt (153.), nyilván csak tollhiba, mint ahogy tollhiba lehet Mária angol királynő emlegetése Anna királynő helyett (161.). „... tudvalevő, hogy Mária angol királynő Ausztria és Poroszország bevonásával egy angol—holland koalíció létrehozását szorgalmazta Franciaország ellen" — mondja az Utószó. Ezt a koalíciót azonban — tekintsünk el a királynők névcseréjétől — nem kellett szorgalmazni, ez 1702 óta fennállt.

Nem jobbak a magyar történeti információk sem. „Részben ide számíthatjuk [ti. az evangélikusok közé] báró Hellenbach János Gottfried főbányagrófot, ... akit Rákóczi a bányavárosok adminisztrátorává és a Kereskedő Kompánia elnökévé nevezett ki, s aki kiváló emberi tulajdonságaival is kitűnt kortársai közül." (160.) Nem szólva arról, hogy Hellenbach nem „részben" volt evangélikus, hanem egyházának egyik világi vezető embere volt, nem volt főbányagróf, mert ilyen tisztség nem létezett, ami pedig „kiváló emberi tulajdonságai"-t illeti, ismeretes, hogy ő lövetett a sztrájkoló selmecbányai bányászokra. Ottlyk György nem az Udvari Tanács, hanem az Udvari Gazdasági Tanács elnöke volt (1710-ben), az 1705-ben megszűnt Udvari Tanácsnak egyáltalában nem volt elnöke, Bulyovszky Dániel nem fejedelmi titkár volt, hanem a Gazdasági Tanács tagja stb. (160.)

Ami az egyébként instruktív jegyzeteket illeti, Jánoky Zsigmond nem udvari kancellár volt, hanem a szenátus kancellárja (165.), Erős Ágost pedig szász választófejedelemként I. Frigyes Ágost, lengyel királyként II. Ágost néven nevezte magát (166.).

E szép kiállítású és hasznos kiadvány képaláírásai és az Utószó tehát több figyelmet, vagy legalább is egy lektort érdemeltek volna.

Heckenast Gusztáv

A magyarországi egyházi könyvtárak kézirat-katalógusai.

1. FEKETE Csaba—SZABÓ Botond: *A Tiszántúli Református Egyházkerület Nagykönyvtárának (Debrecen) kézirat-katalógusa.* Bp., 1979. 310.
2. SZABÓ Flóris: *A Pannonhalmi Főapátsági Könyvtár kézirat-katalógusa.* Bp. 1981. 240.
3. L. KOZMA Borbála—LADÁNYI Sándor: *A Dunamelléki Református Egyházkerület Ráday Gyűjteményének (Budapest) kézirat-katalógusa.* Bp., 1982. 340.

Minden kutatás alapvető feltétele a források lehetőleg teljes számbavétele és felhasználása, így az is természetes, hogy a különféle bibliográfiák és katalógusok a tudományos munka nélkülözhetetlen segédeszközei. Kéziratos források esetében még nagyobb a jelentőségük, mint nyomtatványokénál, hiszen ezek többségükben még akkor is rendelkeznek egyedi, speciális vonásokkal, ha számos másolati példányban, széles körben elterjedtek. Természetes tehát a sürgető igény valamiféle országos nyilvántartás létrehozására a kutatás érdekében. Ennek két főbb, egymást kiegészítő módja van: az egyik az egy helyen hozzáférhető központi cédulakatalógus, a másik pedig az egyes intézmények kéziratállományának önálló kötetek vagy sorozatok formájában közreadott nyom-

tatott vagy szokszorosított katalógusa, amely megtalálható minden nagyobb közgyűjtemény segédkönyvtárában, de amelynek köteteit a kutatók is megszerezhetik magánkönyvtáruk számára.

Az első formának, a központi katalógusnak megteremtésére az Országos Széchényi Könyvtár kézirattára tett kísérletet 1954-től kezdődően. Kérdőíveket küldtek ki az ország tudományos, megyei, városi és járási könyvtárainak, valamint a múzeumoknak a kéziratos anyag számbavételére, s úgy tervezték, hogy az általános nyilvántartás alapján a dokumentumok címleírásából szerkesztett központi katalógust állítanak fel az Országos Széchényi Könyvtár kézirattárában, amelyben a hazai közintézmények anyagán kívül a külföldön őrzött magyar vonatkozású kéziratok leírása is helyet kap. Ez a munka hozott bizonyos eredményeket, de a remélt célt teljes megvalósítása még messze van.

Ami a nyomtatott katalógusokat illeti, a legnagyobb kéziratos anyaggal rendelkező budapesti nagykönyvtárak közül az Egyetemi Könyvtár 1889—1910-ben kiadott nyomtatott katalógussal rendelkezik, az Országos Széchényi Könyvtár és a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára pedig az adott lehetőségek ütemében, sokszorosított formában adja közre egy-egy állományrészének leírását.

A hazai egyházi gyűjteményekben őrzött kéziratok feltárása hosszú ideig teljesen megoldatlan volt, holott többségükben olyan több évszázados múlttal rendelkező, nagy jelentőségű intézményekről van szó, amelyek a nemzeti szellemi vagyon fontos részét alkotják, s különösen irodalom- és művelődéstörténeti szempontból igen nagy értékű dokumentumokat őriznek. A megoldáshoz vezető első lépés a Könyvtártudományi és Módszertani Központ által 1973-ban egyházi könyvtárosok részére szervezett tanfolyam volt, melynek résztvevői előadásokat hallgattak a kéziratokkal és feldolgozásukkal kapcsolatos kérdésekről is, gyakorlati foglalkozásokon pedig elsajátíthatták a kézirat-katalogizálás alapelemeit.

A következő évben, 1974-ben a Magyar Tudományos Akadémia Irodalomtudományi Intézete keretében működő 18. századi osztály és munkaközösség ülése „a 18. századi kutatás és régi könyvtári gyűjteményeink" címmel megvitatta a feladatokat. Kókay György ismertette a régi magyarországi gyűjtemények helyzetét, s elsősorban az egyházi könyvtárakkal és a bennük őrzött régi nyomtatott és kéziratos forrásanyag hozzáférhetőségének kérdésével foglalkozott. A védettségi bejelentés kötelezettsége még nem eredményez egységes, tudományosan is felhasználható központi nyilvántartást, s ennek létrehozására meg kellett szervezni a szükséges szakmai és anyagi támogatást.

Megszületett a döntés a kéziratok leírását tartalmazó sorozat kiadására. A Művelődési Minisztérium könyvtári osztálya megbízásából Berlász Jenő összeállította a kézirat-katalogizálás legfontosabb elveinek és szabályainak gyűjteményét, amelyet a katalogizálással megbízott könyvtárosok kézhez kaptak s a munka egységessége érdekében mindenütt alkalmaztak. A terv szerint a sorozat keretében az egyes nagyobb gyűjtemények anyaga külön kötetként, néhány kisebb gyűjteményé pedig közös kötetekbe összevonva jelenik meg. A középkori kódexek azonban csak jelezve lesznek, részletes leírásuk a sorozaton belül külön kötetben lát majd napvilágot. A katalógussorozat csak az 1850 előtti újkori kéziratokra szorítkozik. Ezt a döntést az egyházi gyűjtemények „sajátos jellegével" indokolták, s helyességét az elkészült első kötetről szóló ismertetésé joggal vonta kétségbe, mivel ez az évszám „sem az ország, sem az egyház, sem a kollégium történetében nem jelent cezúrát." Csak remélni lehet, hogy második lépésként az utóbbi csaknem másfél évszázad kéziratanyagának a leírására is sor kerül majd.

Az elmúlt években a sorozatot a „Történelmi és kulturális emlékeink, hagyományaink komplex kutatása" elnevezésű országos kulturális programba illesztették be „az egyházi könyvtárak muzeális és történeti forrásértékű gyűjteményeinek állományvédelme és feltárása" téma részeként, közvetlenül pedig az Országos Széchényi Könyvtár tudományos munkatervének a része lett, s költségvetésében is helyet kapott.

A sorozat a terv szerint 15, egyenként 20—30 íves kötetből, valamint mutatókötetből áll, s a 90-es években válik teljessé. Kötetei 800 példányban készülnek, ebből mintegy 100 tiszteletpéldány, a többi részben az Országos Széchényi Könyvtár cserekapcsolatai révén jut el külföldi könyvtárakba, részben a Szent István Társulat, ill. a Protestáns Könyvesbolt, továbbá maguk a kéziratokat őrző gyűjtemények árusítják őket.

A sorozatnak eddig három kötete készült el. Két nagymúltú és egy 19. századi alapítású gyűjteményről van szó, amelynek magva azonban ugyancsak korábbi időszakokban létrejött kéziratanyag. Nemcsak a kötetekben feltárt kéziratállomány, de az elejük írt bevezetések is a sorozat művelődéstörténeti jelentőségét tanúsítják: mindhárom tömören tárgyalja a gyűjtemény történetét, a debreceni kollégium, a Szent Benedek rend, illetve a dunamelléki református egyház történetébe ágyazva a könyvtár s vele együtt a kéziratgyűjtemény más-más módon viszontagságos és hányatott sorsát, s röviden vázolják a szerzők olyan, az állomány létrehozásában és a magyar szellemi életben kiemelkedő jelentőségű személyiségek életét és tevékenységét, mint pl. Paintner Mihály vagy Ráday Pál és Gedeon.

Elkészült és nyomtatásra vár a Tiszáninneni Református Egyházkerület sárospataki könyv-

tárának, az egri főegyházmegyei könyvtárnak, továbbá a kecskeméti, illetve kiskunhalasi református egyházközségi könyvtár kéziratgyűjteményének a leírása.

Előkészületben van a győri katolikus püspöki könyvtár, a Dunántúli Református Egyházkerület pápai könyv- és levéltára, a budapesti Evangélikus Gyűjtemény, valamint az ugyancsak budapesti Ferences Könyvtár kéziratainak katalógusa. Áttekintő jegyzék készült a Piarista Rend budapesti levéltárának anyagáról.

Egyelőre félbeszakadt az esztergomi érseki bibliotheca kéziratainak katalogizálása. A terv szerint külön kötetet kap az ugyancsak a bibliothecában őrzött Batthyány József érsektől származó kéziratgyűjtemény.

Katalogizálásra vár még a kalocsai érseki, a szombathelyi, a veszprémi és a váci katolikus püspöki könyvtár, valamint a szegedi és sárospataki katolikus gyűjtemények kéziratanyaga.

A kódexek leírását tartalmazó gyűjteményes kötet már ugyancsak együtt van, mintegy 280 kötet címleírását tartalmazza, őrzési helyük rendjében. Nem kerültek bele a kötetbe a liturgikus és a német nyelvű darabok, amelyek a Radó Polikárp, illetve Vízkelety András szerkesztette katalógusokban már megjelentek, itt csak utalnak rájuk.

Az egyházi könyvtárakkal kapcsolatos program természetesen nem szorítkozik csupán a kéziratállomány feltárására. Ez a feladat szorosan összefügg egyrészt az illető könyvtárak megoldandó elhelyezési, feldolgozási és állományvédelmi gondjaival, másrészt pedig más állományrészek feltárása is szükséges a tudományos kutatás érdekében.

A könyvfeltárási munkák közül a Ráday Gyűjteményben folyamatban van Ráday Gedeon műemlékké nyilvánított könyvtárának, Debrecenben pedig az antikva-könyvek nek újrakatalogizálása és a katalógus sajtó alá rendezése.

F. Csanak Dóra

Gyülekezettörténet — Helytörténet

Az ausztriai Burgenland tartomány ma már egyetlen magyar nyelvű evangélikus gyülekezetének, Őriszigetnek (Sziget in der Warte) a történetét írta meg Teleky Béla. (A magyar evangélikusság története Őriszigeten. Sziget, 1979. 122 l., 11 szövegközti kép, sokszorosított. A Magyarországi Evangélikus Egyház Budapesti Teológiai Akadémiája tanári karához benyújtott doktori értekezés.) A szerző, a felsőlövői német nyelvű gimnázium tanára, a szigeti evangélikus gyülekezet lelkésze, nagy szorgalommal állította össze a gyülekezet történetének a reformáció koráig visszanyúló adatait, munkája azonban inkább csak krónika, a folyamatos történeti kép az adatokból nem áll össze. Hogy egy példát említsünk, azt megtudjuk, hogy Unger Emil tanító 1929-ben 25 éves jubileumára egy ezüst cigarettaszipkát kapott ajándékba, de hogy mit tanított, arról nem hallunk. Ha a szerző az általános magyar történeti munkákat megnézte volna, s az Őrség múltját tárgyaló kiadványokat is bevonta volna kutatásai körébe, Sziget eseményei nem állnának teljesen izoláltan, egymagukban, s több bántó elírást és tévedést kiküszöbölhetett volna. Így az őrszigetiek — szerinte egyedülálló — nemességére, a 18. századi „inquizició" elleni harcra vonatkozóan, arra, hogy mi is az a „normális" iskola az 1790-es években (hogy csak néhányat említsek), s nem volna az olvasónak az a benyomása, hogy a falu és evangélikus gyülekezete társadalmi és vallási tekintetben valami különállót, egyedit képviselt a történelmi Magyarországon. Valamivel elevenebb a faluban élő népszokások leírása, s a mai helyzetbe ad bepillantást a kétnyelvűség és a beolvadás problémáját tárgyaló fejezet. Itt viszont hasznos lett volna az általános eszmefuttatások mellett, néhány helybeli konkrétumot hozni, az anyakönyvek, a statisztikai adatok megszólaltatása révén. A munkát a burgenlandi német és magyar helynevek konkordancia-jegyzéke zárja, ami hasznos, csak éppen nem illik ide.

*

A magyarországi török kincstári összeírások, a defterek forrásértékére történetírásunk már régen rámutatott, mégis, sorozatos kiadásunk csak az utóbbi években indult meg. Velics László és Kammerer Ernő könyvritkaságnak számító kiadványa óta (*Magyarországi török kincstári defterek*. I—II. Budapest, 1890), Fekete Lajos korszakalkotó munkássága nyomán nemcsak az olvasás, a közreadás kérdései tisztázódtak, hanem a syakart írással és az összeírásokkal kapcsolatos forráskritikai módszerek is kikristályosodtak, és kinevelődött egy világviszonylatban számontartott magyar szakembergárda. Míg korábban a török forrásokkal foglalkozók főként a nyelvészeti kérdések iránt érdeklődtek, a mai turkológia nagyrészt történeti diszciplínává vált. A 16—17. századi hódoltsági terület életének megismerése és megrajzolása ma már el sem képzelhető a turkológusok munkássága nélkül.

Nem tekinthetjük feladatunknak a közreadott defterek teljes felsorolását, a legjelentősebbeket azonban megemlítjük. A Pest megyei Levéltár kiadásában jelent meg a *Budai szandzsák 1559. évi*

összeírása, Káldy-Nagy Gyula munkája (Pest megye múltjából. Szerkeszti: Lakatos Ernő. 3. k. Bp., 1977. 296 l. + 4 facsimile és 1 térkép). Ez az összeírás nagyjából az egykori Pest-Pilis-Solt-Kiskun megye és Nógrád megye területét öleli fel, s a szerző az 1559-it megelőző 1546. évi összeírás adatait is beledolgozza a forrásrészbe. A kalocsai Katona István Múzeum adta ki Vass Előd munkáját: *Kalocsa környékének török kori adóösszeírásai* (Kalocsai múzeumi dolgozatok. Szerkeszti: Bárth János, 4. k. Kalocsa, 1980. 187 l. + 8 facsimile és 2 térkép. Megjelent Kalocsa város Tanácsának támogatásával). Ez a kiadvány a szegedi szandzsákba tartozó kalocsai nahie 1560. évi összeírását közli. A harmadik munkát Dávid Géza készítette: *A simontornyai szandzsák a 16. században.* (Bp., 1982. Akadémiai Kiadó. 342 l. + 1 térkép.) A szandzsák a mai Tolna megye nyugati, nagyobbik felét, Fejér megye déli és Somogy megye északi részét zárta magába, egészen a Balatonig. Dávid hat összeírás adatait közli (1546, 1552, 1565, 1570, 1580, 1590) s lehetővé teszi ezzel az összehasonlítást, a történeti folyamatok megrajzolását. Végül a sort Káldy-Nagy Gyula újabb publikációja zárja: *A gyulai szandzsák 1567. és 1579. évi összeírása.* (Forráskiadványok a Békés megyei Levéltárból. 10. sz. Szerkesztette: Szabó Ferenc. Békéscsaba, 1982. 416 l. + 6 facsimile és 1 térkép. Fennállásának 250. esztendejében kiadja a Békés megyei Levéltár, a Művelődésügyi Minisztérium és a Békés megyei Tanács támogatásával.) Az első összeírás Gyula vára elfoglalása után egy évvel készült és így a hódoltsággá lett terület kezdeti helyzetét rögzítette a Hármas Köröstől a Marosig terjedő kelet-alföldi területen.

A felsorolt összeírások adatainak (sőt adatsorainak) kiértékelését részben már a forrásokat közreadó szerzők elvégezték, főleg demográfiai és gazdasági vonatkozásban. Értékes eredményeket szűrtek le a szóban forgó terület és az egyes falvak lakosságának számára, a népesség folytonosságára, belső vándorlására, etnikai hovatartozására és a családok nagyságára, másrészt a vagyoni és birtokviszonyokra, a török és magyar részre történő adózásra. Mi most a defterek egyháztörténeti fontosságára szeretnénk a figyelmet irányítani.

Mivel a török hatalom a korábbi nemesi vagy papi kiváltságokat nem ismerte el, a hódoltság területén maradt lakosság egészét az adófizető ráják közé sorolta, így a defterekben név szerint összeírta. Ha a faluban vagy mezővárosban volt pap, az összeírásban mindig a névsor elejére került, s neve mellett feltüntették, hogy pap. Ha családos volt, fiait is feltüntették. Így ezek a defterek lehetőséget adnak arra, hogy megállapítsuk: a 16. század derekán hány pap volt a hódoltsági részeken, s bizonyos következtetéseket vonhatuk le arra vonatkozóan, hogy közülük hány volt katolikus és hány tartozott valamelyik protestáns egyházhoz.

A budai szandzsákban 301 települést írtak össze, bennük 1546-ban 49 pap volt, 1559-ben 42. Több esetben megjegyezték, hogy időközben a pap „meghalt" vagy „megszökött", azaz odahagyta a gyülekezetét, és valószínűleg királyi területre távozott. A 42 papból 3 volt nős. A simontornyai szandzsákban 1567-ben 244 faluban 6 papot találtak, közülük kettőnél megjegyzik, hogy kalugyer, tehát görögkeleti vallású, a hatból a két kalugyeren kívül még kettő volt nős. 1579-ben már csak 2 kalugyert írtak össze. Összesen tehát 695 településre az 1550-es években 82 lelkész esett, ami azt jelenti, hogy a települések 88%-ában nem volt pap.

Anélkül, hogy ezekből az adatokból messzemenő következtetést akarnánk levonni, az nyilvánvaló, hogy — még ha valamennyi összeírt papot a római egyházhoz számítjuk is — a katolikus egyházi szervezet a hódoltsági területen az 1550-es évekre szinte megszűnt. A papság részben elmenekült, s a helyükön maradottak kihalása után nem volt utánpótlás. Ezt eddig is így sejtettük. Ami viszont meglepő, hogy protestáns pap is alig akadt. Azt, hogy a 80 egynehány papból hány volt katolikus és hány lutheránus, esetleg kálvinista, nem tudjuk megállapítani. Mert nem bizonyos, hogy akit nőtlenként írtak be, az mind katolikus volt, ahogy az sem bizonyítható, hogy a nősök mind protestánsok voltak. (Katolikus egyházi részről általános a panasz, hogy a papság fegyelme és erkölcse megingott, s közülük többen megnősültek.) De még ha az összeírt papok nagyobbik részét protestánsnak vesszük, akkor sem sok. A későbbi összeírásokból — ha kiadásra kerülnek — bizonyára nyomon követhető majd a protestáns lelkészek számának gyarapodása.

*

A rábaközi Farád történetének adatait szedte egybe Horváth Győző tanár és adta ki a farádi „Felszabadulás" termelőszövetkezet megalakulásának 25. évfordulója alkalmából, sokszorosított alakban. (*Fejezetek Farád múltjából és jelenéből.* Szerkesztette: Horváth Győző. Győr, 1974. 112 l.) Levéltári kutatásokat Horváth nem végzett, de az okmánytárakból és a nyomtatott irodalomból gondosan összeszedte és krónikaszerűen előadja az eseményeket. A történeti részt megelőzi egy régészeti összefoglalás a honfoglalás előtti korról (Tomka Péter munkája), majd „szemelvények" következnek Farád néprajzából (ez is Horváth Győző munkája), második tanulmánya azonban, a címmel ellentétben, nem néprajzi, hanem művelődéstörténeti vonatkozásokat tár fel. Ilyen témákat tárgyal: a falu közösségi életének hagyományos formái, a hadnagyválasztás, az igazságszolgáltatás, a büntetések, a jobbágyi és a nemesi község együttélése, a lakosság számának alakulása, a népzmozgalmi adatok, az anyakönyvi bejegyzések, majd a földművelés és az állat-

tenyésztés módja és statisztikai adatai. Nagy Andor, a csornai járási hivatal elnökhelyettese, a kötethez írt előszavában helyesen írja: „nem becsülheti, értékelheti a jelen körülményeit tárgyilagosan az, aki ősei múltját nem ismeri". De vajon ezt a múltat, az ősök emberi helytállását megismerhetjük-e úgy, hogy az egyházak tevékenységére, egyéni és közösségi magatartást formáló munkájára nem figyelünk? Éppen Farádon, ahol évszázadok óta két egyház élt egymás mellett, a katolikus és az evangélikus, s a lakosság nagyjából fele-fele arányban tartozott az egyikhez és a másikhoz. Hogyan alakította a két egyház hívei gondolkodását, mik voltak az egyezések és az eltérések magatartásban, erkölcsökben és szokásokban? A felekezeti különbségeket hogyan színezte a társadalmi hovatartozás (nemesek, jobbágyok)? Farád népe múltjának ezek a fejezetei még földerítésre várnak.

*

Thury György, a híres törökverő vitéz életével foglalkozik Huszár Pál munkája: *Thury György szerepe a dunántúli végvári harcokban, 1554—1566.* (Várpalota, 1974. 192 l. + 15 l. képmelléklet. Sokszorosításban kiadta a várpalotai Városi Tanács VB Művelődésügyi Osztálya, 1000 példányban.) Míg Müller Veronika 1972-ben megjelent műve (ismertetését l. *Századok* 1974. 1281.) Thury életének utolsó szakaszával, 1567—1571 közti kanizsai kapitányságával foglalkozik, Huszár Pál munkája az ezt megelőző időt, a palotai kapitányság éveit öleli fel. Rövid bevezetés után, melynek központjában Palota végvár története áll, forrásokat közöl, leveleket, jelentéseket, leltárakat, összeírásokat és a vár 1566. évi ostromáról szóló egykorú vagy közel egykorú leírásokat. Az iratok egy része már korábban is ismert volt, másrészük most kerül első ízben kiadásra. Közli a latin szövegek magyar fordítását is, illetve a betűhíven adott magyar levelek esetében a mai átírást. A közlések és a fordítások pontosak, csupán a sűrűn előforduló sajtóhibák bántók. Itt-ott zavaros a jevéltári jelzet (l. a 20. vagy a 30. iratnál), másutt a terminológia hibás (az „archidux" magyar megfelelője nem nagyherceg, hanem főherceg, pl. 47. l.). A főbb személyek rövid, új adatokat is tartalmazó életrajza, a történeti munkák és a szépirodalom felsorolása egészíti ki a kötetet. A történeti irodalom körét a szerző néhol túl általánosan értelmezi (beiktat több Eger ostromával foglalkozó művet, ide nem tartozó heraldikai munkákat stb.), ugyanakkor hiányzik egy sor szorosan idetartozó feldolgozás (pl. Müller Veronika említett műve). Néhány címleírása zavaros (l. az Ertheimer, helyesen nyilván Wertheimer Ede alatti adatokat, vagy a Huszár I. nevénél közölteket). A szépirodalmi csoportba sorolt művek viszont többnyire irodalomtörténeti szaktanulmányok. Egyszer azt is érdemes volna megvizsgálni, van-e valami valóságtartalma „Az vitéz Thury György haláláról" szóló egykorú ének sorainak:

„Kevélység űbenne semmi nem vala,
Isteni szolgálatra gondja vala."

*

A 16—18. században a szerzetestendek közül a ferencesek álltak a legközelebb a néphez. Tudjuk, hogy közülük számosan részt vettek az 1514-es Dózsa-fölkelésben, és hogy a magyarországi reformáció első szakaszának élgárdája is jórészt az ő soraikból került ki. Följegyzéseik, „historia domusai"-k tehát nemcsak az egyháztörténetre, hanem a helytörténetre, a falvak hétköznapjaira, a paraszti nép helyzetére, életmódjára és magatartására is elsőrendű források. Baján a ferencesek a török kiverése után telepedtek meg, napló jellegű háztörténetüket 1694-től vezették rendszeresen. A napló ugyan a II. világháború során elpusztult (vagy valahol lappang), de az 1930-as években ketten is kiírták egyes bejegyzéseit. Ezeket — a szerencsére egymást kiegészítő — latin följegyzéseket adta közre a bajai Türr István Múzeum Koszta István fordításában és Kőhegyi Mihály jegyzeteivel. (*Kivonatok a bajai ferences zárda háztörténetéből. 1694—1840.* Baja, 1972. 57 l. A Bajai Türr István Múzeum Kiadványai 19. sz. Megjelent a Városi Tanács anyagi támogatásával.) A följegyzések így, töredékes voltukban is érdekesek; többek közt a nép hitvilágára és a vallással összefüggő szokásaira is közölnek adatokat. A fordítás gördülékeny, a jegyzetek minden lényeges vonatkozásban eligazítást adnak. Hasznos volna más rendházak historia domus-át is közreadni.

*

Baja városa a 18. században nemzetiségileg vegyes volt, magyarok, szerbek, horvátok és németek lakták. Míg a ferences rendházban az első időkben többségben voltak a délszláv (bosnyák, horvát, bunyevác) szerzetesek, a katolikus hívők nagy többsége német anyanyelvű volt. A Rákóczi-szabadságharc után létesült német egyházközség megalakulására a bécsi Kamarai Levéltárból közöl érdekes iratokat Paul Flach. (*Zur Entstehungsgeschichte des deutschen Pfarrei und Pfarrkirche von Baja, sowie des anderen Pfarreien, Kirchen, Kappelen, Friedhöfe und Statuen der in der nordwestlichen Batschka befindlichen Stadt.* München, 1974. Die Deutschen aus Ungarn Nr. 8.,

112 l. + 39 képmelléklet.) A kis könyv az 1811-ben megalakult református egyházközségre és 1846-ban már fennálló oratóriumára is közöl adatokat. Közreadja a református egyház ezidőből való lelkészválasztási szempontjait is; eszerint a paptól elvárták, hogy „a latinon kívül görögül, héberül és legalább németül beszéljen, jártas legyen a történelemben, a természettudományokban, a földrajzban", ismerje a törvényeket és legyen otthonos a zenében, rendelkezzék íráskészséggel és legyen jó szónok. (80.) A könyvet a levéltári források és lelőhelyek gondos jegyzéke, valamint a város történetének könyvészete egészíti ki.

Ugyancsak Paul Flach egy másik kiadványában Baja világi közigazgatásának történetére közöl fontos adatokat. (*Die königlichen Freibriefe der Stadt Baja.* München, 1979. Die Deutschen in Ungarn Nr. 16., 37 l. + 2 facsimile melléklet.) Eredeti szövegében (majd német és magyar fordításban) közreadja I. Lipót király 1696. évi kiváltságlevelét, majd ennek III. Károly által 1714-ben történt megerősítését. Ezt követően 1768-ig közli a városi tisztviselők névsorát (főbíró, belső és külső tanács tagjai, a népből választott szószólók és az utca-tizedesek), megjelölve számos esetben vallásukat és azt, hogy a tanácsban melyik nemzetiséget képviselték.

Végül megemlítjük Paul Flach egy harmadik, Bajára és a környező falvakra vonatkozó művét, melyben az egykori német utcaneveket szedi össze és azonosítja a maiakkal. (*Die Deutschen Gassennamen der Stadt Baja und der umliegenden Ortschaften.* München, 1977. Die Deutschen in Ungarn Nr. 12., 78 l. + 8 kép- és 3 várostérkép melléklet.) Az egykori utcanevek hasznos útbaigazítást adnak a falvak földrajzi-természeti képének megismeréséhez, a mesterségek elterjedéséhez, nem egyszer egyháztörténeti vonatkozásokban is. Arról nem is szólva, hogy mennyivel változatosabbak és színesebbek voltak a mai, országosan egy kaptafára húzott névadási rendszernél. Hasznos volna ezt a munkát más falvak esetében is elvégezni. Egyébként a könyvben tárgyalt 21 Baja környéki faluból 6 Jugoszláviához tartozik.

Benda Kálmán

*

„Melly igen hasznos és szükséges légyen a jeles és nevezetes dolgoknak feljegyzése s írásban hagyása, a mindennapi tapasztalás bizonyítja: mert vallyon hogy tudnánk a világ teremtése históriáját, ha Moses meg nem írta volna". A Nagybánya melletti kis mezőváros, Misztótfalu (a középkori Szatmár megyében, ma Tăuții de Măgheraus, Románia) hites nótáriusa, nemes Piskolti István uram kezdte így 1804-ben a mezővárosi protokollum méltatását. A jegyző az akkor már több mint két évszázadot megért és „mind a régiség, mind a gondviseletlenség miatt" igencsak „megavult" könyvet bekötötte és a benne megírt ügyeket sorszámmal és rövid regesztával látta el, bár a protokollum legnagyobbrészt nem „római betűkkel", hanem a „gótusok betűivel" íródott, amit — állapította meg a tudományára büszke jegyző — „ezer írók közzül alig találkozik egy, aki fojtába el tudná olvasni". (*Misztótfalu mezőváros jegyzőkönyve. 1596—1803.* Bp., Európa Kiadó, 1985. ... l.)

1596-ban kezdte el Misztótfalu tanácsa „az közönséges igasságnak jövendőbéli megmaradására" a jegyzőkönyv vezetését, látván, hogy „mindeneket fenkben [értsd: főnkben] nem hordozhatunk, kik miatt ennek előtte is nagy sok fogyatkozások... estenek az sok feledékenység miatt". Az 1803-ig többé-kevésbé folyamatosan vezetett jegyzőkönyv igen különböző ügyeket tartalmaz: adóösszeírást éppen úgy találunk benne, mint örökségi ügyeket, az egyik lapon bűnperben vallanak a tanúk, a másikon a bordézsma elosztását tartotta szükségesnek megörökíteni a tanács. Éppen ez a sokszínűség ad részletes betekintést Misztótfalu életébe és világítja meg azt a társadalmi környezetet, ahonnan a mezőváros világhírű fia, Misztótfalusi Kis Miklós elindult. A bejegyzések egy része a prédikátorra és az iskolamesterre vonatkozik, s így értékes adalékul szolgálhat az egyház- és iskolatörténet művelőinek. 1617-ben Bálint pap, a mezőváros prédikátora a bor árában 62 forintot kapott, hogy „az prédikátorok ípícsék [építsék] azt az szegin falu házát", azaz a templomot. A bor mellett a méhekből is dézsma járt a lelkésznek, tudjuk meg egy 1596. évi bejegyzésből, továbbá a „háza épöletire" évente ötven veder bor. Az iskolamester ugyanekkor háztartásonként egy veder bort vagy 12 dénárt kapott. 1604-ben Szűcs Miklós bíró és a tanács 150 forintért vettek harangot a szatmárnémeti kovácstól a templom számára. Egy 1631. évi feljegyzés pedig arról tudósít, hogy az 1629-ben itt szolgált lelkipásztor, Szépfi András, elhagyta az eklézsiát, és Czeglédi Istvánt hívták helyette, átengedve neki egy rétet.

Az utolsó évből, 1803-ból való az akkori özvegy papné kérvénye, mely szerint két árva fia közül az egyik „Nagybányán oskolabéli tudományokat" tanult, a másikat viszont, aki a gazdaságot vezette, katonának akarták megfogni, és ezért elbújdosott; neki kért édesanyja kegyelmet.

A kötethez írt utószavában Dankó Imre ismerteti a falu történetét a középkortól a 19. századig, a szöveg megértését pedig Baraczky István jegyzetei segítik. A szép kiállítású kötetet — amely Misztótfalusi Kis Miklós amszterdami „aranyos bibliájának" 300. évfordulójára jelent meg — a misztótfalusi református templomról készült fotók és Comenius *Orbis pictus*ának ábrái díszítik. (Csak sajnálhatjuk, hogy a kiadást nem kísérik filológiai jegyzetek. Nem tudjuk meg, hogy a három ponttal jelzett helyeken valami nem volt kiolvasható, vagy kihagyták, mert érdektelen volt, netán

a papír volt sérült? Azt is hiába találgatjuk, hogy ahol a nyomtatásban közölt bejegyzések megszakadnak, nem egyszer évtizedekre, ott eredetileg sem volt írás, vagy talán utólag kiszakították? Pedig ezek nem közömbös kérdések; ha felelni akarunk rájuk, meg kell néznünk az eredeti kéziratot.)

Tóth István György

A bécsi Protestáns Egyháztörténeti Intézet kiadványai

10 évvel ezelőtt, 1975-ben indult a bécsi Protestáns Egyháztörténeti Intézet kiadványsorozata, a „Studien und Texte zur Kirchengeschichte und Geschichte". Eddig tizenöt kötete jelent meg. A sorozat kiadója és szerkesztője Dr. Peter Barton, a bécsi egyetem evangélikus teológiai fakultásának egyháztörténeti tanára. Tíz év alatt tizenöt kötet a protestáns egyháztörténetből mindenképpen komoly teljesítmény. E kiadványsorozat igazi jelentőségét mégis az adja, hogy ellentétben a korábbi művekkel, amelyek az ausztriai protestáns egyházak történetét a németországi viszonyokból magyarázták, Barton és munkatársai a délkelet—középeurópai fejlődésbe helyezik bele, s az itteni evangélikus és református egyházak történetével állítják párhuzamba. Az Intézet szorosan együttműködik a csehszlovákiai, romániai és magyarországi protestáns egyháztörténészekkel, így többek között Bucsay Mihállyal és Makkai Lászlóval.

A korábbi zárt szemlélettel szemben a nyitottság, sokrétűség a történeti objektivitást és realizmust erősíti, és a középeurópai tér korábban alig sejtett sokszínűségét tükrözi. Ez a sorozat minden kötetében megmutatkozik. Képszerű hasonlattal a sorozat egyes köteteit kis hegyi patakokhoz hasonlíthatjuk, melyek különböző hegyoldalakról eltérő sebességgel és hőmérséklettel egy közös folyamba ömlenek, hol összekeveredve együttesen formálják ki a folyó sajátos arculatát. A sorozat kötetei igazolják, hogy József Attila szavai az egyháztörténetre is érvényesek: „Dunának, Oltnak, egy a hangja". Csupán a jugoszláviai „patak" szava hiányzik még a sorozatból.

Ennek a közös folyamnak Barton a Délkelet—Középeurópa nevet adta és csaknem minden kötet előszavában kitér a földrajzi tér tisztázására, mert a táji és történeti egységnek több megjelölése is használatos: Duna-medence, Ó-Ausztria, a Lajtán inneni és túli országok, a volt Habsburg birodalom területe. Barton azonban a táj egységét nem nosztalgikus-romantikus érzelmekből eredezteti, hanem a történeti fejlődés részleteinek egyezéséből. A sok közös vonásból a tizenöt kötet eredményei alapján hadd emeljünk ki néhányat.

A legszembetűnőbb eredmény, hogy a vázolt táj protestáns egyházainak története és élete önálló sajátosságot mutat, mely nem függvénye vagy bolygója a németországi „anyaegyháznak" és nem visszaverődése a német reformáció „fényének". Délkelet—Középeurópa fejlődésének egysége, önállósága és független vonásai ötlenek szemünkbe protestáns egyháztörténeti síkon. Sőt mi több, ez a fejlődés sokban meg is gazdagítja az egyetemes egyháztörténetet. Ez a szemlélet Ausztriában nem régi keletű, tudjuk, hogy korábban tagadták az ausztriai reformátori egyházak önállóságát; a Németországtól való függést hangsúlyozták, s tagadták a történeti összekapcsolódást a „Lajtán túli" részekkel. Régebben az evangélikus vagy protestáns megjelölésnek mindig volt olyan mellékzöngéje, hogy németbarát. Katolikus vonalon ez sokkal kevésbé jelentkezett. A szemléleti változás együtt formálódott a II. világháború utáni osztrák nemzeti öntudat kialakulásával. Teológiai vonatkozásban nagy hatása volt ezen a téren a bécsi evangélikus teológiai fakultásnak; elsősorban a lutheránus dogmatikus Wilhelm Dantine (1911—1981), valamint Barton elődjének, Grete Mecenseffynek (1898—1985) egyháztörténeti munkásságára gondolunk. Az ő kezdeményezésüket tette teljessé Peter Barton és a Protestáns Egyháztörténeti Intézet az önálló és sajátos ausztriai, illetve délkelet—középeurópai egyháztörténeti öntudat kiformálásában.

Ez az önálló és sajátos szín különösen az egyes tájegységek egyháztörténetét vizsgáló monografikus munkákban bontakozik ki. Szembetűnő ez már a sorozat 1975-ben megjelent első kötetében, melynek szerzője Peter Barton, és a korai keresztyénség történetével foglalkozik Ausztria és Délkelet—Középeurópa területén, 788-ig.[1] A keresztyénség első nyomai e tájon 170-ig vezethetők vissza, és a 3. század után válik sokszínű formában uralkodóvá; a korszakot a római egyház uralkodóvá válása zárja le. A táj keresztyén egyháztörténetének sajátos jellegét e kezdeti időszakban a római birodalommal való szoros kapcsolata, a birodalomhoz való tartozása determinálta. Szinte azt lehetne mondani, hogy a fejlődés vágányai már ekkor elnyerték mai irányukat.

Az érintett táj fejlődési önállóságát hangsúlyozza Barton másik munkája is: „Az evangélikusok története Ausztriában és Délkelet—Középeurópában", melynek első kötete („A paraszttháborúk árnyékában; a korai reformáció) 1530-ig tárgyalja az eseményeket.[2] A szerző Ausztria és a Kárpát-

medence reformációját szinte szinoptikus módszerrel egymás mellé állítva ismerteti. Ahogy mondja: nem „evangélikus egyháztörténetet" ír, hanem „az evangélikusok történetét" kívánja bemutatni, mert voltak olyan korszakok, amikor az evangélikusoknak, az elnyomás miatt, szervezett egyházuk nem volt, a szellem mégis történelmi formáló erőt jelentett a „titkos protestantizmus" idején is. Ez a magyarázata — mondja — a világi elem növekedő öntudatának és felelősségvállalásának az itteni protestáns egyházakban, s annak, hogy a szellemi mozgalmakban, a közéletben és az egész társadalomban, Ausztriában csakúgy, mint a Kárpát-medencében, jelentősebb szerepet játszott, mint pl. Németországban.

A külső történelmi hatóerők formálták tehát a tájegység protestantizmusának arculatát kezdettől fogva, s ez később is megmutatkozott pl. az egyházaknak a gazdasági életben vagy általában a világi társadalomban játszott szerepében. A fejlődés önállóságát mutatja, hogy a Németországban használt kronológiai határok itt nem érvényesültek; pl. a reformáció itt nem zárult le 1555-tel, ezen a tájon egy „meghosszabbított reformációról" beszélhetünk, s ugyanez áll az ellenreformáció korára is. Barton az evangélikus egyház fejlődésében előtérbe állítja mind a bel, mind a külpolitikai és gazdasági határokat. Mint jellemző sajátosságot kiemeli, hogy míg a köznemesek, a feltörekvő polgárság, valamint a paraszti rétegek nagyrészben az új hit követőivé váltak, addig az arisztokrácia, a nagybirtokosok, a nagypolgárság katolikus maradt. Példáit a magyarországi és az ausztriai reformáció történetéből veszi. A szerző nagy jelentőséget tulajdonít a társadalmi erők hatásának, ezt jelzi a kötet alcíme is: „A parasztháborúk árnyékában". Barton rámutat az ausztriai és az 1525-ös német parasztháború közötti különbségre: az osztrák parasztmozgalmaknál a vallási jelleg erőteljesebben érvényesült.

Bucsay Mihály kétkötetes műve a magyarországi protestantizmus történetét ábrázolja.[3] A szerző Bartonnál szélesebb alapokra helyezi művét, amikor tárgyalásába bevonja az unitáriusok, baptisták, metodisták és szabadegyházak történetét is. Ez a szinte ökumenikus áttekintés áttöri a régebbi konfesszionalista egyháztörténet kereteit és pl. a reformációban sem a szétválasztó gyökereket, hanem a közös forrásokat keresi. Bucsay rámutat, hogy a reformátori egyházak felekezeti kikristályosodása, egymástól való szigorú elhatárolódása és ortodox megmerevedése, csak a 16. század végén történik meg, keletről nyugat felé haladva, Részben az ellenreformáció hatására. Ennek okát részben abban látja, hogy a reformáció kezdetei Ausztriában és Magyarországon is igen szorosan kapcsolódtak a humanista és reneszánsz áramlatokhoz, annyira, hogy a kortársak sokszor nem is láttak közöttük különbséget. Ez a jelenség ismét aláhúzza a délkelet—középeurópai protestantizmus összetartozó és önálló jellegét. Bucsay a történelmi Magyarország területén élő különböző nemzetiségek protestáns egyházainak, művelődésének és teológiai fejlődésének történetét teljes mértékben bevonta művébe. Ez még jobban kidomborítja egy soknyelvű territórium egyházi vetületének sajátságos jellegét.

Gerhard Florey, a salzburgi protestánsok történetét tárgyaló könyve olyan tájra vezet el minket, ahol az evangélikusok egy katolikus hercegségben éltek.[4] Ez formálta életüket, melynek sajátosságai a következők voltak: az átfogó egyházi szervezet hiánya, a világi elem szükségszerűen domináns szerepe, az anabaptisták fellépése, egy „földalatti egyház" kényszerűsége, és végül a társadalmi és vallási ellentétek ütközése a paraszti háborúkban. A könyv középpontjában a salzburgi protestánsok kényszeremigrációja áll, 1731—32-ben, amikor mintegy 30 000 evangélikus hagyta el hazáját. A szerző ezt a tragikus történelmi eseményt történelmi objektivitással elemzi és értékeli, elkerülve a korábbi ábrázolások érzelmi megközelítését.

Délkelet—Középeurópa északi csücskének, a tesseni hercegségnek 1545—1920 közti evangélikus egyháztörténetét Oskar Wagner ábrázolja, részletesen és színesen.[5] A tesseni evangélikus egyház kivételes helyzetben volt az osztrák tartományok sorában, mert a XII. Károly svéd királlyal kötött altranstädti béke értelmében itt 1707 óta bizonyos vallásszabadságot engedélyeztek. Amikor azután 1784-ben a Türelmi Rendelet után a többi osztrák tartomány evangélikus egyházai is újra alakulhattak, Tessen lett az „anyaegyháza", a galíciai és bukovinai gyülekezetek esetében pedig a „keresztanya". A szerző megítélése szerint a könyv címében is olvasható „anyaegyház" fogalma jellemzi legjobban a territórium egyházi fejlődését. Ez az egyházi fejlődés összefonódott a nemzetivel, mely a szerző szerint a 19. század végén és a 20. század elején a szocialista mozgalmat és a munkásosztály öntudatát is erősen befolyásolta. Ez pedig — olvassuk tovább — abból következett, hogy Tessen, a szó legátfogóbb értelmében, a határon feküdt, mind kulturális, mind nyelvi és vallási vonatkozásban. De vajon Délkelet—Középeurópában melyik országra nem volt ez jellemző?

Oskar Wagner átvezet bennünket a délkelet—középeurópai egyháztörténet közös folyamának egy másik fontos jellemzőjéhez. Ahhoz, hogy minden időben minden egyház és minden keresztyén személy érezte a táj határ jellegét, ebből következően az övétől eltérő sajátságok közelségét, a közvetítés, az idegenből jövő hatások átvételének és továbbadásának jelentőségét, valamint saját határai átlépésének szükségességét. A határ tehát ebben a vonatkozásban nem bezártságot jelentett, hanem pozitív kapcsolat lehetőségét. Paul Tilich, az Amerikában élő német teológus szavaival: „a megismerés tulajdonképpeni termékeny területe a határ". Ez a megállapítás teljes mértékben áll a soro-

zat köteteit magában foglaló területekre, felekezeti, nemzeti, kulturális, nyelvi és társadalmi vonatkozásban egyaránt.

A határátlépés sokszor kényszerből történt: kénytelen emigráció és kitelepítés, nagy pusztulások után a lakatlan területek betelepítése, a háborúskodások és a politikai harcok következményeként. Sokszor vált Európa e szöglete a vallásuk, politikai vagy teológiai felfogásuk miatt nyugaton üldözöttek új hazájává. Máskor a segítés lelkülete mozdította elő a határátlépést, így amikor a Türelmi Rendelet után református magyar lelkészek mentek Csehországba, Tessenből pedig evangélikus papok Bukovinába és Galíciába az újonnan alakult gyülekezetek pásztorául. Ugyanígy a szolidaritás érzése vezetett sok teológust és elkötelezett világit, amikor átlépve egyházi vagy világi hivatásuk határát, a nemzeti törekvések, a parasztfölkelések, haladó kulturális irányok vezetőivé, szellemi irányítóivá vagy élcsapatának tagjaivá lettek a tárgyalt terület minden országában.

Az ismétlődő határátlépések következménye volt a nyitottság, a közvetítésre és kiegyezésre való hajlandóság. Vannak, akik ebben az igazságtól való felelőtlen elhajlást, ingadozó jellemet, vagy közömbösséget szimatolnak. Pedig ebben az esetben teológiai meggyőződésről van szó, melyet a történelmi tapasztalatok is gazdagon igazolnak. A közvetítésre való készség mögött az emberiesség szempontjait is meg kell látnunk. Erdélyben 1568-ban a tordai országgyűlés kimondta a katolikus, evangélikus, református és unitárius egyház szabadságát, egy olyan korban, amikor a nyugat-európai országokban tombolt a felekezetek közötti harc, még a protestánsok között is. A közvetítés, a kiegyezés mögött sokszor politikai érdek van, de sokszor a mások meggyőződése, egyénisége iránti tisztelet és megbecsülés.

Az átmenet és a közvetítés gondolatát fejezi ki az egész sorozat programját adó kötet: „Híd az egyházak és a műveltségek között".[6] A hídverés gondolatának változataival a különböző korszakokban találkozunk. Így a reformkatolicizmus jozefinista változatában, a humanizmus és a reformáció kelet- és délkelet-európai összefonódásában és számos más jelenségben. Robert Stupperich münsteri egyháztörténész bevezető tanulmányában a délkelet—középeurópai protestantizmus igazi örökségét és feladatát a híd szerepének vállalásában látja.

A híd és határátlépés jelentősége és értelme a Türelmi Rendelet 200 éves évfordulójára kiadott két kötetben („A türelem jegyében" és „A türelem fényében") fejeződik ki a legvilágosabban.[7] A két kötet különböző szerzők tanulmányait hozza a kérdésről, annak elő- és utótörténetéről. Történészek, egyháztörténészek egyaránt kiemelik a jozefinista reform és a Türelmi Rendelet jelentőségét. Különösen színessé teszi a tanulmányegyüttest, hogy a szerzők eltérő szempontokból és különböző álláspontokból vizsgálják a kérdést. Szétoszlatják a tévhitet II. József katolikusellenességéről és vallási közömbösségéről, kiemelik sajátos vallási és szellemi érdeklődéséből eredő „megélt toleranciáját", mely állampolitikai és gazdasági meggondolásokkal párosulva hozta létre 1781-ben a Türelmi Rendeletet. Persze a türelem gondolatának és gyakorlatának megvan a maga előtörténete, és azokban az országokban, ahol ez hiányzott, ott a Türelmi Rendelet gyakorlatba való átültetése problémákat vetett fel. A tanulmányok nyitottságát mutatja, hogy a kötetben helyet kapott a zsidósággal és az ortodoxiával kapcsolatos türelmi kérdés is. Az sem érdektelen, hogy a türelem szelleme vallási síkon nyitottságot és érzékenységet szült, részben a vallási ébredési mozgalom, részben a más felekezetek és vallások iránt; ebben a légkörben a későbbu ökumenikus mozgalom is finom hajszálgyökerekre talált. Ilyen hosszú íve van ennek a hídnak — mondja ki az egyik szerző.

A határátlépés egyik megtestesítője volt a felvilágosodás korában Fessler Ignác Aurél. Fordulatokban gazdag életének Peter Barton négy vaskos kötetet szentelt, de ez csupán egy része az egész életmű ábrázolásának, amit a szerző céljául tűzött ki.[8] Fessler szinte megszemélyesítője a korszaknak, felfogása, magatartása a késői barokk légkör szigorú jezsuita felfogásától a romantika érzelmességéig ível, magába öleli a legkülönbözőbb ellentéteket. A Moson megyei Zurányban (ma: Zurndorf, az ausztriai Burgenlandban) született és az oroszországi Szaratovban halt meg. Életének fő állomásai: Győr, Nagyvárad, Bécs, Lemberg, Berlin, Brandenburg, Szilézia és Pétervár voltak. Kapucinus szerzetesből lett evangélikussá és szuperintendensként halt meg, de közben volt egyetemi tanár, házi nevelő, szabad író, misszionárius. Előbb janzenita és reformkatolikus, majd a felvilágosodás híve, szabadkőműves, titkos társaságok tagja (Evergeten), megtért hívő, romantikus, sőt misztikus. Foglalkozott teológiával, keleti nyelvészettel, történelemmel, pedagógiával, vallásbölcselettel, filozófiával és regényírással. Korának minden szellemi áramlata megcsapta és szinte romantikus hevességgel mindegyiket át is élte. A különböző világnézetek határán élt és a határok között közlekedett.

A délkelet—középeurópai protestantizmus folyamának harmadik jellegzetessége, hogy a különböző egyházak és személyiségek évszázadokon át a Habsburg—török ellentétek feszültségében éltek, sorsuk az erőviszonyok változásától függött. A sorozat minden kötetéből kiérezhető a katonai és politikai erőviszonyok változó intenzitása. A török nyomása alatt, a 17. század elejéig, a protestáns rendek vallásszabadságát a császári udvar is kénytelen elismerni, a török veszély elmúltával viszont az ellenreformációs törekvések is szabadabban érvényesülhettek.

A folyton változó politikai helyzet, a katolicizmus meg-megújuló támadásai életre hívták és

finommá csiszolták a protestánsok politikai öntudatát. A 17. században Felső-Ausztriában csakúgy, mint Erdélyben, főleg református világiak állnak a nemzeti függetlenségi és rendi mozgalmak élére, és a fegyveres ellenálláshoz az evangéliumból a lelkészek prédikációiból merítik az eszmei támaszt. A 19. században hasonló folyamat megy végbe, főleg a romantika történelmi és nép fogalmának hatására, evangélikus vonalon Csehországban és Sziléziában.

A 17. század második fele sajátos képét mutatja különböző vallási és politikai felfogások találkozásának Délkelet—Középeurópában. Ezt a témát öleli át az 1976. február 12-i debreceni nemzetközi egyháztörténeti kollokvium előadásainak gyűjteménye: „Lázadás vagy vallás?"[9] A kollokvium magyarországi gyászévtized és a gályarab lelkészek háromszázadik évfordulójára emlékezett. A könyv címében a kérdőjel felveti a kérdést, hogy a protestáns törekvések mögött a vallásszabadság eszméje, vagy a politikai és társadalmi lázadás gondolata volt-e a hajtóerő? A gályarabságra hurcolt lelkészeket ez utóbbival vádolták, — vajon igazuk volt-e? Meglepő, hogy ekkor, az 1670-es években még milyen erős a nyugati protestantizmus szolidaritása az üldözöttekkel, s hogy minden üldözés és elnyomás mellett, milyen jelentős az akkor modern és haladó teológiai, szellemi és nevelési irányzatok térhódítása Magyarországon.

A reformáció hatására a táj parasztsága is megerősödött társadalmi öntudatában. Erről tanúskodnak a különböző szociális mozgalmak és a parasztháborúk, melyek egész Délkelet—Középeurópát átszövik a 17. század 20-as éveiig. Igaza van Peter Bartonnak, amikor a „társadalmi forradalom és a reformáció" összekapcsolódásáról beszél,[10] bár Makkai László szerint forradalom helyett inkább társadalmi mozgalmakról kell szólni. Persze ezeknek a reformáció kori mozgalmaknak mindenütt megvoltak a középkori előfutárai, így Magyarországon az 1514-es paraszti háború, melyben a ferences szerzetesek játszottak ideológiailag döntő szerepet; ugyanők váltak később a reformáció közvetítőivé. A későbbi parasztmegmozdulásokra általánosan jellemző, hogy bennük a vallási motívum erősebb, mint a 16. századi németországiakban. Mivel Magyarországon (de részben Ausztriában és Csehországban is) a nagybirtokos főurak többsége katolizált (szemben a protestánsnak megmaradó középbirtokosokkal), ezért katolikus és nagybirtokos szinte azonos fogalmat jelentettek. A reformáció és a társadalmi haladás először csak a „meghosszabbított reformáció" idején, az 1620-as évek elején válik el egymástól.

Mindenki, aki a délkelet—középeurópai vagy közelebbről a magyarországi protestáns egyházak történetét tanulmányozza, haszonnal és szellemi gyarapodással olvashatja a sorozat tizenöt kötetét. Haszonnal, mert látóköre tágul, ismeretei szélesednek és az egyes korszakokat nagyobb összefüggésben látja. Ezek a kötetek a kölcsönös hatásokra irányítják a figyelmet és segítenek megszabadulni a felekezeti lokálpatriotizmustól, a szűk nemzeti látástól, egyszersmind elmélyítik a történeti kritikát. Reméljük, hogy az első tíz évet egy még termékenyebb évtized követi majd.

Németh Balázs

JEGYZETEK

1 Peter F. Barton: *1800 Jahre Christentum in Österreich und Südost mitteleuropa. Eine Einführung in seine Geschichte.* Teil 1: *Frühzeit des Christentums in Österreich und Südostmitteleuropa bis 788.* Wien—Köln—Graz, 1975. Verlag Hermann Böhlau, 287. (Studien und Texte zur Kirchengeschichte und Geschichte, 1. Reihe, Bd. I/1.)

2 Peter F. Barton: *Die Geschichte der Evangelischen in Österreich und Südostmitteleuropa.* 1. *Im Schatten der Bauernkriege; die Frühzeit der Reformation.* Wien, 1985. Evang. Pressverband in Österreich. 320. (StT II/10 und *Jahrbuch für die Geschichte des Protestantismzs in Österreich.* Jahrgang 101.)

3 Mihály Bucsay: *Der Protestantismus in Ungarn 1521—1978. Ungarns Reformationskirchen in Geschichte und Gegenwart.* Teil 1: *Im Zeitalter der Reformation, Gegenreformation und katolischen Reform.* Wien—Köln—Graz, 1977, Verlag Hermann Böhlau. XX + 303. (StT I/3.): Teil 2: *Vom Absolutismus bis zur Gegenwart.* Wien—Köln—Graz, 1979, Verlag Hermann Böhlau. 264. (StT I/3.) — Ismertetése: *Ráday Gyűjtemény Évkönyve* II. 1981. 318—322.

4 Gerhard Florey: *Geschichte der Salzburger Protestanten und ihrer Emigration 1731/32.* Wien—Köln—Graz, 1977, Verlag Hermann Böhlau. 276. (StT I/2.)

5 Oskar Wagner: *Mutterkirche vieler Länder. Geschichte der Evangelischen Kirche im Herzogtum Teschen 1545—1918/20.* Wien—Köln—Graz, 1978. Verlag Hermann Böhlau. 560. (StT I/4/1—2.)

6 Peter F. Barton—Mihály Bucsay—Robert Stupperich: *Brücke zwischen Kirchen und Kulturen.* Wien—Köln—Graz, 1976. Verlag Hermann Böhlau. 99. (StT II/1.)

7 Peter F. Barton ed.: *Im Zeichen der Toleranz. Aufsätze zur Toleranzgesetzgebung des 18. Jahrhunderts in den Reichen Joseph II., ihren Voraussetzungen und ihren Folgen.* Eine Festschrift. Wien, 1981. Verlag Hermann Böhlau. 560. (StT II/8.) — Peter F. Barton ed.: *Im Lichte der Toleranz. Aufsätze zur Toleranzgesetzugbung des 18. Jahrhunderts in den Reichen Joseph II., ihren Voraussetzungen in ihren Folgen. Eine Festschrift.* Wien, 1981. Verlag Hermann Böhlau 320. (StT II/9.)

8 Peter F. Barton: *Jesuiten, Jansenisten, Josephiner. Eine Fallstudie zur frühen Toleranzzeit. Der Fall Innocentius Fessler.* Wien—Köln—Graz, 1978. Verlag Hermann Böhlau. 474. (StT II/4.) — Peter F. Barton: *Erzieher, Erzähler, Evergeten. Ein Beitrag zur politischen Geschichte, Geistes- und Kirchengeschichte Schlesiens und Preussens 1786/88—1896. Fessler in Schlesien.* Institut für protestantische Kirchengeschichte. Wien, 1980. 336. (StT II/5—1.) — Peter F. Barton: *Maurer, Mysten, Moralisten. Ein Beitrag zur Kultur- und Geistesgeschichte Berlins und Deutschlands 1796—1802. Fessler in Berlin.* Institut für protestantische Kirchengeschichte. Wien, 1982. (StT II/5—2.) — Peter F. Barton: *Romantiker, Religionstheoretiker, Romanschreiber. Ein Beitrag zur Kultur- und Geistesgeschichte Deutschlands 1802—1809. Fessler in Brandenburg.* Wien—Köln—Graz, 1983. Verlag Hermann Böhlau. 318. (StT II/6.)

9 Peter F. Barton—László Makkai edd.: *Rebellion oder Religion? Die Vorträge des internationalen kirchengeschichten Kolloquiums, Debrecen, 12. 2. 1976.* Református Zsinati Iroda Sajtóosztálya. Bp., 1977. 157. (StT II/3.)

10 Peter F. Barton ed.: *Sozialrevolution und Reformation. Aufsätze zur Vorreformation, Reformation und zu den „Bauernkriegen" in Südmitteleuropa.* Wien—Köln—Graz, 1975. Verlag Hermann Böhlau. 149. (StT II/2.)

KRÓNIKA

A 80 ÉVES DEBRECZENI LÁSZLÓ KÖSZÖNTÉSE[1]

Az erdélyi építészettörténetnek, beleértve a népi műemlékeket is, egyik jeles kutatója a 80. születésnapjához érkezett Debreczeni László. A falvak százaiban örökítette meg mérnöki pontossággal a templomokat és a világi építményeket, a temetők fejfáit és sírköveit, a jellegzetes népi építményeket, de még a régi könyveket, iparművészeti alkotásokat is nagyon sok esetben számbavette. Hat évtizedes kutatásainak csak kis töredéke jelent meg, nagyobb részük ma is kéziratban várja, hogy szélesebb körben is hathasson.

Debreczeni László 1903. december 18-án született Marosvásárhelyen. Kolozsvárt járt polgári iskolába, majd felsőfokú technikumot végzett, itt sajátította el műszaki ismereteit. Az 1920-as években az erdélyi élet három kiemelkedő egyénisége befolyásolta életpályáját. Az egyik Kelemen Lajos, Erdély utolérhetetlen tudású történésze, aki figyelmét elsősorban a falvak művészeti, műemléki és bizonyos mértékig néprajzi emlékeire irányította. A másik Makkai Sándor erdélyi református püspök, aki 1928-ban megbízta az egyházi műemlékek számbavételével és feltérképezésével. Ez azt a lehetőséget biztosította számára, hogy Erdély jelentős részét bejárhatta. 512 településen fordult meg, és mindent följegyzett, amit látott-hallott. A harmadik Kós Károly volt, akitől megtanulta, hogy a műemlékeket nem elég felmérni, megörökíteni, hanem olyan új épületeket kell tervezni, amelyek átmentik és továbbviszik az erdélyi építészet hagyományait.

1929-ben Kolozsvárt lát napvilágot Debreczeni alapvető munkája: *Erdélyi református templomok és tornyok*, majd egy sor kisebb-nagyobb tanulmány után 1940-ben: *A mi művészetünk*. Közben egy sor templomot, lakó- és középületet tervez, melyek ma is hirdetik művészi és építészi képességeit. Csak sajnálhatjuk, hogy több, teljesen kész munkája mai napig nem jelenhetett meg. Említsük meg az erdélyi monumentális faépítkezést bemutató hatalmas művét, amelyhez 100 távlati kép és 40 részletrajz járult, s amelyben ezt írja: „Nálunk Erdélyben a fa volt a legolcsóbb, legkönnyebben megszerezhető és megmunkálható anyag, s mert népünk a fához ősidőktől fogva elsőrangúan értett, csak természetes, hogy a haranglábak fából készültek. Eleinte két vagy négy (a harangok súlya szerint) földbe ásott oszlopon álló, kis fedéllel ellátott építmények voltak, később talpra épültek, hogy költöztetni lehessen és tartósabb is legyen. E talpra épített állványok idővel támaszokat kaptak, majd pedig már eleve támaszokkal (keresztkötés, vihargerenda) épültek, s a talpakat meghosszabbították, hogy a támaszok is beleköthetők legyenek, a kinyúló talpak és támaszok fölé ismét eresz vált szükségessé, hogy védve legyenek. Nagyjában ez minden harangláb szerkezete. Különbség csak kivitelben és díszítésben van." A fa haranglábakat nemcsak technikai, de történeti oldalról is vizsgálta. Tőle tudjuk, hogy virágzásuk a 17. század második felére és a 18. századra esett, amikor az ellenreformáció nem engedte a protestánsoknak kőtorony építését. A Türelmi Rendelet (1781) után megritkult a fa haranglábak száma, inkább templomtornyokat emeltek.

1949-től a kolozsvári Képzőművészeti Intézetben dolgozik, műszaki felelősként, de előadásokat is tart az erdélyi népművészetről. 1955—58 között a Bolyai Tudományegyetemen Erdély építészettörténetét adja elő és részt vesz Kolozsvár, Nagyenyed műemléki felmérésében. 1957-ben elkészül a Torockó népi építészetét tárgyaló dolgozata, ez eddig még sajnos nem jelent meg.

Balassa Iván

[1] Évkönyvünk sajtó alá rendezése idején Debreczeni László elhunyt. Így a köszöntésből tisztelgő búcsúzó lett.

EMLÉKBESZÉD A BUDAPESTI REFORMÁTUS GIMNÁZIUM ALAPÍTÁSÁNAK 125. ÉVFORDULÓJÁN

Az ország fővárosában 125 évvel ezelőtt megnyílt gimnázium, múltját tekintve, nem mérhető a reformáció koráig visszanyúló debreceni vagy sárospataki kollégiumhoz. A Duna-melléken, a fővárosban másként alakult a történelem, s az iskola késői megszületése az itteni sors nehézségeit is példázza. A pest-budai református gyülekezet ugyan már a 16. században is élt, de a török uralom idején sem politikai, sem anyagi lehetősége nem volt arra, hogy középfokú iskolát létesítsen. Budavár visszafoglalása pedig az amúgy sem nagyszámú magyar református gyülekezet halálát jelentette. Az 1686-os ostrom után a kettős város romokban hevert, lassan induló betelepülését a bécsi Haditanács ellenőrizte a magyarellenes és ellenreformációs politika szellemében. I. Lipót király 1703. évi kiváltságlevele visszaadta Pest város régi szabad királyi rangját, egy kikötéssel, hogy protestáns vallásúak „semmilyen ürüggyel se vétethessenek fel polgárnak".

A királyi parancsot Pest városa szigorú következetességgel teljesítette, ettől kezdve nyolc évtizeden át Pesten és Budán protestáns vallásúak sem polgárjogot, sem ingatlantulajdont nem szerezhettek, nem lehettek céhtagok, s azt, aki közülük véletlenül a városban halt meg, csak a temetőn kívül volt szabad eltemetni.

1781-ben II. József Türelmi Rendelete országosan engedélyezte a protestánsok vallásgyakorlatát, s 1790-ben törvényben mondották ki a felekezetek egyenlőségét. Immár nem volt jogi akadálya a protestánsok betelepülésének a fővárosba, a német polgárság azonban továbbra sem látta szívesen a református magyarokat, s azok sem érezték jól magukat az idegen nyelvű környezetben. 1806-ban a kettős város 58 000 lakosából mindössze 211 volt református, s a 19. század első tíz évében polgárjogot szerző kétezer személyből csak 331 volt magyar nemzetiségű. A pesti református gyülekezet ugyan forma szerint már 1796-ban megalakult, de sem temploma, sem parókiája nem volt, a lelkipásztor is albérletben lakott.

A reformátusok jelentősebb bevándorlása a század második harmadában indult meg, de számuk még 1850-ben is csak 8000, az összlakosság hat és fél százaléka. Az országos százalékarányt pedig csak 1940-re érik el. Jelentősen különbözik az országostól a fővárosi gyülekezet társadalmi összetétele is. A kormányhivatalokban, a bíróságoknál alkalmazott nemesurak mellett napszámosok, cselédek, majd egyre növekvő számban gyári munkások alkották a gyülekezetet, s az értelmiség nagy aránya mindvégig megmaradt. Viszont hiányoztak azok a jómódú önálló exisztenciák, parasztgazdák vagy kereskedő polgárok, akik másutt az egyház oszlopai voltak. Szegény gyülekezet volt. Jellemző, hogy míg az alföldi civisvárosok a Türelmi Rendelet után néhány év alatt saját erejükből hatalmas templomokat építenek, a Kálvin téri templom felavatására csak 1830-ban kerülhetett sor, a megépítéséhez országos közakadakozás volt szükséges.

Már az 1790-es években fölmerült egy közös protestáns főiskola létesítésének terve a fővárosban, 1843-ban létrejött a Pesti Protestáns Főiskolai Választmány, de a terv nem valósult meg.

A szabadságharc bukása után az önkényuralom az idegen abszolutizmus és a németesítés szolgálatába állította az iskolákat is. Megszűnt a protestáns iskolák korábbi önkormányzata, kötelezővé vált az osztrák tanrend bevezetése. A pesti királyi katolikus gimnáziumban, az 1855-ben létesített budai német nyelvű felsőreáliskolában az osztrák tartományokból idevezényelt igazgatók és tanárok tanítottak. Nemcsak nyelvük, szellemük is idegen volt, s az ifjúságot feltétlen császárhűségre és az összbirodalom eszméjének tiszteletére nevelték. Az ellenséges hatalom bástyái voltak. Német nyelvű volt az 1818-ban alapított evangélikus gimnázium is. Magyar iskola csak egy volt a fővárosban, a piaristák gimnáziuma. Ebben a helyzetben sikerült Török Pálnak, a pesti református gyülekezet akkori lelkipásztorának, a későbbi püspöknek, a kiváló egyházpolitikusnak és szervezőnek, országos támogatással és erőfeszítéssel létrehoznia 1855-ben a református teológiai akadémiát, majd a gimnáziumot. A kezdetben hat, majd hamarosan nyolc osztályos református gimnázium 1859. október 16-án nyílt meg.

Az új iskolát nem a hatalom hozta létre, nem a bécsi abszolutizmus érdekeit szolgálta, éppen ellenkezőleg, a nemzeti eszme és a magyar kultúra őrállója volt. Megvalósítása egy reménytelennek tűnő korszakban a magyar református társadalom meg nem tört életerejének a megnyilatkozása volt.

Az iskola szegény volt — tegyük mindjárt hozzá: mindvégig az is maradt. Nem voltak ingatlanai, nem állt mögötte támogató város, nem rendelkezett gazdag alapítványokkal. Az első húsz esztendőben saját épülete sem volt, a Kálvin téri ház felső emeletén folyt a tanítás. Az 1888-ban felépült Lónyay utcai iskolaépület pedig kezdettől fogva szűk volt. Évtizedeken át végzett gyűjtés eredményeként, 84 évvel az alapítás után, 1943-ban nyílt meg az internátussal is felszerelt új iskolaépület, az akkori Lónyay és Zsil utca sarkán. Ebben működött az iskola 1952-ig, megszűntéig.

A gimnázium tanári kara már megalakulásakor országosan kiemelkedett. Gönczy Pál igazgató, a kor neves pedagógusa a legjobb szakemberek közül válogathatott, s jellemző a korabeli tréfás mondás: a Tudományos Akadémia üléseit felváltva a nagykörösi és a pesti református gimnázium-

ban lehetne tartani, hiszen tagjainak jórésze itt található. A magyar irodalmat Tolnai Lajos, a neves író tanította. A poétikát és retorikát Gyulai Pál, a történelmet Thaly Kálmán, a németet Ballagi Mór, az éneket pedig Bartalus István, a magyar zenetörténet nagy alakja. Megvalósult Fáy Andrásnak még 1842-ben leírt kívánsága: a fővárosban olyan református főiskola létesült, melyre felekezeti különbség nélkül az egész ország felnézhetett.

Az 1867. évi Kiegyezés után a tanárok egy része magasabb, országos állásokba távozott, de az iskola továbbra is mindvégig gondosan ügyelt a tanári kar szakmai színvonalára. Hosszan sorolhatnánk az országosan ismert neveket, ha időnk engedné. 1952-ben, az iskola megszűnése után, tanárainak jórésze főiskolákra és az egyetemre kapott kinevezést.

A tanterv, a kor nevelési követelményeinek megfelelően, a klasszikus nyelveket és műveltséget helyezte az előtérbe. Mellettük azonban — és ebben már az iskola egyénisége is megmutatkozott — egyre nagyobb hangsúlyt kapott a magyar irodalom és a nemzeti múlt. A latin nyelvet kezdettől fogva, nyolc éven át tanították, előbb heti hét, majd hat órában. A görög a felső négy osztályban heti öt órát kapott, később már a görög pótlónak nevezett művelődéstörténeti tárgyat is lehetett választani. A magyar nyelv és irodalom a kezdeti heti két óráról előbb háromra, majd négyre emelkedett, s ugyanígy nőtt a történelemórák száma is. A természettudományok kezdettől fogva jelen voltak, óraszámuk lassan emelkedett, főleg a századforduló után, de a humanista tárgyak mögött mindvégig háttérbe szorultak.

Az iskola hangsúlyozta, hogy nem szaktudást, hanem általános műveltséget kíván adni; eszménye a művelt ember volt, aki az emberiség és a magyarság kultúrájának értékeit egyaránt ismeri. A követelmények nagyok voltak, s az elbírálás szigorú. A tanítás módszerét a mai pedagógia bizonyára vaskalaposnak mondaná, de eredményes volt. Az akkor érettségiző diák a mainál összehasonlíthatatlanul többet tudott, s ha kellett, tudományát szabad előadásban is bizonyította. Az eredményt lemérhetjük a híres tanítványok hosszú során és az országos tanulmányi versenyek helyezésein is. A Budapesti Református Gimnázium érettségi bizonyítványa rangot jelentett.

Az iskola azonban nemcsak tanított, hanem nevelt is, tudásanyagot közvetített és embert formált. A világnézetet a hagyományosból megújuló kálvinista szemlélet alakította, mely nem csupán a vallásórákon, az énekórák zsoltáréneklésein volt jelen, hanem minden tanórán. A történetszemléletben a nemzeti függetlenségi törekvések, azoknak a református egyházzal való egybefonódása dominált, magyarságunk és kálvinista hitünk elválaszthatatlan egysége. Mindez jól megfért az egyetemes európai műveltség értékeinek megbecsülésével, a patriotizmus nem fulladt sem látókör nélküli primitívségbe, sem magyarkodásba. Műveltség és modernség, a változó korok haladó eszméinek megismerése nemcsak a tananyagon át érvényesült, hanem a tanárok egyéniségén keresztül is.

Az iskola eszménye a népe javáért munkálkodó, művelt emberfő volt, aki nehéz helyzetekben is öntudatosan vállalja sorsát és helytáll. Hányszor hallottuk idézni Juvenalis sorait: „Orandum est, ut sit mens sana in corpore sano", amit osztályfőnökünk így magyarított: arra igyekezzetek, hogy testetek egészséges, lelketek pedig ép legyen. Példaképeink a 17. századi prédikátorok voltak, akik hitükért, meggyőződésükért a gályarabságot is vállalták, és Apácai Csere János, aki odahagyta a hollandiai fényes tudományos karriert, hogy hazajöjjön és a háborúktól gyötört szegény éz elmaradt hazájában, harcban zaját korlátolt és önző uraival, szolgalja a magyar nép fölemelkedését. Ez a nevelés elítélte az ovidiusi „Bene qui latuit, bene vixit," az él jól, aki félrevonul, elrejtőzik elvét. Nekünk azt tanították, hogy kötelességünk az életben részt venni, mindenkinek a helyén, a közjó szolgálatában. Ahogy csűrös István, a gimnázium tanára mondotta 1903-ban: Az iskola zászlaján a négy égő gyertya a nevelés négyes eszményét jelképezi: hit, tudomány, erkölcs és hazaszerett. A kegyeskedés, a szemforgató vallásoskodás nem talált talajra az iskolában.

A gimnázium szellemét azonban nemcsak az igazgatók — akik méltatására itt most nem kerithetünk sort —, a tanárok, hanem a diákság is alakította. Ennek a diákságnak társadalmi összetétele különbözött az ország más református iskoláitól. Az első, 1859. tanév 99 főnyi diáksága már a 60-as évek közepére 400-ra, majd a századfordulón kereken 600-ra duzzadt, s a két világháború közt 750 körül tetőzött. Mivel a gimnáziumnak a legutolsó évekig nem volt internátusa, a tanulók óriási többsége a fővárosból és annak közvetlen környékéről került ki. Közöttük mindig akadt néhány arisztokrata és gentry, később ritkán iparbárógyerek, s jelentős volt az értelmiségi családból érkezők száma. Kevés volt viszont a parasztfiú. A diákság zömét a fővárosi kispolgárság, a kistisztviselők, majd a századfordulótól kezdve részben az ipari munkásság fiai alkották. Az alulról feltörekvők friss életerőt, tudásszomjat, ugyanakkor erős szociális érzékenységet és igazságérzetet hoztak magukkal. A tanulók mintegy egynegyede nem is volt református, különösen a zsidó vallásúak voltak nagy számban. De sem a társadalmi, sem a vallási, világnézeti különbségek nem vezettek ellenségeskedésekre. Az iskola liberális és demokratikus légkörében megkülönböztetés nem érvényesült, sem pozitív, sem negatív irányban. Az iskolában mindenki egyenlő volt, különbségeket csak a tanulási eredmény, az egyéni magatartás hozhatott. Ez így maradt az 1940-es években is.

Ugyanakkor a diákság összetételéből következett, hogy társadalmi radikalizmusban mindvégig előtte járt az általa konzervatívnak bélyegzett tanárainál. Különösen szembetűnő volt ez az 1930-as

évektől. A diákok szenvedélyes vitákon tárgyalták meg a népi mozgalom céljait, a kommunizmus társadalmi és politikai törekvéseit — ez utóbbiakról egyébként tényszerűen alig tudtunk valamit, s tőlük igyekeztek is elzárni bennünket. Abban mindnyájan egyetértettünk, hogy a félfeudális állapotok megváltoztatását a nagybirtok, a nagytőke és a nagyklérus ellenében lehet és kell kiharcolni. A hangulat ellenzéki és élesen németellenes volt. A diákság saját kezdeményezéséből országjáró túrákat szervezett, részt vett a telepítési mozgalomban, s az önképzőköri felolvasásokon bátran és hangosan foglalt állást a földreform mellett. A tanári kar, ha nem is minden tagja, támogatta ezeket a törekvéseket, nem akadályozta. Nyilván nem véletlen, hogy az 1945-tel kezdődő társadalmi átalakulásban az iskola számos diákja tevőlegesen részt vett, s hogy nemcsak az 1944-es ellenállásnak, de a munkásmozgalomnak is adott az iskola hősi halottakat és mártírokat.

Sok mindenről kellene még beszélni, hogy teljes képet adhassunk az iskola életéről és jelentőségéről. Külön is szólni kellene az 1945 utáni évekről, amikor feltámadva a háborús pusztításokból, az iskola új szervezeti keretben folytatta életét: közös vezetés alá került a Lónyay utcai fiúgimnázium és a Baár-Madas Református Leánygimnázium, a fiú- és a leányinternátus. Beszélni kellene ezzel kapcsolatban a két igazgatóról, Kondói Kiss Józsefről és Áprily Lajosról, a tanárokról, s azokról a diákokról, akik itt végeztek, és ma is, itthon és a nagyvilágban, a tudományban, a közéletben és a református egyházban vezető helyen vannak. Időnk rövidsége nem engedi.

1952-ben az egyházi vezetőség a Budapesti Református Gimnáziumot felajánlotta az államnak, amely az államosított iskolát fennállásának 93. évében megszüntette.

A Budapesti Református Gimnázium megszűnt, de hiszem, hogy emléke nemcsak bennünk él, akik egykor diákjai voltunk, s akik emberségünk javarészét neki köszönhetjük. Az iskola beírta nevét a magyar művelődés és oktatás történetébe, diákjai nemzedékeken át becsülettel helytálltak a főváros, az ország és az egyház változó, néha nagyon nehéz, de sohasem problémátlan életében.

Azoknak a nevelési eszményeknek, amelyeket képviselt, és amelyek félszázezer tanítványa révén beleépültek az elmúlt évszázad és napjaink magyar társadalmába, aktualitása ma is eleven. Talán nem állok egyedül abban a reménységemben, hogy egyszer lesz még egy iskola a fővárosban, amely ezeket az eszményeket, a százéves múlt hagyományait jogutódként is vállalja.

Benda Kálmán

(Elhangzott a Budapesti Református Gimnázium alapításának 125. évfordulóján, 1983. május 26-án, a budapesti Kálvin téri templomban rendezett emlékünnepélyen.)

UTOLSÓ BÚCSÚ BENEDEK SÁNDOR PROFESSZORTÓL

A fájdalomnak és a gyásznak órájában, a búcsúzás nehéz pillanatában vezesse gondolatainkat és szavainkat az örökkévaló Isten Igéje. Az életnek és a halálnak Ura így szól hozzánk dr. Benedek Sándor, szeretett atyánkfia és tanítónk koporsójánál a János evangéliuma 21. részének 18. versében: „Bizony, bizony mondom néked, amikor ifjabb valál, felövezéd magadat és oda mégy vala, ahova akarád; mikor pedig megöregszel, kinyújtod a te kezedet és más övez fel téged és oda visz, ahová nem akarod."

Gyászoló Gyülekezet, szeretett Testvéreim! E koporsó mellett a halál tényével szembenézve három gondolat ébred a gyásztól és fájdalomtól reszkető szívben. Először az, hogy az elmúlás, a halál teszi teljesen nyilvánvalóvá, milyen rejtélyes, mennyire titok az emberi élet. Arra is rádöbbenünk ilyenkor, mennyire egyedül vagyunk mi emberek; s azt is fájdalmasan belátjuk, hogy nem a magunkéi vagyunk. Az élet rejtély, az élet magány, az élet Istené — ezeket a gondolatokat ébreszti bennünk minden koporsó.

Megszületünk, felnövünk, ifjakká leszünk, reménységeink, álmaink, terveink kibontakoznak, mint a tavaszi meleg hatására a rügyek az életnedvtől duzzadó fákon; akarunk valamit tenni, valamivé, valakivé akarunk válni. Majd tovaszállnak az esztendők, elrepülnek a fejünk fölött, gyorsan száguldva, miként a széltől űzött fellegek. Egyre többször és egyre mélyebben érezzük, hogy életünk végső soron megfejthetetlen titok. Honnét jövünk, mivé leszünk, mivégre vagyunk a világon? — ezek a gyötrő gondolatok a koporsó előtt belénk kapaszkodnak, nem szabadulunk tőlük, nem tágítanak szívünkből, különösen, amikor olyan valakinek mondunk végső búcsút, aki közel állott hozzánk. Mi, a hátramaradottak, a gyermekek, a rokonok, az ismerősök, a jóbarátok, az egykori tanítványok és a munkatársak, ilyenkor döbbenünk rá igazán, hogy a legerősebbnek hitt kötelék sem elég erős ahhoz, hogy együtt maradhassunk.

Az pedig aki eltávozik közülünk, ő az utat a halálba, az elmúlásba, a legnagyobb magányban csak egyedül teheti meg. Soha nem vagyunk olyan elhagyottan, olyan árván, olyan egyedül, mint amikor a halállal kell szembenézni. Életünkben szeretteink gondoskodással, szeretettel vesznek

körül, de a halálban nem marad senki velünk. Mindenki elengedi kezedet, minden elmúlik, egyedül állsz. Ó, mennyire igaz az Ige: mindenkinek magának kell megjelenni az örök Bíró előtt. Nincs többé aggódó szülő, nincs szerető testvér, nincs gondoskodó hitvestárs, nincs ragaszkodó gyermek, nincs senki, aki az utolsó óra utolsó percében igazán veled lehetne. A végső óra végső perceiben talán megpróbálhatsz még egy szóval, egy gyönge mozdulattal, egy búcsúzó pillantással kezet nyújtani azok felé, akiket szeretsz és akik szeretnek. Ám ennek végetvet kíméletlenül és ellenállhatatlanul a legyőzhetetlen akarat; az elmúlás magával ragad, a halál sötét fátyla titokzatosan körülvesz: nincs onnan ide út és nem vezet innét odaátra ösvény. Nehéz pillanatok ezek, amidőn szeretteink utolsó pillantása, mint a gyenge lángocska a szellő fuvallatára kialszik; örökre lezárulnak a szemek, elnémul az egykori beszédes ajak, az értelemtől sugárzó homlokra rákerül az örök rejtélynek, a megfejthetetlen titoknak a pecsétje. Az elmúlás, a halál nagy titok, ilyenkor érezzük és tudjuk: aki elköltözött, itt hagyott bennünket, ő már lát valamit és csak ő látja és nem árulhatja el a nagy titkot.

Paradox módon életünk nagy igazsága is feltárul előttünk a halálban. Az, hogy nem a magunké vagyunk, hanem valaki másé. Egy hatalmasabb akarat rendelkezik velünk. Igénk így fejezi ezt ki: „Más övez fel téged és oda visz, ahová nem akarod." Ez az erősebb akarat, ez a hatalmas kéz, amely tart, vezet és hordoz, Isten keze és akarata. Egész életünkben, már jóval halálunk előtt, születésünk pillanatától kezdve vezet, irányít utainkon. Ifjú szívvel és bátor tudattal, erőnk teljében balga módon azt gondoljuk, mi akarunk, mi tervezünk, mi övezzük fel magunkat és végül mégis kénytelenek vagyunk belátni, hogy életünk, amik vagyunk és amink van, kezdettől és mindenestől fogva e hatalmas Úré. Ha pedig nem győz meg bennünket erről az élet, biztosan és végérvényesen meggyőz a halál. Az elmúlás titka, a végső egyedüllét és a rajtunk kívül álló akarat jelzik, hogy nem tudjuk megfejteni életünk titkát. Akarunk, tervezünk, céljaink vannak, majd hirtelen olyan események forgatagába kerülünk, amiket mi nem akarunk, amelyek tőlünk függetlenül alakulnak, vagy éppen akaratunk ellenére történnek, mert a hatalmas isteni kéz belenyúl életünkbe, keresztülhúzza számításainkat, szétzúzza terveinket: „oda visz, ahová nem akarod".

Dr. Benedek Sándor életútja mindennél beszédesebben példázza ezt az igazságot. Ő az acélos akarat, a messzelátó tervek és a nagy tettek embere volt. Életútja a magyar református lelkész pályájának minden jellegzetességét magán viseli. Már ifjúkori tanulmányai is az ősi pápai református kollégiumhoz kötik. Az Alma Matertől igazán sohasem tud elszakadni. Majd következik a visszatérés a néphez; a parókia a dunántúli tájakon, az ősi református hit és hagyományok magyarjai között. Innét az isteni akarat a lelkipásztorok nevelésére hívja el és ezzel együtt magas egyházkormányzati tisztségekbe, amelyeket mindig gazdag és szerteágazó, sokoldalú szervezési és irodalmi tevékenység jelez. Mint a kör vonala, amely egy önmagába visszatérő egyenes, újra a gyülekezeti munkába torkollik élete: a gyülekezetből indulva átíveli pályája az egyházi élet egészét, majd újra visszatér az örök forráshoz. Elmondhatjuk, hogy Isten Igéjének igazsága teljesen nyilvánvalóvá vált az ő életében: „amikor ifjabb valál, felövezéd magadat és oda mégy, ahova akarád; mikor pedig megöregszel, kinyújtod a te kezedet és más övez fel téged, és oda visz, ahová nem akarod".

E pálya fájdalmas töréseket is hordoz és mély sebeket. Benedek Sándor közéleti pályafutása során egyéni és családi életében egyaránt hordozta a sebeket és a fájdalmas törések jeleit. Nehéz volt elszakadnia az ősi pápai református kollégiumtól, ahova mindig visszavágyott; — ez volt talán élete legnagyobb fájdalma és örökké vérző sebe. A kollégium levegőjét és légkörét pótolta élete alkonyán egy másik kollégium, a Ráday Kollégium, ahol újra éltető elemébe került, értelmet, célt és tartalmat kapott élete. Isten hatalmas keze sokszor erőteljesen belenyúlt Benedek Sándor életébe s oda vitte, ahova nem akart menni.

Sem ő, sem mi magunktól nem tudjuk megfejteni az élet és a halál titkát; nem tudjuk feloldani a végső magányt, sem a reánk váró egyedüllétet és nem értjük a más, az isteni akarat szándékát sem. És éppen e *titoknak* a megoldását, a *magány* feloldását és az *isteni akarat* jobb értését hozta el nekünk az, aki mai Igénkben is szól hozzánk; a mi Megváltó Urunk, Jézus Krisztusunk. Az Ő üzenete a fájdalomnak és a gyásznak az órájában is az, hogy amit tőlünk idegen és ismeretlen akaratnak érzünk először, az nem ellenünkre, hanem értünk van. Ez a mi kegyelmes és irgalmas Istenünk akarata, aki minden gyarlóságunk, gyöngeségünk, vétkünk ellenére hív és elfogad: jöjj haza, jövel gyermekem...! Ő szólít meg most is bennünket és mi válaszolhatunk, elmondhatjuk: eddig ismeretlen volt ez az akarat, amely vezetett, most azonban már megismertem, ez a Te akaratod Uram! Tudom, a Te akaratod jó helyre visz engem.

Ez az evangélium üzenete, hozzátok és mindnyájunkhoz, bánattól meggyötört, gyász alatt roskadó gyermekek és hozzátartozók. Az üzenet így szól: Isten ismer bennünket és mi is megismerhetjük őt. Ő a mi Mennyei Atyánk és szent az Ő akarata. Ő vigasztal és bátorít most is bennünket. Ő a Feltámadott Jézus Krisztusban világossá teszi, hogy van kéz, amely vezet, van szárny, amely takarva véd. Ezt üzeni a koporsó is: Isten gyermeke vagy, vége a hontalanságnak, hazatalálhatsz.

Tóth Károly

A Ráday Gyűjtemény munkatársainak nevében búcsúzom Benedek Sándortól, a kedves kollégától és az atyai jóbaráttól.

Benedek Sándor 1904. április 3-án született Felsőőrön, az ország nyugati végvidékén, amely ma Ausztriához tartozik. Felsőőr Árpád-kori besenyő település, s a reformációhoz csatlakozott határőrivadékok hűen őrizték vallásukat és magyarságukat a német és horvát környezetben, az évszázadok viharai között. Benedek Sándor mindig tudatos magyarsága és kálvinizmusa ebben a szűkebb közösség által formált hagyományban gyökerezett.

Iskoláit szülőfalujában kezdte, a felsőlövői gimnáziumban folytatta, majd a Pápai Református Kollégiumban, a teológiai akadémián fejezte be. Gondolkozását, jellemét a szülőföld gyermekkori élményei mellett elsősorban a Pápai Kollégium formálta ki egy életre szólóan. Bécsi, marburgi és bázeli ösztöndíjas tanulmányok után a Somogy megyei Erdőcsokonyára került segédlelkészként. 26 éves volt, amikor 1930-ban megválasztották az ugyancsak somogyi Magyaratád lelkipásztorává. 1933-ban teológiai doktorátust szerzett Debrecenben, s 1938-ban a pápai kollégium meghívta a teológiai akadémiára a gyakorlati teológia professzorának. Ettől kezdve itt tanított 1951-ig, a kollégium megszűnéséig, előbb helyettes tanári, 1939-től kezdve rendes tanári minőségben. Lelkésznemzedékek sora hallgatta előadásait, tanult tőle ismereteket és emberséget.

Ekkor jelentek meg első tudományos munkái, amelyek a gyakorlati teológiában és az egyháztörténetben való elmélyült ismereteit egyszerre bizonyítják. Több munkában foglalkozott a 18—19. század fordulójának nagy dunántúli püspökével, Tóth Ferenccel, főleg gyakorlati teológiai munkásságával, finom beleéléssel jellemezve az egyház akkori helyzetét és Tóth Ferenc törekvéseit, különösen a lelkészképzés területén. A nagy elől példája is ihlette őt, amikor 1946—47-ben, már mint az akadémia igazgatója és a Dunántúli Református Egyházkerület püspökhelyettese, több írásában maga is a változott kor új lelkészideáljáról beszélt, arról, hogy hitben, tudásban, magatartásban mit kell hordoznia az új papi nemzedéknek. De nemcsak a lelkipásztornak, az egyes gyülekezeti tagoknak is meg kell újulniuk, — hirdette. Ennek a célnak a szolgálatába állította az 1947—1949 közt általa szerkesztett, havonként megjelenő gyülekezeti néplapot, az *Új Ösvényt*. Mint a kollégium vezetője, fáradhatatlan gyakorlati és szervező tevékenységet fejtett ki: modernizálta az oktatást, internátust hozott létre, szélesítette a diákjóléti intézményeket, mondhatjuk, lelke volt az egész kollégiumi életnek.

A kollégium megszüntetése egész életében nem hegedő sebet ütött rajta. Elsősorban nem azért, mert fényesen ívelő pályája ezzel derékbatört, hanem azért, mert az intézkedést (mint annyian mások is) igazságtalannak, a magyarországi oktatás és nevelés egészére károsnak érezte. Soha, egy pillanatra sem adta fel a reményt, hogy a szívéhez oly közelálló nagy hagyományú és kitűnő iskola egyszer még a régi formában feltámadhat. Ezért gyűjtötte nagy gonddal a kollégium múltjának emlékeit, ezért segítette az iskola megindulásának 400. éves évfordulójára rendezett kiállítást jótanáccsal, ajándékba adott tárgyakkal és anyagiakkal is.

1953-ban — némi hányattatás után — a Tolna megyei Nagydorogra került lelkésznek. Itt fejezte be már korábban megkezdett nagy művét, a magyarországi református egyház istentiszteleti rendjének kialakulásáról és változásairól szóló történeti áttekintést, mely csak 1971-ben jelent meg nyomtatásban, akkor sem itthon, hanem az ausztriai Őriszigeten.

Nagydorogon szolgált 1964-ig, amikor nyugdíjba vonult és családjával együtt Budapestre költözött. A Ráday Gyűjtemény Könyvtárában kapott négyórás kisegítő állást.

Közel 20 évet töltött a könyvtárban. Munkája a könyvek feldolgozásához kapcsolta. Új munkaterületbe kellett bedolgoznia magát. Ő, aki valamikor egy intézményt igazgatott és vezetett, most a munkaközösségnek egyik tagja, láncszeme volt csupán. Emberi nagyságát mutatja, hogy munkakörébe nemcsak zúgolódás nélkül illeszkedett be, amit rábíztak, nemcsak tökéletes megbízhatósággal végezte, hanem kiegyensúlyozottságát és jókedvét is megőrizte. A Ráday Könyvtár, a pápai kollégiumra emlékeztető környezet, második otthonává lett.

Kedves kolléga volt, szolgálatkész és jóindulatú mindenkihez, atyai jóbarát, akihez tudományos vagy emberi problémákkal egyaránt bátran fordulhatott mindenki.

A kötelességteljesítés mintaképe volt. Az utolsó percig dolgozott, ellátta feladatát, szinte íróasztala mellől került a kórházba múlt év novemberében, és onnan már nem tért vissza. Eltávozása fájdalmas űrt hagyott maga után a Ráday Gyűjteményben.

Sándor Bátyánk, búcsúzunk tőled. Emlékedet híven megőrizzük.

Benda Kálmán

(A két beszéd elhangzott az 1983. január 24-én elhunyt Benedek Sándor temetésén, Budapesten, a Farkasréti temetőben.)

BOTTYÁN JÁNOS EMLÉKEZETE

1984. január 28-án elhunyt Bottyán János, az elmúlt fél évszázad egyik legkiemelkedőbb egyházi publicistája, a magyar irodalom és történelem fáradhatatlan és jeles kutatója.

A Bihar megyei Belényesen született 1911-ben, hetedik gyermekként. Apja református lelkipásztor volt ugyanott. Belényes akkor kilenc gyülekezetnek, az ún. „Tartomány"-nak volt a központja. Iskoláit szülőfalujában, a magyar református elemiben kezdte s az ottani román nyelvű görögkatolikus gimnáziumban folytatta, itt tanult meg románul. Majd Nagyszalontára ment, ahol magyar internátusban lakott. Itt ismerkedett meg Toldival és szerette meg egy életre Arany Jánost. A teológiát Debrecenben tanulta, 1931—1935 között. Itt tagja volt a kollégiumi kántusnak, vezetője a teológusok faluszemináriumának. 1935 őszétől négy hónapig ösztöndíjjal a németországi Bethelben dolgozott, majd végiglátogatta a szeretetintézményeket a Rajna mentén, Dél-Németországban és Svájcban. Mint segédlelkész, 1936 őszétől a Tiszántúli Egyházkerületben szolgált több gyülekezetben. 1940 tavaszán került fel Budapestre, a *Református Jövő* munkatársaként, 1941-től végig, 1948-ig szerkesztője volt a folyóiratnak. 1946-tól az *Új Magyar Asszonyt*, 1948-tól az egyház hivatalos lapját, a *Református Egyházat*, 1979-től pedig a *Confessiót* is szerkesztette. 1945-től konventi missziói lelkész, majd zsinati osztályvezető. 1979-ben a Budapesti Teológiai Akadémia tiszteletbeli díszdoktorává avatta. Hat önálló műve jelent meg: *Rombadőlt és felépített templomaink, 1944—1950.* (Bp., 1950); *Hitünk hősei.* (Bp., 1971, 1978,[2] 1983.[3]) *A Kálvin téri templom története.* (Bp., 1980); *A magyar Biblia évszázadai.* (Bp., 1983). Három, metszetekkel díszített minikönyvet adott ki: *Bethlen Gábor* (1980); *Arany János* (1982); az utolsó halála után jelent meg: *Kőrösi Csoma Sándor* (1984).

Bottyán János elsősorban egyházi publicista volt. Ahogy önéletrajzában ő maga írta: „Írni a *Református Jövő*ben kezdtem. Péter János, a lap felelős szerkesztője körlevélben meghírdetett pályázatán 16 tiszántúli segédlelkész közül Révész Imre engem „messzemenően" a többi előtt ajánlott. Az első évben mint missziói titkár utaztam, lapot terjesztettem, riportokat írtam és levelekben számoltam be nemcsak a lap olvasóinak véleményéről, hanem saját megfigyeléseimről is. Ezeknek a leveleknek köszönhettem, hogy Péter János már a következő év januárjában szerkesztőül alkalmazott. Mintaképem nem egy újságíró volt, hanem a Rádió akkori riporterei: Budinszky Sándor és Pluhár István. Soha nem akartam világi laphoz menni, csak egyházi akartam maradni. Írásaimmal a magyarországi református egyházat kívántam szolgálni. Ezért figyeltem egyszerre azt, ami magyar és ami keresztyén volt. Írtam nemcsak a nagy eseményekről, hanem apró pozitív jelenségekről. Támogattam minden élő, haladó, reménytkeltő kezdeményezést. Figyeltem a parasztok ízes, szemléletes beszédét és rájöttem, hogy az elvont fogalmak csökkentett használata teszi azzá. Hogy ezt az egyszerűséget elérjem, kivetettem magamból minden idegen szót, a teológiai zsargont is."

Az írásaiban követett elvekről ugyanebben az önéletírásában így vall: „Az én ‚ars poetica'-m a Jelenések Könyvének parancsa Jánoshoz: Tudd meg, amit látsz és írd meg a gyülekezetnek. Számomra ennek a mondatnak minden szava hangsúlyos: 1. Azt írom meg, amit láttam, 2. Megírom azokat, amiket láttam. 3. A gyülekezetnek írom meg. Úgy látszik, hogy ez egyszerű dolog: valahol csinálnak valamit, vagy történik valami és készen kapom a témát, a cikkanyagot. Mégis inkább úgy van ez, mint ahogy Lukács evangelistánál olvassuk: „Tetszék nékem is, ki eleitől fogva mindennek szorgalmasan végére jártam, hogy arról írjak." — Hogy megírom azt, amit láttam, azt jelenti, hogy elutazom oda, ahol az esemény történt. Majd könyvtárban, levéltárban utánanézek. Cédulázom éppen úgy, mint aki szakdolgozatot készít. Még fontosabb azonban, hogy a gyülekezetnek írom meg. Ezért amikor írok, a fordítottját csinálom annak, amit az adatgyűjtésnél. Akkor tudományos módszerekkel gyűjtöm az adatokat és összefoglalom az eseményeket. Azután úgy írom meg, hogy a gyülekezet legegyszerűbb tagja is megértse és a legműveltebbet se sértse. Fogalmazásomban célom a szemléletesség és közérthetőség. Az olvaló lássa, amit én látok, hallja, amit én hallottam és érezze azt, amit én éreztem." Ezeknek az elveknek egyik legszebb valóraváltása erdélyi útjáról írt riportsorozata (*Úti levelek. Belényestől Segesvárig.* Bp., 1969.)

„Tartalomra nézve csak pozitív témákkal foglalkoztam — írja önéletírásában —, mert építésre törekedtem. Inkább az mutattam be, mit, hogyan lehet jól csinálni. Még az elején mondta valaki: Ha te mindig csak jót írsz, hamar kifogysz a témából. Azóta 995 riportot írtam és még mindig van mit írnom."

Ezt a pozitív célt méltányolták az olvasók is. Szabó Magda így méltatta *Hitünk hősei* című munkáját: „Büszkén és meghatottan olvastam a könyvet, így fogja olvasni nyilván mindenki, az is, akit csak ideológiai szálak fűznek nagyjainkhoz, hanem az utazás tájélményei, vagy rokoni, baráti kötelékek is, mint magamat. Sokat tanultam belőle, mert hogy egy Csokonai centenárium tiszteletére Debrecennek írandó dráma kedvéért nyakig ülök a Rákóczi család történetének anyagában. Hadd köszönjem meg hálás szívvel s hadd küldjem mellé az írókolléga gratulációját is." — A nevelők véleményét Debrecenből Varga Gyula fogalmazta meg: „Nem tudom, mi az, ami annyira megfogott belőle. Talán valami pedagógus nosztalgia, hogy egész sor olyan ideál képe tárul fel

sorjában a könyvből, aki nemcsak az én örök példaképem, hanem kellene hogy a mai ifjúságunk példaképei legyenek. Azt hiszem, minden pedagógus érzi, hogy az emberek a deheroizálás mai divatjában eszményeikkel elvesztik a talajt lábuk alól. Éppen ezért soha nagyobb szükség nem volt az olyanféle szellemidézésre, mint a *Hitünk hősei*, akik valójában nemcsak hitünk hősei, hanem nemzetünk legjobbjai, örök emberi példaképeink." — Csenki Imre leveléből: „Nekem visszaadta ez a könyv a hitemet és munkakedvemet, amelyet már majdnem elvesztettem."

Amikor Bottyán János a háború után végigjárta az ország rombadőlt és újjáépített református templomait és megírta „haláluk és feltámadásuk" történetét, már nem biciklin és nem egyedül rótta az utakat, mint korábban. Hogy munkabírása, kitartása, kedve sohasem fogyott el, abban támasza és segítőtársa felesége: M. Kovács Piroska volt. A riportírás hozta őket össze. M. Kovács Piroska 1938—40 között a fasori leányotthont vezette. Erről az intézményről írt riportot 1944-ben, a Nőszövetség akkor induló lapjába, az *Új Magyar Asszony*ba, amelynek Bottyán János volt a szerkesztője. Ettől kezdve sokat dolgoztak együtt. „1946-ban határoztuk el — emlékezik vissza Bottyán Jánosné —, hogy házasságot kötünk. Ez pünkösd másodnapján történt, a Pozsonyi úton. A mi esküvőnk volt az első a háború után ebben a templomban. Esketőpapunk Bereczky Albert volt. Utána hátizsákkal indultunk Őrszentmiklósra a Missziói Otthonba. A volt Kvassay kastélyt korábban Kováts J. István vette meg, a háború után Bereczky Albert a Felvidékről kiutasítottakat telepítette ide. János a vezetés mellett a háborús károkat javította, én adminisztráltam, bevásároltam és főztem. Mire az utolsó kilincs is helyére került, eljöttünk onnan, mert Muraközy Gyula meghívta Jánost az *Élet és Jövő* szerkesztőségébe Ignácz Rózsával együtt. János könnyedén írt és hallatlanul gyorsan. Sokszor nekem diktálta cikkeit, és addig nem nyugodott, amíg az utolsó szó nem volt a helyén. Nem szeretett egyedül menni sehova, együtt utaztunk mindenhova."

Mi érdekelte, miről írt? Minden, ami a református egyházhoz tartozott, a kicsiny gyülekezetek szórványaitól az Egyetemes Konventig. Annak jelene, múltja, jövendője, hite, kultúrája, művészete, az egyszerű hívektől a püspökökig. De nem veszett bele a részletekbe, hanem mindig beleszőtte az egyetemesbe. 1800 írása élethűen rajzolja az egyház utolsó fél évszázadának külső és belső életét. Megfordult az ország szinte minden református gyülekezetében, mintegy 400-ról írt, több mint 600 riportot, tudósítást. A templomokról több mint 700 cikkben számolt be, ő ezek történetét mindig összekapcsolta a falvak, városok történetével, társadalmával.

Szerette a sorozatokat. Sorozatot írt a Bibliáról, ebből állt össze később *A Magyar Biblia évszázadai* című kötet. Foglalkozott a régi énekeskönyvek és a régi imakönyvek történetével. *Régi elfelejtett arcok, elfelejtett tanítások* című sorozata a reformáció korába, irodalmába vezette az olvasókat. Országhatáron túl is kitekintett, *Régi nagy reformátorok nyomában* címen 30 cikkből álló sorozatot készített. 50 írása van az Ökumenéről. Érdekelte a magyar irodalom, történelem, műveltség, 250 cikke ilyen témájú. Egyházi és világi művészettörténetről 90 írása jelent meg, néprajzról 60. Nagy érdeklődést keltettek Ady-kutatásairól beszámoló cikkei, amelyekben több ismeretlen adatot tárt fel. Azt is ő fedezte fel, hogy Ady Csucsán presbiter volt. Számos interjút, nekrológot, könyvismertetést írt. Külföldön is sok írása jelent meg.

Bottyán János gyűjtő is volt. Elsősorban az egyházi helytörténeti anyagot gyűjtötte, de gyűjtött érméket, bélyegeket és ezekből kiállításokat rendezett. Amikor a Magyar Éremgyűjtők Egyesülete tízéves jubileumán, 1979-ben kiállítást rendezett Budapesten a Galéria kupolacsarnokában, a kiállítók között volt, 30 érmével: „Államalapítás, magyar középkor" címmel. Érmeiből négy kiállítást rendezett önállóan az egyházi gyűjteményekben Budapesten, Debrecenben és Kecskeméten.

Igazi szerelme a Biblia volt. Első bibliakiállítását még Baktalórántházán rendezte 1940 májusában. Vizsolyban állandó bibliamúzeumot létesített, amely idegenforgalmi nevezetesség. Bélyegkiállításai tematikusok voltak: a reformáció, a karácsony, vagy Schweitzer Albert a világ bélyegein. Irodalmi kiállításait a Ráday Könyvtárban, a debreceni Nagykönyvtárban és gyülekezetekben rendezte meg. Legnagyobb szabású volt az Ady-kiállítás a Rádayban, majd Debrecenben, a Móricz—Ady—Szabó Dezső emlékkiállítás Debrecenben és a Bethlen Gáborról szóló a Rádayban és Debrecenben.

Könyvei közül a legnagyobb hatást a *Hitünk hősei* keltette. (Most készül belőle a 4. kiadás.) Irodalmi körökben legnagyobb sikere a *Magyar Biblia évszázadai*nak volt, amelynek újszerűségét Vargha Balázs a *Magyar Nemzet*ben így méltatta: „Bottyán jól válogatott idézetekkel bizonyítja, hogy a Biblia fordítói, kezdve a huszitáktól, mind újítottak a magyar nyelvet. Nem tudósoknak fordítottak, hanem a köznépnek, ezért nem használhatták a tudományosság nemzetközi görög—latin eredetű szavait. Magyar szavakkal kellett élniök. Ha nem volt odaillő magyar szó, akkor alkotniok kellett újat, hogy nemzeti nyelven szólhasson meg a héber—görög—latin üzenet. Viaskodásuk a szavakkal olyan nyelvi eredményeket hozott, amelyek tovább gazdagították az egyetemes magyar irodalmat és a közbeszédet." A könyv angol és német tartalmi összefoglalását a zsinati sajtóosztály elküldte Londonba a Biblia Társulatnak. Amikor ennek képviselője itt járt, közölte, hogy szándékukban van ezeket külön füzetben kiadni és megküldeni minden országba, hogy ennek alapján ők is írják meg a maguk bibliafordításának történetét.

Temetésén Tóth Károly püspök a Máté 5,4—8 alapján hirdette az Igét: „A Hegyi Beszéd első öt boldogmondásával jellemezhetjük — mondotta — Bottyán Jánost, mint amelyek hiánytalanul adják jellemének, lelkületének, felfogásának, egész életpályájának leírását. Bottyán János valóban szelíd, igazságot szerető és kereső, valóban irgalmas és tisztaszívű ember volt. Az igazság szeretete és keresése hajtotta ellenállhatatlanul minden kutatómunkájában, minden tettében... Vele a magyar református publicisztika nagy személyisége távozott közülünk... A magyar kultúrában kereste és látta meg a reformátust és a református magyart."

Temetése órájában megszólaltak szülőfalujának, Belényesnek a harangjai, és presbiteri gyűlésen jöttek össze azok, akik együtt jártak vele az elemiben.

Halálának első évfordulóján, 1985. január 28-án posthumus kitüntetést kapott Bottyán János. Dénes Zsófia részesítette őt a maga által létrehozott alapítvány díjában. Az írónő *Talán Hellász* című könyvében, amelyben Adyval és Csinszkával való levelezését adta közre, így mondott köszönetet Bottyán Jánosnak: „Ő volt az, aki Adyhoz írt 14 levelemet, amikről mindenki azt hitte, hogy elvesztek, felkutatta, megszerezte, és általa kaptam kézhez azokat 60 évvel megírásuk után."

Bottyán János a Ráday Gyűjteménynek szinte külső munkatársa volt. Számos cikket írt Ráday Pálról, Gedeonról, Szemere Pálról; beszámolót készített a Gyűjtemény különböző kiállításáról, a Ráday Könyvtárnak számos ritka könyvet, kéziratot ajándékozott. A Ráday Gyűjteményre hagyta hatalmas egyházi gyűjtését is.

Legközelebbi teendőinket legtömörebben Tőkés István kolozsvári professzor fogalmazta meg: „Kiváltképpen való feladatot jelent puszta számbavétele és ezzel együtt járó felmérése munkásságának. Vajon ki tudná ezt a szolgálatot elvégezni, a műség és a teljesség, bár viszonylagos jegyében? Ez mind családjának, mind egyházának kötelességei közé tartozik." Ennek a számbavételnek első lépéseit már elvégezte Bottyán Jánosné, amikor összeállította és nyomdába adta férje több mint 1800 tételt tartalmazó bibliográfiáját. A felmérés és értékelés további munkája a mi feladatunk.

Beliczay Angéla

EMLÉKEZÉS NAGY KÁLÓZI BALÁZSRA

Nekrológot írni mindig fájdalmas, de különösen az, ha jóbaráttól kell búcsúzni. Nagy Kálózi Balázst 1926 szeptemberében ismertem meg a budapesti Teológiai Akadémián, mint első évest a mi „cőtusunkba" osztották be, egy évig együtt is laktunk, közel kerültünk egymáshoz s egy életre összebarátkoztunk.

Neve után ítélve, ősei a Fejér megyei Kálózról vehették eredetüket, s talán a török időkben kerültek Kiskunhalasra. Szülei már tősgyökeres kiskunhalasinak számítottak. Itt született 1908. március 9-én, egy kisbirtokos parasztcsalád nyolcadik gyermekeként. Alig múlt el két éves, amikor édesapját munka közben egy szélmalom vitorlája halálra zúzta. A nagycsalád felnevelésének gondja édesanyjára, Karai Máriára maradt. Balázs az elemi iskola után a helybeli református gimnáziumban tanult tovább, amiben nagybátyja, Nagy Kálózi Sándor, a gimnázium tornatanára is támogatta. Az érettségi vizsgán felfigyelt rá az egyházi vizsgaelnök: Kováts J. István professzor, a teológiai akadémia akkori dékánja, s ennek döntő jelentősége volt későbbi pályájára: egyik bátyja (Sándor, később pécsváradi lelkész) és nénje után ő is a budapesti Teológiai Akadémiára került. Mint jeles diák, Halas városától ösztöndíjat is kapott. Felsőbb éves teológusként iparos iskolában vallásoktatást végzett, Kováts J. István mellett pedig íródeákként szolgált, így szerezte meg a tanuláshoz szükséges pénzt. Bekapcsolódott a diákegyesületi munkába, a Protestáns Diákszövetség főtitkárává is megválasztották. A IV. évben a párizsi Faculté libre de Théologie Protestante-ra kapott ösztöndíjat. Itt Párizsban találkozott a kolozsvári Csete K. Istvánnal (később a Jászkunságból Pacsérra települt református hívek lelkipásztora és a jugoszláviai református egyház püspöke), aki felébresztette benne a történelem iránti érdeklődést.

1931. február 3-án kápláni, majd 1933. február 1-én lelkészi vizsgát tett. Már 1930. szeptember 1-től mint abszolvált teológus került Dömsödre segédlelkésznek. A kápláni vizsga után Pestre szeretett volna kerülni, de Dunaharasztira kapott kirendelést azzal, hogy a főváros közelében levő mind számosabb reformátusból szervezze meg az egyházközséget. Öt évi munka után megalakult a dunaharaszti egyházközség, s 1936. március 1-én őt választotta lelkipásztorává. Június 20-án tartotta esküvőjét Tóth Juliannával, akit még Dömsödön ismert meg. Házasságukból négy gyermek született, két leány és két fiú, ezek azonban hamarosan meghaltak.

Az 1934/35. tanévben beiratkozott a budapesti tudományegyetem bölcsészeti karára s történelmi tanulmányokat végzett, főleg Mályusz Elemér professzor irányítása mellett. 1943. december 3-án „summa cum laude" doktori fokozatot szerzett *Jászkunsági reformátusok leköltözése a Bácskába II. József korában* című munkájával, melyben széles körű levéltári ismeretekről és jó szerkesztőképességről tett tanúbizonyságot.

Tudományos munkája, de dunaharaszti lelkipásztori szolgálata is a háború miatt egy időre félbeszakadt, 1944. április 24—1945. augusztus 12. között tábori lelkészi szolgálatot teljesített. Hazatérése után azonban mindkét nembeli munkáját hamarosan folytatta. Közben több egyházi tisztséget kapott: 1943-tól 1952-ig vallásoktatói, 1949—52: diakóniai, 1953—62: sajtóelőadó lett, 1949—64: egyházmegyei tanácsbíró, 1963-tól egyházmegyei levéltáros, majd 1970-től gyűjteményi előadó. Közben a tudományos munkát sem hanyagolta el. A *Studia et Acta* nagy tanulmánysorozat II. kötetében jelenik meg tanulmánya Melius Péter utódjáról, Károlyi Péterről. Ebben a csak 33 évet élt zseniális tudósnak az életét mondja el, ismertetve lelki problémáit, a Helvét Hitvallás melletti helytállását, egész lelkivilágát. A sorozat III. kötetébe több tanulmányt is írt. Meliusz prédikációs köteteihez bevezető tanulmányt készített, prédikációiból szemelvényeket tett közzé; kigyűjtötte Meliusznak bibliafordításához írt glosszáit, marginális jegyzeteit, amelyekből a 16. század mindennapi életét ismerhetjük meg. Károlyi Péter két prédikációs kötetét áttanulmányozta, kiegészítette a Studia et Acta II. kötetében megjelent tanulmányát. Sajnos ebből csak szemelvényeket tett közzé. A legjelentősebbet Alsólindvai Kultsár György *Postillái*nak átbúvárolása után alkotta, megvilágította ebben a tanulmányában a mű kinyomtatásának körülményeit, alsólendvai Bánffy Miklós tevékenységét, aki nyomdászt hozat birtokára, s a *Postillák*at 1574-ben kinyomatja. Társadalmi szempontból érdekes a patrónus és támogatottja viszonya: a dúsgazdag főúr nemcsak áldozatkész segítője Kultsár Györgynek, de kölcsönösen egymás gyermekeinek a keresztszülei is; még meglepőbb Nagy Kálózinak az a felfedezése, hogy Kultsár *Postillái*ban megtaláljuk az 1577-ben Pápán, Huszár Dávid által magyar nyelven közzétett Heidelbergi Káté szövegének egyes részeit, szinte szóról-szóra. Nagy Kálózi fel is veti a kérdést, hogy ki volt a Heidelbergi Káténak első magyarra fordítója, és milyen kapcsolatban állottak egymással a református lelkiségű Kultsár György és a lutheri egyházhoz tartozónak ítélt Huszár Gál meg fia, Dávid? Erről később is ír 1973-ban egy elgondolkoztató tanulmányt a *Református Egyház*ba. — A *Studia et Acta* III. kötetében még két tanulmánya van: az egyik Félegyházi Tamásról, aki először debreceni rektor, később ugyanott lelkész és esperes. Félegyházi rektorságának volt egy éve, amely sok vitára adott alkalmat: az 1570/71. tanévben ugyanis az egész iskola ifjúságával felkerekedett, s az akkor már javarészt unitáriussá lett Kolozsvárra ment. Egy év múlva azonban visszajöttek, mind Félegyházi Tamás, mind diákjai. A kérdés az, hogy az unitáriusság felé akartak elindulni, ezért távoztak Debrecenből, vagy Méliuszszal ütköztek össze, aki robbanékony természetű ember volt? Nagy Kálózi feltárta a távozás okát: Debrecent ekkor többször is kifosztották a zsoldos hadak, az 1569/70-es évben pedig ott tartózkodott Karácsony György is „szent hadával". Mindez nem kis kenyérgondot jelentett, s ez lehetett az oka, hogy Félegyházi Tamás elvitte iskoláját egy időre nyugodalmasabb vidékre.

A *Studia et Acta* III. kötetében írt tanulmányai közül az utolsó: Szilvásújfalusi Imre pedagógiai intelmeiről szólt. Ezzel kapcsolatban már korábban is írt a *Református Egyház*ba: „Pedagógusképzés a debreceni főiskolában" címmel. Tanulmányában rámutat, hogy Szilvásújfalusit melanchtoni humanizmusa, puritán szellemű hierarchiaellenes és plebejus érzése hozta összeütközésbe a feudális gondolkodású, hatalmaskodó Hodászi Lukács püspökkel, ami miatt később sok kereserű megpróbáltatást kellett megélnie. Pedagógiai m*k*vében Szilvásújfalusi a magyar nyelv mellett tör lándzsát a latinnal szemben, s a latinból gyönge tanulót nem akarja a debreceni kollégiumból (akkor mint ottani tanár) eltávolítani, hiszen — mondja — már sok más nemzet az egész alsófokú tanításban (trivium-ban) a saját nyelvű tanításra állt át.

Ezt követően felkérésre megírta a pándi református egyház történetét, de ez a munkája csak kéziratban maradt ránk. 1973 után már nem tett közzé tanulmányokat; betetsége miatt 1979. december 1-ével nyugdíjba vonult. Ettől kezdve a Schweitzer Albert Szeretetotthonban lakott, de még el-eljárogatott a Ráday Gyűjtemény egyháztörténeti előadásaira, s csendes szelídséggel elbeszélgetett a megjelentekkel, barátaival. Váratlanul halt meg 1984. augusztus 4-én.

Balázs László

EMLÉKEZÉS MAKSAY FERENCRE

Hangoskodó ember halála után nem támad akkora csönd, mint amikor egy halkszavú barátunk távozik körünkből örökre. Maksay Ferenc egyéniségének ez a halálát követő nagy csend a legbeszédesebb emléke. Most magasodik elénk igazán szelíd, kedves, nyájas alakja, önmagát mindig háttérbe szorító, a valódi történészekre oly jellemző, önmagát kioltó szerény személyisége.

1916. október 21-én született, ahogy mondani szokta, véletlenül Budapesten. Ide menekültek szülei Erdélyből a román betörés elől. Édesapja világháborús katonai szolgálata után fővárosi iskolaorvosként működött. Jelentős szerepe volt a Vöröskeresztes mozgalomban is. Maksay Ferenc elemi iskolába Kispesten járt, középiskolai tanulmányait a budapesti Református Gimnáziumban (a „Lónyay"-ban) végezte. A budapesti egyetemen történelem—latin szakos tanári oklevelet szerzett 1939-ben, rá egy évre pedig középkori magyar és újkori egyetemes történelemből, valamint történelmi segédtudományokból bölcsésztudományi doktorátust tett „summa cum laude" ered-

ménnyel. Egész pályáját meghatározó tényezőként emlegette mindig, hogy egyetemi tanulmányait az Eötvös Kollégium tagjaként végezte, s hogy azoknak az időknek két olyan kimagaslóan nagy tudósa és nevelő egyénisége, mint Gombocz Zoltán és Mályusz Elemér volt rá nagy hatással.

Hivatali pályáját a budapesti egyetem bölcsészettudományi karán kezdte egyetemi gyakornokként, ill. tanársegédként előbb a Történelmi Szemináriumban, Szentpétery Imre, később a Magyarságtudományi Intézetben Ligeti Lajos professzor mellett. 1945—1949-ig a Kelet-európai Tudományos Intézet Néptudományi Intézetének volt munkatársa. Onnan az Országos Levéltárba került, ahol haláláig dolgozott mint levéltáros, ill. 1962 óta mint főlevéltáros. Kezdetben a III. Osztályon családi levéltárakat rendezett, a térkép- és tervtárat katalogizálta, majd az I. Osztályon a kincstári levéltárak referense lett. Rekonstruálta a Rákóczi- és Thököly-szabadságharc levéltárát. Rendezett több országos és helyi levéltári kiállítást. Éveken át tagja, majd elnöke volt az Országos Levéltár Szakszervezeti Bizottságának. Tagja volt az Akadémia reneszánsz és barokk munkabizottságának, ismételten járt külföldön s előadásokat tartott nemzetközi konferenciákon. Levéltárosi és tudományos munkásságáért a Szocialista Kultúráért érdeméremmel, a Munka Érdemrend ezüst és arany fokozatával tüntették ki.

Önéletrajzi följegyzéseiben sokat fontolgató embernek jellemezte magát. Mondanivalója szinte mindig tépelődésekből született meg. Mint ember és mint tudós egyaránt alapos és lelkiismeretes volt. Valamennyi munkáját (elsősorban főművét: „A magyar falu településszerkezete" című) kitűnően átgondolt koncepció, kristálytisztán megfogalmazott és alkalmazott módszer, a források és az irodalom alapos ismerete jellemzi. Ahogy Fügedi Erik is kiemelte róla szóló ismertetésében, nagy érdeme Maksaynak, hogy a medievisták legfőbb forrása, az oklevelek mellett felhasználta a Josefinismus-kori térképeket. Kiváltképpen tanulságos volt azoknak a területeknek a vizsgálata, amelyek a töröktől alig, vagy semmit sem szenvedtek. Ezeken ugyanis a településszerkezet vajmi keveset változott a középkor óta. A két forrás, az oklevelek és a térképek szinoptikus vizsgálata módszertani szempontból is úttörő és gyümölcsöző volt. Nagy érdeme Maksay munkájának a települési folyamat áttekinthető periodizációja is. Sajátos metódussal elért eredményei államtörténetírásunkat is kedvezően befolyásolhatják, oly képpen, hogy kiemelik azt a közjogi kérdések vizsgálatának merev kereteiből. Jellemző, hogy az exaktságig pontos Maksaynak sikerült megcáfolni egy tudományos mezben megjelenő állítást, azt ti., hogy az utcasoros települések nálunk mind németek voltak.

Itt az Évkönyv hasábjain Maksay Ferenc sok kisebb-nagyobb munkájából mégis II. Rákóczi Ferenc kancelláriai igazgatója, Ráday Pál iratainak kiadását kell kiemelnünk. A szabadságharc 1703—1709. éveinek fontos iratanyagát közreadó két kötetnek (Bp., Akadémiai Kiadó, 1955 és 1961) egyik szerkesztője volt. (Az 1711-ig terjedő III. kötet kiadása most van folyamatban.) Az iratok kiválasztása, sajtó alá rendezése, gondolkozása, a jegyzetapparátus elkészítése példamutató. Maksay főképpen a gazdasági vonatkozású aktákkal (a harmincadigazgatással), továbbá a kancellária működésének néhány vonatkozásával, részben belpolitikai, országgyűlési és diplomáciatörténeti kérdésekkel foglalkozott. Nem kis mértékben járult hozzá Ráday Pál egyéniségének, Rákóczi szolgálatában betöltött szerepének, szerteágazó tevékenységének megismeréséhez, történelmi jelentőségének, politikai súlyának pontos megállapításához. Nem túlzás, hogy a Rákóczi-szabadságharc történetének, a függetlenségi küzdelem bármely kis kérdésének egyetlen kutatója sem nélkülözheti ezt a kiadványt. Nagy érdeme van ebben Maksay Ferencnek is.

Munkásságának javarésze falutörténeti kutatásaival volt kapcsolatban, de foglalkozott levéltártudományi, kormányzattörténeti és történeti kartográfiai kérdésekkel is. Készített repertóriumokat és megírta a magyar kamara archívumának ismertető leltárát. Szerkesztésében és az ő bevezető tanulmányával jelent meg az Urbariumok c. 16—17. századi anyagot közreadó hatalmas forráskiadvány. A halál megakadályozta a magyar nemesség birtoklás- és társadalomtörténetének nagy anyaggyűjtésen alapuló munkája befejezésében. Tudományos munkássága alapján 1965-ben elnyerte a történettudományok kandidátusa, 1976-ban pedig a történettudományok doktora fokozatot.

Jegyzetei között van egy elég terjedelmes kézirat. Családja történetének kedves, színes, novellisztikus, amellett történelmi hűségű feldolgozása. Nagy kár, hogy nem tudta befejezni. Mint ahogy sajnos csonkán maradt fényképgyűjteménye is. Azoknak az épületeknek, tájaknak fotográfiáit igyekezett egybeszedni, amelyekben vagy amelyek környékén ősei éltek, ill. megfordultak. Az, aki ily szoros szálakkal kötődött múltjához, nem véletlenül vált történésszé. Már említettem, véletlenül született Budapesten, de nem volt véletlen, hogy személyiségének legalapvetőbb vonása magyarsága és kálvinizmusa volt. Református hite egyik eleme volt magyarságának, magyarságának magva pedig erdélyi s ezen belül is székely származása. Kálvinista székelyként született, élt, dolgozott és halt meg Budapesten, 1984. december 11-én.

Komjáthy Miklós

EMLÉKEZÉS JUHÁSZ ISTVÁNRA

„A szeretet hiján szenvedésekkel teljes emberi életben a szeretet gyakorlása útján lehet leküzdeni a szenvedést."

Juhász István 1913. április 16-án született Nagyenyeden. Édesapja, a Kabáról származó Juhász Albert, ekkor az enyedi református kollégium vallástanára. Édesanyja, Barabás Blanka, Barabás Sámuel magyarláposi lelkész leánya.

Alsó- és középiskoláit szülővárosában végezte; 1932-ben érettségizett, majd teológiát tanult Kolozsvárt. 1936-ban szerzett lelkészi diplomát. Életútjának további állomásai: 1936—37-ben Bukarestben segédlelkész; 1937-től a kolozsvári Református Teológiai Akadémián szenior, közben az egyetem bölcsészkarán történelem szakot végez. 1939-ben a bukaresti református diákotthon igazgatója, de 1940-ben már ismét Kolozsvárt találjuk: a kollégiumi igazgatótanács referense. 1941—1944 közt az Erdélyi Tudományos Intézet munkatársa. 1945-ben az egyháztörténelem helyettes, 1948. június 1-től rendes tanára a teológiai akadémián. 1983. október 31-ével nyugalomba vonult. 1984. szeptember 13-án hunyt el Kolozsvárott, ott is temették el a házsongárdi temetőben.

Szellemi örökségét három, egymástól jól elhatárolható területen tekinthetjük át.

Az első korszak: a felkészülés és beérkezés ideje. Anyanyelve mellé csaknem anyanyelvi szinten megtanult románul, németül és franciául, később oroszul és angolul is; a bibliai nyelveket és a latint talán említenünk sem kell. Első jelentősebb munkája, amellyel 1940-ben Debrecenben teológiai doktorátust szerzett: *A reformáció az erdélyi románok között.* (Kolozsvár, 1940.) Két évvel később jelent meg tanulmánya: *A középkori nyugati misszió és a románság.* (Kolozsvár, 1942.) Ezután rövid időre a politikai történet felé fordult figyelme. Ennek az időszaknak terméke a 17. század végének erdélyi államférfia, Bethlen Miklós peréről írt fontos tanulmánya. (Kolozsvár, 1945.) Hamarosan visszatért azonban az egyháztörténelemhez, ahogy ezt *A székelyföldi református egyházmegyék*ről írt tanulmánya mutatja (Kolozsvár 1947), amellyel a teológiai akadémiai magántanári képesítést is megszerezte.

Két román egyháztörténeti témájú munkájával sajátosan új fejezetet nyitott a protestáns egyháztörténetírásban. Bukarestben létekor fél évig az ottani ortodox főiskolán Nicolae Poposou professzor tanítványa, segédlelkészi éve második felében pedig fél évig Nagyszebenben tanult ortodox teológiát Dumitru Staniloae útmutatásával. Ez időben több román nyelvű ortodox folyóiratban is jelentek meg tanulmányai: összegyűjtésük és értékesítésük még ezután elvégzendő feladat. Ezekben a munkáiban a két — sok helyütt évszázadok óta békésen — egymás mellett vagy együtt élő nép történetének előremutató, pozitív örökségét akarta felmutatni. Felekezeti, illetve, ami ebben az esetben ugyanaz: nemzetiségi feszültségek helyett a történelem kimunkálta modus vivendit kívánta feltárni, s a múlt ismeretében kereste az egy országtestben élő nemzetiségek mai együttélésének formáit és lehetőségét.

Ugyanakkor már ezt a munkáját is az „anyaszentegyház szolgálatára" írta; ez a szándék fokozottan érződik magántanári dolgozatán. A székelyföldi egyházmegyék kialakulásáról szóló tanulmányában bemutatta az egyházmegyék történeti életét is. Ahogy írta: célja nem az „oktató célzatú falumonográfiák" szaporítása; az egyházi helytörténet elavult neve valójában a keresztyén gyülekezetek történelmét jelenti, sőt magának az egyháznak a történelme: közvetlen pillantás annak a szeretetnek a művére, mely kis közösségek történeti változásain át építi az örökkévaló és egyetemes Civitas Dei-t".

Munkásságának második fázisa teológiai tanári éveit, pontosabban az 1947—74 közötti időszakot fogja át.

Új feladatát egy megváltozott, helyesebben változásban levő időszakban vette át; tudta, nem elég, ha csak tanít, ismereteket ad, nevelnie is kell, hűségre, helytállásra és kitartásra.

Nemzedékek nőttek fel a keze alatt, Erdély új református papi nemzedéke. A történelemben az őskeresztyén egyházaktól kezdve bemutatta a teljes egyetemes egyháztörténetet, s ezen belül külön részletességgel a református egyház fejlődését. Az ezekből kirajzolódó nagy összefoglaló egyháztörténeti áttekintést sajnos már nem volt ideje megírni.

Nevét — dacára „domi doctus" voltának — szűkebb hazája, sőt a magyar nyelvterület határain túl is ismerték és tisztelték. Külföldi folyóiratokban jelentek meg írásai, nemzetközi teológus konferenciák rendszeres előadója volt. Ökumenikus nyitottságára csupán két előadása címét idézzük: Der Einfluss Karl Barths auf die Theologie der reformierten Kirche in Rumänien. (*Evangelische Theologie*, 1970), illetve: Dumitru Staniloae's ecumenical studies as an aspect of the Ortodox—Protestant dialogue (*Journal of Ecumenical Studies*, 1979).

Életének utolsó évtizedében az egyháztörténelem és az erdélyi magyar művelődéstörténet érintkezési területén álló kérdések foglalkoztatták. 1974-ben gazdag jegyzetanyaggal, a Kriterion Kiadónál jelentette meg a Marosvásárhelyről indult, Nagyenyeden és Göttingában tanult református lelkész, Fogarasi Sámuel kézírásban fennmaradt önéletírását, gazdag magyarázó jegyzettel. Bevezető tanulmánya széles művelődési korrajzot ad a 18. század első felének erdélyi társadalmáról,

benne a református papságról. 1979-ben Jakó Zsigmonddal közösen adta ki a *Nagyenyedi diákok. 1662—1848* címen a kollégium anyakönyveinek diáknévsorát. Ebben a kötetben olvasható tanulmánya a 17—19. századi nagyenyedi diákéletről. Sajtó alá rendezett tanulmánykötetének megjelenését már nem érhette meg.

Juhász István sokoldalú tudós volt, szempontjai és módszere pedig modernek voltak. Nem a „kiemelkedő személyiségek" varázsa vonzotta, hanem a közösségek együttélésének titka. Az erdélyi magyar reformátusság közösségében élt és ennek a közösségnek a gyökereit kutatta a múltban. Nem gőgös és elfogult nacionalizmussal, hanem az erdélyi történelemben együttélő népek öröksége iránti szent alázattal.

A körülmények alakulása folytán művei csak részben jelenhettek meg nyomtatásban. A tudomány iránti elkötelezettségből vállalta a tudós számára legnehezebbet: dolgozott az íróasztala számára; és bízott az utókor megbecsülésében. Szellemi örökségének számbavétele, majd hozzáférhetővé tétele — az ittmaradottak kötelessége.

Márkus Mihály

IGAZGATÓI JELENTÉS A RÁDAY-GYŰJTEMÉNY 1983. ÉVI MUNKÁJÁRÓL

A gyűjtemény legjelentősebb eseménye 1983-ban a múzeum kiállításának megnyitása volt Kecskeméten. Miután három évi munkával a múzeum munkatársai begyűjtötték az anyagot, 1983 elején a Művelődési Minisztérium Múzeumi Osztályának kiállításrendező brigádja, Hámori László irányításával megkezdte az installációt. Ennek költségeit a minisztérium fedezte egymillió forintot meghaladó összegben. A kiállítást a műszaki átadás megtörténte után két héttel, június 20-án nyitotta meg Tóth Károly püspök. A megnyitáson Dávid Katalin, az Iparművészeti Múzeum osztályvezetője, az egyházi múzeumok állami szakfelügyelője méltatta a múzeum és a kiállítás egyetemes magyar művelődéstörténeti jelentőségét. A megnyitó ünnepélyen jelen voltak többek között a Református Egyház Országos Gyűjteményi Tanácsának elnöke, a református egyházi gyűjtemények, könyvtárak és múzeumok igazgatói, a bács-kiskunsági egyházmegye esperese, a kecskeméti gyülekezet lelkészi és világi vezetői, az MSZMP megyei és városi vezetősége, az Állami Egyházügyi Hivatal képviselője, Bács-Kiskun megye tanácsának elnöke, a művelődési osztály vezetője és az egyházügyi titkár, az Iparművészeti Múzeum igazgatója, több szakember és nagyszámú érdeklődő. A megnyitás alkalmából az egyházmegye és a kecskeméti egyházközség kulturális műsorral egybekötött ünnepséget rendezett, amelyen a Ráday Gyűjtemény igazgatója tartott előadást a kecskeméti gyülekezet történetéről. Délben az egyházmegye, az egyházközség és a gyűjtemény közösen ebédet adott, amelyen mintegy százan vettek részt.

A kiállítás, amelynek forgatókönyvét Szabó Julianna, a múzeum igazgatója írta, a dunamelléki egyházkerület református egyházművészetének múltját és jelenét mutatja be. Tájankénti áttekintésben ismerteti a fejlődés fő vonásait, bemutatja a műtárgyakat (kelyheket, ón és ezüst edényeket, faragott tárgyakat, hímzéseket), valamint a velük kapcsolatos kézírásos és nyomtatott följegyzéseket. A műtárgyakat a mai templomokról és a gyülekezeti életről készített felnagyított fényképfelvételek, hímzett terítők és művészeti ábrázolások egészítik ki. A múzeum udvarán természetes környezetben fejfatemető látható, kis haranglábbal. A technikai kiállítás a legigényesebb esztétikai és művészeti kívánalmaknak is megfelel. A kiállított tárgyak és a bemutatás összhangja általános elismerést váltott ki a szakemberek és a közönség körében egyaránt. A helyi sajtó és az egyházi orgánumok részletesen méltatták a kiállítást és annak jelentőségét, a *Confessio* című folyóirat pedig teljes terjedelmében közölte Tóth Károly püspök és Dávid Katalin megnyitó beszédét, valamint a gyülekezet történetét ismertető előadást.

A továbbiakban a hagyományos felosztásban tekintem át a gyűjtemény egészének és egyes intézményeinek főbb eseményeit.

A gyűjtemény költségvetési kerete 1983-ban kereken 910 000 forint volt, ami az előző évihez képest 15%-os emelkedést jelent. Ebből a Közalap 697 000 Ft-ot adott, a többi az állami kongruából és a gyűjtemény saját bevételeiből (213 000 Ft) adódott. A kiadások túlnyomó részét a személyi illetmények tették ki, a dologiakra a három intézménynél együtt összesen csak 200 000 Ft jutott. Ehhez nem kell megjegyzést fűznöm. Egyébként az illetmények is mintegy 25—30%-kal alacsonyabbak voltak, mint a megfelelő munkakörben dolgozó állami alkalmazottaknál.

A fenti költségvetésen kívül a könyvtár és a levéltár új helyiségeinek bepolcozására a Művelődési Minisztériumtól 670 000 Ft államsegélyt kaptunk, a múzeum az Országos Kulturális Alapból raktár és restaurátori műhely kialakítására, valamint a múzeum biztonsági jelzőberendezésének kiépítésére 300 000 Ft-ot. Ez utóbbi összeg kiutalása az év második felében történt, így a vele kapcsolatos munkálatok nagyobb része 1984-ben kerül sorra. Mindehhez járult Bács-Kiskun megyé-

nek a múzeum számára adott 80 000 Ft-os hozzájárulása. Ebből tudtuk a múzeumi tárgyak legszükségesebb restaurálásait elvégeztetni.

1983-ban a gyűjtemény munkatársi gárdájában az alábbi változások történtek: Szabó Julianna múzeumi igazgató szeptember 1-ével egyéves tanulmányi szabadságra Hollandiába ment. A múzeum ideiglenes vezetését a gyűjteményi igazgató vette át. Az adattár vezetője, Bérczy Csilla már az év kezdetétől fogva betegszabadságon volt, majd június 28-tól szülési szabadságra ment. Október elejével tényleges katonai szolgálatából leszerelt és visszatért a múzeumba Adorján Tass restaurátor. A levéltárban dr. Major Zoltán levéltáros február 1-től július végéig tartalékos tisztként katonai szolgálatot teljesített. Szeptember 1-ével a levéltár már egy esztendeje betöltetlen vezetésére megbízott egyházkerületi levéltárosi minőségben Nagy Edit lelkipásztor kapott kinevezést, aki egyetemi levéltárosi diplomával is rendelkezik. Korábban a tiszántúli egyházkerület levéltárában, majd gyülekezetben szolgált, s kevéssel kinevezése előtt érkezett haza egyéves angliai ösztöndíjas útjáról.

A gyűjteményben jelenleg dolgozó tudományos, adminisztratív és kisegítő személyzet száma 18. Ebből teljes munkaidőben dolgozik 8, a többi részmunkaidőben.

Könyvtár

A könyvtár fogalma: 1983-ban beiratkozott 486 olvasó. Foglalkozásukat tekintve közülük lelkipásztor, teológiai tanár 94, teológiai hallgató 101, tudományos kutató 19, tanár 31, egyetemi hallgató és középiskolai tanuló 85, könyvtáros 31, nyugdíjas 35, egyéb 90.

A könyv- és folyóirat-kölcsönzés az alábbiak szerint alakult: helybeni olvasás az olvasóteremben: könyv 539 esetben 1487 mű; folyóirat 253 esetben 381 mű; külső kölcsönzés 1054 esetben 1935 mű. (A helyi olvasás mintegy 10%-kal magasabb az előző évinél, a külső kölcsönzés ugyanennyivel kisebb.)

A gyarapodás összesen 2745 mű. Ebből ajándék 1678, vétel 880, csere 187.

A könyvek szakok szerinti megoszlása az alábbi: általános művek, lexikonok 366, filozófiai 89, teológia 701, történelem 680, szociológia, néprajz 382, művészet 104, irodalom 357, egyéb 66.

Az ajándékozók közül kiemeljük a hollandiai református lelkészek egyesületét (Bond van Nederlandse Predikanten), a HEKS-et és Christian Möckli kusnächti (Svájc) lelkipásztort és gyülekezetét, akiktől kereken 100 kötet általunk kiválasztott modern teológiai munkát kaptunk; továbbá Harsányi András és Hamza András lelkipásztorokat az Amerikai Egyesült Államokból, akik egyenként kereken 50-50 angol nyelvű, főleg teológiai könyvet küldtek.

Könyvtári munka: az év folyamán feldolgozásra került 4575 mű 5863 kötetben. Folytatódott az iskolai értesítők és az egyházi jegyzőkönyvek számbavétele és rendezése. Duplumanyagunk ellenőrzése viszont leállt, mert raktárhelyiségeinkhez az építkezés miatt nem férünk hozzá.

Folyóirattárunkba 1983-ban 181 hírlap és folyóirat járt. Ebből magyar nyelvű 86, idegen nyelvű 95. Magyarországon kiadott 74, külföldi 107. A folyóiratokból 110 teológiai (23 hazai, 87 külföldi). A magyar nyelvű teológiai folyóiratok felekezeti megoszlása: református 8, evangélikus 5, róm. katolikus 5, baptista, görögkeleti és unitárius 1-1. Megtörtént a folyóiratok rendezése és számbavétele: a katalóguscédulák újragépelése folyamatban van.

A kézirattár 412 tétellel gyarapodott, zömében 19—20. századi iratok és levelek; valamennyi ajándékként került hozzánk. A gyarapodásból kiemeljük Czelder Márton múlt századi levelezési könyveit, főleg bukaresti lelkészsége idejéből, Kiss József: A pápai református főiskola története 1849—1867 című gépiratát és Ravasz László prédikációinak gépelt kéziratát. Kézirattárunkban helyezte el a *História* folyóirat a helytörténeti pályázatra beérkezett 32 pályamunkát.

A kézirattár 1982-ben törzskönyvezett régi anyagának nagyobb részéhez elkészültek a katalóguscédulák.

A kézirattár 1848 előtti anyagának katalógusa (Ladányi Sándor teológiai tanár, egykori egyházkerületi levéltáros és Ladányi Sándorné Kozma Borbála főkönyvtáros munkája) megjelent az Országos Széchényi Könyvtár kiadásában.

A könyvtárhoz kapcsolva megkezdtük a hangtár kiépítését. A jelenlegi állomány 24 magnetofonszalagból (főleg prédikációk, egyházi jellegű ünnepségek felvételei) és 6 hanglemezből áll. Beszereztünk egy magnót, amelynek költségeihez a gyűjteményi dolgozók is hozzájárultak. A Johannita Rend magyar tagjai egy mini-magnót ajándékoztak a gyűjteménynek. Vajay Szabolcs (Párizs) régebbi típusú japán gyártmányú xerox-gépet ajándékozott a gyűjteménynek, melyet a kecskeméti múzeum vett használatba.

A könyvtár olvasótermében rendeztük meg Imre Lajos grafikusművész kiállítását 1983 januárjában. A kiállítást Koczogh Ákos nyitotta meg. Szeptember 6-án zártkörű ünnepség keretében — szintén az olvasóteremben — lepleztük le Szentmihályiné Szabó Mária író (1888—1982) mellszobrát, az Amerikai Magyar Református Egyházak ajándékát. Az ünnepi beszédet Tóth Károly püspök mondotta. Szentmihályiné Szabó Mária munkásságát Bottyán János főszerkesztő méltatta. Büttösi János püspök (USA) ez alkalomra írt levelét Csiszér Alajos olvasta fel, aki az

ajándékozók és a család megbízásából az ünnepséget is szervezte. Megemlítem, hogy Szentmihályiné Szabó Mária kéziratait még életében a Ráday Könyvtárnak adta át. Az ünnepség alkalmából az írónő nyomtatott és kéziratos munkáiból kis kiállítást is rendeztünk Beliczay Angéla, a könyvtár tudományos főmunkatársa irányításával.

Október 10-én a Ráday Kollégium új épületének felavatása alkalmából nyitottuk meg — ugyancsak az olvasóteremben — a Teológiai Akadémia történetét bemutató kiállítást, amelyet Ladányi Sándorné főkönyvtáros rendezett.

Levéltár

A levéltár az év folyamán 22 tételben, mintegy 15 iratfolyóméterrel gyarapodott. A gyarapodás egy részét jelentős egyházi személyek irathagyatéka képezi, közülük kiemeljük Pap László, a budapesti Teológiai Akadémia egykori tanárának, dékánjának és a Ráday Gyűjtemény igazgatójának iratait, valamint Benedek Sándor professzor, a pápai Teológiai Akadémia tanárának, majd könyvtárunk munkatársának hagyatékát. Az egyház életében is résztvevő világi személyek közül terjedelménél és fontosságánál fogva egyaránt kiemelkedik Zsebők Zoltán professzor, volt államtitkár, a Zsinat világi elnökének iratanyaga. Megemlítjük még Imre Józsefnek, az Imre család már korábban itt elhelyezett levéltárát kiegészítő iratait, továbbá Fáy Istvánné (USA) iratgyűjteményét, melyben többek között Kossuth Lajostól és Deák Ferenctől is találunk egy-egy levelet.

Kutatás céljából 1983-ban 55 személy kereste fel a levéltárat. Számos esetben kellett a kutatókat részletes tanáccsal, magyarázattal ellátni, latin vagy német nyelvű iratok elolvasásával és lefordításával segíteni.

A levéltár munkáját nagymértékben megnehezítette, hogy Major Zoltánnak katonai szolgálatra történt behívása alatt Balázs László (aki egyébként is csak részmunkaidőben van alkalmazva) egyedül volt.

Elkészült I. és II. Ráday Gedeon kiterjedt levelezésének darab szerinti mutatója (4500 levél). Alaplelтári szinten 20 családi, illetve személyi, valamint 3 intézményi levéltárat rendeztünk.

Az Archívum Agentiale teljes anyagát előkészítettük filmezésre.

Már az új helyiségekbe való átköltözés előkészítéseként, az új épület alagsori raktárába szállítottunk mintegy 8 folyóméter anyagot. A püspöki hivatal régebbi iratanyagát, amely eddig a levéltárban álló fiókos szekrényben volt elhelyezve, iktatószám szerinti rendben dobozoltuk (300 doboz).

Múzeum

A múzeum állandó kiállítását a júniusi megnyitástól december végéig 2838-an tekintették meg (a legtöbben júniusban: 867 és októberben: 416).

Mivel az év első kétharmadában Szabó Julianna igazgató, az utolsó hónapokban pedig Adorján Tass restaurátor egyedül volt a múzeumban, így idejükből csak a leltározási és a legfontosabb restaurálási munkálatokra futotta.

A gyűjtemény mint tudományos műhely

Mindenekelőtt az Egyháztörténeti Munkaközösség (elnöke Bucsay Mihály ny. professzor, titkára Erdős György, a könyvtár tudományos munkatársa) összejöveteleit említjük. Az alábbi felolvasások hangzottak el: áprilisban Fél Edit: Népi díszítő motívumok vallási szimbolikája; májusban: Harsányi István: A századforduló magyar református embereszménye sárospataki dokumentumok alapján; decemberben: Kovács Bálint: Egy százéves ifjúsági mozgalom (a KIE).

A Gyűjtemény Évkönyvének III. kötetét — jóllehet anyaga már nyomdakész állapotban együtt van — anyagiak hiányában — nem tudtuk megjelentetni.

Budapest, 1984. február 8.

Benda Kálmán sk.

IGAZGATÓI JELENTÉS A RÁDAY-GYŰJTEMÉNY 1984. ÉVI MUNKÁJÁRÓL

1984 márciusában Szabó Julianna (aki 1983 szeptemberétől tanulmányi szabadságon volt) lemondott állásáról, mert Hollandiába ment férjhez. Az egyházkerületi elnökség a múzeum ideiglenes vezetésével már korábban a gyűjteményi igazgatót bízta meg. Az év folyamán kivált a gyűjteményből Bálint István könyvtáros, Major Zoltán levéltáros, valamint Deák Márta adminisztrátor, utóbbi szerződéses alkalmazásban állt. 1984 szeptemberétől a levéltárban dolgozik Szilágyi Ferenc

segédlevéltáros és a könyvtárban Orosz Anna segédkönyvtáros. Mindketten a debreceni református gimnáziumban érettségiztek 1984-ben. Az év októberétől a könyvtárban dolgozik Medvigy Endre irodalomtörténész.

A gyűjtemény kinevezett munkatársainak száma 14, szerződéses alkalmazott 7, az utóbbiak közül 3 múzeumi teremőr és 2 takarító. Teljes munkaidőben csak 8-an dolgoznak.

A gyűjtemény alkalmazottai közül Pintér Mihály a teológiai akadémiát végzi levelező tagozaton; Adorján Tass az iparművészeti főiskola II. éves levelező hallgatója restaurátori szakon. Ketten (Nagy Györgyi és Pázmándi Ágnes) intenzív francia nyelvtanfolyamon vesznek rész. Négyen (Barsi Ibolya, Kovács Judit, Nagy Györgyi, Pázmándi Ágnes) elvégezték az Országos Széchényi Könyvtár által az egyházi könyvtárosok részére szervezett továbbképző tanfolyamot. Nagy Edit mb. levéltári igazgató angol nyelvből felsőfokú vizsgát tett.

A gyűjtemény költségvetése 1984-ben az alábbi volt: Bevételek: közalapi hozzájárulás és kongrua 830 000 Ft; az Országos Kulturális Alaptól kapott 1983. évi támogatásból áthozat: 180 000 Ft, egyházkerületi hozzájárulás 60 000 Ft, Bács-Kiskun megye hozzájárulása 120 000 Ft, saját bevételeink 115 000 Ft, összesen: 1 315 000 Ft.

A közalapi hozzájárulás összege immár második éve változatlan. A Bács-Kiskun megyei hozzájárulást a múzeum kapja, az egyházkerületit pedig a költözés költségeire juttatták. 1984-ben államsegélyt nem kaptunk, viszont az Országos Kulturális Alapból az előző évben építkezésre kapott összeg most került kifizetésre.

Kiadások: személyi járandóságok 751 122 Ft, könyv- és folyóirat-vásárlás, előfizetés 46 000 Ft, múzeumi építkezés, riasztó jelzőrendszer 194 000 Ft, a levéltár és a könyvtár költözködése 80 000 Ft, egyéb dologi kiadások 215 000 Ft, összesen: 1 286 122 Ft.

A költségvetés több mint 50%-a a személyi járandóságokra megy el s a fennmaradó összeg a minimálisan szükséges dologi kiadásokra sem elegendő. A könyv- és folyóirat-beszerzésre fordított összeg rendkívül kicsiny. Egyre nehezebbé vált a könyvtár működéséhez szükséges egyéb kiadások előteremtése.

Ebben az évben a külföldi támogatások is csökkentek vagy teljesen elmaradtak. A HEKS könyvvásárlási támogatása az előző évi összeg fele volt csupán. A holland református egyház által és a Rajna-Westfáliai Református Egyház által korábban kifizetett támogatás teljesen elmaradt.

Könyvtár

A könyvállomány gyarapodása 1970 kötet volt (1983: 2745 kötet). Ebből vétel: 657, ajándék: 1263, csere: 50 kötet.

A könyvek szakonkénti megoszlása: általános mű, lexikon: 225, filozófia 46, teológia: 465, történelem: 399, szociológia: 394, művészet: 99, irodalom: 271, egyéb: 71 kötet.

A folyóirattárba 1984-ben 205 periodika járt (1983: 181). Ebből: vétel 78; ajándék 127; magyar nyelvű 91, idegen nyelvű 114; teológiai 120; egyéb 85.

Az év folyamán a folyóirattár 90 évfolyam régi folyóiratot köttetett be. Több régi folyóiratsorozatunkat sikerült kiegészíteni adományokból és hagyatékokból.

A kézirattár gyarapodás 122 tétel volt (1983: 412). Elsősorban 19—20. századi egyházi személyek följegyzései, levelezései, prédikációfogalmazványok stb.

A hangtárban a gyarapodás mindössze 12 lemez és 17 kazetta volt, ez utóbbiak prédikációfölvételek.

Létrehoztuk a filmtárat. A jelenlegi állomány: 8 filmtekercs, valamennyi történeti vonatkozású levéltári anyag.

A könyvtárba 1984-ben 492 olvasó iratkozott be (1983: 486). Közülük: lelkipásztor és teológiai hallgató 171, egyetemi hallgató és középiskolás 85, tanár 32, könyvtáros 26, tudományos kutató 14, nyugdíjas 36, egyéb 128.

A könyvkölcsönzés adatai: külső kölcsönzés: 1076 alkalommal 2228 mű; helybeni olvasás: könyv 437 esetben 1530, folyóirat 204 esetben 294 kötet. A könyvtár forgalmát csökkentette (az olvasók egy részét elriasztotta) az építkezés okozta állandó zaj és az ablakokon át beszüremlő por.

A könyvtári feldolgozás adatai: Ráday törzsanyag újrakatalogizálása 1232 mű 1490 kötetben, új feldolgozás és rekatalogizálás 3997 mű 3895 kötetben, összesen 5229 mű 5385 kötetben (1983: 4575 mű 5863 kötetben).

Ősszel megkezdtük a kottatár feldolgozását is, Beliczay Gyula hagyatékának katalogizálásával. Feldolgozásra került 170 kotta

Tárgyszavazásra került a már feldolgozott régebbi anyagból 1032 mű, kereken 15 000 cédulával.

Befejeződött az iskolai értesítők és jegyzőkönyvek rendezése és elkészült katalógusuk; a hiányjegyzékek alapján megindult a kiegészítés, illetve a duplum példányok cseréje más könyvtárakkal.

A folyóirattár volt a legnehezebb helyzetben a könyvtári részlegek közül: az év során kétszer is költözködnie kellett. Ennek ellenére elkészült a duplumban levő magyar folyóiratok kimutatása és megkezdődött a csere, elsősorban az egyházi könyvtárakkal.

A kézirattárban befejeződött az anyag revíziója és a kéziratok cédulakatalógusának az elkészítése.

Az adattár két évvel ezelőtt megkezdett, de abbamaradt rendezése ebben az évben folytatódott.

1984-ben, szeptemberben megkezdődött a könyvtári raktár költöztetése, egyelőre még nem a végleges helyére. Az új épület alagsorában és a régi épület pincéjében levő raktárak kiürítése során kereken 30 000 kötetet, elsősorban folyóiratot, az új levéltári raktárakba költöztettünk, addig, amíg a könyvtári raktár is elkészül. Erre azonban csak 1985-ben kerül sor. Mivel a Ráday utcai munkaszobákat 1985 legelején át kell adni az építkezés miatt, az új ideiglenes munkahelyeket az olvasóteremben rendeztük be; ezért 1984. december 20-ával az olvasótermi szolgálat kényszerűen leállt. A könyvkölcsönzés viszont tovább folyik.

A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtári Szakbizottsága az év márciusi ülésén foglalkozott az egyházi könyvtárak helyzetével. A referátumot Kókay György, az MTA Irodalomtudományi Intézetének tudományos főmunkatársa, az egyházi könyvtárak állami főfelügyelője tartotta. A Ráday Könyvtárban folyó munkát elismeréssel említette. A nálunk készülő tulajdonoskatalógus rendszert követésre méltónak ítélte.

Végül megemlítem, hogy az év legelején a TV többnapos felvételt készített a Ráday Könyvtárról. A riporter Németh G. Béla akadémikus, a budapesti Egyetemi Könyvtár igazgatója volt. A felvétel a „Nagy Könyvtárak" sorozatban kerül bemutatásra.

Levéltár

Levéltárunk gyarapodása ebben az évben 32 tételben 20 iratfolyóméter volt (1983: 22 tételben 15 folyóméter). A gyarapodás részben az egyházi intézmények hivatalos irataiból, részben személyi anyagokból áll. Az utóbbiak közül kiemelkedik Zsebők Zoltán professzor, egyetemes főgondnok már korábban leadott iratainak kiegészítése; Bottyán János, a *Református Egyház* és a *Confessio* szerkesztőjének, az ismert írónak iratai; továbbá Bucsay Mihály akadémiai professzor irattára. A Somogy megyei Levéltár átadta levéltárunknak a Külső-Baranyai Egyházmegye 1945 után odakerült irattárát.

Az év folyamán a levéltárat 86 kutató (1983: 55) 170 esetben vette igénybe.

A levéltár munkáját az év kezdetétől fogva a költözés igényeihez kellett igazítani. A püspöki levéltárat, amely egy át nem vihető régi fiókos fali polcban volt elhelyezve, már 1983-ban dobozokban helyeztük el; most az év elején ideiglenesen az alagsori helyiségekbe szállítottuk, majd októberben megkezdődött az új raktárba való költözködés; befejezése 1985-ben. Ezt a levéltár személyzete végezte és végzi, időnként a könyvtáriak segítségével. Az iratok végleges elhelyezésére azonban csak akkor kerülhet sor, ha a levéltári raktárakban ideiglenesen felhalmozott könyvtári anyag onnan elkerül.

Rendezésre került 23 levéltári fond, részben egyházi, részben családi levéltárak.

Múzeum

A múzeum anyaga 150 tárggyal gyarapodott. Külön megemlítjük azt a minden valószínűség szerint 16. század végéről való vörösréz keresztelőtálat, amely föltehetőleg valamelyik alföldi református gyülekezeté volt. Az Iparművészeti Múzeum szakvéleménye szerint a tál magyarországi ötvösmunka.

A múzeumot havi átlagban mintegy kétezren látogatták, a nyári hónapokban többen, a téliekben kevesebben. A látogatók elsősorban a Kecskeméten járó turisták és az iskolai kiránduláson levő diákok közül kerültek ki. A gyülekezetek közül csak kevesen jártak a múzeumban.

Fölszerelték a skót missziós egyháztól ajándékba kapott riasztóberendezést, amely a múzeumból a központi rendőrőrszobába vezet. A kecskeméti református egyházközség átadta a múzeumnak régi temetői halottasházát, amelyben csak egy helyiséget tart meg magának. A Nemzeti Kulturális Alapból még 1982-ben erre a célra kapott összeg felhasználásával megkezdődött az épület felújítása, a villany és a víz bevezetése, egy raktárhelyiség és egy restauráló műhely kialakítása. A munkálatok befejezése 1985 tavaszára várható.

A múzeumról, együtt a kecskeméti gyülekezet templomával és könyvtárával, ismertető füzet készült, amelyet a múzeumi diafelvételekkel együtt árusítunk.

A múzeum nagy problémája az, hogy egyes gyülekezetek az általuk letétbe helyezett műtárgyakat visszakérik, jóllehet a legtöbb esetben azok biztonságos megőrzését nem tudják megoldani.

Szakmai felügyelet

1. A Ráday Gyűjtemény szakmai felügyelete alá tartozik a kecskeméti gyülekezeti könyvtár. Vezetője Adorján Imréné. Az újjáépített helyiségekben ez évben újra megnyílt könyvtár jelentős helyet foglal el Kecskemét kulturális életében. 1984-ben állománya 382 kötettel gyarapodott, 52

folyóiratot járatott. Diatára 10 diafilmsorozattal bővült. A Ráday Könyvtár duplumtárából 174 folyóirat-évfolyamot tudtak kiegészíteni.

A könyvtárnak 148 beiratkozott olvasója volt. 376 esetben 1060 művet kölcsönöztek.

A kecskeméti templom építésének 300. évfordulóján kiállításon mutatták be a gyülekezet történetének legfontosabb dokumentumait. Két alkalmi kiállítást is rendeztek: Tóth Béla festőművész református templomokról készített festményeit, majd Fáy Aladár református lelkipásztor grafikáit mutatták be.

Az év folyamán Adorján Imréné elvégezte a könyvkonzerválási tanfolyamot, Szabó Zsuzsanna könyvtáros pedig az Országos Széchényi Könyvtárnak az egyházi könyvtárosok részére szervezett továbbképző tanfolyamát.

2. A kunszentmiklósi Baksay Sándor Emlékszoba ebben az évben is nyitva állt az érdeklődők előtt. Az emlékszobában elhelyezett Baksay-könyvtár számos sorozata töredékes, mert az államosításkor a könyvek szétosztásánál mechanikusan jártak el, és az összetartozó kötetek egy része az államosított gimnázium könyvtárába került. Ez évben tárgyalásokat kezdtünk a csonka sorozatok megegyezéses alapon való kicserélésére s valamelyik részben való egyesítésére. A végleges megegyezés az iskolai könyvtár katalogizálása után várható.

3. Ugyancsak a Ráday Gyűjtemény felügyelete alá tartozik a kovácshidai egyháztörténeti múzeum, amelynek vezetője Szigethi András lelkipásztor. A gyűjteményt egyre több Baranyába látogató turista kereste föl.

A gyűjtemény mint tudományos műhely

Az Egyháztörténeti Munkaközösségben 1984-ben az alábbi előadások hangzottak el: február 2. Balassa Iván: A református fejfatemetők kérdései; március 7. Bajkó Mátyás: A debreceni kollégium tanulmányi anyaga és a hajdúvárosi partikulák 1770—1807 között; szeptember 5. Böszörményi Ede: Az öngyilkosság alakulása Magyarországon a múlt század második felétől, különös tekintettel a reformátusokra; október 10. Koós Judith: A skót misszió és Magyarország; művelődési és művészeti kapcsolatok; november 14. Bucsay Mihály: Magyar református papok a bácskai német telepesek közt.

A gyűjtemény munkatársai tanulmányi kirándulás keretében meglátogatták a Dunántúli Egyházkerület pápai gyűjteményét és a Tiszáninneni Egyházkerület sárospataki gyűjteményét. Részt vettek könyvtári, levéltári, illetve múzeumi szakmai konferenciákon és összejöveteleken.

A gyűjtemény kezdeményezte az ikladi kihelyezett tanácsnál a községben levő Ráday családi sírok rendbehozatalát. A munka társadalmi összefogással indult meg. Ezzel összefüggésben a gyűjtemény tagjai több ízben jártak Ikadon, a gyűjtemény igazgatója előadást is tartott a Rádayak jelentőségéről a magyar történelemben. Megkíséreltük, hogy a losonci Ráday-kripta ápolásában és rendbehozatalában is közreműködjünk, a helybeliek azonban — attól tartva, hogy a hatóságok ezt nem vennék jónéven — arra kértek, hogy ne tegyük. Részt vettünk azonban a CSEMADOK által Losoncon rendezett Ráday-megemlékezésen, ahol az emlékbeszédet a gyűjtemény igazgatója tartotta.

Az év utolsó napjaiban jelent meg a Ráday Gyűjtemény Évkönyvének III. kötete, az MTA-Soros Foundation Bizottság anyagi támogatásával. A 348 oldalas kiadvány — szemben az előző, 1982-ben sokszorosított alakban megjelent II. kötettel — nyomtatott formában látott napvilágot 800 példányban. Egyháztörténeti tanulmányokat, forrásközléseket, ismertetéseket és krónikarovatot tartalmaz.

Budapest, 1985. január 29.

Benda Kálmán sk.

A RÁDAY-GYŰJTEMÉNY MUNKATÁRSAINAK 1983—1984. ÉVI TUDOMÁNYOS ÉS NÉPSZERŰSÍTŐ MUNKÁSSÁGA

a) Tanulmányok, közlemények, népszerűsitő cikkek

BALÁZS LÁSZLÓ

J. Rackover varsói naplója. Ismertetés. (*Református Lapja*, 1984. febr. 12. 6. sz.)

BELICZAY ANGÉLA

A reformáció kezdete Svájcban. (Zwingli és a böjt.) (*Református évkönyv 1984-re*. Újvidék, 1983.)

A reformátorok nyomában három országon keresztül. (Luther, Zwingli, Kálvin.) (*Confessio* 7. évf. 1983. 3. sz.)

Egy Luther-ének története. (*Ráday Gyűjtemény Évk*. III. Bp., 1983. 93—99.)

Kajali Klára levelei. 2. közl. (*Ráday Gyűjtemény Évk*. III. Bp., 1983. 167—183.)

Hitünk és életünk. Valláskönyv felsőosztályosok számára. 4. kiad., 2. rész: Egyháztörténet. Bp., 1984.

BENDA KÁLMÁN

Ráday Pál emlékezete. Halálának 250. évfordulója alkalmából. (*Református Lapja* XXVII. 1983. április 10.)

A pesti [ref.] gyülekezet újraéledése. (*Kálvin téri tanulmányok. Tanulmányok a Budapesti Kálvin téri Református Gyülekezet történetéhez*. Bp., 1983. 25—37.)

Családtörténet — társadalomtörténet. Kerekasztal beszélgetés. (*História*, 1983. 2. sz. 31—32.)

Vizsgálat Martinovics Ignác szászvári apát ügyében. (Filmforgatókönyv. Eredeti iratok.) A dokumentumokat válogatta és szerkesztette B. K. és Elek Judit. Bp., 1983. Magvető, 446.

Les relations diplomatiques entre la France et la Transylvanie. (*Les relations franco—autrichiennes sous Louis XIV. Siège de Vienne 1683*. Sous la direction de Jean Bérenger. Saint-Cyr-Coetquidan 1983.)

Egy teológus, nyelvzseni és történettudós (Szilády Áron). (*Confessio*, 1983. 3. sz. 115—118.)

Levél a szerkesztőhöz. (Nagy László Bethlen cikke ügyében.) (*Irodalomtörténet*, 1983. 2. sz. 396—405.)

A bújdosó Thököly (1699—1705). (*A Thököly-felkelés és kora*. Szerk. Benczédi László. Bp., 1983. 165—171.)

Megjegyzések Karol Telbizov tanulmányához. (*A Thököly-felkelés* stb. i. m. 179—180.)

Egy város hűségének históriája. (Megnyílt a Dunamellék Múzeuma Kecskeméten.) (*Confessio*, 1983. 3. sz. 46—50.)

Utószó Veress Endre: G. Argenti iratai kiadásához. (*Giovanni Argenti jelentései magyar ügyekről. 1603—1623*. Gyűjtötte és sajtó alá rendezte Veress Endre. Szeged, 1983. 217—228.)

Giovanni Marco Isolano gróf ezredes feljegyzései a magyarországi török háborúról. 1594—1602. (*Hadtörténeti Közlemények*, 1983. 651—681.)

Százéves a Kner Nyomda. (A Kner Nyomda füzetei, 3. sz. Békéscsaba, 1983. 5—7.)

Néprajz és történettudomány (Megemlékezés Győrffy Istvánról születése 100. évfordulóján.) (*Magyar Nemzet*, 1984. 35. sz. február 11. — 9 — Újraközlés: *Látóhatár*, 1984 április, 120—125.)

A magyar történeti forráskiadás múltja és mai helyzete. (I. rész. *Levéltári Közlemények*, 1979. 2. sz. 163—173. megj. 1984; II. rész 1982. 2. sz. 201—205. megj. 1984.)

La politique scolaire de l'État éclairé et les Églises en Hongrie. (*Les Lumières en Hongrie, en Europe Centrale et Orientale*. Actes du Cinquieme Colloque de Mátrafüred, 24—28 Oct. 1981. Bp., 1984. 245—255.)

II. Rákóczi Ferenc fejedelem diplomáciai kapcsolatai Velencével. 1704—1709. (*Történelmi Szemle*, 1984. 1—2. sz. 103—110.)
Olvastam valahol. II. kötet. (Szerkesztés.)
A művelődés helyzete Magyarországon a XVII—XVIII. században. (*A magyarországi értelmiség a XVII—XVIII. században.* Szerk. Zombori István. Szeged, 1984. 7—13.)
A magyar korona regénye. (Együtt Fügedi Erikkel. 2. kiadás. Bp., 1984. 267. +2.)
Hajdúk a magyar történelemben. (*História*, 1984. 5—6. sz. 20—21.)
Történetírás és nemzeti öntudat. (*Új Írás*, 1984. XXIV. 12. sz. 31—34.)
„Egy lengyel királyi tanácsos levele..." 1710. (*Mályusz Elemér Emlékkönyv.* Bp., Akadémiai Kiadó, 1984. 23—37.)
Újszászy Kálmán köszöntése. (*A Ráday Gyűjtemény Évkönyve.* III. 1983. 332—333.)
In memoriam Ruzsás Lajos. (*A Ráday Gyűjtemény Évkönyve* III. 1983. 334—335.)

Erdős György

Towards to standardization of Kata. (*World Karate*, 1984. 2. sz. 6.)
Kanku-dai. (*World Karate*, 1984. sz. sz. 26—32.)
Bassai-dai. (*World Karate*, 1983. 3. 2. 23—30.)
A puszta kéz művészete. (*Mai Magazin*, 1984. 11. sz. 28.)
Tíz portréfilm a magyar—japán kapcsolatokról. (*A Hét.* MTV 1984. ősz.)
Keresztyénség Japánban — egy szociológiai felmérés tanulságai. (*Confessio*, 1983. 2. sz. 106—118.)
Élők és holtak világa — Japán. (*Confessio*, 1984. 3. sz. 51—54.)

Pintér Mihály

Adatok az Erdélyi Múzeum-Egyesület megalakulásához. (A „Kolozsvári Közlöny" hírei.) (*A Ráday Gyűjtemény Évk.* III. 1983.)

Szabó Julianna

Johannes Kupeczky apostol sorozatának metszetváltozatai a Ráday Gyűjteményben. (*A Ráday Gyűjtemény Évk.* III. 1983. 99—110.)

b) Előadások

Balázs László

Alistáli Balogh István. (1983. aug. 28., tabajdi ref. gyülekezet.)

Beliczay Angéla

Bp., Gorkij fasori egyházban, az egyháztörténeti sorozatban 1983-ban.
Lorántffy Zsuzsanna (Jan. 13.)
Árva Bethlen Kata (Febr. 10.)
Augustinus és Monnica (Márc. 10.)
Szegedi Kis István (Ápr. 14.)
A két Ráday: Pál és Gedeon (Máj. 15.)
A gályarabszabadító de Ruyter Mihály (Okt. 19.)
Luther Márton. (Vetített képes előadás.) (Nov. 10.)
Az üdülő története. (1983. szept. 19., Mátraháza.)
Reformátor feleségek: Bora Katalin és de Bure Idolette. (1983. nov. 4., Tahitótfalu. Reformációi ünnepély.)
Református nagyasszonyok: Lorántffy Zsuzsanna, Árva Bethlen Kata, Mező Ferencné Baranyai Ilona. (1983. nov. 26. Kálvin téri egyház.)
Imádkozó asszonyok: Monnica, Árva Bethlen Kata, Kajali Klára. (1984. nov. 11., Pécel, Észak-pesti egyházmegye körzeti konferenciája.)
Durand Mária és a hugenották. (1984. dec. 15. Észak-pesti egyházmegye bibliaiskolája.)

Benda Kálmán

Ráday Pál, az első magyar publicista. Halálának 250. évfordulóján. (1983. február 23. Ráday kollégiumi est, Budapest.)
Erdély és Franciaország politikai kapcsolatai. (1983. március 11. Konferencia Bécs 1983. évi török ostromáról, Coëtquidan. Franciául.)
XII. Károly svéd király és II. Rákóczi Ferenc diplomáciai kapcsolatai. (1983. március 23. Svéd—magyar baráti társaság, Stockholm. Magyarul, tolmáccsal.)
A magyar köznemesség iskolázottsága és műveltsége a 16—17. században. (1983. április 8. Konferencia a magyar nemességről, Szécsény.)

Mária Terézia és Magyarország. (1983. április 15. Szabadegyetem, Pécs.)
II. Rákóczi Ferenc. (1983. május 10. Művelődési Ház, Marcali.)
A magyarországi reformáció. (1983. június 29. Római Egyetem Koraújkori tanszék, franciául.)
Báthori István tervei Magyarország egységének helyreállítására. (1983. szeptember 27. Báthori emlékülés, Nyírbátor.)
Erdély határai és népei. (1983. október 1. A határok története konferencia, Torino, franciául.)
Levéltári kutatások a moldvai csángók történetére. (1983. október 11. Bornemissza Péter társaság, Bécs.)
Bethlen Gábor művelődési politikája. (1983. október 20. Szenczi Molnár Albert emlékünnep, Szenc.)
A kelet-középeurópai felvilágosodás közös vonásai. (1983. november 22. Tanárképző Főiskola, Szeged.)
A reformáció megítélése a történeti irodalomban. (1984. február 7. Református Egyházközség, Kecskemét.)
A magyar reformkor. (1984. február 24. Ráday Pál Kör, Pécel.)
A magyar művelődési viszonyok a 18. században. (1984. március 5. Bél Mátyás konferencia, Szeged.)
A magyar társadalom a 18. században. (1984. február 21. TIT Szabadegyetem, Budapest.)
A nagyenyedi kollégium az erdélyi tudományos törekvések központja. (1984. április 10. Kőrösi Csoma Sándor konferencia, Budapest.)
A Rádayak a magyar történelemben. (1984. április 16. Művelődési ház, Iklad.)
A háborúk gazdasági hatása. (1984. május 9. Gazdaságtörténeti konferencia, Prato, franciául.)
Bocskay székhely nélküli fejedelmi udvara. (1984. május 19. Konferencia: A magyar reneszánsz udvari műveltség, Pápa.)
A Habsburg-birodalom központi kormányzati szervei a 16. században. (1984. július 17. Renaissance konferencia, Tours, franciául.)
II. Rákóczi Ferenc (1984. július 21. Csehszlovákiai magyar fiatalok építőtábora, Borsi.)
Falukutatás az 1910-es évek elején a Jászságban. (1984. augusztus 7. A jászberényi Tanítóképző Intézet falukutató tábora, Jászszentandrás.)
A moldvai magyarok. (1984. október 11. Eötvös Kollégium, Budapest.)
A rendi országgyűlések a Habsburg-monarchia országaiban. (1984. november 1. Magyar—lengyel történeti konferencia. Budapest. Németül.)

AZ ÉVKÖNYV MUNKATÁRSAI

Bajkó Mátyás egyetemi docens (Kossuth Lajos Tudományegyetem, Debrecen)
Balassa Iván ny. h. főigazgató (Országos Mezőgazdasági Múzeum, Budapest)
Balázs László ny. tudományos főmunkatárs (Ráday Levéltár)
Barcza József tudományos főmunkatás (Közép-Európai Reformáció Tudományos Intézete, Debrecen)
Beliczay Angéla ny. tudományos főmunkatárs (Ráday Könyvtár)
Benda Kálmán tudományos tanácsadó (MTA Történettudományi Intézete), igazgató (Ráday Gyűjtemény)
Bérenger, Jean egyetemi tanár (Strasbourg)
Bucsay Mihály ny. teológiai akadémiai tanár (Budapest)
Czegle Imre ny. könyvtárigazgató (Tiszáninneni Református Egyházkerület Könyvtára, Sárospatak)
F. Csanak Dóra osztályvezető (MTA Kézirattár és Régi Könyvek Gyűjteménye, Budapest)
Csohány János teológiai akadémiai tanár (Debrecen)
Erdős György tudományos munkatárs (Ráday Gyűjtemény)
Heckenast Gusztáv tudományos főmunkatárs (MTA Történettudományi Intézete, Budapest)
Hetényi János római katolikus lelkész (Sopron)
Juhász István (megh. 1984) teológiai akadémiai tanár (Kolozsvár)
Karsai Elek (megh. 1986) levéltárigazgató (Szakszervezetek Központi Levéltára, Budapest)
Komjáthy Miklós ny. főlevéltáros (Magyar Országos Levéltár, Budapest)
Kormos László levéltárigazgató (Tiszántúli Református Egyházkerület Levéltára, Debrecen)
Majai Tamás református lelkész (Isaszeg)
Maksay Ferenc (megh. 1984) főlevéltáros (Magyar Országos Levéltár, Budapest)
Márkus Mihály református lelkész (Tata)
Nagy Edit levéltárigazgató (Ráday Levéltár)
Németh Balázs református lelkész (Bécs)
Pintér Mihály könyvtáros (Ráday Könyvtár)
Szabó György könyvtáros (Dunántúli Református Egyházkerület Könyvtára, Pápa)
Szabó Julianna múzeumigazgató (Ráday Múzeum 1983-ig)
Tóth Endre (megh. 1970) teológiai akadémiai tanár (Debrecen)
Tóth István György tudományos s. munkatárs (MTA Történettudományi Intézete, Budapest)
Tóth Károly püspök (Dunamelléki Református Egyházkerület, Budapest)

TARTALOMJEGYZÉK

Bérenger, Jean: Strassbourg és a reformáció megerősödése Magyarországon 3
Juhász István: Az erdélyi egyházak 17. századi együttélésének kérdései a fogarasi vártartományban 9
Tóth Endre: Debreceni Ember Pál, az egyháztörténész 29
Bajkó Mátyás: A debreceni kollégium tanulmányi anyaga és a hajdúvárosok partikuláris iskolái 1770—1807 között 39
Bucsay Mihály: Magyar református papok a bácskai német telepesek között 51
Majsai Tamás: A kőrösmezei zsidódeportálás 1941-ben 59

Közlemények

Pintér Mihály: Az Erdélyi Nemzeti Múzeum ügye Magyarország és Erdély megyei közgyűlésein (Tallózás az erdélyi sajtóban) 89
Csohány János: A magyarországi egyházpolitikai küzdelem az 1890-es években 92
Kormos László: Iskolatörténeti források a Tiszántúli Református Egyházkerület Levéltárában 100

Tudományos vita

Barcza József: Még egyszer a protestáns iskolázás kezdeteihez Sárospatakon 107

Adattár

Szegedi Máté kálmáncsai prédikátor levele Terjék Tamáshoz. Közli: Benda Kálmán 119
Szárászi Ferenc, Erasmus Adagia-jának magyarra ültetője. Közli: Czegle Imre 122
Horváth János jezsuita szerzetes a koppányi misszió működéséről. Közli: Benda Kálmán 135
Az 1707. évi ónodi országgyűlés fejedelmi előterjesztése. Közli: Nagy Edit 139
Kajali Klára levelei. Közli: Beliczay Angéla (3. befejező rész) 145
Jegyzőkönyv Weszprémi István kihallgatásáról 1757-ből. Közli: Tóth István György 172
Körlevél a Ráday Könyvtár megvásárlása ügyében, 1860. Közli: Szabó György 174
Fülep Lajos levelei Ravasz Lászlóhoz (1. rész). Közli: Nagy Edit 177
Iratok a kőrösmezei zsidódeportálás történetéhez. Közli: Majsai Tamás—Mona Ilona 195
Soós Géza és Hadnagy Domokos tájékoztatása a magyarországi helyzetről és a Magyar Függetlenségi Mozgalomról 1944 decemberében. Közli: Karsai Elek 238
Zwingli magyar bibliográfiája. Összeállította: Beliczay Angéla 288

Könyvismertetések

Gari Margit: Le Vinaigre et le Fiel. La vie d'une paysanne hongroise. (Hetényi János) 299
Ritoók Zsigmond (szerk.): Kálvin téri tanulmányok. Tanulmányok a Budapest Kálvin téri Református Gyülekezet történetéhez. (Maksay Ferenc) 302
Krmann Dániel: Küldetésem története. Itinerarium (1708—1709). (Heckenast Gusztáv) 303
A magyarországi egyházi könyvtárak kézirat-katalógusai. (F. Csanak Dóra) 304
Gyülekezettörténet — Helytörténet (Benda Kálmán és Tóth István György) 306
A bécsi Protestáns Egyháztörténeti Intézet kiadványai. (Németh Balázs) 310

Krónika

A 80 éves Debreczeni László köszöntése (Balassa Iván) 317
Emlékbeszéd a Budapesti Református Gimnázium alapításának 125. évfordulóján (Benda Kálmán) 318

Utolsó búcsú Benedek Sándor professzortól (Tóth Károly és Benda Kálmán) 320
Bottyán János emlékezete (Beliczay Angéla) 323
Emlékezés Nagy Kálózi Balázsra (Balázs László) 325
Emlékezés Maksay Ferencre (Komjáthy Miklós) 326
Emlékezés Juhász Istvánra (Márkus Mihály) 328
Igazgatói jelentés a Ráday Gyűjtemény 1983. évi munkájáról 329
Igazgatói jelentés a Ráday Gyűjtemény 1984. évi munkájáról 331
A Ráday Gyűjtemény munkatársainak 1983—1984. évi tudományos és népszerűsítő munkássága 335
Az Évkönyv munkatársai 338

Felelős kiadó: Benda Kálmán

Egyetemi Nyomda — 86.5081 Budapest, 1986.
Felelős vezető: Sümeghi Zoltán igazgató

265,— Ft